

895.914

๑120

๕ ๓

การศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ

ปริญญาโท

ของ

วงศ์เดือน สุขบาง

3 ค.ศ. 2524

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 11 โทร. 3921575, 3915058

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

พฤษภาคม 2524

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

87010

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิตได้พิจารณาปฏิญานีทจนบัดนี้แล้ว เห็นสมควร
รับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒได้

.....*วิฑูรย์ ไรเออส์*..... ประธาน

.....*อ. น. ๒๕*..... กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยความกรุณาของผู้ช่วยศาสตราจารย์วิพุธ โสภวงศ์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์นวนฉง เกตุเวช อาจารย์ผู้ควบคุมการวิจัย ที่กรุณาให้คำแนะนำ และพิจารณาตรวจแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ จนปริญญานิพนธ์นี้สำเร็จลงได้ด้วยดี ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้ง ในพระคุณ และขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์นิยม เรืองจันทร์ และอาจารย์วิสันต์ กัญแก้ว ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำและอนุเคราะห์เรื่องหนังสือที่เป็นประโยชน์แก่การทำปริญญานิพนธ์ฉบับนี้

ขอแสดงความขอบพระคุณท่านพุทธทาสภิกขุ ท่านเจ้าคุณพระราชมุนี พระมหาอุคม พุณณิกพันธ์ และขอขอบคุณอาจารย์จันทงค์ ทองประเสริฐ อาจารย์ยาศิน อินทสระ เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ ที่กรุณาให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ ผู้วิจัยยังระลึกถึงพระคุณนี้อยู่เสมอ

นอกจากนี้ ผู้วิจัยขอขอบคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์อนันต์ ทรงวิทยา อาจารย์รัชชวาล วิริยกุล ที่ได้กรุณาอนุเคราะห์เรื่องเครื่องพิมพ์ดีด ขอขอบคุณอาจารย์วินา วงศ์วิสิทธิ์ อาจารย์ณิกิจ พลายนุ่ม อาจารย์แสงอรุณ เจียงชัย ที่ได้กรุณาช่วยในด้านการพิมพ์ การตรวจต้นฉบับ การอัดสำเนา และการแปลบทคัดย่อเป็นภาษาอังกฤษ ขอขอบคุณคณะอาจารย์ วิทยาลัยครูนครปฐม พี่ๆ เพื่อนๆ และน้องๆ อีกหลายคนที่มีได้เอื้อนหนุนในที่นี้ ที่กรุณาให้กำลังใจ จนผู้วิจัยสามารถทำปริญญานิพนธ์สำเร็จ

วงเดือน สุขบาง

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	1
ภูมิหลัง.....	1
ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	8
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	8
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	8
คำจำกัดความศัพท์เฉพาะ	8
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	9
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า	12
2 ประวัติผู้แต่ง ความเป็นมาและลักษณะของพระปฐมสมโพธิกถา	32
พระประวัติและพระนิพนธ์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส	32
พระประวัติโดยสังเขป	32
งานพระนิพนธ์	35
ความเป็นมาของพระปฐมสมโพธิกถา	35
เนื้อเรื่องย่อ	40
ลักษณะของพระปฐมสมโพธิกถา	42
ลักษณะการแต่ง	47
3 การวิเคราะห์หรัสคำในพระปฐมสมโพธิกถา	53
การวิเคราะห์หรัสคำในพระปฐมสมโพธิกถา	56
ความหมายของคำ	56
คำที่มีความหมายตรงตามอรรถ	57
คำที่มีความหมายโดยนัย	60
คำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมย	61
คำที่ให้ความหมายในแง่นามธรรม	65

เสียงของคำ	72
สัมผัสสระ	74
สัมผัสพยัญชนะ	79
ลีลาจังหวะ	82
การเล่นคำและเล่นอักษร	87
การเลียนเสียงธรรมชาติ	90
ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายและเสียงของคำ	91
การซ้ำคำและซ้ำวลี	91
การหลอกคำ	96
คำสูง	102
คำเกีกรภาพ	107
คำแสดงอาการเคลื่อนไหว	114
คำสะเพื่อนอารมณ์	118
4 การวิเคราะห์รสความและท่วงทำนองเขียนในพระปฐมสมโพธิกถา	123
เกณฑ์ในการวิเคราะห์รสความในพระปฐมสมโพธิกถา	123
รสความที่เกิดจากการบรรยายและพรรณนาให้เกิด "รสแห่งวรรณคดี"	124
ศฤงคารรส	125
วีรรส	129
กรูณารส	137
หาสยรส	140
อัปภูตรส	145
ภยานกรรส	152
รู่ทธรส	155
พีภักตรส	160
ศานตรส	163

รสความที่เกิดจากโวหาร	168
โวหารอุปมา	169
โวหารเปรียบเทียบ	173
โวหารบุคลาธิษฐาน	178
โวหารกล่าวเกินจริง	187
โวหารอุทาน	190
โวหารบุคลา - วิธินา	193
โวหารปฏิบัติ	198
โวหารสุภาษิต	201
การวิเคราะห์ท่วงทำนองเขียนในพระปฐมสมโพธิกถา	207
การสรรคำและวลี	208
คำและวลีที่มีความหมายเหมาะสมกับเนื้อเรื่อง	208
คำและวลีที่เป็นส่วนประกอบหรือส่วนขยาย	210
คำและวลีที่มีลักษณะกระชับ	212
คำและวลีที่ใช้ในการเปรียบเทียบ	214
การใช้โวหาร	216
การกล่าวน้อยคำแต่กินใจความกว้างขวาง	216
การเรียบเรียงความที่เสียงสัมผัส มีคุณแห่งความหมาย และนำหนักของเสียงเท่าเทียมกัน	218
การสร้างประโยค	219
ประโยคยาว	219
ประโยคยาวแบบโวหาร	221
ประโยคแบบภาษาบาลี	224
การบรรยายและพรรณนาความ	227
การบรรยายและพรรณนาความอย่างละเอียด ชัดเจนแจ่มแจ้ง และเป็นไปตามลำดับความ	227

บทที่	หน้า
บรรยายและพรรณาคำยวิธีเปรียบเทียบ	229
บรรยายและพรรณาคำยวิธียกตัวอย่าง	230
5 สรุปและข้อเสนอนะ	232
บรรณานุกรม	243

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

พระพุทธศาสนาได้ฝังรากอันแน่นแฟ้นในประเทศไทยมาเป็นเวลาช้านาน ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์และประวัติพระพุทธศาสนา บ่งว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิประมาณพุทธศักราช 300 คือตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งราชวงศ์เมารยะ ได้ทรงจัดส่งพระธรรมทูตชุดหนึ่งซึ่งมีพระโสณะและพระอุตตระเป็นหัวหน้า ให้เดินทางเข้ามาประกาศพระศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ ซึ่งได้แก่ดินแดนตอนใต้ของพม่าตลอดมาจนถึงภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบัน (เสถียร โพธิ์นันทะ 2515 : 1 - 2) พระพุทธศาสนาที่เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิในครั้งนี้ เป็นพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท (หินยาน) ซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิม เคารพมติพระอรหันต์ครั้งปฐมสังคายนา โดยการรักษาพระธรรมวินัยของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนี้ เมื่อตั้งมั่นอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิแล้ว ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้น และแพร่หลายตลอดไปในแหลมอินโดจีน ชาติต่างๆ ในดินแดนแถบนี้รวมทั้งชาติไทยจึงได้รับนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนี้ด้วย

ในราวพุทธศตวรรษที่ 6 ทางประเทศอินเดีย พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน (อาจารย์วาท) ซึ่งเป็นนิกายที่เกิดขึ้นภายหลังนิกายหินยาน ไม่ยึดถือมติของพระอรหันต์ครั้งปฐมสังคายนา แต่นับถือพระพุทธองค์เป็นพระโพธิสัตว์ที่เป็นโลกุตระ คือไม่มีการดับสูญ (อภิชาต โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ 2520 : 91) ได้เจริญขึ้น พุทธมามกะชาวอินเดียได้นำลัทธิมหายานมาสั่งสอนเผยแพร่จนถึงคาบสมุทรมินโดจีน พุทธศาสนานิกายมหายานจึงได้เข้ามาสู่อาณาจักรพูนัน ซึ่งก็คือดินแดนกัมพูชาและประเทศไทยภาคอีสานรวมตลอดภาคกลางในปัจจุบัน ปรากฏว่าประชาชนชาวพูนันซึ่งเดิมเคยนับถือศาสนาพราหมณ์ได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 11 อาณาจักรพูนันเสื่อมโทรมลง เกิดอาณาจักรทวารวดีขึ้น พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเจริญรุ่งเรืองมากในสมัยทวารวดี ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ในขณะที่อาณาจักรทวารวดี

กำลังรุ่งเรืองอยู่นั้น ทางภาคใต้ของประเทศไทยมีแว่นแคว้นใหญ่น้อยหลายแคว้นซึ่งนับถือศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ก็นับว่ามีความสัมพันธ์กับอาณาจักรทวารวดี ในศตวรรษที่ 12 นี้เอง ได้เกิดอาณาจักรศรีวิชัยขึ้นที่เกาะสุมาตรา และได้รับนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานเป็นศาสนาประจำอาณาจักรตลอดระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 1200 - 1700 ในระยะนี้อิทธิพลของอาณาจักรศรีวิชัยได้แผ่ขยายไปจนถึงประเทศเขมรและบรรดาประเทศราชของเขมรในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทำให้ประเทศเขมรและประเทศไทยได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาิกายมหายานตามแบบอย่างอาณาจักรศรีวิชัยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา (เสถียร โพธิ์นันทะ 2515 : 3 - 13)

จากประวัติพระพุทธศาสนาโดยย่อดังกล่าวมาแล้ว สรุปได้ว่า ชาชาติไทยได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาทั้งฝ่ายหินยานและมหายานมาเป็นเวลานานแล้ว พระพุทธศาสนาทั้งสองนิกายนี้ได้เจริญแพร่หลายเรื่อยมาในประเทศไทย พระพุทธศาสนาจึงมีความสัมพันธ์อันแนบสนิทกับชีวิตและวัฒนธรรมของคนไทย ในสมัยสุโขทัย พระพุทธศาสนาได้มีอิทธิพลกว้างขวางรุ่งเรืองมากในอังกาประเทศไทยได้รับพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า เป็นพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานมาเป็นศาสนาประจำชาติตั้งแต่บัดนั้นมา ก็มีหลักฐานปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ซึ่งได้พรรณาสถาปัตยกรรมของชาวสุโขทัยที่มีต่อพระพุทธศาสนาว่า "...คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทวน มักทรงศีล มักโอบถน พ่ขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้าท่วยบัวท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง พุ่ท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพระมาทุกคน..." (หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร 2520 : 12 - 13) ด้วยความสัมพันธ์อันลึกซึ้งที่คนไทยมีต่อพระพุทธศาสนาเช่นนี้เอง จึงทำให้เกิดวรรณคดีไทยจำนวนมากเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่า ไตรภูมิพระร่วง มหาชาตिकाหลวง พระมาลัยคำหลวงและนิพนธ์บทสุทรคำหลวง ผู้รู้หลายท่านเรียกวรรณคดีเหล่านี้ว่า วรรณคดีพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นประเภทหนึ่งของวรรณคดีประยุกต์ (applied literature) กล่าวคือใช้วรรณคดีเหล่านี้เพื่อผลประโยชน์ในด้านอื่นๆ ซึ่งนอกเหนือจากจุดมุ่งหมายของวรรณคดีที่มุ่งความบันเทิงเป็นสำคัญ วรรณคดีพุทธศาสนา มุ่งในด้านการอบรมสั่งสอนและการกล่อมเกล่าจิตใจตามแนวพุทธศาสนา บางเรื่องก็มุ่งให้ความรู้และข้อเท็จจริงในพระพุทธศาสนาด้วย

วรรณคดีพุทธศาสนา นอกจากจะให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาแล้ว ยังให้ความรู้เกี่ยวกับองค์พระศาสดาผู้ให้กำเนิดพระพุทธศาสนา คือองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หนังสือและวรรณคดีที่กล่าวถึงพระพุทธประวัติมีเป็นจำนวนมาก ทั้งที่ใช้เรื่องราว พุทธประวัติโดยตรง และใช้ชื่ออื่นๆ อาทิเช่น พุทธจริก จินนหาณิทาน ปฐมสมโพธิและพระปฐมสมโพธิกถา หนังสือเหล่านี้จะทำให้ผู้อ่านทราบถึงพระประวัติอันพิสดารของพระพุทธเจ้าในแนวเขียนที่แปลกแตกต่างกันไป แล้วแต่แนวนัก (style) และจุดมุ่งหมายที่ผู้แต่งตั้งใจไว้เป็นสำคัญว่าจะให้เหมาะกับผู้อ่านระดับใด หนังสือดังกล่าวนี้มีผู้เรียบเรียงเขียนขึ้นมากทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ เพื่อให้เห็นลักษณะที่แตกต่างกันของหนังสือเหล่านี้ ผู้วิจัยขอกล่าวถึงบางเล่มเพื่อเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

หนังสือพุทธประวัติสำหรับเยาวชน ของ ท่านภิกษุสีลาจาระ ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นผู้แปล หนังสือนี้ผู้แต่งและผู้แปลมีจุดมุ่งหมายปรากฏอยู่ในคำนำดังนี้

พุทธประวัติสำหรับเยาวชนเล่มนี้ แก่ไขปรับปรุงขึ้นจากพุทธประวัติต่างประเทศฉบับหนึ่ง ซึ่งแต่งโดยภิกษุสีลาจาระ (J.F. McKechnie) นักศึกษาทางพุทธศาสนาที่รู้จักกันดีทั่วโลก แต่งขึ้นสำหรับใช้สอนเด็กในลังกา... ทำไมกองตำราของคณะธรรมทาน จึงไม่แต่งหนังสือเล่มนี้ขึ้นใหม่เอง โดยไม่ต้องอาศัยหนังสือดังกล่าวนี้ ข้อนี้เป็นเพราะรู้สึกเคารพต่อความสามารถในการแต่งของผู้แต่งคนดังกล่าวนี้ ถึงกับเมื่อแก้ไขสิ่งบกพร่องเล็กๆ น้อยๆ นั้นเสียแล้ว ก็เป็นหนังสือที่เหมาะสมที่สุด และเกินความสามารถของพวกเราที่จะทำได้โดยไม่เห็นตัวอย่าง และแม้เห็นตัวอย่างก็ไม่อาจทำได้ดีกว่า (พุทธทาสภิกขุ 2504 : ก)

หนังสือพุทธประวัติสำหรับเยาวชนนี้ ได้แบ่งเนื้อเรื่องออกเป็นตอนๆ มีทั้งหมด 20 ตอน เริ่มตั้งแต่กำเนิดพระสิทธัตถะ จนกระทั่งถึงปรินิพพาน เนื้อเรื่องมีรายละเอียดที่ขัดแย้งกันกับพุทธประวัติที่ศึกษากันอยู่ในประเทศไทยถึง 27 เรื่อง บางเรื่องท่านพุทธทาสได้คงไว้ บางเรื่องตัดทิ้งไป และบางเรื่องได้แก้ไขให้ตรงตามบาลีและอรรถกถา

สำหรับถ้อยคำสำนวนที่ใช้ในการเรียบเรียงหนังสือพุทธประวัติสำหรับเยาวชนนี้ ท่านพุทธทาสกล่าวว่า "ในหนังสือเล่มนี้มีถ้อยคำสำนวนและเนื้อเรื่องที่มุ่งให้เกิดผลทางอารมณ์ทำนองนวนิยายปนอยู่บ้าง แต่ทั้งนี้เพื่อเป็นผลดีในทางกล่อมเกลานิยายของเยาวชนโดยส่วนเดียว หาโทษอันใดมิได้" (พุทธทาสภิกขุ 2504 : ก)

หนังสือนี้เหมาะสำหรับนักเรียนระดับมัธยมศึกษาและบุคคลระดับชาวบ้านทั่วไป

หนังสือที่ว่าด้วยพุทธประวัติอีกเล่มหนึ่ง ได้แก่ หนังสือพุทธประวัติ ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นหนังสือที่กล่าวถึงพระประวัติของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเชิงตำนาน ทั้งที่องค์พุทธประวัติทรงชี้แจงไว้ในคำนำว่า "พุทธประวัติที่รจนาในภาษาไทยของพวกเรา มุ่งในทางแสดงอภินิหารของพระศาสดาก็มีแล้ว มุ่งในทางธรรมก็มีแล้ว ข้าพเจ้าเองก็ไ้รจนามุ่งทางธรรมคราวหนึ่งแล้ว ที่มุ่งทางตำนานไม่มี เรื่องที่ปรารถนาบัดนี้ จึงมุ่งในทางแสดงตำนานเป็นที่ตั้ง" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2514 : ค)

ด้วยจุดมุ่งหมายดังกล่าว หนังสือพุทธประวัติฉบับนี้ จึงเขียนในทำนองเล่าเรื่องแบบประวัติบุคคลสำคัญและแทรกด้วยการวิจารณ์เรื่อง เพื่อนำผู้อ่านให้รู้จักใช้วิจารณ์ เพราะฉะนั้นในท้องเรื่องจึงมีทั้งบรรยายความและวิเคราะห์วิจารณ์ปะปนกันไป ถ้อยคำสำนวนภาษาที่ทรงใช้ค่อนข้างง่าย จะมีคำศัพท์บางเฉพาะที่เป็นราชาศัพท์และศัพท์ทางธรรมะ องค์พุทธประวัติทรงเล่าเรื่องตามลำดับเหตุการณ์ ตั้งแต่ชาติภูมิ สกุลวงศ์ การประสูติ ตรัสรู้ ประกาศพระศาสนา และปรินิพพาน ตลอดจนการถวายพระเพลิง แสงพระธาตุ และการทำสังคายนาพระธรรมวินัย ผู้อ่านจะได้ทราบเรื่องราวเหล่านี้อย่างละเอียด เฉพาะ "แก่น" จริงๆ ส่วน "กระพี้" มีกล่าวถึงน้อยมาก หนังสือนี้ทางคณะสงฆ์ได้ใช้กับหลักสูตรนักเรียนมัธยม กระทั่งวงศึกษาธิการใช้เป็นหนังสือเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลายและระดับอุดมศึกษา สำหรับผู้สนใจทั่วไปก็สามารถอ่านได้โดยไม่ลำบากแต่อย่างใด

หนังสือพุทธประวัติ ที่จะกล่าวถึงเล่มต่อไป ได้แก่ หนังสือพุทธประวัติฉบับค้นพบใหม่ของเสฐียร พันธงศรี ซึ่งผู้แต่งอ้างว่า ได้หลักฐานต่างๆมาจากหนังสือที่ชาวต่างประเทศเขียนไว้ เช่น หนังสือของดร.อัมเพทการ์ หนังสือ India Through the Age ของท่านสวามี อัมพาทคันทะ หลักฐานจากการค้นคว้าของนางวิสเควิก หลักฐานจากการค้นคว้าของชากามูนีโนะ งาคาริ รจนาทองท่านโกเชคิ สุกุอิ และรจนาทองพอล ชีบคุม เป็นต้น หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือพุทธประวัติที่มีแนวเขียนแปลกแตกต่างจากสองฉบับที่กล่าวมาแล้ว กล่าวคือใช้แนวการเขียนแบบนวนิยายโดยแบ่งเป็นตอนสั้นๆ มีชื่อเรื่องกำกับแต่ละตอน เช่น ตอนพันธุมีตระกูลวงศ์ สัตตัตถะ อสิตถายส สันชนนี การศึกษา พระนัสย อภิเมฆ ภูษนะ นิโธมมาตย์ ฯลฯ ในแต่ละตอนประกอบด้วยความบรรยายและถ้อยคำสนทนาโต้ตอบสลับกันไป

ภาษาที่ใช้เป็นภาษาง่ายๆเหมาะสำหรับบุคคลทั่วไป เนื้อเรื่องมีรายละเอียดมากกว่าสองฉบับที่กล่าวมาแล้ว และรายละเอียดบางเรื่องแตกต่างจากพุทธประวัติเล่มอื่นๆ เป็นต้นว่า เรื่องศากยสภา และสาเหตุที่เสด็จออกบรรพชา กล่าวคือ การปกครองกรุงกบิลพัสดุ์สมัยนั้น ปกครองในรูปของสภาเรียกว่า สังฆะ สมาชิกสภาเป็นพวกตักกยะทั้งหมด ผู้ได้รับเลือกให้เป็นใหญ่ เรียกว่าราชา ได้แก่พระเจ้าสุทโธทนะ ตักกยะทุกองค์เมื่อมีพระชนมายุได้ 20 ปี จะได้รับเลือกให้เป็นสมาชิกของสภา พระสิทธัตถราชกุมาร เมื่อมีพระชนมายุ 20 พรรษา ทรงได้รับเลือกเข้าสังฆะ เป็นสมาชิกของสภาราชวงศ์กัวย สำหรับสาเหตุที่พระสิทธัตถะเสด็จออกบรรพชานั้น เป็นเพราะพระองค์เห็นเป็นเรื่องให้ระงับสงครามแย่งน้ำระหว่างนครโกธียะกับนครกบิลพัสดุ์ ที่ประชุมในสภาจึงลงมติให้ขับพระองค์ออกจากพระนครโดยถือเพศสมณะ หนังสือนี้ได้จบลงตอนพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ตอนสุดท้ายผู้แต่งได้บอกเหตุผลในการเขียนหนังสือเล่มนี้ว่า "ผู้คนว่าเป็นคนศึกษาจากวัด เคยคิดคำรามมาไม่แพ้ใคร แต่เป็นกามีสภาพใจเป็นปกติ ยอมรับ"สิ่งที่เป็นไปได้" และ "สิ่งที่ควรเปรียบเทียบได้" เมื่ออ่านได้อะไรมาใหม่ ก็ไม่ทวงถามสิ่งที่ตนได้มา นี่คือเหตุผลแห่งการเขียนพุทธประวัติเรื่องนี้" (สุริยร พันธ์รังสี 2514 : 655)

หนังสือพุทธประวัติที่มีลีลาการเขียนแตกต่างจากเล่มอื่นๆ ที่กล่าวมาแล้วคือ พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นหนังสือพุทธประวัติในแนวพุทธศาสนฐาน ผู้ที่จะศึกษาหนังสือนี้ต้องมีความรู้ทั้งทางพุทธศาสนาและวรรณคดี ตลอดจนมีความสามารถที่จะเข้าใจศัพท์ได้เป็นอย่างดี เพราะถ้อยคำสำนวนโวหารและคำศัพท์ต่างๆค่อนข้างยาก จึงเป็นหนังสือที่เหมาะสมสำหรับใช้ศึกษาในระดับอุดมศึกษา หรือ สำหรับผู้สนใจใคร่ศึกษาอย่างจริงจัง

เท่าที่กล่าวมาแล้ว แม้พระปฐมสมโพธิกถาจะเป็นหนังสือที่ว่าด้วยประวัติของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเช่นกัน แต่ก็แตกต่างกันในลีลาการเขียน (style) และจุดมุ่งหมายในการแต่ง อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการหนังสือที่ว่าด้วยพุทธประวัติเหล่านี้ พระปฐมสมโพธิกถา นับว่าเป็นวรรณคดีชิ้นเอก มีผู้กล่าวถึงความดีวิเศษของวรรณคดีเรื่องนี้ ดังปรากฏอยู่ในหน้าคำนำของหนังสือพระปฐมสมโพธิกถาฉบับโรงพิมพ์การศาสนา พ.ศ. 2505

ว่า¹

พระปฐมสมโพธิกถา¹ เป็นสมบัติอันล้ำค่าของวงการพระพุทธศาสนาในประเทศไทยและของชาติไทย สมบูรณ์ด้วยสมบัติแห่งวรรณคดี จะพิจารณาในด้านภาษาศาสตร์ จะศึกษาในทางภาษา จะหาความรู้ในทางประวัติพระพุทธเจ้า จะพิจารณาในทางกวีโวหาร โดยเฉพาะเทศนาโวหาร ก็มีอยู่ทุกประการ ทั้งมีอิทธิพลแห่งภาษานิพนธ์ครบทุกประการตามแบบอรรถาธิบายศาสตร์มิได้บกพร่องเลย กล่าวได้ว่าเป็นวรรณคดีดวงหนึ่งในวรรณคดีของชาติไทย (กรมสมเด็จพรปรมาธิบดีฯ ในรศ 2517 : ก)

นอกจากนี้ยังมีผู้หลายท่าน เป็นต้นว่า เปลื้อง ณ นคร (2517 : 351) เสี่ยมคุมพวงาส (2508 : 161) เสียม วิลาวรรณ (2509 : 206 - 207) สิทธา พิณภูวกล (2515 : 222) พรพรม ขารานุมาส (2515 : 411 - 414) และฉัฐวิ สุทธิสงคราม (2505 : 572) มีความเห็นเกี่ยวกับพระปฐมสมโพธิกถา คล้ายคลึงกัน ความว่า พระปฐมสมโพธิกถาเป็นหนังสือสำคัญทั้งทางศาสนาและวรรณคดี กล่าวคือในทางศาสนาเป็นหนังสือบรรยายพุทธประวัติโดยพิสดาร ในทางวรรณคดี หนังสือนี้ประกอบด้วยสำนวนโวหารอันวิจิตร ถ้อยคำในเรื่องเกลี้ยงเกลาและเพราะพริ้ง แพรพรรณด้วยศัพท์และความเกิน อ่านแล้วทำให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ มองเห็นภาพพจน์ (figure of speech) ตลอดจนถึงจะมีถ้อยคำยาวๆ ในบางแห่ง คำทุกคำก็กลมกลืนกัน คำศัพท์ส่วนมากเป็นคำศัพท์พ้องคำซึ่งมีคำแปลอย่างสามัญ และคำศัพท์ที่ประกอบด้วยอรรถาธิบายอย่างกว้างขวาง ดังนั้น การที่จะหาหนังสือนี้จึงเป็นการเพิ่มพูนความรู้ทางถ้อยคำภาษาทางศาสนาเป็นอันมาก

เท่าที่ผู้เขียนได้ศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาโดยตลอด มีความเห็นสอดคล้องกับผู้ทั้งหลายดังกล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องภาษา ผู้เขียนเห็นว่า ภาษาในพระปฐมสมโพธิกถาเป็นภาษาที่ให้ความรู้ลึกและอารมณ์ จึงจัดเป็นภาษาวรรณคดี ดังที่ เจตนา นาควัชร ไก่กล่าวถึงภาษาวรรณคดีว่า

¹ ผู้ที่เขียนคำนำนี้คือองค์การศึกษา กรมการศาสนา

ภาษาวรรณคดีเป็นภาษาที่ได้รับการกลั่นกรองแล้ว นักประพันธ์ในบางครั้งอาจจะไม่ใช่ภาษาที่ใช้กันในชีวิตประจำวัน แต่จะเลือกเพื่อก้อยคำสำนวน เพื่อให้เกิดความไพเราะประการหนึ่ง หรือเพื่อแสดงออกถึงความนึกคิดและอารมณ์ของบทกวีอีกประการหนึ่ง จึงจำเป็นต้องสร้างสรรคัวรรณกรรมด้วยก้อยคำภาษาที่มีลักษณะและคุณค่าทางสุนทรียะ ผู้อ่านจึงจำเป็นต้องใช้ความสามารถในทางภาษาและวิจารณ์ญาณพอสมควร จึงจะเข้าใจวรรณกรรมชิ้นนี้ได้ (วรรณไวทยากร 2514 : 26)

จากความเห็นของผู้ที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่า พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีที่มีค่าสูงส่ง นับว่าเป็นวรรณคดีแบบฉบับ (classic) ที่สมควรศึกษาและวิเคราะห์เป็นอย่างยิ่ง แต่เนื่องจากพระปฐมสมโพธิกถาเต็มไปด้วยคำศัพท์ และภาษาที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นสัญลักษณ์ (symbol) ความหมายจะไม่ตรงตามบรรด (denotation) หากแต่มีความหมายเชิงแนะภาพหรือความหมายโดยนัย (conotation) ผู้อ่านจึงยากที่จะเข้าใจได้ การที่จะเข้าใจภาษาที่เป็นสัญลักษณ์นั้น จึงจำเป็นต้องมีความรู้และความรู้สึกพิเศษในทางภาษา (sense of language) ก็จะต้องมีความรู้สึกวาทย์คำที่กวีใช้อย่างนั้นๆ หมายความว่าอย่างไร จึงจะอ่านเข้าใจและไกรสรวรรณคดีตามที่ผู้ประพันธ์ปรารถนา อุปสรรคดังกล่าวเป็นเหตุให้พระปฐมสมโพธิกถาไม่แพร่หลายเท่าที่ควร ทั้งนี้เพราะ "คนโดยมากเมื่อได้ยืดอกกล่าวถึงวรรณคดีแบบฉบับก็มักจะรู้สึกครั่นคร้ามเสียแก่ตนเอง... เก่งว่าจะ เป็นหนังสือที่ยากเกินความรู้และความสามารถของตน" (กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ 2514 : 31)

เมื่อพระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีแบบฉบับที่ค่อนข้างยาก การที่จะเข้าใจรสรวรรณคดี และเกิดความซาบซึ้งในสุนทรียภาพนั้น จึงเป็นเรื่องที่ค่อนข้างลำบาก แต่ถ้าหากละเลยไม่ชวนชวนศึกษา ก็เป็นที่น่าเสียดาย เนื่องจาก "หนังสือที่ได้รับความนิยมว่าเป็นแบบฉบับแล้ว ย่อมเป็นหนังสือที่ควรอ่าน และยิ่งกว่านั้นเป็นหนังสือที่น่าอ่าน... เพราะหนังสือแบบฉบับเป็นหนังสือที่ให้ความชื่นชมอย่างซาบซึ้งและยั่งยืน และความบันเทิงดังกล่าวเป็นของไม่ตาย ถ้าเราหวังจะได้รับการสืบทอดความบันเทิงดังกล่าว เราต้องอบรมตัวเราเองให้ขึ้นสู่ฐานะที่จะรู้สึกชื่นชมในวรรณคดีแบบฉบับได้" (กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ 2514 : 32)

หนึ่งวรรณคดีที่มีอายุมากและยังเป็นที่นิยมอยู่นั้น ต้องเป็นวรรณคดีที่มีความดีวิเศษอยู่ในเนื้อหาเป็นส่วนใหญ่ ความดีวิเศษนี้เป็นหน้าที่ของนักกวีที่จะค้นหา (วิทย์ ศิวะศรียาเนนท์ 2504 : 257) พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีที่เกิดขึ้นแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เมื่อนับถึงปัจจุบันจึงถือว่าเป็นวรรณคดีที่มีอายุมาก แต่ยังคงเป็นวรรณคดีที่ศึกษากันอยู่ในระดับอุดมศึกษา ตลอดจนผู้สนใจทั่วไป ฉะนั้นจึงสมควรอย่างยิ่งที่จะศึกษาและวิเคราะห์วรรณคดีเรื่องนี้

ความมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า

เพื่อศึกษาวิเคราะห์รสคำ รสความและท่วงทำนองเขียน (style) ในพระปฐมสมโพธิกถา

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ทำให้ทราบถึงสุนทรียะในกถาการใช้คำและความ รวมทั้งท่วงทำนองเขียนในพระปฐมสมโพธิกถา

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

ศึกษาวิเคราะห์เฉพาะพระปฐมสมโพธิกถา ฉบับกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ในแนวสุนทรียะ

คำจำกัดความศัพท์เฉพาะ

"สุนทรียะ" (aesthetics) หมายถึง คุณค่าทางด้านความงามของวรรณคดีอันได้แก่ ความงามความไพเราะของคำ ความและสำนวนโวหาร ซึ่งก่อให้เกิดความเหมาะสมทั้งด้านความหมาย เสียงและลีลาจังหวะ ทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจ เกิดอารมณ์ร่วมและเกิดความรู้สึกคล้อยตาม

"รสคำ" หมายถึง ความดีเกินของคำในเรื่องความหมาย ความไพเราะงดงามของเสียงและลีลาจังหวะ

"รสความ" หมายถึง ความที่เกินในคำในใจความซึ่งก่อให้เกิดอารมณ์ร่วมและความรู้สึกคล้อยตาม

"ท่วงทำนองเขียน" (style) หมายถึง การเลือกใช้ถ้อยคำ วลี ประโยค การใช้โวหารและภาพพจน์เพื่อการบรรยายและพรรณนาความ

"ภาพพจน์" (figure of speech) หมายถึง คำหรือกลุ่มคำที่เกิดจากกลวิธีการใช้คำ เพื่อให้เกิดภาพที่แจ่มชัดและลึกซึ้งขึ้นในใจของผู้อ่านและผู้ฟัง

วิธีคำเนในการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ใช้วิธีวิจัยเอกสาร (documentary research) ข้อมูลที่ใช้เป็นข้อมูลปฐมภูมิ (primary source) และข้อมูลทุติยภูมิ (secondary source) เสนอผลรายงานการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์ (analytical description)

การศึกษาค้นคว้าจะดำเนินตามลำดับดังนี้

1. ศึกษาพระประวัติของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
2. ศึกษาความเป็นมาและลักษณะของพระปฐมสมโพธิกถา
3. ศึกษาและค้นคว้าหลักการวิจารณ์วรรณคดีแนวสุนทรียะ เพื่อนำมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ ซึ่งมีหลักเกณฑ์ทั่วไปสรุปได้ดังนี้
 - 3.1 การใช้คำ (diction) ประกอบด้วยความหมายและเสียงของคำ
 - 3.2 ลีลาจังหวะและความเคลื่อนไหวที่แฝงอยู่ในคำ (rhythm and movement)
 - 3.3 จินตภาพ (imagery)
 - 3.4 การสะท้อนอารมณ์ (sentimentality)
4. วิเคราะห์พระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ ตามเกณฑ์ต่อไปนี้
 - 4.1 การวิเคราะห์รสคำ
 - 4.1.1 ความหมายของคำ
 - 4.1.1.1 ความหมายตรงตามอรรถ (denotation)
 - 4.1.1.2 ความหมายโดยนัย (connotation)

4.1.2 เสียงของคำ

4.1.2.1 สัมผัสสระ (rhyme)

4.1.2.2 สัมผัสพยัญชนะ (alliteration)

4.1.2.3 สีส้าจังหวะ (rhythm)

4.1.2.4 การเล่นคำและเล่นอักษร

4.1.2.5 การเลียนเสียงธรรมชาติ

4.1.3 ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายและเสียงของคำ

4.1.3.1 การซ้ำคำและซ้ำวลี

4.1.3.2 การหลกคำ

4.1.3.3 คำสูง

4.1.3.4 คำเกศภาพ

4.1.3.5 คำแสดงอาการเคลื่อนไหว

4.1.3.6 คำสะท้อนอารมณ์

4.2 การวิเคราะห์รสความ

4.2.1 รสความที่เกิดจากการบรรยายและพรรณนาความให้เกิดอารมณ์ต่างๆ เช่น อารมณ์รัก อารมณ์โกรธ ฯลฯ ในทางวรรณคดีเรียกว่า "รสแห่งวรรณคดี" ซึ่งมีอยู่ 9 รส ได้แก่

4.2.1.1 ศฤงคารรส

4.2.1.2 วีรรส

4.2.1.3 กรุณารส

4.2.1.4 হাসยรส

4.2.1.5 อัปฤทฺธรส

4.2.1.6 ภยานกรรส

4.2.1.7 รุทฺธรส

4.2.1.8 พิกิตฺตรส

4.2.1.9 ศำนตรส

4.2.2 รสความที่เกิดจากโวหารประเภทต่างๆ

4.2.2.1 โวหารอุปมา (simile)

4.2.2.2 โวหารเปรียบเทียบ (metaphor)

4.2.2.3 โวหารบุคลาธิษฐาน

4.2.2.4 โวหารเกินจริง (hyperbole)

4.2.2.5 โวหารอุปาทาน (analogy)

4.2.2.6 โวหารพจน์ - วิชันนา

4.2.2.7 โวหารปจฉา (rhetorical question)

4.2.2.8 โวหารสุภาษิต (proverb) /

4.2.3 การวิเคราะห์ท่วงทำนองเขียน

4.2.3.1 การสรรคำและวลี

4.2.3.1.1 คำและวลีที่มีความเหมาะสมกับเนื้อเรื่อง

4.2.3.1.2 คำและวลีที่มีลักษณะกระชับ

4.2.3.1.3 การใช้คำและวลีในการเปรียบเทียบ

4.2.3.2 การใช้โวหาร

4.2.3.2.1 การกล่าวน้อยคำแต่ใจกว้างขวาง

4.2.3.2.2 การเรียบเรียงความที่มีเสียงสัมผัส มีคู่ลง

ความหมายเท่าเทียมกัน

4.2.3.3 การสร้างประโยค

4.2.3.3.1 ประโยคยาว (isocratic sentence)

4.2.3.3.2 ประโยคยาวแบบโวหาร (ciceronian sentence)

4.2.3.3.3 ประโยคแบบภาษาบาลี

4.2.3.4 การบรรยายและพรรณนาความ

4.2.3.4.1 การบรรยายและพรรณนาความตามลำดับขั้นตอน

4.2.3.4.2 การบรรยายและพรรณนาคำยวธีเปรียบเทียบ

4.2.3.4.3 การบรรยายและพรรณนาคำยวธียกตัวอย่าง

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับพระปฐมสมโพธิกถา

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระปฐมสมโพธิกถาโดยตรง ยังไม่ปรากฏว่าใครมีผู้ศึกษาค้นคว้าไว้ มีแต่กล่าวไว้ในหนังสือประวัติวรรณคดีต่างๆ ทำนองปฏิทัศน์ (review) เช่น หนังสือประวัติวรรณคดีสำหรับนักศึกษาระดับมัธยม ๓ นคร กล่าวไว้ว่า

เรื่องพระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีเรื่องใหญ่ กล่าวถึงพุทธประวัตินับตั้งแต่พระบรมชนกของพระพุทธองค์ จนถึงประสูติ เป็นลำดับไป จนถึงชั้นประสูติพพาน และกล่าวถึงความเสื่อมสลายแห่งพระศาสนา แบ่งออกเป็นตอนๆ เรียกว่าปริจเฉท รวมทั้งสิ้น 29 ปริจเฉท เรื่องนี้เคยใช้เป็นหนังสืออ่านภาษาไทยในวิชาสามัญนิยม ผู้ที่มีโอกาสได้เรียนจริงๆ จะอ่านเรื่องนี้ให้ซาบซึ้งได้ยาก" (เปลื้อง ๓ นคร 2517 : 355)

ในประวัติวรรณคดีของเสนีย์ จิตลารวม ได้กล่าวไว้ว่า

เนื้อเรื่องพระปฐมสมโพธิกถานี้ มีคติทางมหายานและหินยานปนกันอยู่ เช่น กล่าวถึงพระศรีอารยเมตไตรย เป็นต้น หนังสือนี้อ่านวยประโยชน์ทั้งทางศาสนาและวรรณคดี ทางศาสนาได้ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธประวัติอย่างพิสดาร ทางวรรณคดี เป็นแบบอย่างแห่งความเรียงพรรณนา ใช้สำนวนโวหารสูง คำศัพท์ส่วนมากเป็นคำศัพท์บาลี ทำให้ได้ความรู้ทางภาษาเป็นอันมาก (เสนีย์ จิตลารวม 2519 : 207)

และในหนังสือประวัติวรรณคดีของโมรี พิณฑกุล และเทือก กุสุมา ๗ อยุธยา ได้กล่าวถึงความวิเศษของพระปฐมสมโพธิกถาว่า "... แต่พระปฐมสมโพธิกถาฉบับกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส นั้น มีความเด่นอยู่ที่พระองค์ได้สอดแทรกกวีโวหาร มีรสสะเทือนอารมณ์ผู้อ่านและมีความไพเราะเพราะพริ้ง จึงได้รับยกย่องว่าเป็นวรรณคดีอันเนื่องด้วยพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์และมีความไพเราะในบทพรรณนาโวหารของพระองค์ ได้รับยกย่องว่ามหากงคงามยิ่ง" (โมรี พิณฑกุล และ เทือก กุสุมา ๗ อยุธยา 2512 : 293 - 299)

งานวิเคราะห์พระปฐมสมโพธิกถาอย่างเนิ่นก็จะล้นทะลักได้แก่ "อุปกรณวรรคที่พุทธศาสนา คู่มือพระปฐมสมโพธิกถา" ของ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ซึ่งวิทยาลัยวิชาการศึกษาสงขลา เป็นผู้พิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรก ในหน้าก้านามีคำชี้แจงว่า "คัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส จักอยู่ในระดับ 4¹ มีอรรถรสและสาระชั้นอภิธรรม ผู้ที่จะศึกษาวรรคนี้ เรื่องนี้ให้ลุ่มลึกจะต้องมีภูมิหลังทางวรรณคดีและรัฐประศาสน์พุทธศาสนาาก่อนพอควร นอกจากนี้ยังต้องรู้ศัพท์และสามารถวิเคราะห์ศัพท์แจกแจงให้ถึงราก" (สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ 2515 : หน้าคำชี้แจง) สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ได้เขียนอธิบายพระปฐมสมโพธิกถา โดยเริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ 1 จนถึงปริจเฉทที่ 29 รายละเอียดในปริจเฉทที่ 1 ถึง 4 มีค่อนข้างมาก กล่าวคือ ได้แยกแยะคำศัพท์ ให้ความรู้เรื่องต่างๆ ที่มีกล่าวอยู่ในพระปฐมสมโพธิกถา เช่น เรื่องกัลป์ นรก พรหม เป็นต้น มีการวิจารณ์ตอนท้ายปริจเฉทด้วย ตั้งแต่ปริจเฉทที่ 5 ถึง 29 ส่วนมากจะเป็นการอธิบายและแยกแยะคำศัพท์ (สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ 2515 : 1 - 155)

ผู้ที่นำพระปฐมสมโพธิกถามาศึกษาเพื่อใช้เป็นคู่มือประกอบการเรียนการสอนอีกคนหนึ่งคือ น้อมนิจ วงศ์สุทธีธรรม โลกกล่าวเกี่ยวกับพระปฐมสมโพธิกถา มีใจความว่า พระปฐมสมโพธิกถา นอกจากจะมีคุณค่าทางก้านให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธประวัติโดยพิสดารแล้ว ยังมีคุณค่าทางก้านความงาม ซึ่งได้แก่ความงามทางก้านภาษา กวีโวหาร การใช้สัญลักษณ์และรสต่างๆ ของวรรณคดี เช่น ศฤงคารรส รุทรส กรูณารส วีรรส และก้านตีส เป็นต้น ส่วนคุณค่าทางก้านความรู้ ได้แก่ ความรู้ทางคำศัพท์ธรรมะ หลักธรรมในพระพุทธศาสนา หัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนาและพระไตรปิฎก เป็นต้น (น้อมนิจ วงศ์สุทธีธรรม ม.ป.ป. : 8 - 17)

พรพรวณ ธาราบุมาต เป็นอีกผู้หนึ่งที่ได้นำพระปฐมสมโพธิกถามาศึกษาเพื่อแนะนำให้ผู้อ่านรู้จักอย่างคร่าวๆ มีใจความว่า พระปฐมสมโพธิกถาเป็นหนังสือพุทธประวัติที่มีความเยี่ยมยิ่งในก้านความไพเราะ เป็นหนังสือที่มีคติทางมหายานและหินยานปนกัน เรื่องราวในพระปฐมสมโพธิกถาก่อปรไปด้วยฤทธิ์เดชปาฏิหาริย์ต่างๆ ที่ชวนให้มหัศจรรย์ สดสังเวชและรื่นรมย์ใจใน

¹ คือวรรณคดีที่ตีความหมายชั้นวิญญาน จิตและนิพพาน
(สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ 2515 : หน้าคำชี้แจง)

ทางทำนองต่างๆ สำหรับผู้ที่ไม่เชื่อในเรื่องเหล่านี้ ย่อมจะศึกษาเรื่องราวหรือพุทธประวัติได้
พรพรรณ อารามมาศ แบ่งพระพุทธรูปประวัติในพระปฐมสมโพธิกถาออกเป็นสามตอน คือ
ตอนต้นเมื่อประทับเสวยโลกลีลาสุขในโลกลีลาสมบัติเป็นเวลา 29 ปี ตอนกลางเป็นตอนที่เสด็จออกบวช
แสวงหาโมกขธรรมเป็นเวลา 6 ปี และตอนปลายเป็นตอนที่บำเพ็ญพุทธกิจเพื่อประโยชน์ต่อชาว
โลกเป็นเวลา 45 ปี สุดท้ายได้สรุปว่าพระปฐมสมโพธิกถาเป็นหนังสือพรรณนาเรื่องราวพุทธประวัติ
อย่างละเอียดทั้งแก่นวงกัถกยราช จนถึงถวายพระเพลิงพระบรมศพศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า เกี่ยว
ต่อเนื่องมาถึงรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ตลอดจนสาเหตุแห่งการเสื่อมสลายแห่งปริยัติและปฏิบัติ
การตรัสรู้มรรคผล การเสื่อมจากสมณเพศและการอันตรายแห่งพระบรมธาตุในที่สุด (พรพรรณ
อารามมาศ 2515 : 411 - 427)

ในหนังสือจำพวกประวัติบุคคลสำคัญ ถ้าได้กล่าวถึงพระประวัติของกรมสมเด็จพระปรมานุชิต
ชิโนรสแล้ว ก็คงกล่าวถึงพระปฐมสมโพธิกถาด้วยเสมอ เช่น ธีรวิจิตร สุทธิสงคราม ได้
กล่าวถึงพระปฐมสมโพธิกถาว่า

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือสำคัญในทาง
พุทธศาสนาอีกเรื่องหนึ่งคือปฐมสมโพธิกถา เป็นเรื่องบรรยายพุทธประวัติด้วยความเรียง
ร้อยแก้วอันเกลี้ยงเกลาไพเราะเพราะพริ้ง แพรพรรณาวัยศัพท์และความเค้น อ่านแล้ว
ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ มองเห็นภาพพจน์ตลอดเล่ม ถึงตอนสนุกก็รู้สึกเร้าเริง
เบิกบาน ถึงตอนเศร้าก็รู้สึกสลดใจหาย ถึงตอนน่าเกลียดน่ากลัวก็รู้สึกหวั่นไหวสยองกลัว
นอกจากนั้นยังเป็นหนังสือเรื่องที่เต็มไปด้วยความรู้ทางศาสนาและคติโลก มีคติธรรมสอนใจ
ให้ยึดมั่นอยู่ในศีลธรรมจรรยาอันดีงาม ยิ่งกว่านั้นยังเป็นวรรณกรรมที่ให้ความรู้แก่ผู้อ่านใน
ทางภาษาและวรรณคดีอีกด้วย (ธีรวิจิตร สุทธิสงคราม 2505 : 572 - 579)

ม.ล.บุญเหลือ เพียรสุวรรณ ได้พูดถึงวรรณคดีทางศาสนา มีใจความเกี่ยวข้องกับ
พระปฐมสมโพธิกถาว่า

วรรณคดีทางศาสนาของเรามีอยู่ เป็นกันทั่วไป ใครที่มีพระร่วงและพระปฐมสมโพธิกถาของ
กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ทั้งสองเรื่องนี้ผู้แต่งตั้งใจจะสอนศาสนา แต่ควรได้รับยกย่องว่า

เป็นวรรณคดี ไม่ใช่เป็นเพราะสอนศาสนาได้ดี แต่เป็นเพราะมีความไพเราะ ไตรภูมิ
พระร่วงนั้น ไพเราะด้วยความง่าย การใช้ภาษาไม่ซับซ้อนเปรียบเหมือนเห็นสิ่งที่มีอยู่ทุก
เมื่อเสื่อวันในชีวิต แต่งไม่กระเถอะกระเถอะ ดูเรียบร้อยหาที่ติมิได้ ปฐมสมโพธิกถา คั่นต้น
ด้วยจินตนาการ ไพเราะด้วยจังหวะของวรรคตอน ด้วยมโนภาพที่เกิดจากถ้อยคำสำนวน
ที่ผู้แต่งเลือกเฟ้นมาใช้ เปรียบได้ดังเครื่องประดับที่ฝังเพชรพลอยเป็นประกาย ในขณะที่ยว
กัน ถ้าจะพิจารณาทางศาสนา ก็มีคุณค่าในฐานะที่เกื้อหนุนแก่ความรู้สึกให้เกิดภักดีเลื่อมใส
ไปต่าง ๆ กัน แล้วแต่ "จริต" ของผู้อ่าน หรือจะกล่าวอย่างสมัยใหม่ก็คงว่า แล้วแต่
บุคลิกภาพของผู้อ่าน... แม้หนังสือเกี่ยวกับศาสนา เช่น ปฐมสมโพธิกถาและมหาชาติ
กลอนเทศน์ ความสนใจของผู้อ่านก็อยู่ที่สำนวนกลอนไพเราะ แม้หนังสือเกี่ยวกับศาสนา
ผู้แต่งระวางที่จะไม่ให้ข้อผิดพลาดในทางนั้น แก่การเพ่งเล็งอยู่ที่กวี เช่น ปฐมสมโพธิกถา
คนที่อ่านแล้ว จะว่าข้อธรรมะได้มีน้อยกว่าที่จะว่าตอนที่ไพเราะ (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ

2520 : 62 - 66)

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องสุนทรียะ

สำหรับเรื่องสุนทรียะหรือความงามนั้น ได้มีผู้กล่าวไว้ สรุปได้ดังนี้

เสฐียรโกเศศ พูดเรื่องสุนทรียะ มีใจความว่า เรื่องความงามหรือไม่ว่าเรื่องอะไร
ย่อมมีความเป็นจริงให้หลายสถาน และเป็นความจริงที่ไม่แน่นอนตายตัว ความงามความไพเราะ
ความดี ความจริง และอะไรอื่น ๆ อีกหลายอย่าง เป็นเรื่องของนามธรรม เป็นเรื่องยากที่จะกล่าว
กล่าวได้แต่เพียงผิวเผินว่า มนุษย์และสัตว์มีธรรมชาติอย่างหนึ่ง คือมีความรู้สึกรักสวยรักงาม
อันความรู้สึกรักงามนั้น ไม่อยู่คงที่ สมัยหนึ่งเห็นกันว่าอย่างนี้งาม มาอีกสมัยหนึ่งอาจเห็นเป็น
ไม่งามก็ได้ ความรู้สึกเกี่ยวกับความงามเป็นสุนทรียภาพที่แตกต่างกันระหว่างบุคคลหรือระหว่าง
เชื้อชาติ หรือระหว่างยุคสมัย ก็เพราะความรู้สึกนี้เป็นเรื่องของนามธรรม ไม่มีตัวตน จับต้องไม่ได้
เหตุนี้นามธรรมจึงอยู่ตรงข้ามกับรูปธรรม จะกำหนดรู้อย่างที่เป็นนามธรรมได้ว่า มีความสูงค่าหนักเบา
ได้แค่ไหน ก็ด้วยความรู้สึก เพราะฉะนั้น ความงาม ความไพเราะ และอื่นๆ อีกหลายอย่าง จึง
เป็นเรื่องของคุณค่า อันมีอยู่ในสิ่งที่ได้อ่านได้ดูหรือได้ฟัง เมื่อความงามความไพเราะเป็นเรื่อง

ของความรู้สึก จะเอาความรู้ทางเลขมาช่วยเท็จจริงอย่าง 2 บวก 2 มาเป็นเครื่องพิจารณา
 ย่อมไม่ได้ ความรู้สึกเรื่องรสเกี่ยวกับความงามจะงอกขึ้นได้ก็ด้วยการฝึกซาบซึ้ง (เสฐียรโกเศศ
 น.ป.ป. : 399 - 419)

สิทธา พิธิภูวาล มีความคิดเห็นเกี่ยวกับสุนทรียะพอสรุปได้ว่า ทุกคนไม่ว่าชาติใด
 ภาษาใด ล้วนมีความเต็มของท้องถิ่นว่า "สุนทรียภาพ" เป็นหัวใจของงานศิลปกรรมที่ทรงคุณค่า
 สำหรับงานทางด้านวรรณกรรม สุนทรียภาพที่ผู้แต่งหนังสือคำนึงถึงมากที่สุด คือศิลปะการแต่ง ที่
 เรียกว่าวรรณศิลป์ หัวใจของศิลปะทั้งหลายคือสุนทรียภาพหรือความประณีตงดงาม ได้แก่ความ
 งามทางภาษา ความงามของเนื้อเรื่อง ซึ่งกลมกลืนกับรูปแบบ ความงามมีสาระของข้อคิดเห็น
 หรือแนวคิดที่แทรกแฝงอยู่ในเนื้อเรื่อง ส่วนความงามที่สำคัญที่สุดของการสร้างวรรณคดี ก็คือวิธี
 แต่ง เพราะความงามที่ประณีตสามารถทำให้คนเกิดความสุข ความพอใจ ช่วยบำบัดความทุกข์
 ความเบื่อหน่าย ความชั่วช้ากจาใจ ความงามที่ประณีตทำให้เกิดความรู้สึกชื่นชมที่โลลิมรส ทำให้
 ใจใคร่จกกับความใหม่หรือความเปลี่ยนแปลง ซึ่งมีผลผ่อนคลายความเกร็งเกรียก และหันเห
 ความสนใจไปจากสิ่งที่ชั่วช้ากจาใจ สิทธา พิธิภูวาล มีความเห็นว่า ทฤษฎีความงามเป็นสิ่งที่
 ที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา คนในสมัยโบราณทั้งของไทยและของฝรั่งเห็นเหมือนกันว่า ความ
 งามที่แท้จริงต้องเนรมิต ผูกยาก ได้สัดส่วน ปราศจากมลทิน ตามปกติความงามมีทั้งงามขาดและ
 งามพิศ สิ่งก็ล้นบางชิ้น อาจจะมีงามทั้งสองระบอบอยู่ในชิ้นเดียวกัน บางอย่างก็มีเพียง
 อย่างเดียว (สิทธา พิธิภูวาล 2515 : 30 - 58)

เจตนา นาควัชร ไก่กล่าวว่า

ในบรรดาปรัชญาสาขาต่างๆที่จะเป็นประโยชน์โดยตรงต่อวรรณศิลป์ได้ สุนทรียศาสตร์นับได้
 ว่าเป็นมีความสำคัญสูงสุด เพราะเป็นปรัชญาของศิลปะโดยตรง สุนทรียศาสตร์เป็นศาสตร์ที่ว่า
 ด้วยความงาม ซึ่งแสดงออกมาในรูปของศิลปะประเภทต่างๆ... ถ้าเราพูดถึงความงาม
 ของวรรณกรรมชิ้นใดชิ้นหนึ่ง เราก็อาจพูดถึงลีลาท่วงท่าของ หรือจังหวะของคำประพันธ์ว่า
 ไพเราะเพราะพริ้ง (เจตนา นาควัชร 2514 : 20 - 30)

วรรณศิลป์คือศิลปะในการแต่งคำประพันธ์และวรรณกรรม หัวใจของศิลปะคือเรื่องความงาม (สิทธา พิณฑกุล 2515 : 35) เพราะฉะนั้นความงามกับวรรณศิลป์จึงแยกจากกันไม่ออก สำหรับเรื่องวรรณศิลป์นี้ ผะอบ โปะะกฤษณะ มีความเห็นว่า

วรรณศิลป์เป็นศิลปะที่ต้องสัมผัสทางใจ และการที่จะถือว่าหนังสือเล่มไหนเป็นวรรณศิลป์นั้น จะต้องยึกหลักอะไร จะรวบรวมหลักที่มีผู้คิดกันหลายท่าน ได้กล่าวไว้เฉพาะข้อที่แตกต่างกันประมวลไว้ ณ ที่นี้มีอยู่ 5 ข้อคือ

1. ก่อให้เกิดจินตนาการ (imagination)
2. โน้มน้าวอารมณ์ (emotion)
3. เกิดความสุข (pleasure)
4. มีศีลธรรม (moral)
5. ไม่ตาย (immortal) (ผะอบ โปะะกฤษณะ 2518 : 76 - 77)

ม.ล.ชุบ ชุมสาย ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องสุนทรียะ โดยอ้างทัศนะของชาวต่างประเทศว่า

เขากล่าวว่าวรรณคดีจะต้องมีค่าทางสุนทรียะ นั่นคือว่า ปฏิกริยาของคนที่มีความวรรณคดีต้องเป็นปฏิกริยาเชิงสุนทรียะ (esthetic response) และปฏิกริยาสุนทรียะจะต้องเป็นปฏิกริยาสุขารมณ์ ศาสตราจารย์สามท่าน¹ นี้ได้กล่าวต่อไปว่า ปฏิกริยาสุขารมณ์ดีมิใช่ว่าจะมีค่านิยมเชิงสุนทรียะไปหมด... ศาสตราจารย์สามท่านดังกล่าวได้กล่าวถึงการมีปฏิกริยาสุนทรียะไว้อีกอย่างหนึ่งดังนี้ "เพื่อที่จะมีปฏิกริยาสุนทรียะกับสิ่งใด จำเป็นที่เราจะต้องอยู่ในสภาพที่จะจับสิ่งของนั้นได้ นั่นคือ เราจะต้องอยู่ในระยะที่พอเหมาะพอดีจากสิ่งนั้น ภาวะเช่นนี้เรียกว่า psychic distance ... ดังนั้นการมีปฏิกริยาสุนทรียะจึงขึ้นอยู่กับระยะทางระหว่างผู้ชมและศิลปะอย่างมาก ทั้งในทางจิตใจและ

¹ ศาสตราจารย์สามท่านนี้คือ Mary Rohrberger, Samuel H. Woods and

ร่างกาย" (ม.ล.ศุภ ชุมสาย 2515 : 20 - 21)

เกี่ยวกับเรื่องสุนทรียะนี้ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงมีความเห็นว่า

...คือเราพูดว่า สิ่งนี้สวยสิ่งนี้งาม ในทำนองว่าธรรมชาตินั้นเองสวยงาม แต่อันที่จริง ธรรมชาติไม่มีความงามหรือความน่าเกลียดในตัวเอง ความงามเกิดขึ้นก็เพราะคนชม ความน่าเกลียดเกิดขึ้นก็เพราะคนชัง... ต่างชาติต่างบุคคลย่อมมีอุดมคติแห่งความงามต่างกัน ทั้งนี้เพราะความงามเกิดขึ้นด้วยสมมุติฐาน และการชมนั้นก็เนื่องมาจากความรู้สึกสะเทือนใจ (นราธิปพงศ์ประพันธ์ 2514 : 50 - 51)

ส่วนวิทย์ กิระศรียานนท์ มีความเห็นในเรื่องสุนทรียะว่า

ตามคติในวรรณคดีไทย ถือกันว่า วรรณคดีคือบทประพันธ์ที่ไพเราะเพราะพริ้ง... ต้องมีความงดงามทั้งเชิงกายภาพและในการเลือกสรรคำของชีวิตที่น่าเสนอ... สัมผัสไพเราะ ความคมคายและกระทัดรัดในการใช้คำ ความสอดคล้องกันอย่างเหมาะสมของคำและความ อันสรุปเรียกว่า คือความงามของทำนองแต่ง... ตามความนิยมของวรรณคดียุโรปสมัยก่อนเคยถือกันว่า ความงามของศิลปะนั้นเกิดจากความกลมกลืนของสิ่งที่ขัดกัน ความมีสัดส่วน และดุลภาพ (balance) และความงามสง่าที่เกิดจากความสงบ... แต่โดยส่วนรวม เมื่อยุโรปหันไปนึกถึงศิลปะของกรีกก็มักจะนึกถึงความงามอันสงบ เป็นระเบียบเรียบร้อยและมีสัดส่วน อันปรัชญาเมธีกรีกเรียกว่า ความงามแบบ Apollonian อย่างไรก็ตามก็ไม่นับแต่สมัยโรมันถึงในยุโรป คือตอนกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ทัศนคติเกี่ยวกับความงามได้หันแปรไป... คือมีการขยายปริมาตรแห่งความงามให้ครอบคลุมไปถึงสิ่งที่แต่เดิมไม่เคยมีใครเห็นว่างาม

...ตามทฤษฎีสุนทรียศาสตร์ปัจจุบันถือกันว่า ความน่าชังหรือความที่ริ้วช้ำเห่อที่แท้จริงในวรรณคดีนั้น มิใช่ความยากจนจนเกินไป ความรุกรุญ ความส่ำมะเลเทเมา ความน่าขนพองสยองเกล้า หรือความวิถถารนอกรีตนอกรอย สิ่งที่น่าชังในวรรณคดีคือความจอมปลอม ความบิดเบือน ความกร่อยปราศจากรสชาติ ซึ่งถือว่าเป็นศัตรูของความงาม...

...ในเรื่องความงามนี้ นักปรัชญามีชื่อ คือ เบอร์นาร์ก โบซังเกต์ ได้กล่าวไว้ว่า
ความงามแบ่งออกเป็นสองชนิดคือ "ความงามที่เห็นง่าย" และ "ความงามที่เห็นยาก"
ความงามที่เห็นได้ยากก็คือ ความงามของสิ่งที่ไม่น่าอึดอัดเมื่อมองอย่างผิวเผิน...

(วิทย์ ศิวะศรียานนท์ 2504 : 119 - 125)

จากความถกเถียงและข้อเท็จจริงที่ผู้รู้หลายๆท่านได้กล่าวเกี่ยวกับสุนทรียะพอดสรุปได้ว่า
สุนทรียะเป็นปรัชญาสาขาหนึ่งที่กล่าวถึงความงามของธรรมชาติและศิลปะ เป็นเรื่องที่มีคุณค่าแก่
มนุษย์ในทางประเพณีอารยธรรมและปัญญา ความงามเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล หมู่คณะ ชาติ และ
วัฒนธรรม มีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยและกาลเวลา ความงามเป็นเรื่องของนามธรรม
บุคคลจะมีความรู้สึกในเรื่องความงามต้องเกิดจากการศึกษาอบรมและสิ่งแวดล้อม ความรู้สึกและ
รสนิยมเกี่ยวกับความงามของบุคคลจึงแตกต่างกันไปตามวัย กาลเวลาและสถานที่ ดังที่พระยา
อนุমানราชชนกกล่าวว่า

ทำไมคนเราจึงมีความรู้สึกเกี่ยวกับเรื่องนามธรรมแตกต่างกัน ก็เพราะคนเรามีปัญญา ความ
คิด ความรู้และการอบรมตลอดจนสิ่งแวดล้อม มีถิ่นประเทศที่อยู่และอื่นๆอีกหลายประการ
ไม่เท่ากัน บางคนเมื่อเห็นสิ่งงามก็มีประสาทใจ บางคนก็ประสาทช้า บางคนเห็นความงาม
ซึ่งซ่อนเร้นอยู่ในสิ่งที่ไม่งาม แต่คนอื่นมองไม่เห็น เป็นอย่างนางจันทาเห็นรูปทองที่ทองใจ
เอารูปเงาะสวมใส่ให้คนหลง ฉะนั้น ทั้งนี้เพราะรู้สึกเรื่องราวในภาษาอังกฤษเรียกว่า
taste ไม่เท่ากัน (เสฐียรโกเศศ น.ป.ป. : 417)

เพราะฉะนั้นจะเห็นว่า การสัมผัสความงามไม่ใช่ว่าเป็นสิ่งที่เหลือวิสัยที่คนเราจะเข้าถึงได้ ถ้า
หมั่นฝึกฝนอบรมและอาศัยเวลา เพราะมาตรฐาน (criteria) ในการที่จะบอกว่า
อะไรสวยหรือไม่สวย ก็หรือไม่ใช่เนิ่น นานอยู่ในตัวคน และเป็นสิ่งที่สามารถถ่ายทอดปลูกฝังกันได้
มนุษย์ตั้งมาตรฐานเหล่านี้ขึ้นมาเอง จากประสบการณ์ทั้งของสังคมและของตนเองแต่ละบุคคล ถ้า
เรามีประสบการณ์เข้าถึงความงามได้ ก็สามารถชื่นชมกับแก่นแท้ของความงาม แล้วติดตามมา
คือความสุขใจและอิ่มเอิบ (ประสิทธิ์ กาพย์กลอน 2518 : 197)

เอกสาร เกี่ยวกับการวิเคราะห์และวิจารณ์วรรณคดี

สำหรับเรื่องการวิเคราะห์และวิจารณ์วรรณคดี ได้มีผู้กล่าวถึงหลักเกณฑ์ต่างๆ ไว้ในแนวที่คล้ายคลึงกัน ผู้เขียนจะขอกล่าวอย่างสรุปดังต่อไปนี้

ในหนังสือการศึกษาวรรณคดีในแง่วรรณศิลป์ เสรีรักษ์โกเศศ ได้กล่าวถึงหลักการวิจารณ์ศิลปกรรมไว้ 6 ประการ ซึ่งอาจนำมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์วรรณคดีได้ ดังนี้

1. ความนึก (conception) หมายความว่าความนึกที่ผู้สร้างศิลปกรรมนึกเป็นรูปภาพขึ้นในใจ ความนึกนี้ต้องแตกต่างจากธรรมดาสามัญ และเป็นความนึกที่ส่งเสริมคุณธรรม ความดีแก่สังคม

2. ความสะเทือนใจ (emotion) อารมณ์สะเทือนใจเป็นหัวใจของศิลปะวรรณกรรมหรือศิลปกรรมใดมีความงามความไพเราะ แต่ผู้ฟังไม่รู้สึกรู้สีกเกิดอารมณ์สะเทือนใจก็ไม่ใช่ศิลปะ

3. การแสดงออก (expression) การแสดงออกเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดของศิลปะศิลปะที่สูงจะต้องมีการแสดงออกซึ่งประณีตสุขุม สูงกว่าของจริงที่มีอยู่ เพราะเป็นการแสดงออกแห่งความนึกของศิลปิน ผู้สร้าง

4. องค์ประกอบ (composition) องค์ประกอบที่จะทำให้เกิดความสนใจไม่รู้สึกละเลิงง่าย คือส่วนประกอบมีชนิดต่างๆ กัน และต้องประสานกัน (harmony) เป็นอันหนึ่งอันเดียว

5. ท่วงท่าที่แสดงออก (style) ศิลปินแต่ละคนก็มีท่วงท่าที่แสดงเฉพาะตัว ต่างคนต่างมีไม่เหมือนกัน อันเนื่องมาจากความคิดจิตใจและสติปัญญาการศึกษาอบรม ท่วงท่าที่แสดงเฉพาะตัวของศิลปินแต่ละคน จึงอาจทำให้ศิลปกรรม ซึ่งแต่ละคนแต่งหรือสร้างขึ้น น่าดูน่าฟังมากหรือน้อย แล้วแต่ความสามารถทางศิลปะของผู้ประพันธ์

6. เทคนิค (technique) ได้แก่มือหรือกรรมวิธีงานการประพันธ์เทคนิคเป็นส่วนเสริมให้วรรณกรรมและศิลปกรรมสมบูรณ์ขึ้น (เสรีรักษ์โกเศศ 2514 : 174 - 199)

กระแสรู มาดยารมณ ได้สรุปหลักในการวิจารณ์วรรณคดีโดยย่อไว้ว่า

1. เค้าเรื่อง การลำดับเรื่อง วิธีเขียนเรื่อง
2. การบรรยายแจ่มแจ้งกินใจ ทำให้เห็นจินตนาการจริงหรือไม่
3. ลักษณะคำประพันธ์ ใช้นิพนธ์ อย่างไร
4. ถ้อยคำ ถูกต้องตามจังหวะ ช้า เร็วของเนื้อเรื่องหรือไม่ ตอนไหนจะใช้คำประพันธ์

ชนิดไหน

5. ความรู้ความสามารถและปฏิภาณของกวี (กระแสรู มาดยารมณ 2508 : 72)

เจตนา นาควัชร ได้กล่าวถึงสิ่งที่ควรศึกษาในการวิจารณ์วรรณคดีว่า อาจครอบคลุมไปถึงการศึกษาถ้อยคำประพันธ์หรือฉันทลักษณ์ด้วย แต่ยังควรศึกษาความเปรียบที่เกี่ยวเนื่องมาอย่างกว้าง (เจตนา นาควัชร 2514 : 29 - 30)

สิทธา พิณภูวนท กล่าวถึงการวิจารณ์วรรณคดีแบบวินิจัยคุณค่าตามหลักสิ่งแวดล้อมว่า วิธีการปฏิบัติต้องเริ่มต้นด้วยการศึกษาลักษณะของวรรณคดี คือศึกษาชีวิตของผู้แต่ง อิทธิพลของครอบครัว สังคม การเมือง วัฒนธรรมและอาชีพแวดล้อมผู้แต่ง (สิทธา พิณภูวนท 2515 : 484) นอกจากนี้ สิทธา พิณภูวนท ยังได้กล่าวถึงลักษณะพื้นฐานของหนังสือที่ควรให้พิจารณาจากสิ่งต่อไปนี้

1. รูปแบบและเนื้อหาต้องมีลักษณะเหมาะสมกัน
2. ภาษาได้รับการเลือกเฟ้นอย่างประณีต เพื่อให้เกิดความไพเราะรื่นหู ถ้อยคำมีความหมาย มีพลังอำนาจ มีความประทับใจ นอกจากได้รวมมีถ้อยคำสำนวนแปลกใหม่ แสดงลักษณะเฉพาะและความสามารถเฉพาะของผู้เขียนด้วยลักษณะเฉพาะนี้จะทำให้วรรณกรรมเป็นที่พึงใจของผู้อ่าน และช่วยเพิ่มคุณค่าของวรรณกรรมด้วย

3. คุณค่า การมีคุณค่าหลายด้านดังนี้

3.1 มีความงามหรือสุนทรีย์ภาพทั้งรูปแบบและองค์ประกอบทั้งหมดได้สัดส่วนและเข้ากันได้อย่างเหมาะสม

3.2 มีสาระที่เป็นประโยชน์แก่จิตใจ อบรมและความรู้สึกร่วมช่วยสร้างสรรความ
เจริญงอกงามให้แก่สติปัญญาและความรู้สึกนึกคิดที่สมบูรณ์

3.3 มีความใหม่ แปลก ริเริ่มสร้างสรรค์ในทางที่งาม (สีหอนา พิธิฎกอล
2515 : 26 - 27)

ประสิทธิ์ กาพย์กลอน มีความเห็นในเรื่องการวิจารณ์วรรณคดีว่า

...หลักในการวิจารณ์วรรณคดีนั้น ไม่มีหลักเกณฑ์แน่นอนตายตัวอย่างหลักคณิตศาสตร์หรือ
วิทยาศาสตร์ หลักกว้างๆที่พอจะนำไปเพื่อประกอบเป็นแนวทางในการวิจารณ์วรรณคดีได้แก่

1. การเลือกสรรเรื่อง แก่โครงเรื่องและศิลปะการเล่ากับตามโครงเรื่อง
2. ข้อความลึกลับซึ่งกินใจ จนคิดใจเมื่ออ่าน... เกิดอารมณ์สะเทือนใจ หรือเกิดความ
ซาบซึ้ง...หรือทำให้เกิดรสต่างๆ
3. ความแจ่มแจ้งในการประพันธ์ถ้อยคำที่ทำให้ผู้อ่านเกิดมโนภาพหรือภาพพจน์ มี
ความงามความไพเราะจัดเข้าหลักศิลปะใดหรือไม่
4. จังหวะลีลา คือการใช้คำและเลือกแต่งชนิดคำประพันธ์เหมาะแก่เนื้อความและ
บรรยากาศ รวมทั้งการใช้เสียงของคำให้เหมาะแก่การดำเนินเรื่อง ทำได้ดีเพียงใด
5. มืดมัวประกอบกันอย่างเหมาะเจาะหรือไม่ คือเนื้อหาอันเป็นฉากประธานกับคำประพันธ์
อันเป็นฉากรองสอดคล้องกันเพียงใด
6. ความรู้และปฏิภาณของกวี ที่เขียนลงไปบนบทประพันธ์ที่รอบคอบหรือเพียงใด
7. ท่วงทำนองเขียนหรือสำนวนโวหารที่แสงออกมา เป็นของตัวเองหรือไม่ หรือเขียน
แบบผู้อื่นมาอย่างไร
8. พิจารณาเห็นว่า ถ้อยคำสำนวนมีความกระชับและหนักแน่นเพียงใด
9. การเปรียบเทียบคำทำได้ดีเกินเพียงใด มีการเล่นคำได้เหมาะสมและดูดีเพียงใด
10. เรื่องนั้นสัมพันธ์กับชีวิต ประเพณี วัฒนธรรม สังคม ปรัชญา ศาสนา ฯลฯ
เพียงใด

11. ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์เป็นประติมากรรมใหม่ มีบ้างหรือไม่
 12. ระบักระวังมารยาทในการวิจารณ์ เช่น ใช้ภาษาสุภาพ ฯลฯ
- (ประสิทธิ์ กาพย์กลอน 2518 : 214 - 215)

กุหลาบ มลลิกะมาส ได้กล่าวถึงการวิเคราะห์นวนิยาย เรื่องสั้น นิทาน และบทละคร (คือประเภทเรื่องเล่า) ว่าอาจวิเคราะห์ออกเป็นส่วนต่างๆ ที่ประกอบกันเข้าเป็นวรรณคดีเรื่องนั้น ได้ดังต่อไปนี้

1. โครงเรื่องและเหตุการณ์ในเรื่อง (plot and events) คือส่วนของเนื้อเรื่อง ที่แสดงถึงปัญหาหรือข้อขัดแย้ง (conflict)
2. สารัตถะหรือแก่นของเรื่อง (theme) สารัตถะของวรรณคดีแต่ละเรื่องก็คือ ทัศนะที่ผู้แต่งแสดงให้เห็นถึงธรรมชาติของความเป็นไปอย่างหนึ่ง (หรือหลายอย่าง) ของมนุษย์เท่าที่ประจักษ์แก่ใจผู้แต่ง
3. เวลาและสถานที่ (setting) คือ ฉาก ซึ่งหมายถึงเวทีและส่วนประกอบเวทีตามเนื้อเรื่อง แต่ในนวนิยาย เรื่องสั้นหรือนิทานมีความหมายกว้างกว่า คือหมายถึง สถานที่และเวลาที่เรื่องนั้นๆ เกิดขึ้น
4. ตัวละครในเรื่องและบทสนทนา (characters and dialogues) ตัวละครคือผู้มีบทบาทในเรื่อง ต้องมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นสร้างคือ ผู้แต่งทำให้ตัวละครมีชีวิตชีวาอย่างแท้จริง ส่วนบทสนทนามันมีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยดำเนินเรื่อง ช่วยให้รู้จักตัวละคร ฯลฯ
5. เทคนิคหรือกลวิธีในการแต่ง (techniques) เป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างยิ่ง ในการทำให้เรื่องมีคุณค่าในทางวรรณคดี กลวิธีเป็นความสามารถและเป็นฝีมือของผู้แต่งในวรรณคดีประเภทเรื่องเล่า มีหลากหลายวิธี เช่น กลวิธีเกี่ยวกับผู้เล่า กลวิธีเกี่ยวกับการดำเนินเรื่อง และกลวิธีเกี่ยวกับการสร้างตัวละครในเรื่อง เป็นต้น
6. สไตล์ (style) คือท่วงทำนองแต่ง หมายถึงท่วงทำนองที่แสดงออกเป็นลักษณะเฉพาะตัวของผู้อ่านหรือกวีแต่ละคน ซึ่งปรากฏอยู่ในวรรณคดีที่แต่ง ได้แก่การสรรคำใช้ (diction or choice of words) ท่วงทำนองที่เกี่ยวกับโวหาร ท่วงทำนอง

ที่เกี่ยวกับการสร้างประโยค (syntax) ลักษณะการแก้งร้อยกรอง (prosody) และท่วงทำนองในการบรรยายและพรรณนาความ

7. ทางเสียงผู้แต่ง (tone) หมายถึงทัศนคติหรือท่าทีของผู้แต่งที่มีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และอาจเปรียบได้ว่ามีลักษณะใกล้เคียงกับน้ำเสียง ซึ่งอาจเป็นทำนองประชด แสดงอารมณ์ขัน ล้อเลียน ฯลฯ

8. แนวคิดหรือปรัชญาในการแต่ง (philosophy) ปรัชญาที่ปรากฏในวรรณคดี คือจุดที่ผู้อ่านและผู้เขียนได้พบกันในด้านความคิด เป็นสาร (message) อีกประการหนึ่ง จากผู้เขียนส่งถึงผู้อ่าน ซึ่งผู้รับสารนั้นจะทำความเข้าใจตามความคิดของผู้เขียน (กุหลาบ มลลิกะมาส 2520 : 78 - 105)

วิทย์ ศิวะศรียานนท์ กล่าวถึงการวิจารณ์วรรณคดีว่า เป็นการพิจารณาลักษณะของ บทประพันธ์ แยกแยะส่วนประกอบที่สำคัญและหยิบยกออกมาแสดงว่าไพเราะงดงามเพียงใด วิเคราะห์ความหมายของบทประพันธ์นั้น วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ได้สรุปว่า การวิจารณ์มีอยู่ 2 วิธี คือ การอธิบายลักษณะหนังสือและการวินิจฉัยคุณค่าของหนังสือ การวิจารณ์ที่แท้จริงคือการ ประมวลทั้งสองวิธีเข้าด้วยกัน

ไอ เอ ริชาร์ด (I.A. Richard) ได้กล่าวถึงหลักในการวิจารณ์วรรณคดีไว้ในหนังสือ practical criticism ไว้ 10 ประการดังนี้

1. ควรเข้าใจให้แจ่มแจ้งและชัดเจนในเรื่องเนื้อหา (sense) ความรู้สึก (feeling) น้ำเสียง (tone) และความตั้งใจ (intention) ของผู้แต่ง มิฉะนั้นจะเข้าใจวรรณคดีผิดพลาดและไม่ได้รับรสวรรณคดี
2. จังหวะ (rhythm) และความเคลื่อนไหว (movement) ที่แฝงอยู่ในถ้อยคำหรือเสียงที่ไว้ในบทประพันธ์ ย่อมก่อให้เกิดความเพลิดเพลิน ผู้อ่านและผู้วิจารณ์จึงควรระมัดระวังในเรื่องนี้
3. จินตภาพ (imagery) หมายถึงภาพในความคิดของผู้อ่านกับผู้แต่งควรจะตรงกัน หากผู้อ่านเข้าใจภาพในวรรณคดีผิดไปไม่ตรงกับผู้แต่ง ย่อมแสดงว่า ผู้อ่านเข้าใจ

ความหมายของคำหรือความนึกไป ผู้อ่านจึงควรระมัดระวังขณะที่อ่านและวิเคราะห์ความหมายของคำออกมาเป็นภาพให้ถูกต้องตรงกับความคิดของผู้แต่ง

4. ในการพิจารณาความหมายของบทประพันธ์ ไม่ควรนำสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้องมาพิจารณาให้พิจารณาเฉพาะคำและเสียงซึ่งมีสัทภาพประกอบเชื่อมโยงถึงกัน ไม่ควรนำประสบการณ์ส่วนตัวเข้าไปเกี่ยวข้อง มิฉะนั้นจะทำให้เข้าใจบทประพันธ์คลาดเคลื่อนได้

5. ผู้อ่านควรระมัดระวังในการเลือกใช้ความหมายของคำ ไม่ควรตัดสินใจใช้ความหมายที่ตนมักคุ้นไว้ใจ (stock response) ก็อาจจะทำให้เข้าใจความหมายของบทประพันธ์ได้อย่างถูกต้อง

6. การมีอารมณ์อ่อนไหวง่าย (sentimentality) มีความสะเทือนใจรุนแรงเกินไป อาจทำให้ผู้อ่านวิเคราะห์บทประพันธ์นั้นผิดพลาดได้ เพราะอาจเกลียดหรือรักตัวละครมากเกินไป จนลืมพิจารณาคุณสมบัติที่ดีและไม่ดีในแง่อื่นๆของตัวละครนั้น และด่วนลงสรุปเร็วเกินไปว่า ตัวละครนี้ไม่ดีหรือดี ดังนั้นการมีอารมณ์อ่อนไหวง่ายกล่าวจึงเป็นข้อที่ควรระมัดระวังในการวิจารณ์วรรณคดีด้วย

7. ปฏิบัติยากต่อการค้นคว้าจากสภาพจิตใจที่เข้มแข็งของผู้อ่าน ไม่อ่อนไหวง่าย ไม่ยอมมีความรู้สึกคล้อยตามวรรณคดี ปฏิบัติยากเช่นนี้อาจมีผลให้ไม่เข้าใจความหมายที่แท้จริงของบทประพันธ์ได้ ดังนั้นในการวิเคราะห์วรรณคดี ผู้อ่านไม่ควรขึ้นความรู้สึก

8. การอ่านบทประพันธ์ใหม่ๆ ผู้อ่านควรยอมรับความคิดเห็นของกวีที่อาจไม่ตรงกับความคิดเห็นของตน ไม่ควรด่วนสรุปเร็วเกินไปว่าบทประพันธ์นั้นไม่ดี ไม่มีคุณค่าเพราะความคิดเห็นนั้นไม่ตรงกับความรู้สึกของสังคมและของตน ควรจะประเมินคุณค่าของวรรณคดีในแง่ของความงามทางศิลปะมากกว่า

9. การยึดมั่นอยู่กับแบบแผนโบราณในเรื่องต้นหลักนั้น แสดงถึงความใจแคบของผู้วิเคราะห์วรรณคดี วิจารณ์แสดงความคิดเห็นว่า แบบแผนทางต้นหลักนั้นมีใช้สิ่งสำคัญ นักวิจารณ์ควรมุ่งไปที่เนื้อแท้ของวรรณคดีหรือความงามทางศิลปะของวรรณคดีโดยตรง

10. การที่ผู้อ่านตั้งความหวังไว้ว่า บทประพันธ์ที่อ่านนั้นต้องมีคุณค่าเพียงพอจึงพยายามวิเคราะห์ถึงคุณค่าเหล่านั้น การคิดและกระทำดังกล่าว เป็นเรื่องที่ควรระวังเพราะจะทำให้

ประเมินคุณค่าวรรณคดีนั้นสูงเกินไป

นอกจากนี้ ริชาร์ด กล่าวว่า วิธีวิจารณ์ที่สำคัญที่สุดก็คือ ผู้วิจารณ์ต้องศึกษาและวิเคราะห์ความหมายของคำแต่ละคำ ทุกๆคำ และอาจจะรวมไปถึงทุกๆเสียง ทุกๆจังหวะ และความเคลื่อนไหวในบทประพันธ์นั้นๆอย่างละเอียด โดยวิเคราะห์ลึกลงไปว่า คำ เสียง จังหวะและความเคลื่อนไหวต่างๆ ได้สื่อความรู้สึก และ ๕ เสียง ภาพ จินตนาการ ฯลฯ แก่ผู้อ่านอย่างไรบ้าง ลึกซึ้งเพียงใดบ้าง หรือมีลำดับชั้นของความหมายที่ซับซ้อน (I. A. Richard 1966 : 12 - 17)

Richard 1966 : 12 - 17)

การวิเคราะห์และการวิจารณ์วรรณคดีตามความเห็นของผู้ซึ่งกล่าวมาแล้ว สรุปได้ว่า การวิเคราะห์และการวิจารณ์วรรณคดีนั้นมีหลายแนว เป็นต้นว่า การวิเคราะห์แนวจิตวิทยา แนวสังคมวิทยา แนวมานุษยวิทยา แนวประวัติ แนวปรัชญา การวิเคราะห์แนวสุนทรียศาสตร์ และการวิเคราะห์เฉพาะชิ้นงานโดยอาศัยวิธีการต่างๆและประสบการณ์

สำหรับแนววิเคราะห์ของผู้วิจัย จะดำเนินการวิเคราะห์ตามแนวสุนทรียะทั่วยุไป กล่าวคือจะวิเคราะห์ในค่านความหมายของคำ เสียงของคำ การใช้คำในลักษณะต่างๆ เป็นต้นว่า การใช้คำที่มีลักษณะสูงส่ง การใช้คำที่ก่อให้เกิดภาพ อารมณ์สะเทือนใจและนาฏการ นอกจากนี้จะวิเคราะห์ในค่านห่วงหาของการแต่ง ได้แก่การบรรยายและพรรณนาให้เกิดอารมณ์ต่างๆ เป็นต้นว่า อารมณ์รัก อารมณ์โกรธ อารมณ์เกลียดและอารมณ์เศร้า รวมทั้งการใช้โวหารในค่านต่างๆ เช่นค่านอุปมา อุปลักษณ์ อธิพจน์ บุคลาธิษฐาน และอุทานพจน์ เป็นต้น

เอกสารเกี่ยวกับงานวิจัยเรื่องการวิเคราะห์วรรณคดีในแนวสุนทรียะ

งานวิจัยและงานค้นคว้าศึกษาวรรณคดีแนวสุนทรียะ ได้มีผู้ศึกษาไว้บ้างแล้ว ได้แก่งานวิจัยของบุคคลต่อไปนี้

ชลภา ศิริวิทย์เจริญ ได้วิจัยเรื่อง "การศึกษาลีลาศิลปะลงพ่ายในแนวสุนทรียศาสตร์" โดยศึกษาในแนววิเคราะห์ วิวิจารณ์และเปรียบเทียบ เน้นหนักในก่านการศึกษาแนวสุนทรียศาสตร์ เป็นสำคัญ กล่าวคือ ได้พูดถึงการใช้คำในแง่มุมต่างๆ ได้แก่ การใช้คำกับข้อบังคับทางฉันทลักษณ์ การใช้คำกะทัดรัด ความประณีตในการใช้คำ และศึกษาคำบางคำที่น่าสนใจ นอก

จากนี้ไ้กล่าวถึงวรรณศิลป์ในทะเลงฟ้า โดยพิจารณาเรื่องการใช้คำที่ก่อให้เกิดการทาง
 คำนเสียงหรือความหมายหรือทั้งเสียงและความหมาย บทเปรียบเทียบโวหารและภาพพจน์
 ในบทที่ 6 ผู้วิจัยไ้กล่าวถึงลักษณะ เก่นของรสความในลิลิตทะเลงฟ้า และไ้สรุปว่า

ลักษณะ เก่นของรสความในวรรณคดีเรื่องนี้เกิดจาก

1. การสรรเอาใจความที่ดีมากล่าว เหมาะแก่เรื่องและสมเหตุสมผล
2. คำพูดในเชิงวาทศิลป์ซึ่งแฝงความรู้ทางคานจิตวิทยา รวมทั้งเทคนิคในการพูดบาง
 อย่าง
3. ใช้คำที่มีความหมายเก่น รวมทั้งเสียงของคำซึ่งสอดคล้องกับความหมายเป็นอย่างดี
4. ใช้คำที่มีความหมายหลายนัย ทำให้เกิดความไ้ลึกซึ้งและกว้างขวางยิ่งขึ้น
5. การใช้ความเปรียบแปลกๆใหม่ๆ ทำให้น่าฟังและน่าสนใจ ทำให้ผู้อ่านเข้าถึง
 รสวรรณคดีในเรื่องนี้ไ้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น
6. การดำเนินเรื่องที่รวดเร็วทันใจ ไม่เยิ่นเย้อ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์คล้อยตาม
 รสวรรณคดีในเรื่องไ้ได้อย่างรวดเร็วและต่อเนื่องกันโดยตลอด (ชลดา ศิริวิทย์เจริญ

2519 : 242)

อนึ่งรสความต่างๆที่กล่าวมาแล้วนั้นจะมีลักษณะที่เก่นยิ่งขึ้น ถ้าผู้อ่าน "อ่านเป็น" คือ
 อ่านให้ถูกต้องตามแบบแผนต้นลักษณ์และการอ่านให้ไพเราะ ด้วยการอ่านเอื้อสัมพันธ์ในและอ่าน
 ให้เข้าถึงอารมณ์ โดยการปล่อยอารมณ์ไ้คล้อยตามเรื่อง (ชลดา ศิริวิทย์เจริญ 2519 :

85 - 254)

ควมมน ปริณูณะ ไ้หาวิทยานิพนธ์เรื่อง "ความงามในทวาทศมาส" โดยกล่าว
 ถึงลักษณะพ้องและลักษณะแตกต่างระหว่างทวาทศมาสกับวรรณคดีโบราณ และกล่าวถึงจินตนาการ
 ประเภทแคบ ตายตัว กับประเภทลึกลับกว้างขวางในทวาทศมาส นอกจากนี้ไ้กล่าวถึงท่วง
 ท่าการแสดงออกซึ่งอหัยแนวคึกแบบอุดมคตินิยมว่า มีลักษณะส่วนใหญ่เทียบไ้กับอิมเพรสชันนิสต์
 เอกสเพรสชันนิสต์และเซอร์เรียลลิสม์ของศิลปะตะวันตก ต่อจากนี้ไ้กล่าวถึงภาพพจน์ การ
 ศีความในรูปสัญลักษณ์ และความเป็นสากลของสัญลักษณ์ในทวาทศมาส รวมทั้งกล่าวถึงความ

สัมพันธ์ระหว่างถ้อยคำ อารมณ์สะท้อนใจและจินตนาการ

ในเรื่องภาพพจน์ ได้กล่าวถึงภาพพจน์แสดงความร้อนกับความเย็น ภาพพจน์แสดงความเคลื่อนไหว และภาพพจน์แสดงสี ส่วนเรื่องการใช้อถ้อยคำ ได้ศึกษาในด้านการใช้เสียงพยัญชนะต้น เสียงวรรณยุกต์กับความหมาย และอิทธิพลของข้อบังคับทางฉันทลักษณ์ (ดวงมน ประพันธ์ 2516 : 1 - 195)

ศักดา บัณฑิตเพียร ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง "คุณค่าเชิงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน" ได้พิจารณาคุณค่าของบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนในแง่มุมต่างๆ โดยเริ่มตั้งแต่ความถี่ในเชิงกวีนิพนธ์ด้านภาษา กวีโวหาร ภาพพจน์ อารมณ์สะท้อนใจและกวีทัศน์ ผู้วิจัยได้ใช้หลักอรรถาธิบายและทฤษฎีการศึกษาวรรณคดีในเชิงปฏิบัติ (Practical Criticism) เป็นแนวทางในการศึกษา นอกจากนี้ได้ศึกษาถึงกลวิธีในการดำเนินเรื่องและคุณค่าทางด้านสังคม โดยใช้วิชาสังคมวิทยาเข้าช่วยในการศึกษา

ในก้านคุณค่าทางสุนทรียะ ผู้วิจัยได้กล่าวว่า "ความไพเราะของกวีนิพนธ์เกิดจากองค์ประกอบหลายประการ คือ เสียง จังหวะ ความหนักเบาของเสียงและความหมายของถ้อยคำมารวมกัน" และ "รสกวีนิพนธ์ย่อมเกิดขึ้นเมื่อผู้อ่านเกิดอารมณ์สะท้อนใจ อารมณ์สะท้อนใจมีส่วนเกี่ยวข้องกับศิลปะการใช้ถ้อยคำของกวีเป็นอย่างดี" (ศักดา บัณฑิตเพียร 2516 : 69)

สำหรับเรื่องภาพพจน์ ซึ่งเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของสุนทรียภาพในวรรณคดี ผู้วิจัยกล่าวว่า "ภาพพจน์ซึ่งเกิดขึ้นจากถ้อยคำในกวีนิพนธ์ อาจกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่ง" และ "องค์ประกอบที่ช่วยให้เกิดภาพพจน์ในบทกวีนิพนธ์ คือ ส่วนโวหารเปรียบเทียบโดยนัย (metaphor) ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่สุดที่จะแสดงความสามารถของกวี" (ศักดา บัณฑิตเพียร 2516 : 42)

สุรีย์ โรจนสกุลพานิช ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง "วิเคราะห์วรรณกรรมร้อยกรองประเภทประภาสของธนาคารกรุงเทพจำกัด" โดยวิเคราะห์วรรณกรรม 3 เรื่อง ที่ธนาคารกรุงเทพของธนาคารกรุงเทพจำกัด คือ เรื่องนิราศขุนช้างขุนแผน เรื่องลิลิตสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และเรื่องนางบาป ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ในด้านรูปแบบ สติกาการเขียนแนวความคิด

และจุดมุ่งหมายในการแต่ง คุณค่าด้านสุนทรียศาสตร์และคุณค่าด้านอื่นๆ ตอนสุดท้าย บัณฑิต
ได้เปรียบเทียบวรรณกรรมทั้งสามเรื่องนี้ตามเกณฑ์การวิเคราะห์วรรณกรรมในแนวสุนทรียศาสตร์

สำหรับคุณค่าด้านสุนทรียศาสตร์ ได้กล่าวถึงการใช้คำในคำต่างๆ เป็นต้นว่า คำที่
เลือกสรรใช้ การซ้ำคำ การเล่นคำ การใช้คำกระชับและความหมายเกิน การใช้คำเสียง
เสียด การใช้คำแมลง นอกจากการใช้คำแล้ว ยังได้กล่าวถึงการใช้รูปมาดุนไมย การสร้าง
ภาพพจน์ การสะท้อนความรู้สึกและการสร้างบรรยากาศ รวมทั้งประติมากรรมด้วย (สุริย
โรจน์สกุลพานิช 2520 : 1 - 199)

กาญจนา ธรรมเมธี ได้ทำปริญญาโทเรื่อง "วิเคราะห์วรรณกรรมเฉลิมพระ
เกียรติรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ได้ศึกษาเรื่องสุนทรียภาพจากวรรณกรรมเหล่านี้ด้วย โดยศึกษา
ในด้านเสียง ด้านความหมายและองค์ประกอบระหว่างเสียงกับความหมาย กล่าวคือได้ศึกษา
องค์ประกอบของเสียง ได้แก่ การซ้ำคำซ้ำวลี การสัมผัสและลีลาจังหวะ ส่วนองค์ประกอบ
ด้านความหมายได้ศึกษาในด้านภาพพจน์ อธิพจน์ นาฏการ ลักษณะขัดแย้งในตัว (paradox)
และการหลอกลวง สำหรับองค์ประกอบในทางความสัมพันธ์ระหว่างเสียงกับความหมาย ได้ศึกษา
ในด้านการเล่นคำและโคลงกระทู้ เป็นต้น (กาญจนา ธรรมเมธี 2519 : 141 - 160)

ศุภร นูนาค และสุริยา รัตนกุล ได้ศึกษางานพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร
ในด้านความงามในแง่มุมต่างๆ เป็นต้นว่า ด้านการใช้คำ สามารถเลือกพ้องคำได้เหมาะสม
ทั้งในด้านเสียงและความหมาย ก่อให้เกิดรสไพเราะเป็นอย่างยิ่ง ดังที่ผู้ศึกษากล่าวว่า

...เจ้าฟ้าพระองค์นี้ ท่านทรงไว้ซึ่งความสามารถอย่างยอดเยี่ยมในด้านการเลือกพ้อง
ถ้อยคำสำหรับระบายภาพแทนผู้กัน... ในการรจนาภาพลักษณ์ต่างๆนั้น ท่านทรงใช้ถ้อยถ้อยง่าย
อย่างสามัญซึ่งเข้ากับลีลาของภาพ...แต่ว่าถ้อยถ้อยง่ายนี้เอง เมื่อได้ผ่านการเลือกพ้อง
จากทวิเช่นเจ้าฟ้ากุ้ง และร้อยกรองเข้าด้วยกันเป็นอันดีแล้ว กลับไกรสรไพเราะอย่าง
ที่คนเข้าใจไกรสรเร็วลึกลับ... (ศุภร นูนาคและสุริยา รัตนกุล 2517 : 5 - 6)

ในด้านโวหารและภาพพจน์ วรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมีลักษณะ "เป็นเอกทั้งในการรักษาอักขระพยัญชนะ หยางค์ วรรณยุกต์และการให้ภาพพจน์" (สุภร บุนนาค และสุริยา รัตนกุล 2517 : 19) และสำหรับสุนทรียะในก้านอื่นๆ เช่น การใช้ความเปรียบ การบรรยายและพรรณนาให้เกิดอารมณ์ต่างๆ นั้นมีความถี่เกิน เพราะ "มีรสจับใจ เข้าถึงความเข้าใจของคนทุกกาลทุกสมัย เป็นอมตะแท้" (สุภร บุนนาค และสุริยา รัตนกุล 2517 : 220)

วรรณกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรที่ผู้ศึกษาน่าจะกล่าวถึงในแง่สุนทรียะได้แก่ ภาพยนตร์เรื่อง เท่เรื่องกาเกีและบทกรวญชมโฉม ภาพยนตร์โคลงนิราศธารโศกและภาพยนตร์โคลงประพาสธารทองแดง ส่วนนิพนธ์นิพนธ์สุครค้ำหลวงและพระม้ายก้าหลวง ได้ศึกษาเพียงเล็กน้อย

ชลธิรา กลัค้อยู่ ได้ศึกษาเรื่อง "สุนทรียภาพในลิลิตพระลอ" โดยศึกษาในเชิงปรัชญา และได้กล่าวถึงสุนทรียภาพทางก้านเนื้อหาว่า แก่นสำคัญที่สุดของสุนทรียภาพทางก้านเนื้อหาได้แก่ "สัจธรรม" (Truth) และ "คุณธรรม" (Goodness) ในลิลิตพระลอ ผู้แต่งต้องการเสนอสัจธรรมอันเป็นแก่นแท้ของเรื่องว่า "มนุษย์ชาติมีความโกร ความปรารถนาความพึงพอใจในรูปส กลิ่นเสียง และพยายามทำให้ความโกรนั้นได้สมปรารถนา แต่บางครั้งหนทางในการทำให้สมปรารถนานั้นก็อาจมีผู้ขัดขวาง" (ชลธิรา กลัค้อยู่ 2517 : 87) และในการเสนอสัจธรรมนี้ผู้แต่งได้สอดแทรกคุณธรรมลงไปในเนื้อหาด้วย ความผสมกลมกลืนทั้งก้านสัจธรรมและคุณธรรมนี้ ก่อให้เกิดสุนทรียภาพทางก้านเนื้อหา

นอกจากนี้ ผู้แต่งได้กล่าวถึงสุนทรียภาพทางก้านรูปแบบว่า รูปแบบการแต่งลิลิตพระลอมีคุณลักษณะพิเศษสองก้านคือ ในก้านการแต่งตามกฎเกณฑ์และการแต่งตามความสามารถเฉพาะตน กล่าวคือ ในก้านต้นทลักษณ์ ผู้แต่งได้ใช้ต้นทลักษณ์ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ส่วนการแต่งตามความสามารถเฉพาะตนนั้น ผู้แต่งมีศิลปะในก้านการประพันธ์มากคือ มีความสามารถในก้านการสร้างภาพพจน์ (figure of speech) ในแง่มุมต่างๆ เป็นต้นว่า ภาพพจน์เลียนเสียงธรรมชาติ (onomatopoeia) ภาพพจน์ใช้คำอุปมา (simile) ภาพพจน์เปรียบเทียบ (metaphor) ภาพพจน์เกินจริง (hyperbole) ภาพพจน์บุคคลาธิษฐาน (personification) และภาพพจน์ประเภท synecdoche กับ metonymy (ชลธิรา กลัค้อยู่ 2517 : 72 - 111)

การศึกษาวรรณคดีค่านุรักษ์ของบุคคลต่างๆดังกล่าวนั้นแล้ว สรุปว่า ได้ศึกษา
ในค่านุรักษ์งานของการใช้คำ คือ กล่าวถึงเสียงและความหมายของคำในแง่ต่างๆเป็นต้นว่า
เสียงสัมผัส การเน้นเสียง การเลียนเสียง จังหวะลีลา การซ้ำคำ การซ้ำวลี การใช้
คำที่ก่อให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจและนาฏการ ความประณีตในการใช้คำ การใช้คำที่มีความหมาย
หลายนัยและการใช้คำแปลกใหม่

นอกจากนี้ยังได้ศึกษาเรื่องสัญลักษณ์ ภาพพจน์และความเปรียบเทียบในแง่ต่างๆ เช่น
ความเปรียบเทียบโดยนัย และความเปรียบเทียบที่เกินความจริง เป็นต้น

สำหรับเรื่องรสความ ได้มีการศึกษาในค่านุรักษ์กะเกณฑ์ของรสความในลิลิตตะเลงพ่าย
สรุปได้ว่า ลักษณะเกณฑ์ของรสความในลิลิตตะเลงพ่ายเกิดจากการสรรเอาใจความที่ดีมากแล้ว
เหมาะแก่เรื่องและเหตุผล การใช้คำที่มีความหมายเกินและการกำเริบเรื่องรวบเร็ว

ในค่านุรักษ์ของรูปแบบและเนื้อหา ได้มีผู้ศึกษาไว้เพียงคนเดียว คือ ชลธิรา
กัลลาคูญ โดยศึกษาจากลิลิตพระลอ

บทที่ 2

ประวัติแห่งความเป็นมาและลักษณะของพระปฐมสมโพธิกถา

พระประวัติและพระโพธิ์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสพระประวัติโดยสังเขป

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส มีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าจ้าววาสุมิ ประสูติเมื่อวันเสาร์ ขึ้น 5 ค่ำ เดือนห้า ปีมะโรง ตรงกับวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2333 ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ 28 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 กับเจ้าจอมมารคำบุ เมื่อมีพระชนมายุได้ 12 พรรษา ได้ผนวชเป็นสามเณร ณ วันที่ 8 ค่ำ เดือนแปด ปีมะโรง พ.ศ. 2345 และได้ประทับที่พระอาราม รวมทั้งทรงศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในสำนักของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 จึงได้ผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อ พ.ศ. 2354 มีพระสมณฉายาว่า "สุวณฺโณ" เมื่อผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว พระองค์ทรงประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุพนต่อไป

พระภิกษุพระองค์เจ้าจ้าววาสุมิ ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทย ขอม และบาลี ตลอดจนวิธีลงเลขยันต์ต่างๆ อย่างกว้างขวางและแตกฉานจากสำนักสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ทรงมีความรู้ทั้งทางคัมภีร์โลกและกวีธรรมเป็นอเนกประการ จากความรู้ความสามารถที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน ประกอบกับความเป็นอัจฉริยบุคคลที่มีพระสติปัญญาและปฏิภาณอันเปรี๊ยะเฉียบแหลม จึงทำให้พระองค์ทรงสร้างภาพได้สมจริงในพระนิพจน์ สมกับได้รับยกย่องว่าเป็นมหาบัณฑิตในยุคนั้น

ในปี พ.ศ. 2357 สมเด็จพระพนรัตน์ องค์อริบถสังฆวิเศษวัดพระเชตุพนได้มรณภาพลง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 จึงทรงแต่งตั้งพระภิกษุพระองค์เจ้าจ้าววาสุมิ เป็นพระราชาคณะรองวัดพระเชตุพนสืบต่อมาเมื่อพระองค์ทรงพระผนวชได้ 3 พรรษา จึงนับว่าพระองค์ทรงเป็นอริบถสังฆวิเศษพระมณเฑียรธรรม ต่อมาราว พ.ศ. 2359 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาตำแหน่งกรม ทรงพระนามว่า "กรมหมื่นชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงษ์ (สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 2496 : 264)

แต่สมณศักดิ์ยังคงเป็นพระราชคณะสามัญตามเดิม ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ได้อาศัยพระองค์เป็นผู้ช่วยตรวจตราดูแลจนสำเร็จด้วยดี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะใหญ่หนกลาง มีสมณศักดิ์เสมอเจ้าคณะรอง ในปลายรัชกาลที่ 3 พระองค์ได้ทรงสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งที่ริมคลองมอญ คือ วัดชีโนรส

ครั้นต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศก สถาปนาพระองค์ท่านขึ้นเป็น สมเด็จพระสังฆปริณายก ทรงพระนามจารึกในสุพรรณบัฏว่า "กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชีโนรสศรีสุกคชัตติยวงศ์บรมพงศาธิบดีจักรีบรมนาถปฐมพันธุมหาราชวรจักร ฯลฯ เมื่อ พ.ศ. 2394 (พระธรรมโกศาจารย์ 2513 : 8 - 9) ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเจ้าสกลมหาสังฆปริณายกวัดพระเชตุพนฯ นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพระองค์ที่ 7 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (เสี่ยม คุมวาศ 2508 : 134)

กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชีโนรส ได้ทรงสนทนากับศอญตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ ทรงพระปรีชาสามารถปรากฏในเรื่องในทางธรรมอย่างกว้างขวางและแตกฉาน นอกจากนี้พระองค์ยังเป็นผู้ที่มีคุณูปการต่อพระบวรพุทธศาสนาอีกเป็นอเนกประการ กล่าวคือทรงเป็นอธิบดีสังฆวัดพระเชตุพนฯเมื่อ พ.ศ. 2357 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ทรงเป็นเจ้าคณะกลางแห่งสังฆมณฑลในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 และได้ทรงรับพระราชภาระในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ เมื่อ พ.ศ. 2374 นอกจากนี้ยังได้ทรงศึกษารูปแบบพระพุทธรูปปางต่างๆ 37 ปาง ได้ทรงสร้างวัดชีโนรสารามที่ริมคลองมอญในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วย ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดแต่งตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้าเมื่อ พ.ศ. 2394

ด้วยทรงมีพระอุปการคุณต่อพระบวรพุทธศาสนาก็กว้างแล้วนี้ จึงทำให้พระองค์ทรงได้รับความเคารพบูชา เทิดทูนและเลื่อมใสในหมู่พุทธศาสนิกชนที่ทรงศักดิ์ตระกูลและสามัญชน เนื่องจากพระองค์ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนอักษรสมัยหนังสือไทย ขอม และบาลี จากสำนักสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯอย่างแตกฉาน ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงทำให้

พระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณฉลาดรอบรู้ในพุทธศาสตร์ ราชศาสตร์ แขน้อย่างราชประเพณีต่างๆ ประกอบด้วยที่สำนักวัดพระเชตุพนนี้ เป็นแหล่งรวมตำรับตำราต่างๆ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ไว้มาก จึงนับเป็นแหล่งหนังสือสำหรับพระองค์ได้ทรงศึกษาค้นคว้าหาความรู้ได้อย่างกว้างขวาง จนยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน ความปรีชาสามารถอันเป็นเลิศนี้ได้ส่งผลต่องานพระนิพนธ์ของพระองค์ทั้งที่ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์เมื่อวันศุกร์ขึ้น 9 ค่ำ เดือนอ้าย ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช 1215 ตรงกับวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2396 เวลา 15.00 น. ณ ถ้ำหนักที่ประทับวัดพระเชตุพน รวมสิริพระชนมายุได้ 63 พรรษา

ภายหลังที่พระองค์สิ้นพระชนม์ล่วงมาแล้ว 68 ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้ทรงสถาปนาพระอัฐิเป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส" เมื่อวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2464 (ฉัฎฐะศก สหวิหังศก 2505 : 251 - 271) ทั้งนี้เนื่องด้วยพระเกียรติคุณงานความดีของพระองค์ ซึ่งได้บำเพ็ญมหาสมณกิจอันล้ำค่าในเชิงกวีไว้เป็นอนุสรณ์ในทางวรรณคดีอันยอดเยี่ยมของชาติไทย นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีพระคุณปรากฏเป็นอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนาตลอดพระชนมายุของพระองค์ ด้วยเหตุนี้เอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน จึงได้โปรดพระราชทานฉัตรเหนือที่ประดิษฐานและฉัตรคู่เคียงเคียงกันซ้ายพระอัฐิ เพื่อเป็นเกียรติคุณในความดี เมื่อวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2502

เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระเกียรติคุณความดีและพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่านดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทางชุมนุมภาษาไทยคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นชุมนุมที่มีวัตถุประสงค์จะอนุรักษ์ภาษาและวัฒนธรรมของชาติให้อยู่ในมาตรฐานที่เหมาะสมและถูกต้อง และต้องการที่จะธำรงรักษาความดีความงามอันล้ำค่าของวรรณคดีไทย จึงได้ประชุมจัดงานวัน "กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส" ขึ้น เป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2503 เพราะถือว่าวันนี้เป็นวันคล้ายวันประสูติของ "มหาวรรณกวี" ของชาติไทย งานนี้ได้จัดติดต่อกันมาจนครบห้าทุกวันนี้

งานพระนิพนธ์

งานพระนิพนธ์ของกรมสมเด็จพรปรมาธิบดีวิโนรส มีทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรอง โดยเฉพาะร้อยกรองมีทั้งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ร่ายและลิลิต ถ้าจัดแบ่งตามประเภทต่างๆตามความมุ่งหมายในการนำไปใช้ ก็แบ่งได้เป็น 6 ประเภท ดังนี้

1. ประเภทที่เกี่ยวข้องกับการสอนและศาสนา ได้แก่พระปฐมสมโพธิกถา มหาชาติ ร่ายยาว 11 กัณฑ์ (เวณกัณฑ์มหาพนและมัทรี) และกฤษณาสอนน้องคำฉันท์
2. ประเภทที่เกี่ยวกับพิธีกรรม ได้แก่ ฉันท์สังเวทกลองวิจิตรตรี (ทรงพระนิพนธ์ร่วมกับพระยาบำเรอบริรักษ์ โดยทรงพระนิพนธ์เฉพาะลาที่ 2 เท่านั้น) ฉันท์กล่อมช้างพัง และกาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง ร่ายทำขวัญนาคหลวงและประกาศบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ 4
3. ประเภทที่เกี่ยวกับขอพระเกียรติ ได้แก่ ลิลิตตะเลงพ่ายและโคลงกั้นเรื่อง ปฏิสังขรณวัคพระเชตุพน
4. ประเภทที่เกี่ยวกับตำรับตำราและหลักฐานโบราณคดี ได้แก่ จักรกัณฑ์ตำรา ไทราศาสตร์ ตำราฉันท์วรรณคดีและมาตราพดด้วง โคลงดาบศักดิ์ โคลงกลบท คำคุณศัพท์ โคลงภาพคนต่างภาษา โคลงจารึกศาลาราย โคลงจารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ ร่ายและโคลงบานแนมกลี ลิลิตกระบวนแห่พระกรัณียะพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสังเขป และพระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขป
5. ประเภทที่เป็นวรรณคดีเพื่อความบันเทิง ได้แก่ สรรพสิทธิ์คำฉันท์และสมุทรโฆษคำฉันท์ (เฉพาะตอนปลาย)
6. ประเภทวรรณกรรมส่วนพระองค์ ได้แก่ กลอนเพลงยาวเจ้าพระ เฉพาะตอนที่ 1, 11 และ 14

ความเป็นมาของพระปฐมสมโพธิกถา

หนังสือพระปฐมสมโพธิกถา จัดอยู่ในประเภทหนังสือพุทธประวัติ บางทีใช้ชื่อว่า "ปฐมสมโพธิ" ในหอสมุดแห่งชาติมีหนังสือดังกล่าวนี้ที่เป็นภาษาบาลีสืออยู่ 2 ส่วนวนคือ ส่วนที่ 1 มี 22 ปริจเฉท ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง สถานที่และเวลาที่แต่งในปณณคาถาซึ่งผู้แต่งภายหลังได้กล่าวว่า ได้ชำระถ้อยคำและข้อความวิปาสในหนังสือปฐม

สมโพธิของเก่า จึงสรุปได้ว่าปฐมสมโพธิส่วนนี้เป็นของเก่า

ส่วนที่ 2 มี 30 ปริจเฉท กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเป็นผู้ทรงพระนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. 2387 ทรงพระนิพนธ์ตามคำทูลอาราธนาของกรมหมื่นไกรสรวิชิต แต่ครั้งยังเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระองค์ได้ทรงชำระและคัดเติม ตั้งแต่เดือนยี่ พ.ศ. 2387 สำเร็จบริบูรณ์ในวันแรม 14 ค่ำ เดือน 7 ปีมะเส็ง พ.ศ. 2388

ส่วนที่ 2 นี้ เมื่อได้แปลเป็นภาษาไทยแล้ว ลกลงเหลือ 29 ปริจเฉท เพราะไม่ได้แยกปริจเฉทกันเป็น 2 ภาค ซึ่งเรียกว่าบุพภาคและปัจฉิมภาค

หนังสือปฐมสมโพธิกถาฉบับภาษาบาลีทั้งสองส่วนดังกล่าว มีจำนวนปริจเฉทแตกต่างกัน 8 ปริจเฉท แต่เนื้อหาและใจความเหมือนกันตลอด ตั้งแต่ปริจเฉทที่ 1 - 11 ทั้งสองส่วนชื่อและความเสมอกันเรื่อยไป มาเริ่มแยกในตอนท้ายปริจเฉทที่ 11 คือ ส่วนแรกไขความในตอนท้ายทั้งสองพี่น้องได้รับพระเกศธาตุ 8 องค์ แล้วเชิญไปทำธาตุนิธาน ยืดอกออกไปอีกปริจเฉทหนึ่งเป็นปริจเฉทที่ 12 ปริจเฉทที่ 13 ที่ 14 จึงไปตรงกับปริจเฉทที่ 12 ที่ 13 แห่งส่วนหลัง ต่อไปในส่วนหลังแยกพิมพ์พิลาปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 15 แห่งส่วนแรกเป็นยสมบรรพชาปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 14 อรุณเวลคณปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 15 อักษสาวกบรรพชาปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 16 กบิลวัคคณปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 17 พิมพ์พิลาปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 18 และแยกสัถยบรรพชาปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 16 แห่งส่วนแรกออกเป็นสัถยบรรพชาปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 19 เมตตยพยากรปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 20 พุทธปัญพพานปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 21 และแยกเทศนาปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 17 แห่งส่วนแรก ออกเป็นยมกปาฏิหาริย์ปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 22 เทศนาปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 23 ทั้งนี้ เทโวโรหนปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 18 แห่งส่วนแรกจึงตรงกันกับเทโวโรหนปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 24 แห่งส่วนหลัง แล้วส่วนหลังแยกมหานิพพานสูตรปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 19 แห่งส่วนแรกเป็นอักษสาวกนิพพานปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 25 และมหานิพพานสูตรปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 26 เมื่อส่วนหลังแยกความย่อในส่วนแรกให้พิสดารออกไปมากบ้างน้อยบ้างตามนัยนี้ ธาตุวิฆณปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 20 มารพณปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 21 ธาตุอันตรายปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 22 แห่งส่วนแรกจึงตรงกันกับธาตุวิฆณปรีวัคค์ ปริจเฉทที่ 27 มารพณปรีวัคค์

ปริจเฉทที่ 28 อันตรธานปริวัตต์ ปริจเฉทที่ 29 แห่งส่วนวนหลัง (เสฐียรโกเศศ 2478 : คำนำ)

หนังสือปฐมสมโพธิกถาทั้งสองส่วนที่เป็นภาษาบาลีนี้ ได้แปลเป็นภาษาไทยแล้ว ส่วนแรกไม่ปรากฏฉบับพิมพ์ มีแต่ที่จารลงในใบลานอยู่ตามวัดต่างๆ ส่วนส่วนหลังได้พิมพ์แล้วหลายครั้ง ครั้งแรกพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2438 (รศ. 114) ที่โรงพิมพ์วัชรินทร์ โดยหม่อมเจ้าวัชรินทร์เป็นผู้จัดพิมพ์ขึ้นจำนวน 500 ฉบับ ส่วนครั้งหลังสุดได้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2517 โดยโรงพิมพ์การศาสนาเป็นผู้จัดพิมพ์

นอกจากปฐมสมโพธิกถาทั้ง 2 ส่วนที่กล่าวมาแล้ว ในหอสมุดแห่งชาติ ยังมีปฐมสมโพธิแปลร้อย¹ อีก 4 ส่วนคือ

1. ปฐมสมโพธิฉบับ 10 กัณฑ์ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ทรงพระนิพนธ์ เพราะทรงเห็นว่า หนังสือปฐมสมโพธิกถา 2 ส่วนนี้ถึงกล่าวข้างต้นนั้นเป็นเรื่องยืดยาว ใช้เทศน์ในวันวิสาขบูชาทั้ง 3 วัน 3 คืน^๒ จึงจะจบ เหลือกำลังที่ผู้ฟังจะตั้งใจฟังให้ตลอดได้ จึงทรงเก็บความตามคัมภีร์ต่างมาทรงพระนิพนธ์ขึ้น พอจะเทศน์จบได้ในวันวิสาขบูชาวันเดียว ใช้เทศน์ในทางราชการและเทศน์ตามวัชรกรรมยุติกาก่อน ต่อมาก็ใช้แพร่หลายไปในอารามหลวงโดยมาก ทั้งคณะกรรมยุติและมหานิกาย หนังสือฉบับนี้มีพิมพ์แพร่หลาย

2. ปฐมสมโพธิฉบับ 3 กัณฑ์ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงพระนิพนธ์เช่นกัน ด้วยทรงเห็นว่า ธรรมคาพระเจ้าแผ่นดินย่อมทรงมีพระบูรณมาก หาโอกาสที่จะทรงฟังเรื่องปฐมสมโพธิในวันวิสาขบูชาให้ตลอดทั้งเรื่องได้ยาก จึงทรงแต่งปฐมสมโพธิขึ้นใหม่ เพื่อให้ถวายเทศน์แก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีอารัมภกถาเป็นเทศน์ถวายหลวงและมีถวายพระพรในวสวน ถ้อยคำสำนวนตรงกับเทศนากัณฑ์ที่ 1 ที่ 2 และที่ 9 แห่งปฐมสมโพธิ 10 กัณฑ์ มีเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยในต้นกัณฑ์และปลายกัณฑ์ ปฐมสมโพธิส่วนนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ นฤพาททรงพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพหม่อมเจ้าน้อย กิตติคุณ เมื่อ พ.ศ. 2446

¹คำว่า "แปลร้อย" หมายถึงหนังสือที่เป็นคำแปลพระธรรมเขียนเป็นภาษาไทยด้วยตัวหนังสือขอม สำหรับพระเทศน์ (เสฐียรโกเศศ 2515 : 14)

3. ปฐมสมโพธิมหาปชาณทุกกรกิริยา มีความเป็นพระมหาบุรุษทรงกระทำทุกกรกิริยา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฤทธิ) วัดอรุณราชวราราม เมื่อยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ กรองวัดบึงศิครินทร์ เรียบเรียง

4. ปฐมสมโพธิ 30 ปริจเฉท พระเถระ 30 รูปแต่ง เพื่อถวายเทศน์ในสมัย รัชกาลที่ 5 ส่วนนั้นแต่งตามรอยปฐมสมโพธิกถาของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส แบ่ง ปริจเฉทที่ 1 เป็น 2 ภาค อย่างภาษาบาลี จึงเป็น 30 ปริจเฉท. พระเถระที่แต่ง ปฐมสมโพธิ 30 ปริจเฉทนี้ บางรูปก็ถือพระเถระซึ่งแต่งปฐมสมโพธิที่กล่าวมาแล้ว เช่น สมเด็จพระสังฆราช (สา) (เสฐียรโกเศศ 2478 : คำนำ 1 - 13)

หนังสือปฐมสมโพธิฉบับแปลร้อยทั้ง 4 ส่วนนั้น 3 ส่วนแรกมิได้แต่งตาม ปฐมสมโพธิภาษาบาลีทั้ง 2 ส่วนที่กล่าวมาข้างต้น แต่ได้แต่งตามหลักฐานที่มาในบาลี เช่น คัมภีร์มหาพรก เป็นต้น

เท่าที่กล่าวมาแล้วได้ความว่า หนังสือพระปฐมสมโพธิกถาฉบับกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนี้ เติมพระองค์ทรงชำระปฐมสมโพธิกถาของเก่าเป็นภาษาบาลีก่อน แล้วทรงแปล เป็นภาษาไทยทีหลัง ส่วนจะแปลเมื่อใดนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน ดังที่เสฐียรโกเศศ กล่าวว่า "กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงแปลเมื่อใด ชัดไม่ปรากฏหลักฐานที่นอกไว้ แต่คงแปลถวายในรัชกาลที่ 3 นั้นเอง ไม่ล่วงมาถึงรัชกาลที่ 4..." (เสฐียรโกเศศ 2478 : คำนำ 4)

การที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์พระปฐมสมโพธิกถาแตกต่างจาก ฉบับเดิมถึง 8 ปริจเฉท ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น พระองค์มิได้ทรงแทรกใจความอื่นลงไป เป็นแต่ขยายความที่สั่งเขปให้พิสดารโดยเก็บหลักฐานจากคัมภีร์อื่นมาต่อเข้า เช่น ยสบรรพชา ปรีวัตต์ ของเดิมมีใจความแก่พระยสยวส ส่วนของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงขยาย ความตามคัมภีร์อังคณปฏฐกถา แสดงถึงบุพการีนัย ดังนั้นเป็นต้น (เสฐียรโกเศศ 2478 : คำนำ 3 - 4)

มีความเห็นเกี่ยวกับพระปฐมสมโพธิกถาอีกนัยหนึ่งว่า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์พระปฐมสมโพธิกถาจากต้นฉบับภาษาไทยที่มีผู้แปลมาจากฉบับภาษาบาลี ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นนิพนธ์ของสมเด็จพระพนรัตน์ อธิบดีสงฆ์องค์แรกของวัดพระเชตุพน (ฉัตรฐิ สุธาสังคราม) 2505 : 573) จากความคิดเห็นนี้ แสดงว่ามีพระปฐมสมโพธิกถาฉบับบาลี ซึ่งเป็นนิพนธ์ของสมเด็จพระพนรัตน์ แต่ในขณะนี้ไม่ปรากฏว่ามีพระปฐมสมโพธิกถาฉบับบาลีของสมเด็จพระพนรัตน์ อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ จากการศึกษางานของสมเด็จพระพนรัตน์ ซึ่งเป็นพระอาจารย์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสพบว่า ท่านมีความรู้แตกฉานในภาษาบาลีมาก เป็นนักปราชญ์ยิ่งใหญ่ องค์หนึ่งของเมืองไทยสมัยนั้น ท่านได้แต่งหนังสือสำคัญๆ เป็นภาษาบาลีไว้หลายเรื่อง อาทิ เชน เรื่องสังคีตยวงค์ ซึ่งว่าด้วยตำนานการสังคายนา พระยาปริยัติธรรมธาดา (เนติ ศาลักษณ์) ได้แปลเป็นภาษาไทย เรื่องจุลบุพพการลงศัว่าด้วยพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา พระญาณวิจิตร (สิทธิ โจนานนท์) เป็นผู้แปลออกเป็นภาษาไทย และเรื่อง มหาบุพพการลงศัว่าด้วยพงศาวดารมอญ พระญาณวิจิตร (สิทธิ โจนานนท์) เป็นผู้แปลออกเป็นภาษาไทยเช่นกัน (ฉัตรฐิ สุธาสังคราม 2505 : 33 - 40) ในบรรดาหนังสือสำคัญที่สมเด็จพระพนรัตน์นิพนธ์ ไม่มีเรื่องพระปฐมสมโพธิกถา ดังนั้นจึงไม่สามารถกล่าวได้ว่า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงแปลพระปฐมสมโพธิกถาจากฉบับบาลีของสมเด็จพระพนรัตน์

จากคำปรารภของพระธรรมวรสภา อธิการบดีมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์ ในหนังสือพระปฐมสมโพธิกถาฉบับโรงพิมพ์ประศาสน์ กล่าวว่า "สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงนิพนธ์ตามฉบับบาลีอย่างแท้จริง หากท่านที่สนใจจะเทียบเคียงภาษาบาลี

ผู้วิจัยได้ไปค้นหลักฐานที่หอสมุดแห่งชาติ และได้สอบถามเจ้าหน้าที่กองหนังสือโบราณ ตลอดจนผู้รู้อีกหลายคน แต่ไม่พบหลักฐานที่บ่งว่า สมเด็จพระพนรัตน์ได้เคยนิพนธ์พระปฐมสมโพธิกถา

ตอนต่างๆที่ทรงคัดลอกมาจะพบว่า พระองค์มีอำนาจในการเปลี่ยนหนังสือสามารถเพียงไร พระองค์มิได้แทรกความคิดเห็นโดยพลการ ทรงรจนาตามคัมภีร์พระพุทธศาสนา ซึ่งปรมาจารย์แห่งยุคนี้ๆ ได้เรียบเรียงและรจนาไว้...(พระบรมมหาราชวัง 2503 : คำนำ 4) ในหน้าคำนำของหนังสือพระปฐมสมโพธิกถาฉบับโรงพิมพ์การศาสนา ได้ชี้แจงไว้ว่า "ในการตีพิมพ์ครั้งนี้ ได้พยายามสอบทานชำระกับต้นฉบับภาษาบาลี ซึ่งก็เข้าใจว่า เป็นบทนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น จะทรงเป็นภาษาบาลีก่อนแล้วจึงจะแปลเป็นภาษาไทย หรือจะทรงแปลก่อนแล้วจึงทรงแปลกลับเป็นบาลี ก็สุดแต่จะพิจารณา..." (องค์การศึกษา 2517 : ก)

จากถ้อยแถลงทั้งสองดังกล่าว จะเห็นว่า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงแต่งพระปฐมสมโพธิกถาตามฉบับบาลีซึ่งไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นของพระองค์ท่านเองหรือเป็นผู้ใด นอกจากนั้นยังได้ทรงเก็บความจากคัมภีร์พุทธศาสนาอื่นๆมาแทรกไว้เป็นตอนๆด้วย ดังหลักฐานที่ปรากฏในหนังสือพระปฐมสมโพธิกถา ซึ่งองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ ทรงบอกไว้เป็นบางตอน อาทิ เช่น "บัดนี้จะรับพระราชทานแทรกความเข้าใจให้สการตามพระบาลีในคัมภีร์ชินมหานิทาน..." (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 37) หรือ "ต่อไปนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัยนาตามพระคัมภีร์ชินมหานิทาน มีพระคาถาพรรณนาสรรพเสริญ..." (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 310)

ด้วยประการฉะนี้ จึงพอสรุปเป็นข้อยุติได้ว่า พระปฐมสมโพธิกถาฉบับนี้ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นผู้ทรงพระนิพนธ์ขึ้นตามฉบับบาลีที่มีอยู่เดิม ซึ่งไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นของผู้ใด และทรงเก็บความจากคัมภีร์วรรณคดีทางพุทธศาสนาอื่นๆเพิ่มเติมแทรกไว้เป็นตอนๆ ดังหลักฐานและความเห็นที่กล่าวมาแล้ว

เนื้อเรื่องย่อ

พระปฐมสมโพธิกถาแบ่งเนื้อเรื่องออกเป็นตอนๆเรียกว่า ปริจเฉท มีทั้งหมด 29 ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่ลำดับศกยวงศ์ กล่าวถึงพระเจ้ามหาสมมติเทวราชเป็นกษัตริย์พระองค์แรก และมีกษัตริย์สืบสันตติวงศ์เรื่อยมาจนถึงพระเจ้าสีหหนุ ทรงมีพระราชโอรสสามพระองค์ พระราชธิดาสองพระองค์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ได้แก่พระเจ้าสุทโธทนะ ต่อมาพระเจ้าสีหหนุ

โก๋ทรงจัดพระราชพิธีอภิเษกพระเจ้าสุทโธทนะกับพระนางสิริมหามายา พระราชธิดาแห่งกรุงเทวทหะ พระบรมโอรสองค์เดียวพระชาติเป็นสันตุลิตเทวราช ทรงรับอาราธนาจากท้าวมหาพรหมจุติลงมาปฏิสนธิในพระครรภ์พระนางสิริมหามายา เมื่อถว้นพมมาสักประสูติ ณ สวนลุมพินี ได้รับขนานพระนามว่า พระสิหัตถะ พระนามหนึ่งและพระอังกীরส อีกพระนามหนึ่ง หลังจากประสูติพระสิหัตถะได้ 7 วัน พระนางสิริมหามายาได้ทวงคต พระสิหัตถะจึงทรงได้รับการเลี้ยงดูจากพระนางปารวตีซึ่งเป็นพระเจ้าน้า

ครั้นเจริญวัยขึ้น พระสิหัตถะได้ทรงศึกษาศิลปศาสตร์ทั้งปวงที่นิยมกันอยู่ในเวลานั้นจนเชี่ยวชาญ พระราชบิดาได้จัดให้อภิเษกกับพระนางพิมพา มีพระราชโอรสพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระราหุล พระสิหัตถะเสวยโลภียสุรอยู่จนพระชนมายุ 29 พรรษา จึงได้เสด็จออกบรรพชาเพราะทรงเบื่อหน่ายโลภียสุร และเพื่อแสวงหาสัจธรรมอันเป็นหนทางให้ดวงพันธุภัวทั้งปวง พระองค์ทรงแสวงหาสัจธรรมและบำเพ็ญเพียรเป็นเวลา 6 ปี จึงได้สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หลังจากนั้นได้ทรงเผยแผ่พระสัจธรรมที่ทรงค้นพบและวางรากฐานพระพุทธศาสนาอยู่ถึง 45 ปี จึงเสด็จกับขันธบริไนพพาน ณ กรุงกุสินารา กษัตริย์มัลละได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ แล้วอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุไปประดิษฐานไว้ ณ ที่อันควรสำหรับประชาชนได้สักการบูชา

ภายหลังกษัตริย์ 7 นคร คือ พระเจ้าลคฺคแห่งกรุงราชคฤห์ กษัตริย์ลิจฉวีเมืองเวสาดี กษัตริย์กัษยราชกรุงกบิลพัสดุ์ กษัตริย์อุชชียราช ณ เมืองอลกัปปกนคร กษัตริย์โกถิยราชเมืองรามนคร มหาพรหมณัฏฐครองเมืองเวฐฐที่ปนนคร และกษัตริย์มัลลราชเมืองปาวายได้เสด็จร่ำพาทิพมาขอแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ โทศพรหมณ์เมืองกุสินารา จึงได้แบ่งพระบรมธาตุออกเป็น 8 ส่วนเท่าๆกัน มอบถวายแก่กษัตริย์เหล่านั้นไปทุกเมือง ซึ่งค่างก็ได้อำนาจบุญเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุไว้สำหรับสักการบูชา ภายหลังพระกัสสปเถระเห็นว่า พระบรมธาตุที่ประดิษฐานอยู่ ณ เจดีย์เหล่านั้นอาจจะอันตรายหายสูญไปได้ จึงแสดงอุทธานุภาพอัญเชิญพระบรมธาตุจาก 6 พระนคร (ยกเว้นพระบรมธาตุจากรามนคร) มาถวายให้พระเจ้าอชาตศัตรู พระองค์จึงทรงนำพระบรมธาตุไปฝังไว้ใต้พื้นดิน ในเวลาต่อมา พระเจ้าอโศกมหาราช รับสั่งให้สืบค้นพระบรมธาตุส่วนที่พระเจ้าอชาตศัตรูทรงฝังดินไว้จนพบดังพระราชประสงค์ จึงทรงจัดให้มี

ให้พิมพ์กรรมสมโภชพระบรมธาตุ แล้วทรงแจกไปบรรจุในพระเจดีย์ตามพระวิหารรวมทั้งสิ้น 84,000 เมืองในชมพูทวีป

ในปัจจุเบตสุดท้าย ได้กล่าวถึงอันตราย 5 ประการ คือ อันตรายแห่งพระปริยัติ อันตรายแห่งการปฏิบัติ อันตรายแห่งการแห่งการตรัสรู้บรรพต อันตรายแห่งสมณเพศและ อันตรายแห่งฉาตุ

ลักษณะของพระปฐมสมโพธิกถา

ก่อนที่จะกล่าวถึงลักษณะของพระปฐมสมโพธิกถา ผู้วิจัยขอกล่าวถึงลักษณะการเขียน หนังสือที่ว่าด้วยพุทธประวัติโดยทั่วไปว่ามีลักษณะแตกต่างกันเป็น 3 แนวคือ

แนวที่หนึ่ง เป็นหนังสือที่มีลักษณะมุ่งโดยตรงในการที่จะชักชวนคนส่วนใหญ่ให้เลื่อมใส จึงมีลักษณะหนักไปในทางปาฏิหาริย์ หนังสือแนวนี้ได้แก่ พระปฐมสมโพธิกถาและลิลิตวิหิตระ

แนวที่สอง เป็นหนังสือที่มุ่งแสดงไปในทางตำนานหรือประวัติศาสตร์ ซึ่งมุ่งแสดงแต่ เรื่องราวที่ผู้คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นความจริง ได้แก่หนังสือพุทธประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และหนังสือ Life of Buddha ของ ดร.

E.J. Thomas เป็นต้น

แนวที่สาม เป็นหนังสือที่มีลักษณะมุ่งแสดงแต่ในทางธรรมล้วนๆ คือแสดงข้อธรรมะให้ปรากฏชัดอยู่ทุกๆ อากัปกิริยาของพระองค์ เพื่อเป็นหลักการแก่ผู้หวังจะดำเนินตาม เช่น หนังสือ พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุได้รจนาขึ้น (อ.ป. 2513 : 13 - 14)

พระปฐมสมโพธิกถาเป็นหนังสือพุทธประวัติตามแนวที่หนึ่ง กล่าวคือเป็นหนังสือประเภท สรรเสริญพระคุณ (Gospel) เนื้อหาหนักไปทางฤทธิ์เดชปาฏิหาริย์ และปุคลาธิษฐาน ทั้งนี้เพราะกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงมุ่งหวังที่จะโน้มน้าวใจคนให้ศรัทธาในศาสนา เพื่อก่อให้เกิดการปฏิบัติธรรมต่อไป อีกประการหนึ่ง การที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงแต่งพระปฐมสมโพธิกถาไปในแนวปาฏิหาริย์และปุคลาธิษฐาน เพราะพระองค์ทรงทราบ

คำว่า

...ในสมัยนั้น พุทธศาสนิกชนชาวสยาม ยังฝังแน่นอยู่ในคติโบราณ อันเชื่อประณอยอยู่กับ คติมหายานมาก ถ้าใครคัดค้านหรือแสดงความเห็นเรื่องพุทธศาสนา แตกต่างจากเรื่องที่ จารเป็นอักษรขอมในใบลาน เป็นต้องตกนรก... แม้จะทรงทราบธรรมวินัยอันแท้จริงแล้ว ก็ต้องทรงเกรงเขาจะพากันเหมาให้เสียไปทางนั้น จะทรงพระนิพนธ์เรื่องอะไร จึงไม่ ละคดีที่เคยนับถือกันมาก่อน (เสฐียรโกเศศ 2478 : คำนำ 11)

ด้วยเหตุนี้ เรื่องราวในพระปฐมสมโพธิกถาจึงกอบปรุไปกับกัณฑ์พิสดารปาฏิหาริย์ ที่ชวน ให้มหัศจรรย์ สดสัสดึงและรุ่มรวยใจในทางท่านองต่างๆ เช่น เมื่อพระพุทธองค์ทรงบรรลุ พระสัพพัญญู ก็เกิดปาฏิหาริย์อย่างมหัศจรรย์

...อัศจรรย์ในขณะนั้นก็มี เกิดมี อันว่ามหาปฐพีอันมีประมาณกำหนดโดยหนาได้สองแสน สี่หมื่นโยชน์ ก็อุษณณาการบันเลื้อยคืบคึงสาลอันประหารก้วยค้อนเหล็กคึงสนั่น ไกละร้อย ละพัน หมิ่นแสนเสียงสะเทือนสะท้าน ส่าแคงวิจลจลาการกัมปนาทมหาสาครสมุทรก็ตีฟอง นองคลื่น อุทยานคั่นคางระคมศัพทสาเนียงโครมครึกก็ก้อง บรรดาแก้วประดับทุก ทิพยพิมานก็เปล่งแสงส่องสัทรัตนรังสีจรัสประภัสร์โอภาสไพโรจน์กว่าปกิณกรรมคา บรรดา ทิพยพุกษลภาในเทพอุทยาน ก็บันดาลเผ่นคอกออกผลทิวสกลกึ่งก้าน เกิดมหัศจรรย์ปรากฏ อันว่าขุนเขาพระสิเนรุราชบรรพต ก็ไฉนยอดไฉนดอนคุดจวดยวันพนาการ ปานประหนึ่ง ว่ายอกหวายอันต้องอัครคั่น... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 ๙ 194 - 195)

สำหรับเรื่องปาฏิหาริย์ต่างๆนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมี พระบรมราชวินิจฉัยว่า

...แต่เป็นนิสัยของคนเรา ผู้ที่เรายังนับถือแล้ว เรายังอยากจะหาของที่ดีที่ประเสริฐไป ประดับประดาเข้าอีก เปรียบเหมือนเรามีเรือน ซึ่งแท้จริงถึงแม้ไม่มีเครื่องประดับอะไร ก็อยู่ได้ ไม่มีเครื่องประดับอะไรก็พออาศัยกันแดด กันลม กันน้ำค้าง กันความร้อนหนาวได้ แล้ว แต่เราพอหรือ เรารู้สึกว่าไม่พอ ต้องการเครื่องตกแต่งในเรือนนั้น ต้องการรูปภาพ ติดผนัง ต้องมีม่านผูกตามหน้าต่างประตู ต้องมีประติมากรรมไฟแขวนให้งาม... เรา

ทั้งหลายมีความรักใคร่นับถือพระพุทธเจ้า เราต้องเที่ยวแสวงหาสิ่งที่ดี สิ่งซึ่งประเสริฐ มาประทับประจำพระพุทธเจ้าของเรา... ความประสงค์ที่จะประทับประจำศาสดาของ ตัวเองนี้แหละ เป็นเรื่องทำให้เกิดข้อความทั้งหลาย ซึ่งรวมอยู่ในคำเรียกว่า "ปาฏิหาริย์"... (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว 2501 : 58 - 60)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเปรียบเทียบปาฏิหาริย์ต่างๆ เหล่านี้ว่า เปรียบเหมือน "กระพี้" ที่ห่อหุ้ม "แก่น" อันได้แก่พระสัทธรรมซึ่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบ

...เป็นธรรมชาติของเรื่องที่มีผู้สนใจและนำสืบกันมาช้านาน ย่อมมีเปลือกกระพี้เข้าแทรกปน กล่าวคือ ข้อความอันจะไม่มีไม่เป็นที่โดยธรรมชาติ ที่พอให้คนภายหลังหลง เรื่องพุทธประวัติ ก็ย่อมเป็นเช่นนั้น เหตุเป็นเช่นนั้นก็ยังมีหลายทางบางอย่างจกมีแจ้งในท้องเรื่อง อันผู้เรียน คำนานไม่พึงละเลยเสียด้วยประการทั้งปวง พึงเลือกเอาแต่ใจความ ก็พอพึงเป็นประมาณ ได้อยู่ เหมือนจะบริโภคผลไม้เปลือกหนา ต่างว่ามังคุดหรือเงาะ ขมเข้าพึงเปลือก ก็ฝาด และจะถือเสียว่า เป็นของไม่ควรบริโภคหรือ เข้าใจเช่นนั้นไม่ถูก ควรลอก เปลือกปล่อนเอาแต่เนื้อใน ก็จะบริโภคกลืนลงคอ... (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2514 : ข - ค)

จากพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งมีความหมาย คล้ายคลึงกับพระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นว่า ปาฏิหาริย์หรือ "กระพี้" นี้ มีความสำคัญไม่น้อยในฐานะเป็นเครื่องป้องกัน "แก่น" ให้มั่นคง และเป็นเครื่องประคับประคองให้เกิดความสวยงามเพียงพอที่จะดึงดูดความสนใจและโน้มน้าวจิตใจ ให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใส อันจะนำไปสู่ความเคารพสักการบูชาและพร้อมที่จะปฏิบัติตาม

พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว การที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเลือกใช้คำประพันธ์ประเภทนี้ อาจเป็นเพราะว่า ร้อยแก้วสามารถเขียนได้อย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง ไม่ต้องอยู่ภายใต้กรอบบังคับเช่นร้อยกรอง. ทว่าร้อยแก้วที่ทรงใช้นี้ มีความหมายแตกต่างจากร้อยแก้วที่เข้าใจในปัจจุบัน และมีความหมาย

ต่างจากความเรียงควย ร้อยแก้วในพระปฐมสมโพธิกถามีความหมายตรงกับภาษาอังกฤษว่า prose - poem หรือ poetical prose และจะตรงกับคัมภีร์กาพย์หรือคหุยมุ ในภาษาสันสกฤต ซึ่ง ป.ส. ศาสตรี แปลว่าร้อยแก้ว อันมีลักษณะก้ำกึ่งระหว่างร้อยแก้วและ ร้อยกรอง เสฐียรโกเศศ นักปราชญ์ท่านหนึ่งแห่งประเทศไทยได้อธิบายร้อยแก้วที่มีลักษณะเช่นนี้ เกี่ยวกับคหุยมุ ของสันสกฤตว่า "...หนังสือแต่งเป็นภาษาสะเทือนอารมณ์ ถ้าแต่งมีเสียงเป็น จังหวะลีลาไพเราะและมีความหมายงดงามทำให้เกิดความรู้สึกเป็นที่ประทับใจ ท่านเรียกว่า กาพย์ กาพย์นั้นเมื่อแต่งเป็นความเรียงเรียกว่า ร้อยแก้ว..." (เสฐียรโกเศศ 2515 : 10 - 13)

ความหมายของร้อยแก้วแต่ดั้งเดิม หมายถึงการเขียนหนังสือชนิดหนึ่ง ได้แก่ การเขียนเป็นอรรถภาษบาลคู่กับตัวอักษรพร้อมกับคำแปลเป็นภาษาไทย เขียนสลับวรรคกัน กวายนี้นี้ สมเด็จพระมหาคณาจารย์ราชานุภาพทรงอธิบายว่า

...สังเขตคุณิลาจาริก ถ้าเป็นภาษาโลกก็ใช้ตัวอักษรภาษานั้น ยกตัวอย่างกัจจาริกของ พระมหาธรรมราชาที่ 1 ทำ 2 หลักความอย่างเดียวกัน เป็นภาษาไทยจาริกควย ตัวอักษรไทยหลักหนึ่ง เป็นภาษาเขมรจาริกควยอักษรขอมหลักหนึ่ง แม้จาริกของพระมหา สวามีสังฆราช แต่งเป็นภาษาบาลี ก็จาริกควยอักษรขอม ที่จะจาริกภาษาอื่นควยภาษา ไทย หรือจาริกภาษาไทยควยตัวอักษรภาษาอื่นหาไม่ หนังสือเขียนของเราก็เป็นเช่นนั้น จึงมีชื่อสำหรับเรียกกระบวนการเขียนหนังสือขอมกับภาษาไทยเมื่อเขียนปะกันเป็นสองอย่าง อย่างหนึ่งเรียกว่าร้อยแก้ว เป็นหนังสือชนิดหนึ่งอรรถบาลีกับแปลเป็นภาษาไทย เขียนสลับ วรรคกัน ยกตัวอย่าง คังหนังสือมหาชาติคำหลวงอรรถภาษบาลีเขียนด้วยตัวอักษรขอม คำแปลเป็นภาษาไทยสลับกันไป จึงเรียกว่าร้อยแก้ว เปรียบเหมือนเอาแก้วหลายอย่าง ร้อยเป็นสายเดียวกัน อีกอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่าแปลร้อยนั้น คือหนังสือเป็นคำแปลพระธรรม เขียนเป็นภาษาไทยควยตัวหนังสือขอมสำหรับพระเทศน์...

(อ้างจาก เสฐียรโกเศศ 2515 : 13 - 14)

จากพระอธิบายของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพที่ว่า ร้อยแก้วเปรียบเหมือนเอา
แก้วหลายอย่างมาร้อยเป็นสายเดียวกันนี้ ทำให้ทราบได้ว่า หนังสือที่แต่งเป็นร้อยแก้วมีลักษณะ
ต่างจากความเรียงธรรมดา แต่เป็นความเรียงที่มีถ้อยคำสละสลวยเลือกถ้อยคำดีแล้ว และมี
คำสัมผัสในบางแห่งเหมือนร้อยยาว¹ ร้อยแก้วในพระปฐมสมโพธิกถาจะมีลักษณะดังกล่าว ผู้อ่าน
จะพบว่าหลายๆแห่งมีลักษณะคล้ายกับร้อยยาว ดังตัวอย่าง ตอนพระนางพิมพาทรงกล่าวตักพ้อ
น้ำพระเนตรที่ไหลหลังดูสวยงามน่าประทับใจพระเนตรของพระนางมิให้ทอดทิ้งนาสมเด็จพระสัมมา
สัมพุทธเจ้า เมื่อเสด็จมาโปรดยังตำหนักของพระนางภายหลังตรัสรู้แล้ว

...อนิจจาน้ำตาอยู่ กระทบเสียงซึ่งไม่เวทนาไม่มีความเมตตาปราณี จะขอโอกาส
พองเพ่งพักตร์พระราชามีให้เต็มเนตรก็ไม่มีใครได้ แกล้งไหลหลังพลั้งไปไม่หยุดยั้ง
กำบังเสียซึ่งทัศนวิสัยมิให้เชยชมพระอุดมรูปสิริวิลาศ แลเราให้โอกาสแก่ท่านสิ้นกาล
ช้านานจนมาถึง ๘ ปีเศษ ยังไม่พอโสภาคฐะหรือประการใด นี่ท่านผู้ก่อกกรรม
กระทำเวรแก่เราหรือไฉน จึงแกล้งหลังไหลไม่รู้รักษาสายวาววางฉะนี้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 340)

ลักษณะเช่นนี้จะปรากฏอยู่ทั่วไปในพระปฐมสมโพธิกถา

คำว่าร้อยแก้วมาใช้เรียกหนังสือประเภทความเรียงธรรมดาในปัจจุบัน ก็เนื่องมาจาก
เมื่อเกิดมีการพิมพ์หนังสือไทยขึ้น หนังสือไทยที่มีอักษรขอมปนอยู่ด้วย จึงเรียกมาแต่เดิมว่า
ร้อยแก้ว เมื่อนำมาพิมพ์ ก็พิมพ์ได้แต่อักษรไทย ส่วนจะพิมพ์อักษรขอมลงไปด้วยย่อมติดขัด
เพราะอักษรขอมมีพยัญชนะเป็นตัวซ้อน และไม่มีตัวพิมพ์เป็นตัวขอม อรรถภาษณาบาลีจึงเคย
เขียนจารลงในใบลานเป็นตัวขอม เมื่อจำเป็นต้องพิมพ์จึงต้องเปลี่ยนเป็นตัวอักษรไทย แต่
ยังเรียกหนังสือเช่นนี้ว่าร้อยแก้วอยู่ ครั้นเมื่อเกิดมีความเรียงประเภทต่างๆที่มีลักษณะต่างไปจาก
ที่กล่าวมาแล้ว เช่นหนังสือพระราชพงศาวดาร หรือ นวนิยายสมัยใหม่ จึงเรียกหนังสือเหล่านี้ว่า

¹ ร้อยยาวคือคำประพันธ์ร้อยกรองประเภทหนึ่ง ซึ่งไม่จำกัดจำนวนคำในวรรค ต้องมีการ
ส่งสัมผัสทุกวรรค คือคำท้ายของวรรคหน้าจะส่งสัมผัสไปยังคำใดคำหนึ่งในวรรคต่อไป และ
ส่งสัมผัสต่อกันเช่นนี้ตลอดไปจนจบร้อย ร้อยยาวแบ่งขึ้นเป็นบทเทศน์ เช่น ร้อยยาวมหาเวสสันดรชาดก
เป็นต้น ร่ายชนิดนี้ไม่ต้องอาศัยคำประพันธ์ประเภทอื่น เรื่องใดประพันธ์เป็นร้อยยาว ก็ให้เป็น
ร้อยยาวตลอดทั้งเรื่อง (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ 2512 : 302 - 303)

ร้อยแก้วควย (เสฐียรโกเศศ 2515 : 16 - 17) เพราะฉะนั้นความหมายของร้อยแก้ว ในปัจจุบันนี้จึงขยายกว้างออกจากเดิม คือให้หมายถึงถ้อยคำที่เรียงลงไปตามคำพูด ไม่ใช่คำ ประพันธ์

จากใจความที่กล่าวมาแล้ว สรุปได้ว่า พระปฐมสมโพธิกถาเป็นกวีนิพนธ์ (poetry) ประเภทร้อยแก้ว (prose - poem) ซึ่งเทียบได้กับคัตยกาพย์ ในตำราการย้าทรงรถ ของสันสกฤต

ลักษณะการแต่ง

จากการศึกษาพระปฐมสมโพธิกถามาโดยตลอด พบว่า ลักษณะการแต่งที่สำคัญๆ สรุปได้ดังต่อไปนี้

1. ใช้คำดา¹ ภาษาบาลีนำก่อนเริ่มเรื่องและแทรกอยู่ตลอดเรื่อง

ในปริจเฉทที่ 1 ก่อนที่จะเริ่มเข้าสู่เนื้อเรื่อง กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้คำดาภาษาบาลีจำนวน 2 บท เป็นบทประณามพจน์หรือบทนมัสการพระรัตนตรัย คือ

ตถาคคํ ชนํ พุทฺธํ	สุทฺธวํสํ ชินุทฺทมํ
ปารํคํ สพุทฺธมฺมานํ	นตฺวา ปาปุปฺผาคคํ
วทฺชามิ คตฺส พุทฺธสฺส	ชนกานํ มโนหํ
วสํ วสุทฺทมํ เชนฺยํ	ปิยิปาโมชฺชวทฺชนํ

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 1)

แปลความจากคำดาได้ว่า

ข้าพเจ้าขอเมตตาการพระพุทธเจ้า ผู้สืบมาแต่พระบรมราชวงศ์อันบริสุทธิ์คือศากยวงศ์
โบราณ ผู้ทรงข้ามพ้นบาปกรรมทุกชนิดเสียได้ด้วยพระปรีชาญาณอันหลักแหลมลึกซึ้ง

¹ คำดา หมายถึงคำประพันธ์ชนิดหนึ่งในภาษาบาลี บทหนึ่งมี 4 บาท บาทหนึ่งมี 2 วรรค ถ้าแต่งเพียง 2 บาท เรียกว่ากึ่งคำดา

นักชัตกการาเวกล้อมเป็นบริวาร ในระหว่างกัณหาคลวิพิพิตติมพร มิฉะนั้น สุริยบุภา
ก็ถูกทวงประภากรอันมีรัศมีได้แก่แสงส่องไฟโรจน์จรัส มิฉะนั้น นิกรชาวีย ก็เทียมทัก
พญาไกรสรมฤคินทรราช อันลีลาออกจากสุวรรณคูหาสถาน กอปรด้วยพระสิริลักษณ์โสภณ
ประภาประภัสร์ธรรมา... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 16)

ตั้งแต่ปริจเฉทที่ 2 จนถึงปริจเฉทที่ 29 ทรงบรรยายและพรรณนามากความด้วยคำ
ประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว เช่นเดียวกับปริจเฉทที่ 1 ตอนจบในแต่ละปริจเฉท จะทรงบอกชื่อ
ประจำปริจเฉท ทุกๆปริจเฉท เป็นการสรุปความเพื่อความเข้าใจแก่ผู้อ่านด้วย อาทิเช่น
"วิวาหมงคลปริวรรต ปริจเฉทที่ 1 จบ" "กุสศปริวรรต ปริจเฉทที่ 2 จบ" และ
"กัณหาภิขณนปริวรรต ปริจเฉทที่ 3 จบ"

2. ไร่วิปัสณา - วิสัณหา เมื่อต้องการอธิบายรายละเอียด

วิปัสณา - วิสัณหา หรือการถาม - ตอบ นี้ จะปรากฏอยู่ในพระปฐมสมโพธิกถา
ตอนที่ เป็นรายละเอียด โดยผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงแต่งในรูปให้ตัวละครตั้งคำถามและเฉลย
คำตอบกันเอง หรือมีฉะนั้นทรงถามและตอบเอง ทั้งนี้เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบรายละเอียดบาง
ประการ หรือให้เข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น อีกประการหนึ่ง วิธีการปุจฉา - วิสัณหา นี้ จะช่วยเพิ่ม
ความสนใจและก่อให้เกิดความเพลิดเพลินไม่เบื่อหน่ายแก่ผู้อ่านอีกด้วย ลักษณะการแต่งหนังสือ
เช่นนี้เป็นเช่นเดียวกับหนังสือที่ใช้เทศน์ทั่วไป เช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดร เป็นต้น

มีคำปุจฉาว่าในสระนั้นไม่มีเปือกตม แลอุปทุมชาติบังเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุอันใด วิสัณหา
ว่าอย่าฟังกิดถึงนั้น กอบัวทั้งหลายงอกขึ้นด้วยบุญคุณอุทธีแห่งพระมหาสัตว์กับเทวฤทธิ์ประกอบ
กัน อนึ่งพระเวสสุกรรมณฤมิตเปือกอันหอมให้เกิดขึ้นในพื้นสระแล้ว อชิวฐาน ให้อุปทุมชาติ
เกิดขึ้นในที่นั้น แล้วณฤมิตให้กอบัวทั้งหลายลอยไปมาในท้องสระ

...มีคำปุจฉาว่า ณฤมิตเป็นดังฤา วิสัณหาว่า พระเวสสุกรรมณฤมิตรางทองมากกว่า
1,000 ล้านเต็มไปด้วยเปือกหอม แล้วณฤมิตกอบัวให้เกิดขึ้นในรางทองนั้นๆ แลคอกบัว
นั้นมานอยู่เป็นนิลลอยไปมาอยู่เหนือหลังน้ำ แล้วณฤมิตนาวาทั้งหลายแล้วไปด้วยทองแล
เงินและแก้วมณีแก้วประพาฬแก้ว 7 ประการต่างๆ ถ้าเรือทองมีบัลลังก์เงินตั้งไว้ในเรือ
ในเรือเงินมีบัลลังก์ทองสลักกัน... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 93)

3. กล่าวจากรายละเอียดไปสู่การสรุปความ

ลักษณะการแต่งของพระปฐมสมโพธิกถาในบางตอน กล่าวถึงรายละเอียดก่อน แล้วจึงสรุปความที่หลังหรือการกล่าวถึงส่วนน้อยไปหาส่วนใหญ่ หรือจากส่วนที่ไม่สำคัญไปสู่ส่วนที่สำคัญ จนไปสู่จุดเด่นสูงสุดของเรื่อง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเห็นได้แก่เนื้อความในปริจเฉทที่ 1 ได้แก่การกล่าวถึงลำดับศากยวงศ์ โดยเริ่มกล่าวถึงเทกษัตริย์เป็นต้นวงศ์และผู้สืบสันตติวงศ์เป็นลำดับเรื่อยมาเป็นจำนวนมาก เป็นการกล่าวที่กว้างไกลจนสุดที่จะสืบสาวได้ แต่แสดงให้เห็นว่าผู้สืบสันตติวงศ์ ทุกพระองค์เป็นชาติยราช แล้วจึงกล่าวให้แถบลงมาจนถึงพระบรมชนกนาถและพระบรมราชชนนีของพระบรมศาสดา รวมทั้งเหตุที่ได้ชื่อว่าศากยวงศ์

...ลำดับนั้น อมาตย์ทั้ง 8 จึงปรึกษากันว่า พระราชกุมารทั้งหลายนี้ก็ทรงเจริญวัยวัฒนา ถ้าวอยู่ในสำนักพระราชบิดา ก็จะกระทำอาวาทวิวาหมงคลการ ก็กาลสักนี้เราทั้งหลายเป็น ผู้ใหญ่ ทรงพระกรุณาโปรดให้มาทำนุบำรุงบริรักษ์พระราชกุมาร แลกาลอันนี้ก็เป็นภาระของ เรา ควรจะจัดแจงจึงจะชอบ ก็ชวนกันเข้าไปกราบบังคมทูลปรึกษาวา ข้าพระ - พุทธเจ้าจะไปขอพระราชธิดาแห่งกษัตริย์เมืองอื่นมาอภิเษกกับด้วยพระองค์ เมื่อพระราช กุมารทั้งหลายทรงสดับดังนั้น จึงตรัสตอบว่า เรามีได้เห็นนางชาติยราชธิดาแห่งกษัตริย์ ทั้งหลายอื่น ซึ่งจะเป็นบรมชาติยาสัมพันธชาติศาตร์อันประเสริฐเสมอเหมือนด้วยเรา... เพราะเหตุนั้น เราทั้งหลายขอใจจะอภิเษกสังวาส กับด้วยพระกนิษฐราชกนิณีแห่งเรา ชาติยวงศ์ของเราจึงจะบริสุทธิชาติยาสัมพันธชาติโดยแท้ และพระราชกุมารทั้งหลาย จึงตั้ง ไว้ซึ่งเชษฐภคินีองค์เดียวในที่นั้นเป็นราชมารดาแล้ว ก็กระทำสกสกลสังวาสกับด้วยพระ กนิษฐกนิณีทั้ง 4 นางนั้นเป็นคู่กันด้วยกัลยาณชาติสัมภพจนเจริญด้วยพระราชบุตรพระราชธิดา เป็นอันมาก เหตุคั้งนั้นกษัตริย์ทั้งหลายในกรุงกบิลพัสดุ์นั้นจึงได้นามปรากฏว่าศักราชตระกูล เพราะทำสกสกลสังวาสในราชวงศ์แห่งตนๆ อันนี้เป็นเรื่องต้นอุบัติเหตุแห่งศักราชตระกูล (กรมสมเด็จพระปรมาณูสิทธิโนรส 2517 : 6 - 7)

4. กล่าวจากส่วนสรุปหรือส่วนสำคัญไปสู่รายละเอียดหรือส่วนที่ไม่สำคัญ

การแต่งลักษณะนี้จะตรงกับวิธีที่ 3 กล่าวคือ ทรงกล่าวถึงส่วนสำคัญหรือส่วนสรุปแล้วจึงทรงอธิบายขยายความไปหารายละเอียดปลีกย่อย ตัวอย่างเช่น ตอนที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประทับนั่งตั้งสมาธิ ณ บัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ กรั้นถึงปฐมยาม พระองค์ทรงระลึกชาติได้

...กรั้นล่วงเข้าราตรีปฐมยาม สมเด็จพระพิชิตมารพุทธจักรราช ทรงเจริญพระสมาธิภาวนายังอุกฤษฏสมาธิให้บังเกิดแล้ว ทรงพระปรารภเพื่อจะระลึกพุทเพฬวาสานุสติญาณ ค่ายกำลังพระอภิปัญญาแลทรงพระอนุสรจินดาจับเค็มแก่จันมิบัลลังก์อาสน์ โดยปฏิโลมถอยหลังลงไป จึงมีคำปฐกษาว่า ทรงพิจารณาพระระลึกเป็นกังถา? วิสัยนาว่า ทรงระลึกว่า อาตมามาแต่ไหน จึงมาสติบนอบราชโคโพนบัลลังก์นี้ ก็เห็นแจ้งว่ามาแต่ฝั่งเนรัญชรานทีที่ดอยดาก แลระลึกเป็นปฏิโลมค่อยๆ ลงไป...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 187)

จะเห็นว่า ทรงกล่าวถึงใจความสำคัญคือ การระลึกชาติได้ก่อน แล้วจึงทรงอธิบายรายละเอียดว่า พระบรมศาสดาทรงระลึกชาติที่ใกล้เคียงพระองค์ก่อน แล้วจึงทรงระลึกถอยหลังลงไปเรื่อย จนตลอด 4 อสงไขยแสนมหากัลป์

...รู้ตั้งแต่ชาติหนึ่งสองชาติทราบเท่าถึงสิบชาติยี่สิบชาติ จนพันชาติหมื่นชาติทั้งหลายว่า อาตมาบังเกิดในชาติภพไหนนามชื่อนั้น มีวรรณะแลฐานะอย่างนั้น มีโคตรมูลกัณฑ์ๆ มีอาหารค้ำนี้ๆ ไล่เสวยสุขแลทุกข์อย่างนั้นๆ กำหนดอายุเท่านั้น จุตติจากชาตินั้นมาบังเกิดในชาตินั้น เป็นลำดับสืบต่อกันมา...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 188)

5. กล่าวส่วนสรุปหรือส่วนสำคัญก่อน แล้วขยายความที่หลัง สุกท้ายสรุปเฉพาะใจความสำคัญที่หลัง

การแต่งด้วยลักษณะอย่างนี้ ก็คือการนำลักษณะในข้อ 3 และข้อ 4 มารวมกัน ดังตัวอย่าง

ครั้งนั้นเทพยดาทั้งหลายชวนกันขึ้นชมโสมนัส มีหัตถ์ทรงเครื่องสักการบูชาต่างๆ เต็ม
ตลอดตั้งแต่เมฆนิลจนจรดเท้าถึงพรหมโลกเป็นที่สุด เทพยดาบางจำพวกก็ถือซึ่งธงชงชัย
และธงปักอันเป็นทิพย์ ดูเรียบเรียงเป็นระเบียบไป บางจำพวกก็ถือซึ่งทิพยภัทลมีลัญฐานตั้ง
เสาไถ่ร้ายเรียงเป็นแถวทอง บางเหล่าก็ถือ...เทพทั้งหมื่นโลกธาคุมาศโมสรวประชุมชวนกัน
โสมนัสปรีดา กระทำสักการบูชา พระมหาสัตว์เป็นโลกาหลเป็นเมฆจักรวาลมิได้เกษ
(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 161)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า ทรงกล่าวถึงเทพยดาทั้งหลายกระทำสักการบูชาแด่สมเด็จ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อน แล้วทรงแจกแจงรายละเอียดของเทพยดาแต่ละพวก สุดท้ายจึงสรุป
อีกครั้งหนึ่งว่า เทพยดาทุกพระองค์กระทำสักการบูชาพระบรมศาสดา

6. คำขึ้นต้นมีลักษณะเช่นเดียวกับสำนวนเทศน์ในภาษาบาลี

ในพระปฐมสมโพธิกถา เมื่อขึ้นย่อหน้าจะเริ่มบรรยายหรือพรรณนาความต่อไป องค์
ผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงใช้คำขึ้นต้นที่มีลักษณะเช่นเดียวกับสำนวนเทศน์ในภาษาบาลี ซึ่งจะขึ้นต้น
ย่อหน้าด้วยคำว่า อต แปลว่าลำดับนั้น หรือ ตโต แปลว่า ตั้งแต่นั้น เป็นต้น การขึ้นย่อหน้า
ใหม่ด้วยลักษณะดังกล่าว เป็นความนิยมประการหนึ่งในภาษาบาลี ซึ่งถือว่าเป็นความงามในภาษา
ทำให้ความบรรยายหรือพรรณนานั้นสละสลวย¹ คำขึ้นต้นที่กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ
ทรงใช้เมื่อขึ้นย่อหน้าใหม่ได้แก่ ในกาลนั้น ลำดับนั้น ในลำดับนั้น ครั้งนั้น ในครั้งนั้น
ขณะนั้น ในขณะนั้น บัดนี้ และเบื้องว่า ดังตัวอย่าง

บัดนี้ จะรับพระราชทานแหกความเข้าใจให้พิสดาร ตามพระคัมภีร์อันมหานิทานว่า
สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคแห่งเราไฉนพยากรณ์...

ลำดับนั้น พระบรมครูทรงสถิตเหนือบารจรรมาสน์ ทอดพระเนตรซึ่งพระอริตถิก
แล้วกระทำพระอาการแย้มพระโอษฐ์...

¹ สันนิษฐานพระราชทานฯ เมื่อวันที่ 12 ธันวาคม 2522 ณ วัดพระพิเรนทร์ กรุงเทพมหานคร

ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคก็เสด็จนิวัตนาการสู่กรุงราชคฤห์...

(กรมสมเด็จพะประมัญชิตยโนตส 2517 : 37 - 382)

ดังนี้จะเห็นว่า ทรงใช้คำขึ้นต้นเหล่านี้เพื่อให้เป็นไปตามลักษณะหนังสือเทศน์ในภาษาบาลี และเพื่อให้เหมาะแก่เนื้อความตอนนั้นๆ ด้วย

อนึ่ง ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏส่วนเทศน์หลายตอนที่บ่งชี้ว่าองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ ทรงแต่งเรื่องขึ้นเพื่อให้ช่วยเทศน์แก่พระมหากษัตริย์ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนเทศน์ดังกล่าวได้แก่

"บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาตามเรื่องความในอุสสิปปวิวรรตเกณีนันสืบต่อไป (หน้า 42)" หรือ

"ลำดับนี้ จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในอุทฺตปิโยคแห่งกถาความนิมิตการพระอัครสาวกทั้งสองสืบต่อไปว่า... (หน้า 298) " หรือ

"บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาตามพระคัมภีร์ขิณมหาทาน มีพระคาถาพรรณาสรรเสริญสถลวดีถึง 64 พระคาถา... (หน้า 310)" หรือ

"บัดนี้จะได้รับพระราชทานวิสัชนาในอนุพุทธิกถาแสดงความเดิม เหตุว่าในสมัยครั้งหนึ่งพระบรมครูเสด็จสู่กรุงกบิลพัสดุ์...(หน้า 318)"

ดังนี้จึงสรุปได้ว่า ลักษณะการแต่งของพระปฐมสมโพธิกถาเป็นแบบหนังสือเทศน์กล่าวคือ มีคาถาบาลีสั้นๆแทรกเป็นตอนๆ เช่นเดียวกับร้อยยาวมหาเวสสันดรชาดก มีการกล่าวใจความสำคัญก่อนแล้วขยายความทีหลังในบางตอน หรืออธิบายขยายความก่อน แล้วสรุปเป็นใจความสำคัญในภายหลัง บางตอนมีการยกอุทาหรณ์ และมีการบูชา - วิสัชนา เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจยิ่งขึ้น

การวิเคราะห์รศคำในพระปฐมสมโพธิกถา

คำว่า รศ ที่ใช้กับวรรณคดี ใช้เป็นความเปรียบ มีความหมายถึงลักษณะที่เกินในวรรณคดีนั้นๆ ได้แก่ความไพเราะเพราะพริ้งของเสียง ความหมายที่เหมาะสมของคำและความอันเป็นปัจจัยสำคัญ ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกชื่นชมประทับใจ เกิดอารมณ์และจินตนาการคล้อยตาม

เรื่องรศแห่งกวีนิพนธ์นี้ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงอธิบายไว้ในหนังสือสามกรุงว่า

...คำว่า รศ เป็นคำกว้าง อาจชี้แจงได้หลายนัย ในที่นี้จะกล่าวจำแนกกว้างๆ แต่เพียงสองประการ... คือ รศคำและรศความ... โคลงที่เรียกว่าไพเราะโดยรศคำ คือโคลงที่แจ่มร้องรอนถ้อยคำอย่างเสนาะเพราะพริ้งเป็นเครื่องเพศนใจแก่ผู้อ่านผู้นับ ทำให้เกิดปริศนาปราโมทย์ มีโอชะเปรียบเช่นอาหาร ซึ่งช่างวิเศษปรุงขึ้นอย่างประณีตอาหารชนิดเดียวกัน ถ้าผู้ปรุงไม่เป็นก็ไม่ร่อย โคลงใดไม่มีรศชนิดนี้ (รศคำ) ก็มักทำให้เกิดเบื่อหน่าย เพราะความจืด ความเฝื่อน และความน่ารำคาญอื่นๆ

โคลงที่เรียกว่าดีโดยรศความ คือโคลงที่ยกเอาใจความน่าฟังมาแต่ง อาจเป็นใจความทั้งเรื่อง ทั้งตอน ทั้งบท หรือแต่เพียงบาทเดียวก็ได้ รศความคืออาจสกิดใจผู้อ่านผู้ศีก ให้นึกให้ชม ให้เห็นจริงตามที่แสดง ให้นับถือวาทที่กล่าว โคลงใดไม่มีรศชนิดนี้ (รศความ) ก็มักจะขึ้นไม่ทันยอกหญ้า มีใจความคาคๆ หรือที่ฝรั่งเรียกว่า แบบๆ (platitude) ถ้าจะเปรียบก็ดูจุกๆไปในอากาศ ไม่มีอันใดเป็นเครื่องเจริญตาเจริญใจเลย

(กรมหมื่นพิทยาลงกรณ 2514 : 316 - 318)

จากพระอธิบายดังกล่าว จะเห็นได้ว่า รศแห่งกวีนิพนธ์ก็คือ ความรู้สึกต่อสุนทรีย์หรือความงามที่ปรากฏในงานนิพนธ์ ซึ่งประกอบด้วยคุณลักษณะสำคัญ 2 ประการ คือ คุณลักษณะทางคำเสียงและความหมาย คุณลักษณะทั้งสองประการนี้ เกิดขึ้นได้เพราะการนำคำหลายคำ

มาเรียงต่อกันเข้าเป็นข้อความ ดังนั้นรสของวรรณคดีจึงเกิดขึ้นเพราะความงามของคำซึ่งมีทั้งเสียงและความหมาย การเข้าถึงรสของวรรณคดีย่อมต้องอาศัยการ เข้าถึงความหมายของคำ สามารถตีความและประเมินค่าของคำเป็นประการแรก แล้วจึงนำเอาคำและความหมายที่ได้จากคำคำแต่ละคำมารวมกันเข้า เพื่อทำความเข้าใจและเข้าถึงคุณค่าของข้อความซึ่งเป็นส่วนรวม

การจะเข้าถึงคุณค่าของวรรณคดีดังกล่าว วิธีหนึ่งที่น่าจะได้ผลดี คือการวิเคราะห์ ซึ่งได้แก่การวิเคราะห์ รสคำและรสความ

การวิเคราะห์รสคำในพระปฐมสมโพธิกถา

การวิเคราะห์รสคำในพระปฐมสมโพธิกถา จะดำเนินการวิเคราะห์ตามเกณฑ์ต่อไปนี้

1. ความหมายของคำ

1.1 ความหมายตรงตามกรรณ (denotation)

1.2 ความหมายโดยนัย (conotation)

1.2.1 คำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมย

1.2.2 คำที่ให้ความหมายในแง่นามธรรม

2. เสียงของคำ

2.1 สัมผัสสระ (rhyme)

2.2 สัมผัสพยัญชนะ (alliteration)

2.3 ลีลาจังหวะ (rhythm)

2.4 การเล่นคำ และเล่นอักษร

2.5 การเลียนเสียงธรรมชาติ (onomatopoeia)

3. ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายและเสียงของคำ

3.1 การซ้ำคำและซ้ำวลี

3.2 การหลាកคำ

3.3 คำสูง

3.4 คำเกิกภาพ

3.5 คำแสดงอาการเคลื่อนไหว

3.6 คำสะท้อนอารมณ์

การวิเคราะห์รศำในพระปฐมสมโพธิกถา

1. ความหมายของคำ

เสฐียรโกเศศ ได้กล่าวถึงเรื่องความหมายของคำว่า คำแต่ละคำมีความหมายตามธรรมดาอย่างที่มีอยู่ในพจนานุกรมและความหมายรองหรือข้างเคียง ความหมายรองนี้เป็นความหมายที่ทำให้เกิดอารมณ์ความรู้สึก คำทุกคำย่อมมีความหมายรองอยู่ในตัวของมัน ถ้าเลือกสรรคำได้เหมาะและเอามาเรียงเข้าภาษาให้อยู่ในตำแหน่งซึ่งเหมาะกัน เวลาอ่านหรือฟัง แนวแห่งความหมายนี้จะบุคขึ้นเป็นสื่อหรือแนะให้เห็นเป็นภาพขึ้นมาในใจได้ทันที เพราะฉะนั้นท่านจึงว่าถ้าเลือก "คำที่เหมาะสมไว้ในที่ที่เหมาะสมที่สุด" ก็เป็นศิลปะ เป็นความงามความไพเราะของวรรณคดี (เสฐียรโกเศศ 2515 : 40 - 41)

จากความเห็นดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของความหมายรองของคำ บรรดา กวีตระหนักในความสำคัญนี้ จึงแสวงหาคำซึ่งมีความหมายที่มีแนวเป็นความหมายรองเป็นเครื่องช่วยการแสดงอารมณ์ให้สะเทือนใจที่นึกเห็น เพื่อเน้นออกมาให้ถึงยังใจผู้อ่านและผู้ฟังซึ่งเป็นผู้รับรู้ แม้จะต้องสละความจริงหรือความถูกต้องแห่งความหมายของคำตามธรรมดา ก็กล้าสละเสียได้ ถ้าจำเป็นเพื่อเน้นหรือเพิ่มแรงกำลังแห่งความหมายให้เกินขึ้น (เสฐียรโกเศศ 2515 : 43)

กรมหมื่นราชนิพนธ์ประพันธ์ ทรงมีความเห็นในเรื่องความหมายของคำว่า คำในวรรณคดีมีความหมาย 2 อย่าง คือ ความหมายตามไวยากรณ์อย่างหนึ่งและความหมายที่แนะนำภาพอีกอย่างหนึ่ง ส่วนความหมายที่ให้อำนาจในพจนานุกรมย่อมเป็นความหมายกลางๆหรือความหมายมาตรฐานซึ่งมีที่ไร้ทั่วไป แต่เมื่อถูกคำเข้าเป็นประโยคแล้ว คำหนึ่งๆย่อมมีความหมายที่แนะนำภาพละเอียดลออออกไปอีกเนื่องจากความหมายของถ้อยคำที่ห้อมล้อมเข้าประกอบด้วย (กรมหมื่นราชนิพนธ์ประพันธ์ 2514 : 60 - 61)

เรื่องความหมายของคำ จากความเห็นของผู้ทั้งสองท่านข้างต้นนี้ มีความสอดคล้องกันไปในแนวเดียวกัน กล่าวคือ เน้นให้เห็นถึงความหมายของคำที่กวีเลือกสรรมาใช้ในคำประพันธ์ว่า ย่อมต้องมีความหมาย 2 ลักษณะ คือ ความหมายตรงตามอรรถและความหมายโดยนัย ในพระปฐมสมโพธิกถา องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเลือกสรรคำที่มีความหมาย 2 ลักษณะเช่นเดียวกันดังจะได้อธิบายรายละเอียดต่อไป

1.1 คำที่มีความหมายตรงตามอรรถ (denotation) หมายถึง คำที่ให้ ความหมายตรงตามตัวอักษร ได้แก่ความหมายเด่นของคำ เป็นความหมายตรงกับที่พจนานุกรม กำหนดไว้ เช่น คำว่า "เพชร" มีความหมายว่า "ชื่อแก้วแข็งที่สุดและมีน้ำแวววาวมากกว่าพลอยอื่นๆ ใช้ทำเครื่องประดับ" (ราชบัณฑิตยสถาน 2505 : 667)

คำที่มีความหมายตรงตามอรรถนี้ นับว่าเป็นคำที่ค่อนข้างง่าย เพราะไม่ต้องอาศัยการตีความหรือจินตนาการ เมื่อได้อ่านหรือได้ยิน หากทราบความหมายแล้ว สามารถเข้าใจได้ทันที คำที่มีลักษณะดังกล่าวนี้ เมื่อได้รับการกลั่นกรองและเลือกคัดจัดสรรอย่างประณีตบรรจง จากผู้มีความสามารถเหนือบุคคลธรรมดา นำมาเรียบเรียงเข้าเป็นวลี ประโยค และข้อความจนกลายเป็นวรรณคดี ก็จะได้วรรณคดีที่มีคุณค่าอันสูงส่งยิ่ง เพราะคำที่ใช้ ได้รับการเลือกสรรอย่างดียิ่ง

ในพระปฐมสมโพธิกถา แม้มีผู้กล่าวว่า เต็มไปด้วยคำศัพท์ที่ค่อนข้างยาก แต่หาได้อ่านอย่างละเอียดแล้ว จะพบว่า คำศัพท์ที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้ในการนิพนธ์พระองค์ทรงเลือกสรรอย่างประณีตบรรจงเป็นอย่างยิ่ง ทรงใช้คำที่มีความหมายตรงตามอรรถ ที่ให้ความเข้าใจแก่ผู้อ่านทันที โดยไม่ต้องอาศัยการตีความ อยู่เป็นจำนวนมาก ถึงตัวอย่างต่อไปนี้

...ในกาลนั้น สมเด็จพระมณัฏฐ์จึงให้จัดสรรนางนม 60 นาง ล้วนทรงอุดมรูป เว้นจากโทษทั้งหลาย คือ สูงนัก ต่ำนัก ฝั่่นัก **ผอม**นัก คำนัก ขาวนัก เป็นต้น ให้อภิบาลบำรุงเลี้ยงพระราชโอรส ใช้แต่เท่านั้น ให้เลือกสรรเอานางทั้งหลายที่ทรงอุดมรูป คั้นน้มนม 180 นาง แต่ล้วนที่ฉลาดรอบรู้ในราชกิจการงานทั้งปวงต่างๆ เป็นพนักงานให้บริบาลบำรุงถนอมพระราชบุตรแล้วให้มีบุรุษสำหรับเป็นคนใช้แห่งนางทั้งหลายนั้นอีก 60 คน กับทั้งอำมาตย์กำกับดูกิจการอีก 60 นาย...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 89 - 90)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า คำที่ทรงใช้เป็นคำค่อนข้างง่ายที่มีความหมายตรงตามอรรถ เช่น คำว่า สูง ต่ำ ฝั่่น ผอม คำน ขาว คำเหล่านี้ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพรูปร่างของ

ของพระนมทั้ง 60 และพระพี่เลี้ยง 180 คน ว่าเป็นผู้ที่มีรูปทรงสมส่วนที่สุด นอกจากนี้ ยังช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจได้ด้วย พระราชนุมาทรวงได้รับการเลี้ยงดูอย่างดียิ่ง สิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบๆ พระองค์ล้วนแต่ดีและสวยงาม ทำให้สบายตาเจริญใจ พระนมและพระพี่เลี้ยงเหล่านี้ มีบุตรอีก 60 คน เป็นผู้รับใช้ ดังนั้นสตรีที่มีรูปร่างงามดังกล่าวนั้น จึงมีหน้าที่ถวายการเลี้ยงดูพระราชโอรสเพียงอย่างเดียว หน้าที่อื่นไม่ต้องกระทำ นอกจากนั้นยังมีอำมาตย์อีก 60 คน เป็นผู้กำกับดูแลอีกที

จำนวนสตรี 240 คน และบุรุษ 120 คน นับว่ามาก เมื่อเทียบกับพระโอรสเพียง 1 พระองค์ ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ได้รับการเอาใจใส่ดูแลอย่างดียิ่งมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์

ความเข้าใจที่ผู้อ่านได้รับนี้ ก็เนื่องจากคำที่มีความหมายตรงตามอรรถเหล่านั้นเอง อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่กล่าวถึงปราสาทสามฤดูของเจ้าชายสิทธัตถะ ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...แลปราสาทซึ่งสถิตในวสันตฤดูนั้น มีพื้นเป็นอย่างกลาง ไม่กว้างไม่แคบนัก ฝาผนังช่องสี่เหลี่ยมทวารก็เป็นสองอย่าง บางแห่งก็มีคิฉิณ บางแห่งก็มีช่องลม ทางแห่งก็แคบ ทางแห่งก็กว้าง สำหรับเป็นที่ร้อนก็มี เป็นที่เย็นก็มี เครื่องประดับภายในประสาธต์แล้วคเชนทั้งปวงนั้น ก็มีเป็นสองอย่าง ดูประสาธต์ปราสาททั้งสองฤดูจากล้ามาแล้ว แลปราสาททั้งสองนั้น ก่อปรคัวยอดทั้งหลายใหญ่ย่อยต่างๆ เรียงรายคัวยระเบียบจงชาย แลธงประคาก แวดล้อมปักเป็นทองแถว เป็นเหล็กเป็นสนักโดยรอบ..(กรมสมเด็จพระปรมมา 2517 : 96)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า คำที่ทรงใช้บรรยายล้วนเป็นคำธรรมดาที่มีความหมายตรงตามรูป ให้ความเข้าใจแก่ผู้อ่านอย่างชัดเจน ผู้อ่านจะรู้สึกได้ว่า ปราสาทฤดูนี้ มีลักษณะสวยงามและเหมาะสมที่จะเป็นที่ประทับในฤดูฝน เพราะมีลักษณะ 2 ประการ ใต้เลือกได้ แล้วแต่สภาพคิณฟ้าอากาศ ผู้อ่านจะรู้สึกถึงบรรยากาศที่น่าสบายเมื่อได้อ่านความบรรยายตอนนี้

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว คำที่มีความหมายตรงตามอรรถนี้ คำใดที่ทรงเกรงว่าผู้อ่านจะไม่เข้าใจ องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงให้ความหมายหรือคำแปลต่อท้ายคำศัพท์นั้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- พรานหมันทั้ง 8 บมีอาจคำรงสถิตอยู่ได้ ค่ายได้เห็นพระสิริลักษณ์ลำเลิศ
อเนกนิกรนารี ก็ถึงซึ่งมุกตลึงผู้วิลาสปราศจากสยุมพลก็
- ครั้นพระราชธิดาได้ทอดทัศนา ก็ตรัสสั่งนางกำนัลให้นำเอาสีไธทวารี่มารกกาย
โกณฑัญญพรานหมัน ได้อัสนาสบัสสาสน์ขึ้นต้นสมปฤดิ์มีสติ
- เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาทไปทำปัจจุมนนการรับเสด็จสมเด็จพระเจ้ากรุง
กบิลพัสดุ์
- พระราชเทวีก็กราบถวายบังคมลามาทรงสุวรรณสีวิกาพระวอทอง
- เทพบุตรองค์หนึ่งถือสุวรรณบาทกลางองค์พระบาท
- นฤโชนนการกักกอง ไปด้วยสฤณภักษาคณา
- แล้วเปิดฉากซึ่งมิกเป็นฝานั้นขึ้น จึงจับเอาสุวรรณเชิงการกณที่ทอง อันใส่สุคนธ์โศก
กอบด้วยสุมนนบุษยชาติแล้วน้อมกายเข้าไปสู่สำนักพระมหาสัตว์
- นิว่าท่านนางก็จะม้วยมฤตมรณสัน มิไก่อหันเป็นสุพรรณภานะทองรองรับกับพระธรรม
เทศนา
- แล้วก็ทรงหลังเสวกรแบบนาวารี่ออกจากสุวรรณเชิงการพระเศียรทอง ให้ยกต้อง
พระหัตถ์พระศาสดาจารย์
- ก็เก็บพระบรมสารีริกธาตุทั้งหลายใส่ในสุวรรณโฑหื้อคือพระหีบทองน้อย
(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 17 - 506)

จากตัวอย่างดังกล่าว ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความได้คี่และชัดเจน ทำให้ได้รับความ
เพลิดเพลินและสนใจใคร่ติดตามเนื้อความต่อไป

คำที่มีความหมายตรงตามอรรถอีกลักษณะหนึ่งคือ ทรงอธิบายความหมาย แล้วจึงกล่าว
ถึงคำศัพท์ หรือทรงใช้คำศัพท์ แล้วอธิบายความหมายไว้ใกล้ๆกันนั้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- แลพระมหาบุรุษเจ้า มีพระรัศมีโอภาสจากพระศรีวิภาม เหตุคั้งนั้น พรานหมันทั้งหลาย
จึงถวายพระนามว่า พระอังกิรัสรายกุมาร

- ประการหนึ่งพระมหาสัตว์จะมีประโยชน์ด้วยสิ่งอันใด สิ่งอันนั้นก็สำเร็จประโยชน์
ทุกประการ เหตุฉะนั้นพรหมจึงถวายพระนามอีกนามหนึ่ง พระสิทธัตถราชกุมาร
- พระสิทธัตถราชกุมารนี้เป็นมนุษย์ เหตุใดจึงมีชัยฐานะแก่เทพบุตรหนุ่ม อันมี
อาภัพพเห็นปานฉะนี้ ควรจะอัศจรรย์ เหตุฉะนั้น เราทั้งหลายถวายพระนามกรมพระองค์
ประกาศว่า พระอนันตชินราช (กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีศรีโนรส 2517 : 88 - 184)

จากที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่า คำที่มีความหมายตรงตามอรรถเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็น
คำสามัญที่ผู้อ่านเข้าใจทันทีที่อ่านพบ อีกส่วนหนึ่งเป็นคำศัพท์ที่ต้องการคำแปลหรือคำอธิบาย ซึ่ง
องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ก็ให้ทรงให้คำแปลและทรงอธิบายไว้แล้ว เพราะฉะนั้นผู้อ่านจึงสามารถอ่าน
ได้ด้วยความเข้าใจ ได้ทั้งความรู้ ความคิดและความบันเทิงไปพร้อมๆ กัน

1.2 คำที่มีความหมายโดยนัย (conotation) หมายถึงคำที่ให้ความหมาย
ในเชิงชักนำความคิดให้เกี่ยวโยงไปถึงสิ่งอื่น ความหมายโดยนัยของคำอาจเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ
หลายอย่าง เช่น เกี่ยวข้องกับความรู้สึก ความเคยชิน กาลเทศะและบุคคล เป็นต้น
ตัวอย่างคำที่มีความหมายโดยนัย เช่น

สาวสี อาจหมายถึงความเบา หรือ สีขาว

สิง อาจหมายถึงความขมหรือความกลับลอก

เสือ อาจหมายถึงคนเก่งหรือคนดุร้าย (พรทิพย์ ภัทธนาวิก 2521 : 5)

คำที่มีความหมายโดยนัยนี้ มีความยุ่งยากซับซ้อนมากกว่าคำที่มีความหมายตรงตามอรรถ
กล่าวคือ การที่จะเข้าใจความหมายของคำโดยนัยได้อย่างถ่องแท้ ต้องอาศัยการตีความเป็น
สำคัญ และการที่จะตีความคำที่มีความหมายโดยนัยได้ถูกต้องนั้น จำต้องอาศัยองค์ประกอบ หลาย
ประการ เป็นต้นว่า ประสบการณ์ในการอ่าน ความรักในการศึกษาค้นคว้า และการเข้าถึง
บุคลิกภาพของผู้แต่ง ถึงกระนั้นบางครั้งก็อาจตีความผิดได้ เพราะผู้ที่จะบอกได้ว่า คำที่มีความ
หมายโดยนัยคำนั้นๆ มีความหมายอย่างไรแน่ ก็คงเป็นผู้ใช้คำนั้น คือผู้แต่งนั่นเอง

อย่างไรก็ตามการศึกษาพระปรมสมโพธิกถา ซึ่งเป็นวรรณคดีที่มีอายุมาก ทั้งยังเป็น
วรรณคดีแบบฉบับ (classic) ที่มีคำที่มีความหมายโดยนัยเป็นจำนวนมาก จึงต้องใช้การ

พิจารณาเป็นพิเศษ รวมทั้งต้องอาศัยตำราและท่านผู้ที่มีความรู้ทางวรรณคดีและศาสนาควบคู่กันไปด้วย

คำที่มีความหมายโดยนัยในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏมากในตอนที่ว่ากัวยปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นตอนที่องค์พระนิพนธ์ ทั้งพระทัยปรารถนาที่จะยกย่องเทิดทูนพระบรมศาสดาและปลุกศรัทธาด้านศาสนาเพื่อเป็นแนวทางให้เกิดการปฏิบัติในโอกาสต่อไป ทั้งทรงปรารถนาให้ผู้อ่านผู้ฟังได้รับรสไพเราะไปพร้อมๆ กัน

ในพระปฐมสมโพธิกถา คำที่มีความหมายโดยนัย จะมีความแตกต่างกันเป็น ดังนี้

1.2.1 คำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมย

คำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมย หมายถึงคำที่ให้ความหมายในเชิงเปรียบเทียบ ผู้อ่านต้องตีความโดยคำนึงถึง "อรรถ หรือ ความ" ที่แฝงอยู่จึงจะเข้าใจ ตัวอย่างเช่น กล่าวว่ "อย่าเห็นกงจักรเป็นดอกบัว" กล่าวว่ กงจักร และดอกบัว เป็นคำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมย กล่าวคือ กงจักร และดอกบัว เป็นตัวอุปมา ซึ่งมีความชั่ว และ ความดี เป็นตัวอุปไมย หรือ คำพิงเพยที่ว่ "หน้าเนื้อใจเสือ" ก็เช่นเดียวกัน กล่าวว่ เนื้อ และ เสือ เป็นคำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมย เนื้อและเสือ เป็นอุปมา ซึ่งมี ชื่อและกล เป็นอุปไมย คำที่ให้ความหมายในแง่เปรียบเทียบนี้ ต้องเป็นคำเปรียบเทียบที่ไม่กล่าวอย่างตรงไปตรงมา ถ้ากล่าวว่ "ขาวเหมือนสำลี" คำ สำลี เป็นอุปมา ซึ่งอาจจะมีการว่ ผิว หรือ คำอย่างอื่น เป็นอุปไมย ดังนี้ มีความหมายตรงตามอรรถ จึงไม่จัดว่เป็นคำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมย

ในพระปฐมสมโพธิกถา มีคำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมยปรากฏอยู่มาก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...สมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงพระมหากรุณาแก่สัตว์โลก ปรารถนาจะรื้อสัตว์ให้พ้นจาก ห้วงมหรรณพสงสาร และเสียซึ่งจักรพรรดิราชสมบัติอันจะมาถึงใน 7 วัน มิได้ทรงพระอาลัยคุกักอนเขพะอันข้องอยู่ในปลายพระชิวหา พระหฤทัยปรารถนาจะถือเอาซึ่งผล คือพระสัพพัญญุตญาณในไม้กลัปพุกฤษ คือพระสมกิงสมารมี มีกอดอันมาน

คือเบญจมหาบริจาตแลตั้งอยู่เหนือภูมิภาค กล่าวคือไตรปิธสมบัติทั้งสาม...

(กรมสมเด็จพะพระปรมาณูชิตชีโนรส 2517 : 36)

จากตัวอย่าง คำซึ่งมีความหมายในแง่อุปมาอุปไมยได้แก่คำว่า ผล ไม่กัลปพฤกษ์
คอก และภูมิภาค กล่าวคือเปรียบเทียบพระสมดังสภารมย์กับไม้กัลปพฤกษ์ พระสัพพัญญูญาณกับผล
เบญจมหาบริจาตกับคอก ไตรปิธสมบัติกับภูมิภาค

พระสมดังสภารมย์ หมายถึงพระบารมี 30 ประการ กิธกขบารมี 10 อุปบารมี 10
และปรมัตถบารมี 10

พระสัพพัญญูญาณ หมายถึงญาณของพระสัพพัญญู คือ ความรู้แจ้งเห็นจริงในเรื่องทุกข์
เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์และทางแห่งความดับทุกข์

เบญจมหาบริจาต หมายถึง การสละสิ่งสำคัญ 5 อย่าง คือ เมีย ลูก ทรัพย์ อวัยวะ
และชีวิต

ไตรปิธสมบัติ หมายถึง มนุษยสมบัติ สวรรกสมบัติหรือทิพยสมบัติ และนิพพานสมบัติ
คำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมยในตัวอย่างนี้ ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความได้คั่งขึ้น
เพราะเป็นการ เปรียบเทียบนามธรรมให้เป็นรูปธรรม

อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่

...ขณะนั้นสมเด็จพระมหาธีรราชทราบในข้อปริวิตกดังนั้น จึงทรงซึ่งพิณสามสาย ลงมา
ก็กดวาทพระมหาสัตว์ สายหนึ่งเกรงนักพอกก็กดก็ขาดออกไป สายหนึ่งหย่อนนัก ก็กดเข้าก็
ไม่มันลือเสียง แลสายหนึ่งนั้น ไม่เกรงไม่หย่อนเป็นปานกลาง ก็กดเข้าก็มันลือศัพท์ไพเราะ
เจริญจิต พระมหาสัตว์ก็สลับเสียงพิณก็ถือเอาไม่มีค้อนั้น ทรงพิจารณาเห็นแจ้งว่า
มัชฌิมปฏิปัตตินั้นเป็นหนทางพระโพธิญาณ...

(กรมสมเด็จพะพระปรมาณูชิตชีโนรส 2517 : 142 - 143)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า คำว่า "พิณสามสาย" นั้น มีความหมายในแง่อุปมา
อุปไมย เปรียบเทียบกับแนวทางในการปฏิบัติเพื่อการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พินสามสาย

จึงหมายถึงแนวทางปฏิบัติสามทาง คือการปฏิบัติที่เคร่งเกินไป ทางสายกลางไม่เคร่งและไม่หย่อน และทางที่หย่อนหย่อนมากเกินไป

อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่

...กรุณาดูคอกอุบล หมู่บุตรภิกษุชาติทั้งหลายต่างๆ บางคอกก็เพิ่งออกขึ้นจากเงายังจมอยู่ใต้น้ำ บางคอกก็งอกมีก้านเจริญ แต่ยังไม่งอกขึ้นจากใต้น้ำ ยังไม่งอกขึ้นมาเสมอน้ำ บางคอกก็เจริญขึ้นมาพอเสมอลงน้ำ บางคอกก็งอกขึ้นมาพ้นน้ำเกือบใกล้บาน และคอกบัวทั้ง 4 จำพวกนี้อุปมาฉันใด ก็เหมือนด้วยพระสัมพันธู์ทรงพิจารณาเห็นซึ่งสัตว์โลกทั้งหลาย 4 จำพวก ประจักษ์แจ้งด้วยพระพุทธจักขุญาณ ก็มีอุปมาฉันนั้น... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 222).

จากตัวอย่าง คำว่า "คอกบัว" เป็นคำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมย หมายถึง สัตว์โลกทั่วไป คอกบัวทั้ง 4 จำพวกนี้ เปรียบเหมือนบุคคล 4 จำพวก ได้แก่

1. อุกฤษฏ์บุคคล เปรียบได้กับคอกบัวที่บานเหนือน้ำ เมื่อได้ฟังพระสัทธรรมเพียงสังเขป ก็สามารถตรัสรู้มรรคผลโดยทันที
2. วิปจิตบุคคล เปรียบได้กับคอกบัวที่บานเสมอน้ำ เมื่อได้ฟังพระสัทธรรมอย่างละเอียด ก็สามารถตรัสรู้มรรคผลได้
3. ไนยบุคคล เปรียบได้กับคอกบัวที่อยู่ใต้น้ำรอเวลาที่จะบานในเวลาสามวัน เมื่อได้ฟังพระสัทธรรมทั้งโดยสังเขปและพิสดาร ก็ยังไม่ตรัสรู้มรรคผล ต่อเมื่อไร้ปัญญาไตร่ตรอง สอดตามทวนดู และบำเพ็ญเพียรในสมณวิสัยต่อไป จึงจะตรัสรู้มรรคผล
4. ปทปรมบุคคล เปรียบกับคอกบัวที่เพิ่งงอกจากเงา บุคคลจำพวกนี้ แม้ได้ฟังพระสัทธรรมทั้งโดยสังเขปและพิสดาร รวมทั้งได้ปฏิบัติเช่นเดียวกับบุคคลจำพวกที่ 3 แต่ถึงกระนั้นก็ไม่สามารถตรัสรู้มรรคผล เหตุด้วยอุปนิสัยบารมียังไม่บริบูรณ์ จักเป็นบุคคลชั้นต่ำสุด

คำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมยอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่

...ก่อนท่านผู้เฒ่าทุกข์ แก่บรรดาบุรุษในโลกนี้เปื่องท่าตั้งแต่เวรี้ ตลอดขึ้นไปถึง
เปื่องบน จนทราบเท่าถึงภักดิ์พรหมเป็นที่สุด เปื่องขวางนั้นกำหนดศกสกโลกธาตุ
ทั้งปวง แลบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งจะเป็นอุกมบุรุษ เหมือนอุกพระสิทธิตถาราชกุมารนี้ได้มี
เป็นแท้ แลพระสิทธิตถาราชกุมารนี้ เป็นบุรุษอุทกะ เป็นบุรุษสีหะ เป็นบุรุษนาคะอันประเสริฐ
โดยยิ่ง...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 162)

จากตัวอย่าง คำว่า "บุรุษอุทกะ" "บุรุษสีหะ" "บุรุษนาคะ" เป็นคำที่ให้ความ
หมายในแง่อุปมาอุปไมย กล่าวคือ "บุรุษอุทกะ" หมายถึงบุรุษที่มีความองอาจ กล้าหาญ
ประดุจนักรบ¹ "บุรุษสีหะ" หมายถึงบุรุษที่มีความสง่างามและมีอำนาจประดุจราชสีห์ ซึ่งเป็นเจ้า
แห่ง สัตว์ทั้งปวง² "บุรุษนาคะ" หมายถึง บุรุษผู้ประเสริฐ (ราชบัณฑิตยสถาน 2505 : 499)

¹พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หน้า 1042 ได้อธิบายคำว่า "อุทกะ" ว่าหมายถึงวีรบุรุษ
และอธิบายไว้ในวงเล็บว่า เป็นเครื่องหมายแสดงความสามารถของบุรุษผู้รักรบ ผู้วิจัยจึงได้อธิบาย
ความหมายของ "บุรุษอุทกะ" ตามนัยแห่งความหมายที่พจนานุกรมให้ไว้

ราชสีห์เป็นสัตว์ที่ได้รับความนิยมว่ามีรูปร่างสง่างามและมีอำนาจมานานแล้ว จะเห็นได้จาก
วรรณคดีไทยหลายเรื่อง เช่น สิลิขพระลอ จะกล่าวถึงความงามและความองอาจของพระลอว่า
เหมือนราชสีห์ ดังนี้ "...ภูบาลยืนแค้นหิวนมิกลัวเรงองอาจ กุญชรราชไกรสีห์...คู่มิมาทั้งสามงาม
เงือกทั้งราชสีห์..." (สิลิขพระลอ 2515 : 145-148) ในพระปฐมสมโพธิกถา ตอนที่กล่าวถึงพระวรกาย
ของเจ้าชายสิทธิตถะ ว่าบริบูรณ์ไปด้วยเครื่องประดับทั้งกายท่อนหน้าแห่งพญาราชสีห์ดังนี้ "...พระราชนุมารนี้
มีพระสกลกายบริบูรณ์เครื่องประดับทั้งกายท่อนหน้าแห่งพญาราชสีห์..." (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
2517 : 76) หรือตอนกล่าวสรรเสริญพระมหาบุรุษในค่านความงามและความองอาจ องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์
จะทรงเปรียบเทียบกับพระยาราชสีห์ เช่น "...มิฉะนั้นอุกพญาไกรสรสีห์ราช อันทรงสุรเดชอำนาจลีลา
ออกจากรัตนคูหา..." (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 53)

จากตัวอย่างดังกล่าวแล้วนี้ ผู้วิจัยจึงได้อธิบายความหมายของ "บุรุษสีหะ" ตามนัยที่ได้รับการ
ยอมรับกันมาแต่ก่อน

คำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมยในตัวอย่างนี้ ช่วยให้ผู้อ่านมองเห็นภาพอันสง่างาม และองอาจกล้าหาญของพระมหาบุรุษได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะตัวที่เป็นอุปมานั้นผู้อ่านเคยรู้จัก และมีความรู้มาก่อนแล้ว

เท่าที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่า คำที่ให้ความหมายในแง่อุปมาอุปไมยนั้น จะช่วยให้ ผู้อ่านเข้าใจความ มองเห็นภาพและไต่เน่วกึกคัก

1.2.2 คำที่ให้ความหมายในแง่นามธรรม

คำที่ให้ความหมายในแง่นามธรรม หมายถึงคำที่เป็นหลักธรรมซึ่งเป็นนามธรรมยากแก่การเข้าใจ จึงต้องใช้รูปธรรมกล่าวแทน แต่ให้มีความหมายถึงนามธรรมที่เป็นหลักธรรม นั้นๆ ตัวอย่างเช่น "พระยามาร" ให้มีความหมายถึงกิเลส "แม่พระธรณี" ให้มีความหมาย ถึงพระบารมีต่างๆ ทั้งนี้ เป็นต้น

ในพระปฐมสมโพธิกถา มีคำที่ให้ความหมายในแง่นามธรรมปรากฏอยู่มาก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...อยู่มากาลวันหนึ่ง พระสิริมหาเมธาทรงซึ่งถาดทองอันเต็มด้วยภัตตาหาร กับสุวรรณ หัตถ์พืทองคักโภชนะแจกมหาชนทั้งหลาย ปีจะยังมณูญ์ทั่วชมพูทวีปให้บริโภคนาหารก็ พออุ้งถาดทุกคนทั่วกัน ชนทั้งหลายก็บริโภคนาหารแล้วก็มีอายุยืนยาวทั้งสิ้นแลภัตตาหารในถาด ทองนั้นจะไกร้หมดสิ้นหามิได้ เต็มบริบูรณ์อยู่ดังนั้น อันนี้เป็นอจรรย์ธรรมเป็นปฐม อนึ่ง พระสิริมหาเมธาเฝ้าว่าทรงปราสาทซึ่งภายในคฤหาสน์อันมีโรค ๖ พยาธิแต่ยังไม่ถึงซึ่งสิ้นอายุขัย อันว่าอันนุสโรทั้งหลายก็อันตรธานหาย มีอายุยืนสืบไป อันนี้เป็นอจรรย์ธรรมคัมภ 2 อนึ่ง พระสิริมหาเมธา เฝ้าว่าทรงจับซึ่งใบรุกขชาติทั้งหลายไป แลใบไม้นั้นก็กลีบกลายเป็น ทองทั้งสิ้น อันนี้เป็นอจรรย์ธรรมคัมภ 3 อนึ่ง พระสิริมหาเมธาเฝ้าว่าทรงจับซึ่งพืชผล แห่งพฤกษชาติทั้งหลาย ต่างๆทรงเพาะลงในพื้นภูมิกายแลทรงรดรดกวนไว้ด้วยพระหัตถ์ ก็บังเกิดงอกขึ้นเป็นลำต้นในขณะนั้นบริบูรณ์ด้วยสาขาแลใบผลิออกออกผลเห็นปรากฏแก่ตาโลก อันนี้เป็นอจรรย์ธรรมคัมภ 4...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 11 - 12)

ความตอนนี้นำมาถึงลักษณะอัจริยะธรรมของพระนางสิริมหามายา มีทั้งหมด 12
ลักษณะ ตัวอย่างยกมาเพียง 4 ลักษณะ

อัจริยะธรรมลักษณะที่ 1 พระนางสิริมหามายาทรงตักอาหารจากถาดทองแจกแก่คนทั้ง
ชมพูทวีป อาหารในถาดก็ไม่หมด กลับเต็มถาดเหมือนเดิม และคนที่ได้บริโภคอาหารนี้จะมีอายุ
ยืนยาว

มีคำที่ควรพิจารณาความหมายในแง่นามธรรม คือ คำว่า ภักดาหาร ถาดทองและ
อายุยืน

ภักดาหาร น่าจะหมายถึงพระมหากษัตริย์ที่พระนางสิริมหามายามีต่อพสกนิกรถ้วนทั่ว
ทุกตัวคน

ถาดทอง น่าจะหมายถึงพระหฤทัยที่เปี่ยมล้นด้วยคุณธรรม ดังนั้นเมื่อรวมคำภักดาหาร
ในถาดทอง จึงน่าจะมีความหมายถึงพระหฤทัยที่เต็มเปี่ยมไปด้วยพระมหากษัตริย์คุณ หลังสู่ปวงชน
เท่าไรก็ไม่หมด เปรียบเหมือนภักดาหารที่ทรงตักแจกอย่างไม่รู้หมดสิ้น

สำหรับคำว่า อายุยืน น่าจะหมายถึงความสำนึกในพระมหากษัตริย์คุณที่ประชาชนมีต่อ
พระนางสิริมหามายา ความสำนึกในพระมหากษัตริย์คุณนี้เป็นสภาพจิตของคนที่มีคุณธรรม เพราะ
ฉะนั้นจึงไม่มีวันตาย เปรียบได้กับการที่คนได้บริโภคอาหารซึ่งได้รับพระราชทานแล้วมีอายุยืนยาว

อัจริยะธรรมลักษณะที่ 2 พระนางสิริมหามายาทรงจับหรือแตะต้องคนที่เจ็บไข้ได้ป่วย
ก็จะหาย และมีอายุยืนยาวต่อไป

คำที่ควรพิจารณาความหมายในแง่นามธรรม คือ ปรามาส กาย และโรค

ความหมายตรงตามอรรถของปรามาส คือ การจับต้อง การลูบคลำ ในที่นี้น่าจะมี
ความหมายถึงการเอาพระทัยใส่ดูแลในทุกข์สุขของราษฎร ไม่ทรงทอดทิ้ง ทรงรับเป็นธุระจัด
ทุกข์บำรุงสุข

คำว่า กาย น่าจะหมายถึงบุคคลที่มีความเดือดร้อน ส่วนคำว่า โรค น่าจะหมาย
ถึงความเดือดร้อนนานาประการ อาจจะได้แก่ความเจ็บไข้ได้ป่วย ความยากจนตกแค้น ความ
เดือดร้อนใจ ความไม่สบายทั้งกายและใจ

เมื่อพิจารณาความหมายของคำดังกล่าวได้ดังนี้ อัจฉริยธรรมคำรบ 2 น่าจะมีความหมายว่า พระนางสิริมหามายาทรงเอาพระทัยใส่ดูแลในทุกข์สุขของประชาชน ไม่ทรงทอดทิ้งใครเจ็บไข้ได้ป่วยหรือมีความทุกข์ยากเดือดร้อนด้วยประการใดๆ ก็ทรงช่วยขจัดปลดเปลื้องให้ได้รับความสบายถ้วนหน้า จนทำให้ราษฎรซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น

อัจฉริยธรรมลักษณะที่ 3 พระนางสิริมหามายาทรงจับใบไม้ทั้งหลายจะกลีบกลายเป็นทอง

คำที่ควรพิจารณาความหมายในแง่นามธรรม คือ จับ ใบรุกษชาติ และทอง ความหมายของคำเหล่านี้ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ได้ตีความว่า

ในที่นี้ ใบรุกษชาติ จับ ทอง ต่างเป็นสัญลักษณ์ แล้วแต่ใครจะกำหนดแทน เช่น ใบรุกษชาติ อาจเท่ากับ ของไม่มีค่า ของมีค่าน้อย สิ่งที่ไม่อาจก่อให้เกิดผล สิ่งที่จะเป็นพื้นมาของผล ฯลฯ ถ้าของใบรุกษชาติจึงไม่คงที่ เปลี่ยนค่าไปได้เสมอ อุปมาเหมือนตัวแปรค่าในทางคณิตศาสตร์ (เช่น x)

ทอง อาจหมายถึงของมีค่า ของที่ทุกคนปรารถนา ของที่ทุกคนอุปโลกว่าเป็นของมีค่า ของที่มีความงาม ฯลฯ

ดังนั้นผลที่ผู้อ่านได้รับ แทนที่จะกำหนดแทนเหมือนคณิตศาสตร์ อย่าง $2 + 3 = 5$ ก็กลายเป็นคณิตศาสตร์ที่แทนค่าได้กว้างขวางกว่า คือ $a + x = y$ (ถ้า x และ y จะเปลี่ยนได้มากมายตามแต่ใครจะสมมุติและหยั่งเอาได้ ทั้งๆที่สัมพันธ์กับ a (ข้อความอันเดียวกัน) ข้อความทั้งหมดที่กล่าวถึงจึงอาจถอดความได้ดังนี้

"พระนางสิริมหามายามีลักษณะอัจฉริยะ คือสามารถจะทำการไม่มีค่าให้กลายเป็นสิ่งมีค่าขึ้นได้" (หรืออย่างอื่นๆได้อีกหลายแนว)

(สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ 2515 : 32 - 33)

สำหรับความเห็นของผู้วิจัย ใบรุกษชาติน่าจะหมายถึงสิ่งที่มีอยู่ทั่วไป หาได้ง่ายเป็นของพื้นบ้าน ที่คนทั่วไปมองไม่เห็นคุณค่าประโยชน์

จับ น้ำจะหมายถึง การแนะนำ การจัดทำเินการอย่างใดอย่างหนึ่ง
ทอง น้ำจะหมายถึง สิ่งที่มีคุณประโยชน์ สิ่งที่มีลักษณะสวยงาม

อรรถธิบายวรรค 3 น้ำจะหมายถึง พระนางสิริมหามายาทรงมีพระสติปัญญาเฉียบแหลม
ทรงเห็นสิ่งที่มีอยู่มาก เป็นของที่หาง่าย รวากถูก คนทั่วไปมองไม่เห็นคุณประโยชน์ พระองค์
ทรงเข้าดำเนินการแนะนำให้นำสิ่งเหล่านี้ มาจัดการให้เกิดเป็นสิ่งที่มีความประโยชน์ขึ้นมา เช่น
การนำธัญพืชมาประกอบเป็นของใช้หรือเครื่องประดับ เป็นต้น

อรรถธิบายวรรค 4 พระนางสิริมหามายาทรงเพาะเมล็ดพืช ทรงรดน้ำพืชก็งอก
ขึ้นมา ออกดอกผลให้เห็นทันที

คำที่ควรพิจารณาความหมายในแง่ธรรม คือ พืช น้ำ และผล

พืช น้ำจะหมายถึง พระราชทรัพย์และเครื่องอุปโภคบริโภค

น้ำ น้ำจะหมายถึง การพระราชทาน หรือการมอบให้ การยกให้

ผล น้ำจะหมายถึง ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น

อรรถธิบายวรรค 4 น้ำจะหมายถึง พระนางสิริมหามายาทรงนำพระราชทรัพย์
และเครื่องอุปโภคบริโภค พระราชทานให้แก่ราษฎร ทำให้ราษฎรได้รับผลประโยชน์จากสิ่ง
ของพระราชทานทันที กล่าวคือเมื่อประชาชนได้รับเงินและสิ่งของเครื่องใช้ก็นำไปใช้ให้
เกิดประโยชน์กับตนทันที เปรียบได้กับการปลูกพืชที่เติบโตออกดอกผลอย่างรวดเร็วทันทีที่หว่าน

อรรถธิบายทั้ง 4 ลักษณะของพระนางสิริมหามายา เท้าที่ไถ่กล่าวมานี้ แสดง
ให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นยอดกัลยาณี มีน้ำพระทัยเปี่ยมล้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณและทรง
พระปรีชาเฉียบแหลม หาผู้เสมอเหมือนมิได้สมกับที่เป็นสุมาลยชาติและพุทธมารดา

อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่

... ในขณะนั้นพื้นโลกธาตุก็บังเกิดทิวคิงสมุทรปรากฏพร้อมกันกับขณะพระมหากษัตริย์
ลงสู่ปฏิสนธิในมาตุครรภ์โพธิ์ แลบุพนิมิต 32 นั้น ก็บังเกิดกับปนาทหาวคไหวเด
รัศมีสว่างไปทั่วพื้นโลกธาตุ ในโลกนั้นหนานรกที่มีอยู่เป็นนิจันนั้นก็บังเกิดเป็นแสงสว่าง
1 ขณะที่จักรวาลก็แสดงให้เห็นเป็นรูปวัตถุต่างๆ ขณะที่โลกนั้นก็บังเกิดเป็นแสงสว่างเป็นนิจันนั้นก็บังเกิดเป็น

ใบ้ก็เจรจาออกไป ขณะที่หลังคก้อมก็เหยียดตรงขึ้นได้ ขณะที่เปื่อยก็เดินได้ 1 สัตว์
ทั้งหลายที่ต้องพันนากวาก็หลุดออกจากพันธนา 1...

(กรรมสมเด็จพะปรมาณุสิกชีโนรส 2517 : 50)

เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่ปฏิสนธิในพระครรภ์พระนางสิริมหามายา ได้เกิดอัศจรรย์
32 ประการ เช่นเกิดเสียงกังสนั่นหวั่นไหวและมีแสงสว่างปรากฏไปทั่ว ในนรกซึ่งมืดตลอด
เวลาก็สว่าง คนตาบอดสามารถมองเห็นได้ คนหูหนวกได้ยินเสียง คนที่เป็นใบ้ก็พูดได้ คนหลัง
งอก็เหยียดตรง คนที่เป็นง่อยก็เดินได้ สัตว์ทั้งหลายที่ได้รับการจองจำก็หลุดได้ ทั้งนี้เป็นต้น

บุพนิมิต 52 ประการนี้ มีความหมายในแง่นามธรรมทั้งสิ้น กล่าวคือ การเกิด
เสียงดังและแสงสว่างนั้นหมายถึง พระเกียรติคุณของพระพุทธเจ้าจะแผ่ไปทั่วโลก แม้ใน
โลกกันตมหานรก ซึ่งหมายถึงที่ที่ทางไกลจนสุดหล้าฟ้าเขียว พระเกียรติคุณนี้จะแผ่ไปถึงชนที่จักขุ
อันธการถือคาบอด และคนที่โง่ทวนวกก็อูหนวก หมายถึงคนที่มืดเล่ห์ สามารถมองเห็นและ
ได้ยินหมายถึง เมื่อได้รับสพระธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วก็จะหายคาบอด หูหนวกคือมีปัญญา
แจ่มมองเห็นทางพ้นทุกข์ คนที่เป็นใบ้หมายถึงคนที่ไม่รู้ในหลักธรรม ไม่สามารถแนะนำสั่งสอนได้
เจรจาออกไป หมายถึง ครั้นได้ศึกษาหลักธรรมแล้วสามารถแนะนำสั่งสอนได้ คนที่หลังคก้อม
หมายถึงคนที่มีลักษณะผิดจากคนธรรมดา หลังเหยียดตรงได้หมายถึง เมื่อได้ศึกษาพระธรรม
แล้วจะมีคุณสมบัติเหมือนคนหลังตรง กล่าวคือมีความเท่าเทียมกันในด้านการศึกษาธรรมะ คนที่
เป็นง่อย หมายถึง คนที่ช่วยตัวเองไม่ได้เป็นภาระแก่สังคม เดินได้ หมายถึง เมื่อได้ศึกษาธรรมะ
แล้ว สามารถที่จะช่วยตัวเองได้ ส่วนสัตว์ที่ถูกพันนากวาก็หมายถึงคนจำนวนมากที่ถูกครอบงำ
ด้วยกิเลสตัณหา หลุดพ้นจากพันนากวาก็หมายถึง เมื่อได้ศึกษาพระธรรมจนรู้แจ้งเห็นจริง
สามารถหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง บรรลุถึงนิพพานได้

อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ ตอนพระยามารมาปรากฏต่อหน้าพระมหาบุรุษ ขณะเมื่อพระองค์
เสด็จออกบรรพชา

...กาลเมื่อเสด็จออกพ้นพระนครแล้ว ขณะนั้นพระยาศิวสวามีราชธิดา ผู้มีจิตมาป . เต็ม
พระโพธิสัตว์เสด็จออก จากพระนคร จึงกำริว่า พระสิทธัตถราชกุมารปรารภจะหนี

ออกจากวิสัยแห่งอาตมา มิฉะนั้นควรอาตมาจะกระทำคมนันตราย อย่าให้ไปพ้นวิสัยแห่งอาตมาได้ แลพระย่าวสวัตีมารก็เหาะมาประคิณฐานลอยบนอากาศ กระทำอาการจุปรารภนาจะให้เป็นประโยชน์ จึงยกหัตถ์ขึ้นร้องห้าม...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 118)

พระย่าวสวัตีมาร เป็นคำที่มีความหมายในแง่นามธรรม หมายถึงกิเลสในใจของเจ้าชายสิทธัตถะ

อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่

...ขณะนั้น อันว่าอากาศทองเหมือนดังมีเจตนาจะแสดงซึ่งนิมิตแก่พระโพธิสัตว์ อันจะไ้ตรัสแก่พระสัพพัญญุตญาณ ก็บังกาลจุสุวรรณวิหคหงส์ลงเล่นสินธุวารี เลื่อนลอยทวนกระแสชลขึ้นไปถึงไกลประมาณ 80 ศอก ถึงที่วนแห่งหนึ่งก็จมลงตรงเบื้องบนภพนิมานแห่งพญากาฬนาคราชกระทบกับอากาศอันเป็นพุทธบริโลกแห่งพระสัพพัญญูทั้ง 3 ในอดีตแสดงศัพทสำเนียงเสียงกิริยา แล้วลงประดิณฐานอยู่โศกาศภาภายใต้ตั่งรองซึ่งอากาศแห่งพระพุทธรเจ้าทั้ง 3 นั้น ฝ่ายพญากาฬนาคราชก็ไ้ยินศัพทสำเนียงแห่งอากาศกระทบกระทั่งถึงพระโสทรทรงนิทรารมย์ก็ตื่นจากบรรทมเสด็จอุฎฐากการคำรัสว่า วันวานนี้ พระชินสีห์อุบัติในโลกพระองค์หนึ่ง แล้วข้าบังเกิดอีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระโสมนัสเปรมปรีดิ์เสด็จไปสู่ที่อากาศทองประดิณฐาน ตรัสโณมนาการสรรเสริญพระพุทธรคุณ กว้ยสุนทรภาคณาคว้ย 100 บาทเป็นอันมาก ส่วนพระโพธิสัตว์ได้ทอดพระเนตรเห็นนิมิตดังนั้นก็เข้าพระทัยเหว้า จะได้ตรัสเป็นพระพุทธรเจ้าหาสงสัยมิได้ ทรงพระโสมนัส เสด็จนิวัตนาการสู่ศาลวันป่าไม้ร้าง อันรุ่งเรืองคาคาญคว้ยวิกสิตบุปผชาติชูขึ้นเสาวคนธจรมีอยู่แทบริมฝั่งเนรัญชรนทีธาร ก็เสด็จอยู่วิภาววิหารในที่นั้น

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 152 - 153)

จากตัวอย่างเป็นตอนที่ พระมหาบุรุษเสวยข้าวรูปายาสีที่นางสุชาดานำมาถวาย แล้วทรงลอยกาศที่แม่น้ำเนรัญชรา และทรงอธิษฐานว่า ถ้าจะไ้สำเร็จเป็นพระพุทธรเจ้าขอให้ถาดจงลอยทวนกระแสน้ำ เมื่อทรงปล่อยพระหัตถ์ ถาดนั้นก็ลอยลอยทวนกระแสน้ำขึ้นไปไกล

ถึง 80 สก ไปจนถึงวังน้ำวนแห่งหนึ่ง ถากันเจิ่งจวมดังหอยลงไปจนถึงฟีกของพญากาฬนาคราช
กระทบกับถาด 3 ใบของพระพุทธเจ้าในอดีต 3 พระองค์ เสียงกังกรึก

พระพุทธเจ้า 3 พระองค์ในอดีตนั้นคือ พระกุกสันธะ พระโกณฑกมและพระกัสสปะ
พระมหาบุรุษเป็นองค์ที่สี่

พญากาฬนาคราชนอนหลับมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าในอดีต จะตื่นทุกครั้งที่ได้ยินเสียง
ถาก พอได้ยินก็รู้ว่าพระพุทธเจ้าองค์ใหม่เกิดขึ้นในโลกแล้ว คืบขึ้นมาสรร เสริญคุณพระพุทธเจ้า
แล้วก็หลับต่อไป พระมหาบุรุษทอดพระเนตรเห็นนิมิตดังนี้ ทรงทราบว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า
ทรงพระโสมนัส แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ วิหารริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา

ความตอนนี้มีคำที่มีความหมายในแง่นามธรรม คือ ถากทอง แม่ น้ำ และพญากาฬนาคราช
ถากทอง น่าจะหมายถึง ศาสนาของพระพุทธเจ้า แม่ น้ำคือโลกหรือคนในโลก คำสั่งสอน
หรือพระศาสนาของพระพุทธเจ้าพาคนไหลวนกระแสน้ำโลกไปสู่กระแสพระนิพพาน คือ ความพ้นทุกข์
ที่ไม่มีเกิด แก่ เจ็บ และตาย ส่วนกระแสน้ำโลกไหลไปสู่ความเกิด แก่ เจ็บและตาย

พญากาฬนาคราชผู้หลับไหล น่าจะหมายถึงสัตว์โลกที่หนาแน่นด้วยกิเลส เมื่อพระพุทธเจ้า
ทรงบังเกิดขึ้นมาในโลกก็รู้ว่าเป็นพระพุทธเจ้า รู้แล้วก็หลับไหลไปด้วยอำนาจกิเลสต่อไปอีก

(เหม เวชกร 2514 : ม.ป.น.)

เท่าที่กล่าวมาแล้ว การตีความคำที่ให้ความหมายในแง่นามธรรมนั้นต้องอาศัยความรู้
ความเข้าใจในหลักธรรมและเนื้อความที่กล่าวถึงในตอนนั้นประกอบด้วย เมื่อตีความได้แล้ว
ผู้อ่านจะได้รับ "รส" จากการอ่านเพิ่มขึ้น

ความหมายของคำในพระปฐมสมโพธิกถา ดังที่กล่าวมาแล้ว สรุปได้ว่า ทั้งคำที่มี
ความหมายตรงตามอรรถและคำที่มีความหมายโดยนัย ล้วนเป็นคำที่ให้บรรดาสกผู้อ่านทั้งสิ้น

2. เสียงของคำ

เสียงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของคำ และคำที่ส่วนประกอบของเสียงแตกต่างกันย่อมมีความไพเราะแตกต่างกันด้วย เรื่องนี้กวีตระหนักได้เป็นอย่างดี ฉะนั้นในการแต่งกวีนิพนธ์ กวีแต่ละคนจึงได้พยายามเลือกสรรด้วยคำที่มีเสียงซึ่งจะทำให้เกิดความไพเราะรื่นหู ก็น่าประทับใจ และมีพลังในการโน้มน้าวผู้อ่านให้กลอยตามหรือมีอาการร่วมกับกวี

วิธีหนึ่งที่จะทำให้ผู้อ่านได้รับรสไพเราะในคำเสียงของคำนั้น ผู้อ่านควรออกเสียงดังๆ เพื่อให้หูได้ยินเสียงกระทบกระทั่งของสระ พยัญชนะ จังหวะลีลาและทำนอง ตามองเห็นภาพ อารมณ์กลอยตาม สมองรับรู้และใจที่มั่งคั่งในรสของเสียงไปพร้อมๆ กัน เรื่องความไพเราะของเสียงที่เกิดจากการอ่านออกเสียงนี้ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงมีความเห็นว่า

...การอ่านกวีนิพนธ์ออกมาดังๆ เป็นวิธีที่พึงใช้ในการชื่นชมกวีนิพนธ์ กับทั้งเป็นวิธีช่วยการประพันธ์กวีนิพนธ์ด้วย เพราะถ้าอ่านออกมาดังๆ แล้ว จะได้รับรสไพเราะเต็มคำ ทั้งทางสำเนียงและทางสัมผัส การอ่านหนังสือทั่วไปและการอ่านกวีนิพนธ์โดยเฉพาะ ไม่ใช่เป็นการอ่านแต่ละคำไปอย่างที่ยูริเริ่มเรียนหนังสือมักจะอ่าน เพราะถ้าอ่านอย่างนั้นแล้วผู้ฟังจะไม่ได้ความชัด และเสียงที่อ่านก็จะไม่ตรงกับเสียงที่พูดกัน ทั้งนี้เนื่องมาจากหลักที่ว่า หน่วยของภาษาอยู่ที่ประโยค ไม่ใช่อยู่ที่คำแต่ละคำ ความที่ตำราไวยากรณ์ชวนให้เราเข้าใจ ไวยากรณ์เป็นตำราที่วิเคราะห์หรือแยกส่วนภาษาออกไป ก็ย่อมเริ่มต้นด้วยคำแต่ละคำก่อน แต่อันที่จริง หน่วยหรือหลักสำคัญของภาษาแต่ละภาษาอยู่ที่ประโยค รูปของประโยคและเสียงสูงต่ำหนักเบาของคำต่างๆ ในประโยคหนึ่งๆ ซึ่งเมื่ออ่านรวมกันเข้าเป็นประโยคแล้ว แต่ละคำไม่ได้อ่านออกเสียงหนักเบาอย่างเดียวกับที่อ่านคำนั้นๆ เป็นคำโดดเดี่ยวแต่ละคำไป การอ่านหนังสือออกมาดังๆ เฉพาะอย่างยิ่งสำหรับกวีนิพนธ์จึงเป็นสิ่งสำคัญที่นักศึกษาคงจะพึงหัด

(กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ 2487 : 80 - 81)

เสียงของคำที่นับว่าไพเราะงดงาม นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ต้องเป็นคำที่เหมาะสมแก่การดำเนินเรื่องด้วย เช่นถ้ามบรรยายหรือพรรณนาถึงความเศร้าโศก เสียงของคำควรนุ่มนวลเชื่องช้า ถ้าตื่นเต้น ควรใช้คำที่มีเสียงรวกเร็ว การชมธรรมชาติหรือความงาม เสียงของคำควรอ่อนหวานนุ่มนวล มีก้องวานและควรให้มีเสียงธรรมชาติแว่วๆมาด้วย เช่น

...อนึ่งในเรือนสลลหุฐาน มีทั้งขลุ่ยสารซม้นดังจระเหียวท่องข้ามท่องนที
แลคีรีห้วยละหาน เปล่งศัพท์สำนาร้องกองโกญจนทสาเนียงพันทีลิก จะได้
สดับทั้งเสียงสินธุธาราอันไหลหลังกังกรันกริก อันอุโมงกรจะพิศวง แล้วจะได้
เห็นหมู่ไมรรณมาโลมาเวียนระวังประคัมสอกลีสนเขียวคืออินทนิลมณี มีแวววง
อลงกตในกำหางอย่างแสรวักกุวิจิตร สถิตอยู่ในทิศต่างๆ แลหมู่มยุรบาบ
ก็ย้ายย้ายรำแพนแพพ่นพร้อมด้วยนิกรกลาเยงบุรยาศรวอยบนยอดบรรพตอันสูง
เปล่งมธุรสสำเนียงเสียงแรงขานกันต่างๆ ลางเหล่าที่ชดถาอเนกนานาชาติ
พิลาศด้วยสินธุโสภณไพจิตร สถิตบนคีรีรายเรียง เปล่งศัพท์ของเสียงเซ่งแซ่
สดับโสตเสนาะมิไฉรมย์ บนเนินสิ่งขรพมก้อาเกียรต์เคียรคาศด้วยบุปผชาติ
อันแบ่งบาน ล้วนทรงสูงนธหอมหวานเฟื่องฟุ้งรุ่งเจริญจิต ที่ภูมิกากฎาก็
โสภณพรมไฟโรจน์รุ่งเรืองไปโดยรอบ กอปรด้วยห้วยเหวละหานธาร เสา
ชำระระรินสินธุฟองฝอยย่อยหยาดกระเซ็นชาน ปานประหนึ่งวิไลสทกตแก่
พินัมพรากาศ เยือกเย็นเช่นหยาดทิพย์ดุทกธาราสุวรรณก้นพิศไปกษรณีแห่ง
ท้าวเทพยโกสียลัคนาเทวราช เป็นที่รมย์สุขสันนิवासแห่งนานาบุปผชาติ
ทั้งหลาย...(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 312 - 313)

ตัวอย่างนี้เป็นบทพรรณนาความงามของธรรมชาติ จะเห็นว่า เสียงของคำไพเราะ
มาก มีสัมผัสสระและสัมผัสพยัญชนะปรากฏอยู่เพรวพราว เป็นต้นว่า "อนึ่งในเรือนสลล
หุฐาน มีทั้งขลุ่ยสารซม้นดังจระเหียวท่องข้ามท่องนทีแลคีรีห้วยละหาน เปล่งศัพท์สำนาร้อง
กองโกญจนท..." ทั้งยังได้ยินเสียงธรรมชาติปรากฏอยู่ด้วย ได้แก่ "...เสียงสินธุธารา
อันไหลหลังกังกรันกริก..."

คำ "กรั่นกรึก" เป็นเสียงกังของน้ำที่กำลังไหล เนื่องจากคำประพันธ์ตอนนี้เป็นบทชมธรรมชาติ เพราะฉะนั้นเสียงของคำส่วนมากจึงนุ่มนวล เช่น "...มีแววรองดงกตในกำหางอย่าง แสร้งวากควิวิจิตร..." คำว่า "แววรอง" "แสร้งวาก" และ "วิจิตร" ให้ความ นุ่มนวล อ่อนหวานและไพเราะรื่นหูยิ่งนัก ส่วนในคำสนธิสาจึงหะ ก่อนข้างเสียงซ้ำและ ร่ายเรียบ เช่น "...ที่ภูมิภาคภูฎาก็โสภารรณไฟโรจน์รุ่งเรืองไปโดยรอบกอบปรัก้วยห้วย เหวละหานธาร เขาะซ้ำเราะรินสินธุ ฟ่องผอยย่อยหยากกระเข็นชาน..." ควรอ่านให้ได้จังหวะ กังนี้ "...ที่ภูมิภาคภูฎา ก็โสภา, รรณไฟโรจน์ รุ่งเรืองไปโดยรอบ กอบปรัก้วยห้วย เหว ละหาน ธาร เขาะซ้ำเราะรินสินธุ ฟ่องผอยย่อยหยาก, กระเข็นชาน..." จึงจะรู้สึกถึง ความไพเราะของเสียงและลีลาจึงหะอย่างเต็มที่

เรื่องเสียงของคำนี้ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงกล่าวว่า

...ส่วนเสียงของคำที่ว่ามีอยู่ 2 อย่างนั้น ได้แก่เสียงตามพยางค์หรือคุณภาพของเสียง สระและเสียงพยัญชนะในพยางค์หนึ่งๆ หรือหลายพยางค์เรียงกันเป็นลำดับ ซึ่งมีเสียงซ้ำ หรือสอกลด้องกันบ้าง และเสียงที่กระทบหรือเปรียบเทียบต่างกัน contrast บ้าง ทั้งนี้รวมทั้งสัมผัสสระ rhyme และ สัมผัสพยัญชนะ alliteration นี้ประการ หนึ่ง และอีกประการหนึ่งได้แก่ด้านา rhythm ของภาษาคือความกระเพื่อมไปแห่ง องศา degree (ระดับชั้น) ของเสียงในประโยค... (กรมหมื่นนราธิปพงศ์- ประพันธ์ 2514 : 61)

ในพระปฐมสมโพธิกถา เสียงของคำมีลักษณะเช่นเดียวกับที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงกล่าวไว้ ก็มีทั้งเสียงสัมผัสสระ สัมผัสพยัญชนะ เสียงซ้ำกัน และมีสำเนาหรือลีลาจึงหะ กังจะใกล้เคียงต่อไป

2.1 สัมผัสสระ (rhyme) หมายถึงคำที่คล้องจองกันในด้านสระ คือคำที่ใช้ สระและมาตราสะกดเดียวกัน อยู่ใกล้ชิดติดกันหรือคั่นกันในวรรคหรือต่างวรรค

แม่พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีประเภทร้อยแก้ว แต่ก็มีลักษณะทั้งร้อยกรองอย่าง
ที่เรียกว่า คัทยกาพย์ ดังที่กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้นจึงมีสัมผัสสระแพรวพราวทั่วไป ดังตัวอย่าง

แลเห็นไฟรสอดทานอันโอฬารไฟโรจน์พรรณราย ค่ายซ้ายพระฉัพพิพรณรังสีโสภณวิลาส
ปรากฏโดยทิวาทศนาการ ทั้งพระสุธาแลอากาศโอภาสด้วยพระรัศมีพรณแห่งละหกออย่าง
ทั่วทั้งทิศกลางแลทิศบน มาสัมผัสสากยตนประหลาดมหัศจรรย์ ไม่เคยได้พบเห็นเป็นเช่นนี้มาก่อน
ถ้าจะเป็นเพลิง โฉนกายอาคมมาจึงไม่ร้อนกระวนกระวาย ถ้าจะเป็นน้ำโฉนกายอาคมมาจะไม่
ชุ่มชื้นเย็น นี่จะเป็นสิ่งอันใด ยิ่งสงสัยสนเท่ห์จิต จึงเพ่งพิศไปข้างโน้นข้างนี้ก็เห็นองค์ทรง
สวัสดิโสภณยศคฤนทจรมา รุ่งเรืองด้วยพระสิริฉัพพินนาทนต์ถึงสมบูรณ์ลักษณะและพระพยาม
ประกาศโอภาส เบื้องบนพระอุตมังกศิโรดมก็สว่างโชติ ด้วยพระเกตุมาลากรูณาคุจทองทั้งแห่ง
ประทับด้วยฉัพพรณรังสีแสงไฟโรจน์จรัส ทรงจีวรอันมีพรณอันแจ่มจรัสแสงพระอาทิตย์อัน
อุทัยเหนือยอดขุนทรบรรพต ถูดวงพระพักตร์มองใสสุกสกเสมอดวงคอกโกมุทบริสุทธสิริวิลาส
(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 230 - 231)

จากตัวอย่างมีคำคล้องจองในคำสนประปรายอยู่มาก ดังคำที่ได้ขีดเส้นใต้ไว้ บางคำ
ผู้อ่านต้องอ่านให้ถูกต้องตามหลักการอ่านร้อยกรอง นั่นคือการอ่านเชื่อมสัมผัส เช่น คำว่า "ทิวา-
ทศนาการ" ต้องอ่านว่า ทิ-วาก-ทะ-สะ-นา-กาน จึงจะสัมผัสกับ "วิลาส" ในวรรคต้น บางคำ
เสียงสัมผัสสระอยู่ห่างกัน ผู้อ่านจะต้องลงจังหวะที่คำสัมผัสนั้นจึงจะไ้ความไพเราะ เช่น คำว่า
"อย่าง" กับ "ล่าง" หรือบางที่เป็นคำสัมผัสที่อยู่ระหว่างวรรค เช่น "ก่อน" บางครั้งต้องเน้นที่คำต้น
เช่น "กายอาคม" เน้นเสียงที่ "กาย" เพื่อให้คล้องจองกับ "กระวนกระวาย" หรือ "มหาทนต์-
คิงสะ" เน้นเสียงที่ "มหา" เพื่อให้สัมผัสกับ "มา" หรือ "แสงอาทิตย์" เน้นที่ "แสง" เพื่อให้
สัมผัสกับ "แฉง" บางครั้งต้องเน้นเสียงที่คำหรือพยางค์หลัง เช่น "พระเกตุมาลา" เน้นที่
"มาลา" เพื่อให้สัมผัสกับ "กรูณา" หรือ "ประทับ" เน้นที่ "ทับ" เพื่อให้สัมผัสกับ "ฉัพพรณ
รังสี" หรือ "โกมุท" เน้นเสียงที่ "มุท" เพื่อให้สัมผัสกับ "บริสุทธ" ทั้งนี้จึงจะไ้ความไพเราะ
หากผู้อ่านอ่านไม่เป็น แม้ผู้แต่งจะแต่งไว้ไพเราะอย่างไร ก็ทำให้เสียได้ ดังคำโคลงที่
เจ้าฟ้ากุ้งทรงพระนิพนธ์ไว้ดังนี้

อักษร เรียบร้อยถอย	คำเพราะ
ผู้อ่านสาร เสนาะ	เรือบหรือ
บรรณไม่เหมาะ	ทรงเหิง ไพบา
ทำให้โคลงทั้งนี้	ข้าข้าเสียไป
อักษรสรรคสร้างข้าง	ชูปจาน
โคลงก็เพราะเสนาะสาร	แต่งไว้
ผู้อ่านกลอนการ	พารีน ใจนา
ผู้บรรณให้	ชักข้อเสียโคลง
	เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้เกิดตอนที่พระเจ้าสุทโธทนะ ทรงพระประชวรหนักใกล้ประวิณีพพาน จึงตรัสลาพระพุทธรูปเจ้า กิ่งคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ข้าแต่พระศาสดาจารย์ ข้าพระองค์นี้พ้นจากบ่วงสงสาร เห็นนิพพานจึงจะประจักษ์จิต
อนึ่งชีวิตก็ยังอยู่นอยนัย จักถวายนมัสการลาพระศาสดากับชนน ข้าสู่สมตนิพพาน
ในกาลวันนี้ จึงมีพระพุทธรูปภาควิสาว่า คุณพระราชาสมภาร จงทรงพระกำหนด
ซึ่งกาลอันควร ส่วนนิตยประยูรวงศ์สัถยราชทั้งหลาย แลคณาณกอนงค์บริวาริก -
นาวีมีพระมหาพราหมณ์เป็นประธาน ได้สดับพระราชบรรพการดังนั้น ก็พร้อมกัน
สยายเกศสองกรซ่อนนระประเทศ พิลิปคำสรคแข็งแซ่พพันฤบาท บรมชัตติยา-
ภีราชก็กำรัสเล้าโลมว่า ท่านทั้งหลายอย่าได้เศร้าโศกปริเวทนาการ ธรรมดา
ว่าสัตว์เกิดในวัฏสงสารก็ย่อมจะวิโยคนำราศจกที่รักที่เจริญใจ หวันไหวอยู่ด้วย
โลกธรรมคือมรณทุกซ์ทุกตัวสัตว์ไม่เว้นคน...

(กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 391)

จากตัวอย่าง เป็นความบรรยายอย่างธรรมดา ถึงกระนั้นองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์
ก็ยังแสดงพระปรีชาสามารถ ใช้สัมผัสสระแบบทูลวรรค และบางคำก็สัมผัสกันถึง 3 ครั้ง

เช่น "ศาสตราจารย์" สัมผัสกับ "สงสาร" และ "นิพพาน" หรือ "วันนี้" สัมผัสกับ "มี" และ "ฎีกา" หรือ "นารี" สัมผัสกับ "มี" และ มหาปชาบดี" บางวรรคมีคำไม่ก้ำก๋อ แคลล้องจองกันแทบทั้งหมด เช่น "กูกรพระราชสมภาร" เมื่ออ่านออกเสียงคังๆ ว่า "กู - กะ - ระ - พระ - ราก - ชะ - สม - พาน" จะเห็นได้ชัดเจน หรือ "ก็พร้อมกันสยายเกศสองกรซันอุระประเทศ" คำว่า "กร" สัมผัสกับ "ซัน" "อุระ" สัมผัสกับ "ประเทศ" เป็นสัมผัส 2 คู่อยู่ติดกัน เรียกสัมผัสอย่างนี้ว่า "คำควบเคียง" (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ 2512 : 253)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่อนพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ปรินิพพาน บรรดาพระภิกษุ และเทพยดาทั้งหลายที่จิตใจยังเป็นมนุษย์ ต่างมีความเศร้าโศก กร่ำครวญถึงพระองค์ ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ครั้งนั้นพระภิกษุทั้งหลายจำพวกใดที่เป็นมนุษย์ ยังไม่พ้นจากราคาหิกลีเลศ
ก็ยกสิ่งพาหะทั้งสองขึ้นประคอง เนกร เจ็ดเนยนามพุทราธา โศกาพิลาปล้มลงเส็ด
ประหนึ่งว่ามีหัตถบาทอันขาดข้อทรวงบริเวณการว่า โอองค์พระผู้ทรงพระภาค
มาปรินิพพานในกาลอันพลันยิ่งนัก อันว่าพระสมันตจักขุผู้เป็นประทีปส่องโลกนี้
ดับสูญสิ้นแล้ว แลบรรดาอากาศเทพยดาแลกุมเทพยดาแลกามาวจร เทพยดา
ทั้งหลายที่เป็นมนุษย์ ก็ชวนกันสยายเกศสองกรซันอุระพิโรธว่าปริเวณการ
เห็นปานดังนั้น แลพระอาณัติเถรนั้นมีหัตถ์จุฑาทำลายออก 7 ภาค ชตมัยน์
ไหลลงพรากบมิขาดสาย น้อมพระกายชนพระเศียรลงแทบพระบวรบาทบงกช
พระกรกอดพระมุกดพระทนต์พิลาปว่าไวรว่าพันโดยประการต่างๆ ฝ่ายพระยามลลราช
แลหมู่มหาชนบรรพตทั้งหลาย ก็ร้องร่ำกำสรคปริเวณการด้วยเอกประหาร
พร้อมกันเป็นอันเดียว...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 496)

ความพรรณนาตอนนี้ นอกจากผู้อ่านจะรู้สึกถึงความไพเราะอันเกิดจากเสียงสัมผัสสระ แล้ว ยังได้ยินเสียงคร่ำครวญ เสียงสะอื้นไห้ เสียงร่ำพันต่าง ๆ นานา ภาพพระภิกษุ

เทพยดา พระอานนท์ มัลลิกหัตถีย์ และประชาชน ที่มีความทุกข์โศกอย่างน่าเวทนา ผู้ขึ้น
 ต่อหน้าผู้ว่าราชการแห่งความโศกสลดแก่คุณมรณวิเวก ช่างเป็นช่วงเวลาที่ทำให้เกิด
 ความสลดรักนทใจแก่ผู้ว่าเป็นอย่างยิ่ง

หรืออีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่

...คุณพระยามาร เรากับท่านนี้เป็นคู่ทรمانกัน เพราะเหตุนี้จึงไม่ถูกเขา
 กระทำโทษแก่ท่านทั้งนี้ เพื่อจะยังท่านให้มีจิตยินดีปรารถนาพุทธภูมิปรารถนา
 ตัวท่านก็เที่ยงที่จะได้ตรัสเป็นพระสัพพัญญู สมเด็จพระบรมครูก็ได้ตรัสทำนายไว้
 อาตมาซึ่งได้ทราบซึ่งพระยามารให้เสียยศในอนาคตกาล แลพระยามารนั้น
 จะถือเอาปฏิญาณซึ่งการจะเป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้า ท่านจงมีศรัทธา
 ละเสียซึ่งจิตบาปอย่าได้กระทำการอันหยวนสืบไป

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 546)

จากตัวอย่าง เป็นความที่ต่อจากตอนพระเจ้าอโศกมหาราชทรงแจกพระบรมธาตุ
 ไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์ทั่วทุกนคร ในชมพูทวีป ทั้ง 8 มหานคร 4 พันเมือง เหลือพระบรมธาตุ
 ส่วนหนึ่งไว้บรรจุในพระมหาสถูป ซึ่งพระองค์โปรดให้สร้างขึ้น เสร็จแล้วทรงปรารถนาจะจัด
 งานฉลองให้ครบ 7 ปี 7 เดือน 7 วัน ทรงเกรงว่าพระยามารจะมาทำลายพิธี จึง
 ทรงให้พระมหาเถรนามว่าอุปคุตต์ มาป้องกันอันตรายจากพระยามาร พระอุปคุตต์จึงได้ทราบ
 พระยามารความวิหิงสาที่ พระยามารได้ถือว่าพระมหาเถร ท่านจึงได้ตอบว่า ที่ทำโทษ
 พระยามารครั้งนี้เป็นไปตามคำทำนายของพระพุทธองค์ เพื่อให้พระยามารกลับใจ ปรารถนา
 ความเป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้า

คำที่พระมหาเถรกล่าวตอบพระยามารนี้ เหมือนคำพูดโต้ตอบธรรมกาย แต่เป็นคำพูด
 ที่มีเสียงสระกล้องจงกันทุกวรรค ทำให้เกิดความไพเราะรื่นหูและเกิดความรู้สึกชื่นชอบแก่
 ผู้อ่านเป็นอย่างยิ่ง

2.2 สัมผัสพยัญชนะ (alliteration) หมายถึงคำที่คล้องจองกันในด้าน
พยัญชนะ คือ ใช้พยัญชนะตัวเดียวกันหรือเสียงเดียวกัน อยู่ในวรรคเดียวกันหรือต่างวรรคกัน

สัมผัสพยัญชนะในพระปฐมสมโพธิกถามีลักษณะเด่นชัดมาก ปรากฏอยู่ทั่วไป ไม่ว่าจะเป็น
ความบรรยายหรือพรรณนา องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์คงตั้งใจประราดนาให้เกิดความงามความ
ไพเราะในด้านเสียงของคำอย่างแน่แท้ จึงได้ทรงเลือกสรรคำที่มีเสียงคล้องจองกันทั้งคำสนธิ
และพยัญชนะ มาทรงรจนา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...พระกมลสันดานก็บุญของโอภาส พระหทัยวัตถุประสาทที่สุกใส แลน้ำอันเลี้ยง
คงพระหทัยประมาณของหัตถ์หนึ่งนั้น ก็ใสบริสุทธิมิไคล้แม้ทั่วทั้งพระโลหิตใน
พระสกลกาย ถอดถึงพระฉวีวรรณก็บุญของบุรุษที่บรรพชาในลาภกับนั้นพระฉัพพรรณ -
รังสีก็โอภาสเมื่อดูจากพระศรีวิกาย อันว่านิลประภาก็เขียวสกลสมอควายสีแห่งคอกอัญญา
มิฉะนั้นดูพื้นแห่งเมฆกลแลออกนิลบลแต่ปีกแห่งเมฆบุญ บุญออกมาจากพระอังกาพพ
ในที่อันเขียวแล่นไปจับเอาราวป่า และพระรัศมีที่สีเหลืองนั้น มีครุวนาจุสีหระกลทอง
แลคอกกรรวิการแลกาญจน์อันแน่ว พระรัศมีออกจากพระศรีประเทศในที่อันเหลือง
แล้วแล่นไปสู่ทิศานุทิศต่างๆ พระรัศมีที่แสดก็แสดอย่างพาลพิพากร แลแก้วประพาล
แลกมูประทุมกุสุมาสี โอภาสออกจากพระศรีอินทรีในที่อันแสด แล้วแล่นฉวัดเฉวียน
ไปในประเทศที่ทั้งปวง พระรัศมีที่ขาวก็ขาวดุจวงรัชนีกร แลแก้วมณีแลสีสังข์
แลแผ่นเงินแลดวงพภาพริกพุ่งออกจากพระศรีประเทศในที่อันขาว แล้วแล่นไปในทิศ
โดยรอบ พระรัศมีหงสบาทก็พิลาศเล่ห์ประคุดสีคอกเข่ง แลคอกขบาแลคอกหงอนไก่
ออกจากพระกรัษกายรุ่งเรืองจำรัส พระรัศมีประภัสสรประภาครุวนาจุสีแก้วมณีแล
แก้วไพฑูรย์เลื่อนประพราย ออกจากพระบวรกายแล้วแล่นไปในทิศทิศวิจิตรรุจิโรสาร
แลพระฉัพพรรณรังสีทั้ง 6 ประการ แลไพศาลแวดล้อมไปโดยรอบพระสกลกายอินทรี
กำหนดที่ 12 สกอกโดยประมาณ อันว่าศกิสสุริยประภาแลดาราที่วิกลวิการอันแสงเทรัสี
จุจหิงหอยเหือกสิ้นสูญ มิไกรำบุญไฟโรจน์โชติชัชวาล

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 201 - 202)

จากตัวอย่างเป็นการพรรณนาความงามของพระพุทธเจ้า ขณะทรงพิจารณาพระธรรมชั้น 84,000 จะเห็นว่ามีการคล้องจองในคำพยางค์ปรากฏอยู่ทั่วไป ดังที่ได้ชี้แจงได้ไว้ให้เห็นชัดเจน คำคล้องจองเหล่านี้ช่วยเพิ่มความงดงาม ความบริสุทธิ์ผ่องใส ทั้งคำพระสรีระ และน้ำพระทัยของพระพุทธองค์ บางคำให้รู้และความเคลื่อนไหว เช่น "อันเหลือแล้วแล่น" "เหลือ" ให้รู้ ส่วน "แล้วแล่น" ให้รู้ความเคลื่อนไหว บางคำพรรณนาให้เห็นภาพชัดเจนมากเพียงใช้คำ 4 คำเท่านั้น ได้แก่ "อัมแสงเตวรัส" ผู้อ่านจะรู้สึกถึงแสงสว่างจ้า หิม และชีวิต ดูหนึ่งห้อยที่ปราศจากแสงและสี

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนพระพุทธองค์ประทับเสวยวิมุตติสุข ณ ใต้ถุนหินเป็นเวลา 7 วัน ณ ได้ตกติดต่อกันตลอดทั้ง 7 วัน พระยานาคชื่อว่ามุจลินทร์ มีความเลื่อมใสต่อพระองค์ได้ขึ้นมาขดกายแผ่พังพานกำบังแดดและลมให้พระองค์ ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...จึงขกเข้าซึ่งชนคกายเป็น 7 รอบแวกวงองค์พระศาสดาจารย์ แล้วกแผ่พังพาน
อันใหญ่ป่องปก เบื้องบนพระอุตมังกิโรคม หวังประโยชน์จะมีให้เย็นและร้อนถูกถองแตกลม
แลฝนเหลือบุง สรรพสัพปชาติต่างมา สัมผัสพระกรธกาย...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 207)

ความตอนนี้มีคำที่คล้องจองกันในคำพยางค์คือ ขก - เข้า - ชนค, แวก - วง
แผ่ - พัง - พาน, ป่อง - ปก, เบื้อง - บน, ประโยชน์ - เย็น, ลม - แล - เหลือบ,
สรรพ - สัพปชาติ - สัม (ผัส), (สัมผัส) - พระ, และกรธ - กาย คำสัมผัสพยางค์เหล่านี้
ช่วยเพิ่มความไพเราะก้านเสียง ผู้อ่านจะรู้สึกถึงความราบรื่นของเสียงฟังในหู อ่านสะดวกปาก

หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ภิกษุทั้ง 5 ที่ป่า
อิสิปตนมฤคทายวัน เมื่อจบพระธรรมเทศนาธรรมจักรกับปัญคนสูกร แล้วก็บังเกิดมหัศจรรย์ขึ้น
ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...แลกาลเมื่อจบพระธรรมจักรกับปัญคนสูกรลงกรนั้นก็บังเกิดมหัศจรรย์บันดาล
ทั้งพื้นโลกธาตุก็กัมปนาท ไหวไหวแผ่นดินก็ปั่นป่วนประหนึ่งว่ายนต์แห่งที่บอยแล

ยนต์แห่งศักดิ์นํ้ามัน แลณัดันแห่งคุมเกวียนปรากฏบันกาล มหาสารศุภทรก็
 นฤโฆมอการกำเวบก้อนพื้นฟองกีก้องโกดลาหลนณาท ทั้งเขาพระสิเนรุราช
 ก็น้อมยออย่างจะอภิวันทนประอศ แลณณกษัตริย์ทั้งหลายก็ปรากฏเหมือนกวาง
 เมื่อครั้งปฐมากิสัมโพธิญาณ

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 247)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า คำ"ไหว - ห้วน" "ป่วน - บั่น - ปาน - ประ-หนึ่ง"
 เป็นคำสัมผัสพยัญชนะที่ให้มีรยางค์ที่สืบสน ไม่สงบ เป็นมรรยาคาศก่อนที่จะมีเหตุใหญ่เกิดขึ้น
 ส่วน "ฉัด - ฉั่น" ให้ภาพที่แสดงอาการเคลื่อนไหวอย่างรวดเร็ว "พื่น - ฟอง" ให้ภาพ
 ที่มีลักษณะฟูและค่อนข้างเบา "กึก - ก้อง" ให้เสียงดังสนั่น

หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่อนที่พระเจ้าพิมพิสารทรงยกสวนเวฬุวนารามให้เป็น
 พระอารามแก่พระพุทธเจ้า เมื่อพระบรมครูทรงรับแล้ว พระเจ้าพิมพิสารเสด็จกลับโดยมิได้
 อุทิศส่วนกุศลให้กับญาติที่ตนรักเป็นเปรตอยู่ ผู้เปรตก็เสียใจร้องไห้เสียงอื้ออึง จนพระเจ้า
 พิมพิสารทรงได้ยิน จึงตรัสถาม ผู้เปรตปรากฏกายให้เห็นและกราบทูลว่า

...เราทั้งหลายเป็นเปรตเสวยทุกข์เวทนาอยู่ในยมโลก มิได้มีวิภคอันนุสนาหาร
 มีความลำบาก ด้วยอกอยากเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์ มีกายและจิตเดือดร้อนเป็น
 นิรันดรกาล เมื่อกรุงกษัตริย์ใกล้ชิดสว่เนียงนฤโฆมสะท้อนสะท้อนพระโสศกทั้งนั้น
 จึงตรัสถามว่า ท่านทั้งหลายเป็นดังอา ? ผู้เปรตทั้งหลายก็สาแวงกายให้ปรากฏ
 มีวิการรูปทูลขอพรพระโศกมีแต่โกรธอื้อ กับหนึ่งห่มห่อกาย เกศาสยายสยของยุ่ง
 ย่นแฉียง แสดงอาการวิกลจริตพิพิพิงเกลียดกลัวทั่วสกลกายา น่าสังเวช...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 288)

คำที่ใช้ในข้อความที่ว่า "กับหนึ่งห่มห่อกาย เกศาสยายสยของยุ่งย่นแฉียง" นอกจาก
 จะคล้องจองกัน ก็คือ "ห่ม - ห่อ" , "กาย - เกศา" , "สยาย - สยอ - แฉียง"
 "ยุ่ง - ย่น" แล้ว ยังให้ภาพที่เด่นชัดมาก ผู้อ่านจะมองเห็นภาพเปรตที่มีแต่หนึ่งห่ม
 โกรธ.

กระดุก และมีเมฆยู่เหิงพันกันนูนนัง กูน่าเกลี้ยคนากลัว

ความพรรณนาต่อมา "แสดงอาการวิกลที่ปริตพิตจึงเกลี้ยกถัวทั่วสกลกายา" คำ
อาการ - วิกล - เกลี้ย - กถัว - สกล - กายา ให้ภาพและความรู้สึกต่อเนื่องกัน
เป็นอย่างดี กล่าวคือ อาการ และ วิกล ให้ภาพที่ไม่สมประกอบ ทำให้เกิดความรู้สึกทั้ง
เกลี้ยกและกถัว ส่วน สกล กับ กายา นั้น เป็นการเน้นว่า อาการวิกลวิการนี้เป็นทุกส่วน
ของร่างกาย ไม่ใช่เพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง

2.3 ลีลาจังหวะ (rhythm) หมายถึงการซ้ำและการกระเพื่อมของ
เสียงสูงเสียงต่ำที่เกิดขึ้นเป็นระยะๆ การกระเพื่อมของเสียงเปรียบเหมือนลูกคลื่นในทะเล
ทำให้อ่านบทกวีไม่รู้จักเบื่อ เพราะก่อให้เกิดทำนองเหมือนเสียงเพลง (พระยาอนุมานราชธน
2515 : 243) มีผู้ใช้คำเรียกลักษณะอย่างนี้แตกต่างกันไปเป็นสำน้ำ หรือ ทำนองก็มี

ในวรรณคดี ลีลาจังหวะ คือความไพเราะของเสียงสูงต่ำ สั้นยาวและหนักเบา
ที่เกิดจากถ้อยคำสัมผัสกระทงกัน และการหยุดแบ่งจังหวะออกเป็นช่วงๆหรือตอนๆ
สลับกันไป รวมทั้งการเลือกใช้คำประพันธ์ให้เหมาะแก่บรรยากาศและเนื้อความด้วย
บรรยากาศตอนใดแสดงอารมณ์รักก็ใช้เสียงอ่อนหวานละมุนละไม ตอนใดที่แสดงอารมณ์โศกเศร้า
ใช้เสียงเฝื่อนนายเยือกเย็นโหยหวน ตอนใดแสดงอารมณ์สนุกสนานร่าเริง โกรธ หรืออารมณ์
รุนแรงใช้เสียงที่ให้อารมณ์ชักชวนเร็วและเร้าใจมาก ตอนใดที่แสดงการรบรุ่ม ทำสงคราม
ใช้เสียงกระชั้นกระชากหรือกระแทกกระทั้น โดยมากใช้คำตายและคำที่มีเสียงสั้น ตอนยาคธาทัพ
ใช้เสียงที่มีจังหวะกึกกักอีกเheim ตอนชมธรรมชาติใช้เสียงนิ่มนวล มีกังวานและเลือนเสียง
ธรรมชาติด้วย (ประสิทธิ์ กาพย์กลอน 2518 : 46 - 48)

ลีลาจังหวะในพระปฐมสมโพธิกามีลักษณะดังกล่าว คือ มีการแบ่งช่วงวรรคออกเป็น
ระยะตามเสียงกระทงกันของสระพยางค์ รวมทั้งการเลือกใช้เสียงของคำ ให้เหมาะกับ
เนื้อความ บรรยากาศและอารมณ์อีกด้วย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...ในกาลนั้น ส่วนพระย้าวสวัตมีราชนันเป็นนาย แต่ติดตามพระมหาสัตว์
ทุกรอยพระบาท แสงหาโอภาที่อยู่เป็นนิตยกาล เมื่อได้สดับศัพท์สารแห่งอมร

คณาโกลาหลสั่นบันลือโลก ดังนั้นจึงจินตนาว่า พระสิทธัตถราชกุมารปรารภนาจะให้พัน
 พิลัยแห่งอาทมนาน้อยใจนักหนา อันว่าพิสัยแห่งอาทมนาก็จะเสื่อมสูญเสียพยศอัปยศใน
 ครั้งนี้ นิฉะนั้นการอาทมาจะกระทำอันตรายแก่พระสิทธัตถราชกุมาร อย่าให้ปลาตนา-
 การไปพันพิสัยได้ คำวินิจฉัยนี้แล้วก็มีภาพที่โรชเป็นกำลังคับคั่งไปถวายอิสสาจิตครอบงำ
 สันดาน จึงร้องโหมณาการให้หาพลเสนามาประชุมพร้อมกัน แล้วให้แต่งสรรพ
 นฤมิตกายมือเนกประการ เหตุจิตเป็นพาลพิลาศปราศจากกรุณาหนาไปถวายราคะ
 โทสะโมหะอิสสาพยาบาท ประกาศแก่หมู่เสนามารทั้งหลายว่า ลูกอนทານผู้เนียรทุกข์
 แท้บรรดาบุรุษในโลกนี้เบื้องต่ำตั้งแต่เวจ้ตตลอดไปถึงเบื้องบน จนตรานเท่าถึงภวัตรพรหม
 เป็นที่สุด เบื้องขวางนั้นกำหนดสุกสกกลโลกธาตุทั้งปวง แลบุตคณผู้ใดคนหนึ่งซึ่งจะเป็นอุกม
 บุรุษเหมือนอุกพระสิทธัตถราชกุมารนี้มีได้มีเป็นแท้ แลพระสิทธัตถราชกุมารนี้เป็นบุรุษอุกคะ
 เป็นบุรุษสีหะ เป็นบุรุษนาคะ อันประเสริฐโดยยิ่ง เหตุทั้งนั้นเราทั้งหลายมีอาจะยุพธนา
 การในที่เฉพาะหน้าได้ จะต้องชิงชัยในปรีศวภาคฝ่ายเบื้องซ้ายข้างๆหนึ่ง...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 162)

จากตัวอย่าง ได้แก่อนที่พระมหาบุรุษทรงประทับบนบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ในวัน
 ที่จะตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ เพศคาทั้งหลายมีความชื่นชมโสมนัส ชวนกันมาทำสักการบูชา
 แก่พระองค์เสียงอื้ออึง ฝ่ายพระยาสวรรคิรารคอยติดตามพระมหาบุรุษ แสงโอกาสที่พระองค์
 พลังเผละจะได้ทำอันตราย เมื่อได้เห็นเพศคามาชวนนมัสการบูชากังนั้น ก็มีความเสียใจว่า
 พระมหาสัตว์จะพ้นจากอำนาจตน จึงให้พลมารมาประชุมแล้วบอกว่า พระมหาบุรุษนี้เป็นผู้ยิ่งใหญ่
 หาผู้เสมอเหมือนมิได้ พวกเราจะต่อสู้ชิงชัยมิได้ ต้องกระทำการทางเบื้องซ้ายข้างกันซ้าย
 แล้วสั่งให้เสนามารแปลงกายเป็นรูปต่างๆ เพื่อเข้ากระทำการอันตรายแก่พระมหาสัตว์

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พระยาสวรรคิราก็คือกิเลสที่อยู่ในใจพระมหาสัตว์ เมื่อพระองค์
 จะตรัสรู้เป็นพระสัมโพธิญาณ กำลังจะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ความรู้สึกของพระองค์ในวาระนี้
 ค่อนข้างสับสน ความรู้สึกทั้งฝ่ายสูงฝ่ายต่ำต่อสู้กัน องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์จึงได้ทรงจำลอง
 ออกมาในรูปพระยามารและพลมาร

ลีลาจังหวะของความเคลื่อนไหวที่ค่อนข้างเร็ว เพราะเป็นการพรรณนาความรู้สึกเสียใจ
กับความโกรธของพระยามาร เสียงของคำส่วนใหญ่ทวนสั้นและหนัก เมื่อออกเสียงอ่านดังๆ
จะรู้สึกว่ลีลาจังหวะกระชั้นถี่ ช่วงการเว้นวรรคตอนจะสั้น เช่น "พระยาวิสัณขัมมาร ,
ผู้มีสันดาน, เป็นบาป แต่ติดตามพระมหาสัตว์, ทูตรอยพระบาท แสงหาโอกาส, อยู่เป็น
นิตยกาล เมื่อไ้สกับทัพสาร..." หรือ "คำนี้จะนี้แล้ว, ก็มีความโกรธเป็นกำลัง, กับตั้ง
ไปค่ายอิสสาจิต, ครองจำสันดาน จึงร้องอุโฆษนาการ, ให้หาพลเสนามาร, มาประชุม
พร้อมกัน แล้วให้ สรรพพณภูมิทาย, มือเนกประการ เหตุจิตเป็นพาล, ฟีปลาด, ปราศจาก
กรุณา, หนาไปค่ายรากะรุ โหสะ, โมะหะ, อิสสาพยาบาท..." ลีลาจังหวะเช่นนี้ ทำให้
ผู้อ่านเกิดความตื่นเต้นระทึกกึกก้องใจ เกรงว่าพระยามารจะทำอันตรายพระมหาบุรุษ ใครรู้
เนื้อความต่อไป จึงต้องติดตามเนื้อเรื่อง นอกจากนี้ผู้อ่านยังได้รับความเพลิดเพลิน สนุกสนาน
คล้ายอ่านนวนิยายมากกว่าพระพุทธรประวัติ

อีกตัวอย่างหนึ่ง เป็นตอนที่เกิดลางร้ายแก่พระยามาร เมื่อตอนพระยามารยกพล
เข้าทำอันตรายพระมหาบุรุษ ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...หุณิโกทั้งหลายต่างๆ คืออุกလာบาทกลงในทีไกรรอบ บังเกิดรุมการมีคทะหลบ
ไปในอากาศ มหาสมุทรก็กำเวรต์ฟองนองระลอกกระแทกฝั่งคังกรันกรันก็ก้อง
กระแสน้ำในท้องนทีธารน้อยใหญ่ก็กลับไหลทวนสั้นไปข้างเหนือน้ำ มหาวาตพายุใหญ่ก็
พานพัด ยอดพฤษภสาขาทั้งหลายก็หักทลายตกลงยังพื้นปฐพีก็มีประ เภทต่างๆ
เป็นอาทิ (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 166)

ตัวอย่างนี้เป็นการพรรณนาปรากฏการณ์ธรรมชาติ เพราะฉะนั้นลีลาจังหวะจึง
ค่อนข้างเร็ว มีเสียงกระแทกกระแทก ดัง และแรง คำที่ใช้ส่วนมากเป็นคำตายและ
คำที่มีเสียงหนัก เช่น มีคทะหลบ กำเวร กรันกรันก็ก้อง พานพัดและหักทลาย
ลีลาจังหวะลักษณะนี้ ก่อให้เกิดความตื่นเต้น มองเห็นภาพและของพุ่งทะหลบ ทะเล
บ้าคลั่ง ต้นไม้หักโค่น และได้ยินเสียงกึกก้องครึกโครมของลูกคลื่นที่ม้วนตัววิ่งเข้ากระแทกฝั่ง

อย่างเร็วและแรง เสียงพายุพัด เสียงยอกไม้หักและเสียงกรวญกรางของสายลม ภาพและเสียงที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่าน ย่อมทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกซาบซึ้งในความงามที่เกิดจากรสคำเหล่านี้

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนแม่พระธรณีเป็นมวยยม เพื่อให้เข้าใจโทษทัณฑ์ของทัตพระยามาร ท่านทรงรจนาไว้ดังนี้

...ในขณะนั้น นางพสุธรวิธิดาก็มีอาจดำรงกายอยู่ได้ ด้วยโพธิสมภารานุภาพ ยิ่งใหญ่แห่งพระมหาสัตว์ ก็อุบัติบันทาลเป็นรูปนารี ผู้ขึ้นจากพื้นปฐพีเป็นประธาน เฉพาะพระพักตร์พระพุทธอังกูรราช เหมือนจอร์จงประกาศกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าแต่พระมหามุนีราช ข้าพระบาทซาบซึ้งสมภารบารมีที่พระองค์สั่งสมอบรมมา เพื่умาร แก่น้ำทักษิโณทกตกลงชุ่มอยู่ในเกล้าข้าพระพุทธเจ้านี้ก็มากกว่ามากประมาณมิได้ ข้าพระองค์จะปัดกระแสรสสินโศกให้ตกไหลหลังลง จงเห็นประจักษ์แก่นัยนาในครานี้ แลนางพระธรณีก็ปัดน้ำในโมลีแห่งตน อันว่ากระแสรสก็หลังไหลออกจากเศศโมลีแห่งนางพสุธรวิธิดาเป็นพ้อธารามหามหรรณพ นองท่วมทั่วไปในประเทศที่หังปวงประคองห้วงมหาสมุทรสมุทร

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 181)

จากตัวอย่างเป็นการพรรณนาความรู้สึกซาบซึ้งในคุณงามความดีของผู้ที่ทรงอุดมการณ์อย่างเปี่ยมล้น ฉีลาจึงหวั่นเป็นไปอย่างธรรมดาไม่ช้าและไม่เร็ว ช่วงการเว้นวรรคระหว่างกันพอสมควรและเสียงของคำจะทอดยาว คำสำคัญของความตอนนี้นี้น่ามากจะเป็นคำเสียงยาว เช่น ในประโยคที่ว่า "ข้าพระบาทซาบซึ้งสมภารบารมีที่พระองค์สั่งสมอบรมมา" และ "ข้าพระองค์จะปัดกระแสรสสินโศกให้ตกไหลหลังลง" และ "อันว่ากระแสรสก็หลังไหล... เป็นพ้อธารามหรรณพ นองท่วมทั่วไปในประเทศที่หังปวง" ผู้อ่านจะอ่านความตอนนี้นี้อย่างมีความสุขและสบายใจ เพราะทราบแน่ชัดว่า พระยามารไม่มีทางที่จะทำอันตรายพระมหามุนีได้

อีกตัวอย่างหนึ่ง เป็นตอนที่พระนางพิมพาทรงคัดพ้อพระพุทธรูปเจ้ากับนางกำนัล
ดังก่ำประทุษต่อไปนี้

...อุกรแม่ กวจะสังเวชสมเด็จพระลูกเจ้าอันนาคให้สำเร็จประโยชน์ทั้งปวง ซึ่งมี
ทรงพระกมลหฤทัยเทียมเกรียมท้าวหาญยิ่งนัก เห็นประหนึ่งว่าจะสิ้นความรักความกรุณา
เป็นไฉนเฒ่าพิมพาชนบทกัลยาณีนี ไม่กวจะรองละอองธุลีพระบาทเจียวหรือประการใด
จึงทรงสลัดคัตพระอาลัยไว้ร้างเสนาหาให้โสกาอาดูร เค็ดกร้อน ถึงไม่มีพระอารมณีนในพิมพา
ก็ทำเนา แลพระราหูลนน้อยพึ่งเกิดวันเดียวมีดวงพักตร์ถึงพิมพิทอง เทียมหฤทัยนัยนเตร
นั้นนึกสิ่งใดเล่าจึงทรงสละเสียได้ อุจอยากเชื่อเชื่อชานคอกไม้อันเหี่ยวแห้ง แกล้งบาราศ
ร้างออกไปสู่ภิเษกกรรมด้วยพระอารมณเค็ดชากปราศจากเมตตากากรุณาภาพ ไม่ทราบว่ามี
โทษทัณฑ์ใด เมื่อพระลูกเจ้าอยู่เป็นพระราชสวามีที่รักร้างไรเสนาหาออกบรรพชาจะนเเรน
ออกเราเป็นสตรีนี้ จะไว้พักตร์แลจิตสถิตสถานใด มีแต่จะเสวยทุกข์ทวนเหตุเป็นหม้าย
มัวหมองกมลทนแตกความยากลำบาก อันกรรมกล่าวเป็นหม้ายแล้ว ก็ได้แตกความยากอันอภัยยศ
สิ้นยศสิ้นสง่าหาอำนาจมิได้ ไม่มีใครจะบำเกรงยกมเป็นประมาณ กรุณาอุจราชรด
อันมิ่งอนปราศจากขงชัย มิฉะนั้นอุจกองไฟอันปราศจากควัน ถ้ามีดังนั้นอุจราชธานี
อันไม่มีบรมกษัตริย์จักดำรงโอศวีรยสมบัติครอบครอง จะต้องเร่ดิ้นยีนร้ายบววยอัประมาณ
ประโยชน์อันใดกับชีวิตพิมพานี้ไม่มีแก่นสาร เสวยแต่ทุกข์บาราศว่างเว้นจากพระลูกเจ้า
ผู้ภักดา จะกล่ำกลั่นยาพิษเสียให้มรณาก็จะประเสริฐกว่าที่ดำรงชนม์ มิฉะนั้นจะขึ้นไป
ภูเขอันสูงสุดจะโคกลงมาไหม้วยมุกววยชีวาคม์ มิฉะนั้นจะโจนเข้าในกองเพลิงให้ชีวิต
พินาศ ก็จะต้องอยู่เป็นคน หรือหนึ่งจะเอาเชือกผูกคอให้สิ้นสุดทุกข์ที่เป็นหม้ายอันเจ็บ
อาลัยอัปภาคย์มากเหลือล้นพ้นที่จะประมาณ แม้ว่าคับสู่ยี่สิบสังขารก็ขาดเชือกที่ผูกของชอกช้า
ระกำหฤทัย (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 332 - 333)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า ถ้อยคำที่พระนางพิมพาทรงรำพันคัดพ้อคือว่าและพรรณนาถึง
ความทุกข์โศกความเสียพระทัย เป็นถ้อยคำที่กินใจผู้อ่านมาก ก่อให้เกิดความเศร้าสลด
ความทุกข์ระทมร่วมกับพระนาง และทำให้เห็นพระทัยพระนางพิมพาและพระราชโอรสเป็น

เป็นอย่างยิ่ง บรรยายากศก่อนนี้แสดงอารมณ์โศกเศร้า สีลาจึงหวั่นหึงค่อนข้างซ้ำ การแบ่งช่วงวรรคตอนยาว เสียงของคำอ่อน เบือนาบและเซื่องช้า คำที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นคำเสียงยาว เช่น คำในข้อความที่ว่า "เห็นประหนึ่งว่าจะสิ้นความรักความกรุณา เป็นไฉนเช่นพิมพาสมบทก็ลายที่ไม่ควรจะรองละของภูสีพระบาทเจียวหรือประการใด จึงทรงสลัดคึดพระอาลัยไว้ร้างเสนาหาให้โสกาอาศุรเกื้อกร้อน" จะเห็นว่าคำที่ลงท้ายแต่ละวรรคเป็นคำเสียงยาว ยิ่งผู้อ่านทอดเสียงให้ช้า จะทำให้เกิดความละห้อยโหยทวนชวนเศร้ายิ่งขึ้น

2.4 การเล่นคำและเล่นอักษร

ความไพเราะของคำประพันธ์ นอกจากเกิดจากเสียงสัมผัสและจังหวะสีลาตั้งกล่าวมาแล้ว การเล่นคำและเล่นอักษร เป็นอีกวิธีหนึ่งที่ทำให้คำประพันธ์เกิดความไพเราะ เพราะฉะนั้น กวีจึงถือว่าการ เล่นคำเป็นศิลปะที่สำคัญอีกว่าเป็นเทคนิคอย่างหนึ่งของกวีที่เชี่ยวชาญ

ในพระปฐมสมโพธิกถา มีการเล่นคำและเล่นอักษรปรากฏอยู่ทั่วไป ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...แต่พินิจภาวทั้งปวงก็ก่อปรคัยพญาเพชรพรหมเขี้ยวขจี พังภูสมภมาลี ก็หล่นลง
เรี่ยราย อาเกียรณไปคัวยทรายสะอาศะอำปณประหนึ่งว่า กามกัวยแก้วมุกดาคุณ
พฤษภาก็สูงเหลือ่องรุ่งเรืองดุจสีทองเอื้องไปทั่วทิศทั้งสากลแควทางก็รื้อราญจุลสร้างสรรค์
ประคิษฐ์ตกแต่งเสมอเป็นอันดี ในเบริเวณวนาสก็แสนสุขสนุกสำราญ จุจทิพเย็นทวัน
อุทยานสวนสวรรค์อันวิจิตรด้วยวิจิตรนานาพุมชาติ ล้วนทรงภูมเสาวกนธ์สะอาศะควร
อภิมมัย มีทั้งสระโปถรรณอันอุดมเคียรค้ำคัวยบงกชชาติบุณฑริกประทุมร่มช่อชู่ไสว
กระแสน้ำก็เย็นใสบริสุทธิ์เต็มเปี่ยมบริบูรณ์มิได้บกพร่องละของเกสรโกมลสุคนธ์จร
ชจายบหายหอม เป็นที่บรรยาปราโมทย์แก่หม่อมขุนขนิกรอมบรรณรัตนไค้ทัศน์า ผูกผูก
ปักขากักราร่อนลงจับอาศัปปิในอุบลปยุชาติอันเบิกบาน คางไซขันสัพพัทธาภิรมย์ ชมเชย
อยู่สระพริ้งเพรียกพร่องจวนรรจาทามพิสดาภาษาแซ่เสียงสุนทรสำน่าน บ้างกายเอาเกสร
ประทุมมาลัย แล้วบินโบยไปโดยทิศต่างๆ พลงร้องดอ้อยอยู่แก่กัน กลิ่นโกสมบุปผชาติ
นั้นก็หอมเพื่องพุ้งไปในทิศสากล...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 312)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า เป็นการเล่นคำและเล่นอักษรในลักษณะต่าง ๆ กันคือ

1. เล่นอักษรเดียวกันอยู่ใกล้กัน เช่น แพรกพรรณ เขียวขจี กล้วยแก้วมุกดา
จุ่มขมิ้นสุไฉว สีทองเหลืองไปทั่วทิศทั้งสดแฉกทาง...., อุดมเคียรกาบ เป็นต้น
2. เล่นคำที่มีลักษณะเป็นคำคู่ ได้แก่ หล่นลง เรี่ยราย สะอาสะอาด รุ่งเรือง
รื่นรมย์ สร้างสร้าง ตกแต่ง แสนสุข สนุกสบาย ขจรขจาย ร่าร้อน ไซยาน
คัทศาร เปิกบาน ชมเชย ทรนภาพราโมทย์ เปรียกพร้อม บินโบย ก้อด้อย และ
เฟื่องฟู่ง

3. เล่นคำที่คำต้นเหมือนกันแต่เป็นอักษรตัวเดียวกัน ได้แก่ วิจิตร และวิจิ
สุนทร และ สำนาน

4. เล่นคำที่คำหลังเป็นอักษรเดียวกัน ได้แก่ กระแสสินธุ์ - เย็นใส - บริสุทธิ์
และ พิกสิต - ภาษา - แซ่เสียง

การเล่นคำและเล่นอักษรในตัวอย่างนี้ ก่อให้เกิดความไพเราะเป็นอย่างยิ่ง ผู้อ่านจะ
รู้สึกถึงความคล่องจองและราบรื่นของเสียง ซึ่งชวนให้อ่านได้อย่างเพลิดเพลิน ทั้งยังทำให้
เกิดจินตนาการและเกิดภาพ มองเห็นธรรมชาติอันงามเต็มไปด้วยสีสันสดใส ใค้ยินเสียง
อันไพเราะ ไค้กลิ่นหอมชื่นใจ ไค้เห็นฉากปกริยาและการเคลื่อนไหวของนกและแมลงต่าง ๆ
รวมทั้งไค้รู้สึกถึงบรรยากาศอันรื่นรมย์ด้วย

ตัวอย่างการเล่นคำและเล่นอักษรอื่นๆไค้แก่

- ล้อลงสัตว์ทั้งหลายให้ลุ่มหลง
- เล่นอักษร "ล" เพื่อให้เสียงราบรื่น และเล่นคำคู่ ก็ก "ล่อลง" และ "ลุ่มหลง"

เพื่เน้นความหมายว่า "ขาดสติสัมปชัญญะ"

- พู่พวงสุคนธฤณผาเอนกบุปผาชาติกับพวงแก้วมุกดาหาร

เล่นคำว่า "พวง" เพื่อให้เกิดภาพสวยงาม

- ซึ่งจะไปช่วยชอซึ่งเกียกชักเคื่องแกวไค้ผูกหนึ่งกับมิไค้

เล่นอักษร "ช" และ "ค" ซึ่งเป็นเสียงเดียวกัน คือ /ค/ เสียงนี้มีความหมาย

ที่สื่อไปในทางให้อารมณ์รุนแรงและความรู้สึกลึกๆ (ขมัยพร แสงกระจ่าง 2516 : 15)

และเล่นคำคู่ "ซึ้งเถิด" "ซัดเถิด" เพื่อทำให้เกิดเสียงไพเราะและเน้นความรู้สึกภายใน

- ผิวทานคำวิ รวรรณ รอร้ง

เล่นอักษร "ร" และเล่นคำคู่ "รวรรณ" "รอร้ง" เพื่อให้เสียงของคำ
รวรรณ และ เน้นความหมายว่า "ซักซ้า"

- ชวนกันกลุ่ม รุมพัน แทงทุบ ตี เข่น สว พระสิ หัตถ์ ครา ษุม มาร

เล่นคำที่มีความหมายไปในทางเดียวกัน เพื่อทำให้เห็นภาพอันน่าตื่นตะ

- ซัก ซจาย เรี่ย ราย

เล่นคำคู่ที่มีความหมายไปในทางเดียวกัน เพื่อทำให้เห็นภาพเคลื่อนไหว ไม่เป็น

ระเบียบ

- เกศา สยาย สย ของ บุ๋น ย่น สยง

เล่นคำคู่ "สยง" "สยง" เพื่อเน้นความรู้สึก และเล่นอักษร "ส" "ย"

เพื่อแสดงภาพที่ยุ่งเหยิงไม่เรียบร้อย¹

- ซึ้ง เถิด ซัก แก่น

เล่นอักษร "ซ" "ค" ซึ่งเป็นเสียงเดียวกัน คือ /ก/ และคำคู่ "ซึ้งเถิด"

"ซักแก่น" เพื่อเน้นความรู้สึกและอารมณ์ภายใน

- กัณ ฉก ฉวียน เวียน วง แวก ลอม ซึ่ง ปรี นิพพาน มัจจุ รา อาสน์

เล่นอักษร "ฉ" "ว" และคำคู่ "ฉกฉวียน" "เวียนวง" "แวกลอม"

เพื่อให้เห็นภาพที่เป็นวงกลม และการเคลื่อนไหว

จากตัวอย่างการเล่นคำ และเล่นอักษรดังกล่าวมาแล้ว จะเห็นว่า ช่วยให้เกิด
ความไพเราะในคำเสียง กล่าวคือ ทำให้เกิดเสียงกลองจอง ฟังรื่นหู อ่านสะดวกปาก
จำได้ง่าย และแม่นยำ ทั้งยังช่วยให้เกิดจินตนาการและเกิดภาพด้วย

¹ พยัญชนะ ย ลักษณะของเสียงและรูปตัวพยัญชนะแสดงภาพไม่เรียบร้อย พยัญชนะ ส
ลักษณะของเสียงก่อให้เกิดความรู้สึกเสียเปรียบหรือให้อารมณ์เสียๆ (หม่อมพร แสงกระจ่าง

2.5 การเลียนเสียงธรรมชาติ (onomatopoeia)

การใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติเป็นส่วนหนึ่งที่เพิ่มความไพเราะในคำประพันธ์ เพราะทำให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการและภาพ ได้ดีกว่าการบรรยายธรรมดา

การใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติในพระปฐมสมโพธิกถามีปรากฏอยู่บ้าง ดังตัวอย่าง

ครั้งนั้นมหาปฐพีก็ป่วนปั่นป่วนประหนึ่งว่าจักรแห่งนายช่างหม้อ บันดื้อศัพท์ณนาค
หาวคโหวส่น่านสะเทือน เบื้องบนอากาศก็ก่นด่าโชนนการ เสียงมหาเมฆครืนครืน
ป่วนป่วนจะทำลายภูผาทั้งหลาย มีสัตว์ก้นหีบรวพต เป็นต้น ก็วิจลจลาการชานศัพท์
สาเนียงก็ก้องท้วมท้วมจกัรวาฬ ก็บันดาลโกลาหลทั่วสกลดั่งสะท้าน ป่วนประดุจเสียง
ป่วนไผ่อันใหม่ควยเปลวอัคคี ทั้งเทวทูตก็กลองสรวรรคกับเลื้อลั่นไปเอง เสียงกรืนกรืน
ดุจวิหิตาสน์สาธิตทั้งถูกกระเบื่องอันเรื่องโรจน์ร้อนในกองอัคคีการ อสนีก็ประหารลง
เปรี้ยงๆเพียงพ่นปฐพีจะพังภาค... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 182)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า คำ "ครืนครืน" "ครืนกรืน" และ "เปรี้ยงๆ" เป็นคำเลียนเสียงฟ้าร้องและฟ้าผ่า ความพรรณนาในตอนนี้ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกถึงบรรยากาศที่น่ากลัว ปรากฏการณ์แผ่นดินไหว ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า และภูเขากระทบกัน ทำให้เกิดเสียงกึกก้องดังสนั่น ผู้อ่านจะรู้สึกว่า ได้ยินเสียงดังและสับสนขึ้นในจินตนาการ

ตัวอย่างการเลียนเสียงธรรมชาติอื่นๆ ได้แก่

-แสดงศัพท์สำเนียงเสียงกิริยา แล้วลงประดิษฐานอยู่อุทิศภาคภายใต้ตั้งรองซึ่งภาค
แห่งพระพุทโธเจ้าทั้งสาม นั้น

-ทั้งขุนเขาพระสุเนรุราชก็โอนอ่อนอุยอศุขหายอันอัคคีลามสน มหาเมฆก็ครืนครืน
คำรณก็ก้องท้วมท้วมพรพรางพราย

-มีกระแสน้ำชลนัยน์ไหลอาบพระพักตร์พลางรำพันปริเทวกกว่า โอ้ออาตมะนี้อาภัพ
เป็นชนประมาณ

-อีกทั้งห้วงมหรธพก็กำเวปทีพองคะนองคลื่นครืนครืนณนาคสนั่น ในมหาสมุทรสาคร
(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 152 - 409)

จากตัวอย่าง คำ "กิริยา" เสียงเสียงก้องอันเกิดจากถากทองกระทบกัน คำ "กรีนกรีน" เสียงเสียงฟ้าร้อง คำ "โอ้" เสียงเสียงคำอุทาน และคำ "กรีนกรีน" เสียงเสียงกลิ้งที่ป่วนปั่นอันเกิดจากลมพายุ คำเสียงเสียงธรรมชาติเหล่านี้ ให้ความไพเราะในคำเสียงทำให้ผู้อ่านรู้สึกคล้ายได้ยินเสียงธรรมชาติจริงๆ รวมทั้งให้ภาพที่ชัดเจนใกล้เคียงกับความเป็นจริงขึ้นในใจของผู้อ่าน ช่วยให้อ่านตื่นเต้น หวากลัวและเผลอเผลอไปตามความพรรณนาในคำประพันธ์นั้นๆ อาทิเช่น คำว่า "โอ้" ที่พระอานนท์เปล่งออกมาด้วยความทุกข์ระทมใจด้วยความอาลัยอาวรณ์ในองค์พระบรมครู ผู้อ่านจะรู้สึกถึงกระแสเสียงอันสะท้อน ซึ่งสะท้อนถึงความรู้สึกอันสำคัญของพระอานนท์ที่มีต่อพระศาสดา เมื่อประกอบกับบริบทที่อยู่ใกล้ๆ คือ "กระแสสหัสสุทธินันท์ไหลอาบพระพักตร์" และ "อาตมะนีฉัพเป็นพื้นประมาณ" ยิ่งทำให้อ่านรู้สึกสงสารและเห็นพระทัยพระอานนท์มาก ก่อให้เกิดอารมณ์หม่นหมองตามไปด้วย

3. ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายและเสียงของคำ

คำที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้ในพระปฐมสมโพธิกถา นอกจากจะมีลักษณะที่เด่นในด้านความหมายและเสียงโดยเฉพาะดังที่กล่าวมาแล้ว คำอีกลักษณะหนึ่งจะให้อรรถาธิบายและความหมายไปพร้อมๆ กัน มีน้ำหนักกำลังกันระหว่างความหมายและเสียงดังจะได้อธิบายต่อไปนี้

3.1 การซ้ำคำและซ้ำวลี

การซ้ำคำและซ้ำวลี หมายถึงการใช้คำเดียวกันหรือวลีที่เหมือนกันในที่ใกล้ๆ กัน เพื่อจุดมุ่งหมายในการเน้นความหมาย ซึ่งให้เห็นความสำคัญ หรือต้องการให้เห็นว่า การกระทำนั้นผิดต่อกัน บางที่ต้องการแสดงว่ามีมาก หรือต้องการให้เห็นว่า เป็นภาพเคลื่อนไหวเรื่อยๆ หรือเพิ่มความไพเราะของเสียงให้เด่นชัดขึ้น บางครั้งการซ้ำคำหรือซ้ำวลี เพื่อสร้างความสนใจ ก่อให้เกิดความตื่นเต้นสนุกสนานเพลิดเพลิน หรือก่อให้เกิดความรู้สึกสะเทือนอารมณ์

ในกัมมวิรุฬห์พอฉังการ ได้กล่าวถึงการออกเสียงซ้ำกันบ่อยๆ ว่าเป็นลักษณะหนึ่งของมธุรสคุณ ชื่อว่า อุนาสา ทานอธิบายว่า

อุปมา ตามรูปศัพท์น่าจะแปลว่า "เกี่ยวกันเนื่องๆ" คำไขของท่านที่ว่า

ธมฺมาวฺตุทฺติ ก็คือ "กล่าวซ้ำอักษร" หมายถึงการออกเสียงซ้ำๆ...

ในเรื่องมธุรคณนี้ ท่านว่า ย่อมปรากฏในพันธะทั่วไปไม่พาสัตติ ก็ อุปมา
อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือในพันธะบางแห่ง ก็มีทั้งสองอย่าง และท่านได้ย้ำไว้ดีกว่า
"พันธะโคปราศจากมธุรคณทั้งสองนั้น พันธะนั้นปราศจากรส" (แถม ประพจน์ทอง
2504 : 76)

จากคำอธิบายดังกล่าว จะเห็นว่า การซ้ำคำหรือซ้ำวลีเป็นคุณในการแต่งคำประพันธ์
ทำให้คำประพันธ์นั้นเกิด "รส"

การซ้ำคำและซ้ำวลีในประปฐมสมโพธิกถามีปรากฏอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะตอนบรรยาย
หรือพรรณนาเพื่อเน้นความหมาย หรือเพื่อให้เห็นว่ามีความซ้ำ หรือเพื่อความไพเราะในด้านเสียง
ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...ดังได้รู้มาในตำมฐมกับ สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย เกิดเป็นพระเจ้า
มหาสมมุติเทวราชปฐมกษัตริย์ เสวยราชสมบัติเป็นมหิศราธิบดีโดย ในสกลชมพูทวีปนี้
มีพระราชโอรสทรงพระนามว่า โรชราช พระเจ้าโรชราชนั้น มีพระราชโอรสทรง
พระนามว่า วรโรชราช พระเจ้าวรโรชราชนั้น มีพระราชโอรสทรงพระนามว่า กัลยาณราช
พระเจ้ากัลยาณราชนั้น มีพระราชโอรสทรงพระนามว่า วรกัลยาณราช พระเจ้า
วรกัลยาณราชนั้น มีพระราชโอรสทรงพระนามว่า มณฑาทูราช พระเจ้ามณฑาทูราชนั้น
มีพระราชโอรสทรงพระนามว่า สกมณฑาทูราช พระเจ้าสกมณฑาทูราชนั้น มีพระราช
โอรสทรงพระนามว่า อุโบสถราช พระเจ้าอุโบสถราชนั้น มีพระราชโอรสทรงพระนาม
ว่า วรราช พระเจ้าวรราชนั้น มีพระราชโอรสทรงพระนามว่า อุปวรราช พระเจ้า
อุปวรราชนั้น มีพระราชโอรสทรงพระนามว่า มฆเทวราช ได้เสวยราชสมบัติสืบพระวงศ์
เป็นลำดับมาถึง 11 พระองค์ด้วยกัน (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2516 :

1 - 2)

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเริ่มต้นนิพนธ์พระปฐมสมโพธิกถาด้วยความตั้งใจ
โดยกลมาเป็นตัวอย่างนี้ มีคำที่ซ้ำกันไ้แก่คำที่เป็นพระนามของพระมหากษัตริย์ทั้ง 11 พระองค์

ลงท้ายด้วยคำว่า "ราช" ทุกพระองค์ เริ่มตั้งแต่พระเจ้ามหาสมมุติเทวราช พระเจ้าโรชราช พระเจ้าวรโรชราช พระเจ้ากัลยาณราช พระเจ้าวรกัลยาณราช พระเจ้านันทราช พระเจ้าอุโบสถราช พระเจ้าวรราช พระเจ้าอุบลราช และพระเจ้ามณฑลเทวราช วลีที่ซ้ำกันคือ "พระราชโอรส" และ "ทรงพระนามว่า" การซ้ำคำ "ราช" และวลี "พระราชโอรส" เพื่อเน้นความเป็นกษัตริย์จึงถือว่าเป็น "สมมุติเทพ" นี้ตลอดมา โดยเฉพาะวลีที่ว่า "พระราชโอรส" ยิ่งแสดงให้เห็นชัดว่าเป็นผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากพระราชาและพระราชมารดาที่เป็นวงศ์กษัตริย์ด้วยกัน มิฉะนั้นจะไม่ใช้คำว่า "พระราชโอรส" การซ้ำคำและซ้ำวลีดังกล่าวจึงเป็นการซ้ำเพื่อเน้นให้ผู้อ่านเข้าใจชัดเจนขึ้น

...ฝูงสัตว์ทั้งหลาย เป็นอันว่าสัพพัญญูซึ่งมฤตยูกรมา แลวิหารไฉนจึงหนี
งูไฉนซึ่งมฤตยูกรมาถึงที่นั่น แล้วก็มีอาจคิดตามต่อไปได้ สัตว์ที่พ้นกลับไฉนถูกคาม
เอาสัตว์ที่มีอำนาจให้ปลาดินการกลับไป
(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 5)

ซ้ำคำว่า "ไฉน" เพื่อเน้นความหมายให้เห็นชัดว่า มีการกระทำของอีกฝ่ายหนึ่งเพื่อมุ่งร้ายอีกฝ่ายหนึ่ง ครั้งแรกเป็นการกระทำของฝ่ายที่มีอำนาจหรือพลกำลังที่เหนือกว่ามุ่งทำลายฝ่ายที่อ่อนแอหรือคอยกำลังอำนาจ แต่ครั้งมาถึงขัณภูมิอันเป็นมงคลตรงนี้ การปฏิบัติกลับตรงกันข้าม ฝ่ายที่เสียเปรียบในตอนแรก กลับเป็นฝ่ายที่ได้เปรียบ นอกจากนี้การซ้ำคำว่า "ไฉน" ยังทำให้ผู้อ่านเห็นความเคลื่อนไหวอย่างรวดเร็ว

อีกตัวอย่างหนึ่ง ไฉน

...พระอังกิรสรากุมารมีพระรูปสิริโสภาคย์เห็นปานดังนี้ ผิวพระองค์เป็นพระราชนุคร
ของพระราชมารดาพระองค์ใด พระราชมารดาองค์นั้นก็อาจกับเสียไฉนทุกขทุกข
อนึ่ง ผิวพระองค์เป็นพระราชนุครของพระบิดาองค์ใด พระราชบิดาองค์นั้นก็อาจกับ
เสียไฉนทุกขทุกข ผิวพระองค์เป็นพระภักดาของพระราชนารีองค์ใด ราชนารี
องค์นั้นก็อาจกับเสียไฉนทุกขทุกข เมื่อพระบรมโพธิสัตว์ได้ทรงสถิตสัมภวณกถาดังนั้น

จึงทรงพระจินตนาการว่า นางผู้นั้นเห็นรูปสิริแห่งอาตมา แลมากล่าวว่าอาตมกับเสียไค
ซึ่งเหตุทุกขแห่งพระปิตามารดาและภริยาคงนี้ กังอาตมาว่าพึงสิ่งอันใดนอกกับสูญ จึงจะ
ไคชื่อว่า กับเหตุทุกข...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 108)

นางกัสาโคณมี ซึ่งเป็นพระญาติของพระพุทธองค์ ได้ทอศพระเนตร เห็นพระมหามุรข
อันงามบริบูรณ์ด้วยพระรูปสิริโสภาคย์ ก็ทรงชื่นชมยินดีมีพระทัยปีติโสมนัส ตรัสสรรเสริญ
พระมหาสัจว่า ถ้าพระราชมารดาพระราชบิดาและพระราชนารีพระองค์ใด มีพระราชนุตร
และพระราชสามีถึงพระองค์ศรีสราชมหาราช ก็จะกับเสียไคซึ่งเหตุทุกข พระมหามุรขทรงไคยิน
คำว่า "กับเหตุทุกข" ทรงชอบพระทัยมาก พระองค์ทรงกึกถวายพระปัญญานันตมกับภริยา
ไคว่า เมื่อราคะ โทสะ โมหะและกิเลสทั้งหลายกับสูญสิ้นไป ก็ไคชื่อเหตุทุกขนั้นกับสูญ
อันภรรยานั้นไป

การซ้ำคำ "กับ" และซ้ำวลี "ผิวพระองค์" "พระราชมารดา" "พระราชบิดา"
"พระราชนารี" เหตุทุกข" ในความตอนนีเพื่อเน้นความหมายของคำว่า "กับ" ให้หมายถึง
"นิพพาน" การที่พระราชนิพพานช่วยให้พระราชนิพพานพระราชมารดา หลุดพ้นจากกองกิเลสและ
ห้วงวัฏสงสาร ไปสู่ความกับสูญคือนิพพานไค เน้นว่าเป็นพระราชนิพพานประเสริฐและเช่นเดียว
กับพระภักดาที่ช่วยให้พระชายาถึงซึ่งนิพพานไค ก็เป็นพระภักดาที่ประเสริฐค่าที่นางกัสาโคณมี
ทรงกล่าวสรรเสริญนี้ ทำให้พระองค์ทรงกึกหาทาง "กับเหตุทุกข" ให้แก่พระราชนิพพาน
พระราชมารดา และมวลมนุษย์ทั้งโลก

การใช้คำและวลีซ้ำกันในตัวอย่างนี้ นอกจากเน้นในคำความหมายของคำว่า "กับ"
แล้ว เสียงของคำยังสละสลวย ให้ความรู้สึกอ่อนหวานและอบอุ่นขึ้นในใจของผู้อ่าน รวมทั้ง
เสียงกลองจองของคำช่วยให้รู้ถึงถึงความไพเราะเพราะพริ้งเพิ่มขึ้นด้วย

อีกตัวอย่างหนึ่งไคแก่

...ทรงสรรพาวุธต่างๆคือดาบและหอกทวนศรโตมรแลจักรสังข์อังกุสศทา ก้อนศิลา
แลหลาวเหล็กแลกรกเหล็กขวานดาขวานผ่า แลอาวุธมีคมข้างหนึ่งแลสองคมสามคม

ก็มีกัณฑ์ที่รู้กันเป็นต้น แลमारพลโยธามาในเบื้องต้นนั้น 36 โยชน เบื้องหลังนั้น
ถึงขอบเขาจักรวาลคีรีเป็นที่สุด...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 165)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า การซ้ำคำ "แล" ให้ความไพเราะในคำเสียง ถ้าอ่าน
ออกเสียงกังๆ จะรู้สึกถึงความราบรื่นและคล้องจองของเสียง

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่

...พระมหาสัตว์ตรัสเรียกพระทานบารมีนั้นก่อนว่า แลอาตมะตัดเศียรเกล้าอันประดับด้วย
มณางกูร เสียสละให้เป็นทานแก่ยากทั้งหลาย ถ้าจะเก็บผลไว้ก็จะมากกว่าผลไม้ม
ที่ใหญ่น้อยมะพร้าวเป็นต้น แต่บรรดาในปฐมบท แลอาตมะควักดวงนัยน์เนตรให้เป็นทาน
ปามประจักษาคือเป็นพระยาสิริราช เป็นอาทิเช่น ถ้าจะผลไว้ก็จะมากกว่าดวงตาทั้งหลาย
ในพื้นพิภพพรากศ แลอาตมะเชือดคชซึ่งมั่งคั่งให้เป็นทาน ถ้าจะผลไว้ก็จะมากกว่าแผ่น
พื้นพสุธาทั้งสิ้น แต่ภินทนาอุราประเทศเพิกเอาดวงหทัยให้เป็นทาน ถ้าจะประมาณก็มาก
กว่าผลไม้น้อยๆทั้งหลายบรรดาในพื้นพระธรณีสถลทั่วทั้งปวง แต่ให้โลหิตเป็นทานก็
ประมาณมากกว่ากระแสน้ำวารีสี่แห่ง 4 สมุท แต่บริจาคบุตรธิดาให้เป็นทานอุทฺทพระชาติ
กุมารและกัณหาชินาราชธิดา ก็จะมากกว่าบรรดา कुमारกุมารทั้งหลายอันมีในพื้นปฐพีตลอดสถาน
แต่ให้ภริยาเป็นทานปามประหนึ่งว่าพระมเหสี ก็มากกว่าอเนกนารีทั่วทั้งท้องพสุธา ด้วย
เขื่อนอำนาจสัตยภคทานบริจาคอันนี้ จึงบันกาลให้มารไฟมีพระยามาราราชเป็นต้น
จึงอุพพลปราศัยแก่อาตมะ... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 169)

จากตัวอย่าง คำ "อาตมะ" ที่ทรงกล่าวซ้ำๆ นี้ เพื่อเน้นให้เห็นว่า บุคคลที่กระทำ
กัณฑ์คือ พระมหาบุรุษ มิใช่ใครอื่น พระองค์ผู้เดียวเท่านั้นที่ทรงสะสมทานบารมีมานานนับเป็น
กัลป์ ส่วน "ให้เป็นทาน" เน้นถึงการกระทำทานทั้ง 3 ชั้นคือ ทานบารมี ทานอุบารมี
และทานปรมาตบารมี ซึ่งเป็นการกระทำทานที่บริบูรณ์และลำบากยากเย็นเกินกว่าบุคคลธรรมดา
จะทำได้ เช่น การตัดเศียรเกล้า หรือควักดวงพระเนตรให้เป็นทาน การกระทำทานทั้ง 3

พระองค์ได้กระทำมาแล้วและกระทำมาเป็นเวลานาน "ก็มากกว่า" เน้นถึงปริมาณการกระทำ ว่ามากกว่ามากจนไม่สามารถจะเปรียบกับสิ่งใดได้

3.2 การหลากคำ

การหลากคำหมายถึงการใช้คำที่มีความหมายอย่างเดียวกันในรูปคำที่ต่างกันออกไป เพื่อประโยชน์ในด้านความไพเราะของเสียง ทำให้เกิดความเพลิดเพลิน ไม่เบื่อหน่าย หรือ ในบางครั้งเพื่อเน้นความหมายให้ชัดเจนและให้เหมาะกับกาลเทศะรวมทั้งบุคคล เช่น คำที่มีความหมายว่า เกิน อาจใช้ว่า ย่าง จร สীลา จรสีลา คำเนิน พระราชคำเนิน และ เส็จพระราชคำเนิน เป็นต้น

ในพระปฐมสมโพธิกถา มีการหลากคำมาก และคำที่ใช้หลากกันนี้จะมีหลายชนิด ทั้งคำที่ใช้เรียกชื่อ คำแสดงกิริยาอาการ คำที่ใช้ประกอบหรือขยาย และคำที่ใช้ในการ เปรียบเทียบ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตอนพระนางสิริมหามายาทรงสุบินนิมิต เมื่อทรงครรภ์พระมหาบุรุษ

...แลที่ใกล้สระนั้นมีภูเขเงินลูกหนึ่ง แลมีวิมานทองสถิตอยู่บนเขานั้น จึงเชิญเสด็จ ขึ้นสู่ภายในกนกวิมาน ให้บรรทมฝ่ายพระเศียรไปฝ่ายปาจิณทิศ แลที่ใกล้รัษฎบรรพต นั้นมีสุวรรณคีรี แลมีเศวตหัตถิ์ข้างหนึ่งเหี้ยมอยู่บนภูเขาทองนั้น แล้วลงมาจากกาญจน-บรรพต ขึ้นมานบนไทรภูคีรีโดยอุกฤษฏ์ ภูซึ่งวงอันจับบุณฑริกปทุมชาติสีขาวเพ็งบานใหม่ มีเสาวคนธ์หอมฟุ้งคลอบ แล้วร้องโกญจนาทเข้ามาภายในกนกวิมาน...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 50)

จากตัวอย่าง เป็นการหลากคำ "ภูเขาเงิน - รัษฎบรรพต - ไทรภูคีรี" , "ภูเขาทอง - สุวรรณคีรี - กาญจนบรรพต" , และ "วิมานทอง - กนกวิมาน" คำว่า "เงิน" ใช้ต่างกันเป็น "รัษฎะ" และ "ไทรภู" คำว่า "ทอง" ใช้ต่างกันเป็น "สุวรรณ" "กาญจนะ" และ "กนก" คำว่า "ภูเขา" ใช้ว่า "คีรี" และ "บรรพต" การหลากคำดังนี้ เพื่อไม่ให้เกิด

ความเปื้อน่าย และทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกในเรื่องแสงและสี กล่าวคือ "เงิน" และ "ทอง" เป็นโลหะที่สะท้อนแสงได้ จึงก่อให้เกิดประกายสีเงินและสีทองเป็นเลื่อมพราย ช่วยให้ความงามของเงินซึ่งมีวิมานทองประดิษฐานอยู่และมีภูเขาทองอยู่ใกล้ๆ ที่ผู้อ่านมองเห็นในจินตนาการนั้น สวยงามมาก

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ ตอนพระเจ้าสุทโธทนะ ทูลลาพระพุทธเจ้าเพื่อปริญญานกัณฑ์ประพันธ์ต่อไปนี้

...แล้วทรงอภิวัตพระทศพลกราบทูลว่า ข้าแต่พระโลกนาถ อันว่าโพชนโคที่ข้าพระองค์ประมาทด้วยกายวจีจิตในพระสุคต ขอจงทรงพระกรุณาอภิธานุโพชนทั้งปวงแก่ข้าพระบาท จงทรงพระอนุญาติแก่ข้าพระพุทธเจ้า อันจะทูลลาเข้าสู่พระปริญญานกัณฑ์แล้วก็ เอนพระองค์ลงบรรทมเหนือที่สิริไสยาสน์นั้น ก็สู่สิ้นพระอัสสฬาสะปัสสฬาสะเข้าสู่พระปริญญานกัณฑ์นั้น สมเด็จพระสัมพันธวงศ์ เมื่อทรงทราบว่าพระพุทธบิดาภิธาน์เข้าสู่พระปริญญานกัณฑ์บังเกิดกรรมสังเวช จึงตรัสสั่งแก่พระสงฆ์ทั้งปวงว่า ท่านทั้งหลายจงพิจารณาซึ่งพระพุทธบิดาอันสิ้นพระชนม์ชีวิต อันมรณธรรมนี้มีได้มีสลายยอมทำลายชีพแห่งสัตว์ทั่วทั้งสิ้น เป็นอาจริกรรมคา จะได้เลือกหน้าหามิได้ในขณะที่นั้นอันว่าพระมหาปชาบดีแลพระยโสธราเทวี แลหมู่พระสนมทั้งหลาย นับทั้งเหล่าภักษิรียสภยราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง ต่างคนก็ชวนทรวงโศกาครุฬิลามปริเวณาการ พระพิชิตมารก็ตรัสเล่าโลมให้ระงับดับไต่กด้วยพระธรรมกถาอันจิจกาทิปฏิสังยุตต์ แล้วมีพระพุทธภิธาน์ตรัสสั่งพระมหากัสสปเถระว่า ทถาคคจะถวายพระบรมศพพระบิดา ท่านจงไปพิจารณาณกุณนิสถานอันสมควรจะกระทำอาภินิหารนั้น...

เมื่อการเชิงตะกอนทำสำเร็จแล้ว พระมหากัสสปก็กลับมากราบทูลพระบรมครู พระสัมพันธวงศ์ จึ่งทรงยกพระอุคฆังคโคธัมแห่งพระพุทธบิดาด้วยพระหัตถ์แล้วก็ทรงสัญญาการถวายสุคนธรสอุทกวารี พระธรรมเสนาบดีก็ช่วยโสรจสงหลังลงซึ่งสุคนโขทก สมเด็จพระโลกนาถทรงพระประมาศพระอุคฆังค... ฝ่ายพระชคิยวงศ์ภักษิรียราช แลหมู่นางพระสนมทั้งปวงนั้น มีพระมหาปชาบดีโคตมีเป็นประธาน ก็พร้อมกันกันแสงเชิงแซ่เสียงปริเวณาโกลาหลสนั่นสนั่น

สมเด็จพระอนันตญาณ ผู้มีพุทธานุภาพแล้วโลม กว้ยพระธรรมกลาอนิจจตาภิวิสังยุตต์
ระบับโสภณแห่งมหาชน อันว่าธรรมภาณสมัยมรรคผลก็บังเกิด มีแก่แปดหมื่นสี่พันบรรพชาใน
ที่สมาคมอันนั้น

(กรมสมเด็จพระปรมาณัติธิราช 2517 : 391 - 393)

ตัวอย่างนี้ มีคำที่ใช้เรียกพระพุทธรูปองค์หลายองค์ได้แก่ พระทศพล พระโลกนาถ
พระสุคต พระสัพพัญญู พระพิชิตมาร พระบรมครู และพระอนันตญาณนี้ การหลีกคำที่
เป็นพระนามนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อกว้ยพระเกียรติอันสูงยิ่งให้แก่พระองค์ เป็นการแสดงความ
เคารพยกย่องบูชาอย่างยิ่ง นอกจากนี้เพื่อมิให้เกิดความซ้ำซากและเบื่อหน่าย ทั้งยังเลือกใช้
คำให้สัมผัสคล้องจองกัน แสดงถึงพระปรีชาสามารถขององค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ที่ทรงสรรหาคำที่
เหมาะสมอย่างยิ่ง กล่าวคือมีลักษณะที่เด่นทั้งด้านเสียงและความหมาย พระนามที่มีเสียงยาว
เวลาออกเสียงสามารถทอดเสียงให้ยาวซึ่งทำให้เสียงมีเนืวนวลและอ่อนหวาน ฟังไพเราะรื่นหู
สามารถส่งและรับสัมผัสได้เป็นอย่างดี เช่นข้อความที่ว่า "ต่างคนก็ซ่อนหรวงโศกาครุพิลาป
ปริเวทนาการ พระพิชิตมารก็ตรัสเล่าโลมให้ระบับคัปปโสภณ" จะพบว่า "พระพิชิตมาร" รับ
สัมผัสกับ "ปริเวทนาการ" ได้ดีมาก เพราะคำท้ายเป็นเสียงยาว ทำให้เสียงไพเราะ
สละสลวย

ในด้านความหมาย แต่ละคำมีความหมายแสดงพระพุทธานุภาพและพระจริยวัตร

พระทศพล มีความหมายว่า พระผู้ถึงพร้อมด้วยพระญาณอันเป็นกำลัง 10 ประการ
ที่ทำให้พระองค์บันลือสื่อนาฬประกาศพระศาสนาได้มั่นคง ได้แก่

1. ฐานาฐานญาณ หมายถึงปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ
2. กรรมวิปากญาณ หมายถึงปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม
3. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ หมายถึงปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง
4. นานาธาตุญาณ หมายถึงปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆ
5. นานาภูมิติกญาณ หมายถึงปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติ คือ รู้ธัมมัสสย ความโน้มเอียง ความ
เชื่อดื้อ แนวความสนใจ เป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปต่างๆกัน
6. อินทริยปิโรปริยัตติญาณ หมายถึงปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทริยของ

สัตว์ทั้งหลาย

7. ฌานาภิสังกเลสาทิฏฐาณ หมายถึงปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความข้องแผ้ว
การออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติทั้งหลาย

8. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้อันทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้

9. จุตูปปาตญาณ หมายถึงปรีชาหยั่งรู้จุดีและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม

10. อาสวักขยญาณ หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

(พระราชนิพนธ์ 2520 : 202 - 204)

พระโลกนาถ มีความหมายว่า พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก

พระสุคต มีความหมายว่า พระผู้เสด็จไปได้แล้ว คือไปสู่การปรินิพพาน กับสิ้นสูญ
ไม่มีการเกิดอีก

พระสัพพัญญู มีความหมายว่า พระผู้รู้ทั่ว คือรู้ว่ อะไรคือความดี อะไรคือความชั่ว

พระพิชิตมาร มีความหมายว่า พระผู้ปราบมารให้พ่ายแพ้ คือ ชนะมาร

พระบรมครู มีความหมายว่า พระผู้เป็นครูผู้ยิ่งใหญ่ของโลก

พระอนันตญาณมุณี มีความหมายว่า พระผู้รู้มีความรู้อันไม่สิ้นสุด

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พระนามของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถา
ทั้งก่อนตรัสรู้และหลังตรัสรู้ มีอยู่หลายพระนาม ดังนี้

ก่อนที่พระพุทธองค์ทรงได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ คำที่ใช้เรียกพระนามของ

พระองค์คือ

พระสิทธัตถะ มีความหมายว่า มีความต้องการสำเร็จ หรือสำเร็จตามต้องการ

พระอังกิรัสราชกุมาร มีความหมายว่า พระผู้มีพระภคมีโอรสออกจากพระสรีรกาย

พระมหาบุรุษ มีความหมายว่า พระผู้เป็นบุรุษอันยิ่งใหญ่ของโลก

พระมหาสัตว์ มีความหมายว่า พระผู้เป็นที่พึ่งแห่งสัตว์ทั้งปวง

พระโพธิสัตว์ มีความหมายว่า พระผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระลูกเจ้า หรือสมเด็จพะลูกเจ้า เป็นคำที่ผู้ใกล้ชิดใช้เรียกเจ้าชายสิทธัตถะ เช่น

พระนางพิมพาโยสธรา และนายฉันทะ เป็นต้น

พระนามภายหลังตรัสรู้แล้ว คือ

พระผู้มีพระภาค หรือ พระผู้ทรงพระภาค มีความหมายว่า พระผู้มีโชค หรือผู้
จำแนกกรรม

พระพุทธเจ้า มีความหมายว่า พระผู้ตื่นแล้ว คือพ้นจากความมืด (กิเลสตัณหา)
ไปสู่ความสว่าง (พระสัทธรรม)

พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า มีความหมายว่า พระผู้บริสุทธิ์จากเครื่องเศร้าหมอง
ทั้งปวง ตรัสรู้โดยชอบด้วยพระองค์เอง

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีความหมายว่า พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

พระศาสดา มีความหมายว่า พระผู้ที่เป็นผู้สอน

พระสยัมภู มีความหมายว่า พระผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยไม่มีผู้ใดสั่งสอน

พระชินสีห์ มีความหมายว่า พระผู้ชนะทั้งราชสีห์

พระชินวร มีความหมายว่า พระผู้ชนะ

พระมุณีนาถ มีความหมายว่า พระมุณีเป็นผู้เป็นที่พึ่ง

พระสรรเพชญ์ มีความหมายว่า พระผู้รู้ทั่ว

พระโลกเชษฐ์ มีความหมายว่า พระผู้เป็นใหญ่ในโลก

พระบรมไตรโลกเชษฐ์ มีความหมายว่า พระผู้เป็นใหญ่ในโลกทั้ง 3 คือ
สังขารโลก สัตว์โลก และโอกาสโลก¹ หรือ มนุษย์โลก เทวโลก และพรหมโลก
(พระราชนิพนธ์ 2520 : 70 - 71)

พระอนันตคุณ มีความหมายว่า พระผู้มีคุณอันไม่สิ้นสุด

พระสมันตจักขุ มีความหมายว่า พระผู้เห็นแจ้งโดยทั่ว

พระบรมนราศก มีความหมายว่า พระผู้มีความเจริญยิ่งใหญ่เหนือคนทั้งปวง

พระภควันตบพิตร มีความหมายว่า พระผู้มีโชคอย่างไม่มีสิ้นสุด

¹โลกอันกำหนดด้วยโอกาส , โลกอันมีในอวกาศ, จักรวาล

(พระราชนิพนธ์ 2520 ; 71)

พระผู้ทรงสวัสดิภาพ มีความหมายว่า พระผู้ทรงความดี ความเจริญรุ่งเรือง
 พระโลกุตมาจารย์ มีความหมายว่า พระผู้เป็นเลิศแห่งผู้สอนสัตว์โลก
 สมเด็จพระธรรมสมาธิ มีความหมายว่า พระผู้เป็นเจ้าแห่งธรรม
 พระตถาคตเจ้า มีความหมายว่า พระผู้ไปแล้วเช่นนั้น

การหลากคำอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่

...มีพระสิริวิลาสเลิศเล่ห์หนึ่งว่า เทวราชธิดาอันแวดล้อมด้วยอเนกนิกร
 เทพอัปสรกัญญาในกุสุมเทวพิภพ ถ้ามีทั้งนั้นถูกดวงคอกโกกนุพมาลาอันโสภาปรากฏ
 ในท่ามกลางแห่งอเนกบุปผชาติทั้งหลายในคิมหฤถกาล มิฉะนั้นปานหนึ่งว่า
 องค์บรมจักรพัทธราชธิดาอันทรงสถิตในระหว่างแห่งขัตติยสามนต์ทั้ง 101 พระองค์
 มิฉะนั้นก็เหมือนกับพระยาสุวรรณราชวิหคหงส์อันปรากฏในท่ามกลางแห่งหงส์เนกคณา
 แลบินร่อนร่าบนอนิลบดประเทศฐาน มิฉะนั้น สุธรรณาวา วีย ก็ถูกกาญจนาวา
 อันลอยอยู่ยังท่ามกลางมหรณพสาครสมุทร มิฉะนั้น เทวนิโท วีย ประถูกท้าว
 เทพยวธรินทร์อันเสด็จนิสัณหาการ เบื้องบนบัดพุทกับพลศิลาอาสน์ ณ ภายใต้
 ตรุราชปาริภคณรพฤกษ์ในทิวคิงส์เทวโลก แลแวดล้อมด้วยทวยเทพคณานิกรบรรพต
 เป็นบริวาร มิฉะนั้น ภูโธ ยถา ก็เปรียบปานบุรณจันทร์ อันอเนกนักขัตตการา
 แวดล้อมเป็นบริวาร ในระหว่างคัคณาคลวิทีศพิชมพร มิฉะนั้น สุริยบุปผา ก็ถูก
 ดวงประภากรอันมีรัศมีไค้เกาแสนส่องไฟโรจน์จรัส มิฉะนั้น มิคราชา วีย ก็
เทียบทักพญาไกรสรมฤคินทรราช อันลีลาศออกจากสุวรรณคูหาสถาน...

(กรมสมเด็จพระปรมาณูตติธิโนรส 2517 : 16)

การพรรณนาถึงพระสิริโฉมอันงดงามของพระนางสิริมหามายาในตอนนี้ ได้ใช้คำ
 เปรียบเทียบหลายคำ ไค้เกา เล่ห์หนึ่ง กุจ ปานประหนึ่ง เหมือน ประจุ
 เปรียบปานและเทียบทัก คำเหล่านี้ในตำราไวยากรณ์เรียกว่า คำสันธาน ทำหน้าที่เชื่อม
 ความเปรียบเทียบ (กระทรวงศึกษาธิการ 2512 : 198)

การหลากคำเปรียบเทียบดังกล่าว มีจุดมุ่งหมายเพื่อไม่ให้เกิดความซ้ำซากและ
เบื่อหน่าย ผู้อ่านจะรู้สึกเพลิดเพลิน อ่านได้อย่างสบายใจไม่ต้องสะดุดกับคำที่ซ้ำๆ กันโดย
ไม่ได้เพิ่มรสไพเราะ อีกประการหนึ่ง การหลากคำเปรียบเทียบนี้เพื่อความไพเราะใน
คำณเสียง ต้องการให้เกิดเสียงกระทบกระทั่ง เช่น "จุจกวงแก้วนฉิฉิฉิ" จุจกับกวง
จะคล้องจองกันทำให้เสียงไพเราะยิ่งขึ้น

คำเปรียบเทียบที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถา นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีกมาก
ได้แก่ จุจดัง รว รวกับ รวกับว่า เปรียบ ปาน ประหนึ่ง เล่ห์
คววนา เสมือน คล้าย คล้ายกับ คววนาจุจ คววนากัง กังหนึ่ง กังหนึ่งว่า
กด เล่ห์ประจุ กัง กังหนึ่ง เสมอ เปรียบเสมอ เสมอเหมือน เพียง เพียงกัง
เพียงกังว่า จุจว่า และ เท้ากับ

3.3 คำสูง

คำสูง หมายถึงคำที่มาจากภาษาบาลีสันสกฤตและภาษาเขมร ซึ่งได้รับการยอมรับ
นับถือมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยว่าเป็นภาษาสูง เพราะเป็นภาษาที่ใช้ในศาสนา ทั้งศาสนาพุทธ
และศาสนาพราหมณ์ และใช้เป็นการราชาศัพท์ด้วย (กระทรวงศึกษาธิการ 2512 : 10 - 18)

ในทางวรรณคดีได้นำภาษาบาลี สันสกฤตและภาษาเขมรมาใช้แต่งวรรณคดีที่สำคัญๆ
โดยเฉพาะวรรณคดีพุทธศาสนาที่ต้องการความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ ความสง่างาม ความ
ไพเราะ การยกย่องเทิดทูนและการปลุกศรัทธา เช่น ไตรภูมิพระร่วง มหาชาติคำหลวง
ลิลิตยวนพ่าย ฉันทคุณวิสัยเวทกล่อมช้างและลิลิตโองการแข่งน้ำ เป็นต้น

พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีพุทธศาสนา เนื้อเรื่องเป็นพระประวัติของพระพุทธองค์
ซึ่งเป็นที่เคารพเทิดทูนอย่างสูงสุดของเหล่าพุทธศาสนิกชนทั่วไป ไม่ว่าในประเทศหรือต่างประเทศ
ดังนั้นในการทรงพระนิพนธ์ กรมสมเด็จพระปรมาลุนีธิ์ในรสังฆมณฑลจึงทรงเลือกสรรคำอย่างถี่ และ
สูงส่ง เพื่อให้เหมาะกับเนื้อเรื่องประการหนึ่ง และเพื่อเป็นการเน้นความหมายอธิบายความหมาย
และเพื่อความไพเราะในคำณเสียงอีกประการหนึ่ง

คำสูงที่ใช้ในพระปฐมสมโพธิกถา ส่วนมากจะเป็นคำสนธิและคำสมาสที่เกิดจากการ
ผูกศัพท์ต่างๆ เข้าด้วยกัน เพื่อใช้เป็นการราชาศัพท์และคำสำคัญๆ อื่นๆ ลักษณะที่มีบทสมาส

สมาคมฯ นี้ ในคัมภีร์สุโฆธาลังการถือว่าเป็น "คุณ" อย่างหนึ่งในการแต่งคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว เรียกคุณประเภทนี้ว่า "โอชคุณ" ท่านกล่าวว่า

...ตามที่มหิตสมาคมฯ ชื่อว่า โอชคุณ โอชคุณนี้เป็นชีวิตของคัมภีระ ความเรียง โอชคุณนั้น ไม่เกี่ยวข้องกับแม่ในปฐะ ร้อยกรอง กวีทั้งหลายยอมทำให้เป็นที่จับใจได้... โอชคุณ คุณคือความคึกคัก คุณสอนท่านว่าเป็นชีวิต เป็นหัวใจ เป็นแก่นของพันธะประเภทคัมภีระ ความเรียง หมายความว่า ในการเรียบเรียงพันธะประเภทความเรียงต้องกระทำให้เกิดโอชาแก่ผู้ฟัง... ดังนั้นโอชคุณจึงจำปรารถนาจะต้องผูกศัพท์ต่างๆ เข้าเป็นสมาสยวๆ ประดับประดาเข้ามา ผู้อ่านผู้ฟังจำต้องกำหนดแยกบทแยกศัพท์จับเค้าให้ได้ จะอ่านเรื่อยเรื่อยไปเหมือนอ่านกลอนไม่ได้ ต้องขบต้องคิด โอชคุณจึงเป็นข้อสำคัญในการแต่งความเรียง... ความน้อมนำใจของผู้สลับให้เกิดโอชคุณนี้ ย่อมปรากฏเกิดแก่ท่านผู้มีปัญญายิ่งยง ด้วยกำลังของการฝึกฝนบ่อยๆ ผู้มีปัญญาน้อยทอดเลยความพยายามเป็นหมกโอกาสที่จะสร้างโอชคุณให้แก่พันธะของตน

(นาวาอากาศเอกแย้ม ประพัฒน์ทอง 2504 : 71 - 74)

จากคำอธิบายนี้ จะเห็นว่าคำในพระปฐมสมโพธิกถาส่วนหนึ่งมีลักษณะเป็นโอชคุณ ซึ่งให้ความประทับใจแก่ผู้อ่านผู้ฟัง ต้องขบคิดต้องใช้ปัญญาและความพยายามจึงจะเข้าถึงคุณสอนนี้ คำที่ต้องขบขี้ลักษณะโอชคุณก็คือคำสูงที่ให้ความสง่างาม ความภาคภูมิใจ ความศักดิ์สิทธิ์และความสละสลวย นั่นเอง คำสูงจะปรากฏอยู่ทั่วไปในพระปฐมสมโพธิกถา ดังตัวอย่าง

...ขณะนั้นพระสิริมหาเมธาเทวีจำเดิมแต่ก่อนอาสาพบุรณมี 7 วันนั้น ทรงซึ่ง
สุคนธวิเลปะนะเสวยสิริสุขาภิรมย์ ในกิจอันแสนนันทฤกษ์ ครั้นถึง ๗ วันกำรบ 7
 เป็นวันอาสาพบุรณมี ในเพลเช้าทรงโสภจสงสุคนโธทก 16 กะละออมแล้ว
 ทรงปริจฉาคนหาทานด้วยพระราชทรัพย์นับได้ 4 แสน แล้วทรงชัตติยานารัราชภูษิต
เสวยปติโกชนาหาร แล้วทรงอุษฐานสมาทานอุโบสถศีล เสด็จเข้าสู่สุสิริศัพท์

อันประทับด้วยสรรพอสังการต่างๆ ทรงไถ่ยาสน์ เหนือพระแท่นที่สิริไถ่ยาสน์ หยั่งลง
สู่นิทรารมย์... (กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ในรศ 2517 : 49)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า คำที่ขีดเส้นใต้ไว้นั้นเป็นคำสูง มีความหมายในทางดี
เหมาะสมเป็นอย่างยิ่งสำหรับใช้กับพระนางสิริมหามายา คำ "สิริ" ที่ใช้ประกอบ
"เสวยสิริสุขาภิรมย์" "สิริศัพท์" และ "สิริไถ่ยาสน์" ทำให้แลเห็นชัดว่า กรมสมเด็จพระ
พระปรมาธิบดีฯ ในรศทรงเลือกสรรคำให้มีลักษณะสูงส่ง มีความหมายเป็นมงคล เพื่อให้
เหมาะสมกับบุคคลที่กล่าวถึง ถ้อยคำ "เสวยปติโกชนาหาร" ให้ความรู้สึกว่ พระกระยาหาร
ที่พระนางสิริมหามายาเสวยนั้น มีคุณภาพและดี "พิเศษสุด" คำ "สรรพอสังการ" ให้ความ
จำนวนและความรู้สึกว่ ภายในห้องที่ประทับของพระนางสิริมหามายา เต็มไปด้วยเครื่อง
ตกแต่งทั้งงดงามอย่างวิจิตรตระการตาเป็นอันมาก สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนอำนวยความสะดวกสบาย
ความสดชื่น เบิกบาน ทำให้พระนางทรงพระเกษมสำราญยิ่งนัก

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่

...เฉพาะพระพักตร์พระมหากษัตริย์ แล้วท้าวสหัมบดีพรหมก็ตั้งทักษิณญาณมณฑลลงเหนือ
พื้นแผ่นดินที่นฤมิตรรับ ยอพระกรคำนับน้อมประณมมัสการ ปานประหนึ่งว่าทิพย์มณฑ
โกมลชาติ อันรุ่งเรืองรุ่งโรจน์ด้วยเทพยดาอันถึงอุดมมงคลวิโรจน์สารภีรมย์ปราโมทย์
โดยสัจเคารพแล้วกราบทูลว่า ข้าแต่พระบรมนาถอยู่ทรงสิริเสาวภาคเจ้า ขออาราธนา
พระอินทร์เกล้าจงทรงพระมหากษัตริย์โปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาสัจวาททั้งหลาย อันเป็น
อัปราคษชาติมีสันดานอันเบาบางจากราคาหิกละสนั่น ก็มีในโลกนี้เป็นอันมาก เบื้องว่า
บมิได้สดับรับรสพระสัทธรรมก็เสื่อมสูญจากพระอริยมรรคญาณผลญาณเสียประโยชน์อันใหญ่
หลวง อนึ่งสัจวาททั้งปวงที่มีคุณภาณินิหารบริบูรณ์บำเพ็ญมาในสมเด็จพระพุทธศาสดาแต่อดีต
กาลจุลกอกปทุมชาติอันแก่เกื้อบิใกล้จะบานคอยสัมผัสสุริยรัศมี มีความปรารถนาจะ
เสาวนาการพระสัทธรรม แต่จวบจุบติกาลาภหเดียว ก็ควรจะหยั่งลงสู่อริยมุขสำเร็จ
มรรคจะมีก็แต่คนหนึ่งสองคนนั้นหามิได้ ที่ประกอบด้วยอุปนิสัยนั้นมีมากกว่าหมื่นแสน
สมควรจะตรัสรู้พระโลกุตระธรรมอันอุดมประการหนึ่ง ซึ่งพระพุทธองค์ทรงสร้างสม

สมดังสมารมีมาสิ้นกาล บัณฑิตบรรลุนิพพานสำเร็จแล้ว โฉนพระหฤทัย
จึงนิยมนิพพานไปสู่อภินิพพานที่พระโพธิสัตว์จะโปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาจะนี้ เมื่อมิได้
ทรงพระกรุณาปราณีแก่นิกนิกรสัตว์ จะมีใครตรัสพระสัทธรรมเทศนาจะให้สัตว์โลก
แสวงหาซึ่งที่พึ่งที่พำนักอันใดในโลกเล่า (กรณสมเด็จพะปรมาณูพิชิตโนรส

2517 : 219 - 220)

คำที่พระพรหมกราบทูลพระพุทธองค์นี้เป็นประเภคำสูงที่มีความงดงามทั้งด้านความ
หมายและเสียง เป็นต้นว่า "พระพัทธพระทศพลญาณ" มีความหมายว่า ใบหน้าของ
พระพุทธองค์ มีเสียงสัมผัสคือ พระ - พัทธ - พระ - พล "ทักษิณานุมน" มีความหมาย
ว่า นั่งตั้งเข่าขวาลงกับพื้น แสดงอาการอ่อนน้อมและเคารพนบนอบ "ยอพระกรคำณัม
น้อมประณมมัสการ" พระกร ประณม นมัสการ ล้วนเป็นคำสูง มีความหมายถึงการน้อม
ไหว้พระพุทธองค์ด้วยความเคารพอย่างสูง การหลีกคำที่มีความหมายถึงการไหว้ในตัวอย่างนี้
นอกจากให้ความไพเราะในคำเสียงกระทบกระทั่ง คือ คำณัม - น้อม - ประณม - นมัสการ
แล้ว ยังให้ภาพที่แสดงถึงการกระทำที่ต่อเนื่องกัน กล่าวคือ ยอพระกร หมายถึง การยกมือขึ้น
คำณัม หมายถึง ก้มศีรษะลง น้อม คือเอนตัวให้ต่ำลง ประณม คือการน้อมไหว้ นมัสการคือ
การไหว้ เพราะฉะนั้น "ยอพระกรคำณัม น้อมประณมมัสการ" จึงหมายถึงการยกมือประณม
พร้อมกับก้มศีรษะและน้อมตัวลงไหว้อย่างนอบน้อม อันเป็นกิจวัตรที่แสดงออกถึงความเคารพ
สักการบูชาอย่างสูงส่ง คำ "ทิพยบังกชโกมลชาติ" หมายถึง ดอกบัวที่มีความงดงามยิ่ง เป็น
ดอกบัวของเทพยดา คำบังกชและโกมล มีเสียงคล้องจองกัน และมีความหมายว่าดอกบัว
ซึ่งอาจเป็นสัญลักษณ์แทนดวงใจได้ คำในวลี "รุจิโรภาสคัวยทณขสโมธานถึงอุมังคคีโรตม์"
เกิดจากคำหลายคำสมาสและสนธิกัน คือ รุจิระหรือรุจิรา ซึ่งมีความหมายว่า งาม สว่าง
รุ่งเรือง สนธิกับ โอภาส มีความหมายว่า แสงสว่าง สมาสกับ ทณข มีความหมายว่าน้ำ
ทั้งสิบ สมาสกับ สโมธาน (สโมธาน เกิดจาก ส + ภู + ธาน) การประชุม การรวมกัน
สมาสกับ อุมังคคี มีความหมายว่า ศีระนะ และสมาสกับคิโรตม์ ซึ่งมาจาก คิร (ศีระนะ)
สนธิกับ อุตม (คิยัง สูงสุด) มีความหมายถึงศีระนะ ดังนั้น "รุจิโรภาสคัวยทณขสโมธานถึง
อุมังคคีโรตม์" จึงมีความหมายว่า มีความสว่างสุกใสงดงาม ตั้งแต่หัวถึงส้นที่ประณมจน

กระทั่งพระเศียร ผู้อ่านจะพบว่าวลีนี้มีความสูงส่งและงดงามทั้งในแง่ความหมายและเสียง
กระทบกระทั่งของสระพยัญชนะแพรวพราว

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีคำสูงอื่น ๆ ที่มีความหมายในทางงดงาม ภาควินิและสูงส่งยิ่ง
ได้แก่ "พระบรมนราสภ" ซึ่งเป็นพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า มีความหมายว่า พระผู้มี
ความเจริญยิ่งใหญ่เหนือคน คำ "ทรงสิริเสาวภาค" มีความหมายว่า มีพระสิริรุ่งงดงามยิ่ง
คำ "สัทธรรม" มีความหมายว่า พระธรรมอันดียิ่งหรือพระธรรมอันเป็นแก่นของศาสนา คำ
"กัมปราชัยชาติ" มีความหมายว่า ผู้มีกิเลสน้อย คำ "จุฬาทิกลาภา" มีความหมายว่า
คาลาสีบทหรือแนวทางที่ชี้ทางปฏิบัติสักระการ คือ โสกาปัตติมรรค สกาคามิมรรค อนาคามิ-
มรรค และอรหัตมรรค คำ "อัปโปสุกกิจ" มีความหมายว่า ความทอดย

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่

...ส่วนวายุสกุลบุตรได้สดับพระสัทธรรมเทศนาซึ่งพระศาสดาจารย์แสดงแก่เศรษฐีผู้เป็น
บิดาแห่งตน เหมือนอุจที่ตนรู้เห็นกับลงปัญญาพิจารณาในอริยมุขีสัจญาณ อันว่าภมมสันดาน
ก็เนื่องแล้ว พ้นจากอาสวกิเลสเป็นสมุจเจตวิวัชชีบรรลุแก่พระอรหัตมรรคผลญาณ พระพิชิต
บารุทรงทราบว่าพระยสจักมีได้เลื่อนจากพระศาสนา กลับเป็นฆราวาสบริโศกคามคุณคง
ก่อนแล้ว ก็ระงับเสียซึ่งอิทธาภิสังขาร บันดาลให้เศรษฐีเห็นซึ่งพระยสผู้เป็นบุตร อันสถิต
อยู่ในที่นั้น จึงกล่าวว่า ดูกรพ่อผู้เป็นบุตร บัดนี้ชนนี้ของพ่อปริเวทนาการเศร้าโศกเป็น
อันมาก พอลงให้ทานสัณฐิตแก่มารดา เมื่อพระยสได้สดับก็ทศนาพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงมีพระพุทธานุญาต ตรัสว่า ดูกรภุมมทัต ท่านมีจิตสำคัญประการใด
ยสกุลบุตรนี้ว่าได้บรรลุพระอรหัตตจิตเสียซึ่งกองกิเลส ยังเห็นควรจะปริวรรตสู่คฤหัสถ์
หินเพศ บริโศกคามคุณคงอยู่ก่อนอยู่หรือประการใด ข้าแต่พระบรมโลกอุมาจารย์ ซึ่งจะ
แปรเป็นเช่นพระพุทธรูปบริหารนั้นมิได้มี...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 255)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า คำที่ปรากฏในข้อความตอนนี้มีลักษณะเป็นคำสูง โดยเฉพาะ
คำที่ขีดเส้นใต้ไว้และคำที่เป็นพระพุทธานุญาต ได้แก่ "พระศาสดา" "พระพิชิตมาร"

"พระผู้มีพระภาคเจ้า" และ "พระบรมโลกอุมาจารย์" ล้วนมีความหมายไปในทางดีและสูงส่ง เป็นเชิงยกย่องและเทิดทูนพระบรมครูทุกคำ¹ ส่วนคำอื่นๆ เช่น "อาสวกิเลส" "สุมุจเฉตวิริติ" และพระอรหันตมรรคผลญาณ" เป็นคำที่มีความหมายในทางธรรม จึงนับว่าเป็นคำสูงที่มีความหมายเหมาะสมกับเนื้อความตอนนี

3.4 คำเกิดภาพ

คำเกิดภาพ หมายถึงคำที่บ่งลักษณะ ขนาด แสง สี เสียง ปริมาณ และอาการ เช่นคำว่า "เรียว" ให้ภาพว่ามีลักษณะเล็กลงไปตามลำดับ หรือต้นโตปลายเล็ก เป็นต้นว่า เรียวหนาม ทางโคนจะโตกว่าทางปลายลมหันลงไปตามลำดับ คำว่า "จิ๋ว" ให้ภาพที่มีขนาดเล็กมาก คำว่า "จ๋า" ให้ภาพของแสง สี และเสียง ว่ามีปริมาณมาก คำว่า "จี๋" ให้ภาพของปริมาณและการ เป็นต้นว่า ร้อนจี๋ เร็วจี๋ คำว่า "ก้อง" บอกให้ทราบถึงเสียงที่ดังมากซึ่งจะทำให้เกิดภาพติดตามมา คำว่า "แพรวพราว" ให้ภาพของแสงที่มีลักษณะแวววาว คำ "กะด่ากะด่าง" ให้ภาพของสีที่ไม่เสมอกันเป็นรอยค้ำๆค่างๆ คำต่างๆที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ถือว่าเป็นคำที่ทำให้เกิดภาพขึ้นได้ในตัวเองโดยไม่จำเป็นต้องอาศัยคำแวดล้อมอื่นๆ ช่วยขยายหรือช่วยประกอบ

คำเกิดภาพ เป็นคำที่มีคุณค่า เพราะสามารถช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความหมายได้อย่างลึกซึ้ง ทำให้รู้จักใคร่ครวญเพราะสะดุดใจในภาพที่เห็น อันเป็นผลให้ไม่มองข้ามความสำคัญหรือรายละเอียดที่น่าสนใจ ตัวอย่าง เช่น ในคำราประวัติศาสตรีกกล่าวว่า พม่ายกทัพมา 100,000 คน คำว่า 100,000 คน ให้ภาพทางจำนวนคนว่ามีมากเหลือเกิน ทำให้คิดว่าคนจำนวนมากเหล่านี้เดินทางกันอย่างไร กินอาหารกันอย่างไร มีวิธีการติดต่อกันอย่างไร มีการจัดเรื่องน้ำดื่ม น้ำใช้ ส้วม วนวายหรือโกลาหลกันเพียงไหน มีการควบคุมคนเป็นแสนคนกันได้อย่างไร ใช้วิธีบังคับหรือปลุกใจกันเป็นระยะๆ ต้องมีการพักผ่อนหย่อนใจหรือมีรายการบันเทิงกันบ้างหรือไม่ แม้ทั้งจะต้องมีความสามารถทั้งในเชิงรบและการบริหาร รวมทั้งการใช้จิตวิทยามากน้อยเพียงไร จึงจะรบชนะได้ (กาญจนา นาคสกุล 2521 : 194 - 195) นอกจากรายละเอียดต่างๆดังกล่าวแล้ว ผู้อ่านจะรู้สึกถึงเสียงดังกึกก้องของปืนเข้าคนจำนวนแสน เสียงเท้าสัตว์พาหนะ เสียงร้อง เสียงพูด เสียงสั่งการ ไก่กลิ้งควั่นไฟ กลิ้งอาหาร

¹ เรื่องความหมายของพระพุทธภาษานี้ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องการหลอกลวง

กลืนสามสัตว์ กลืนแห่งอโคสและอื่นๆ กันนี้จะเห็นว่า คำเกิดภาพมีคุณค่าในแง่ความหมาย
สาระสำคัญและความรู้สึก

นอกจากนี้คำเกิดภาพ ยังช่วยให้ผู้อ่านเห็นภาพเด่นชัดเหมือนภาพนั้นปรากฏอยู่
ต่อหน้าเช่นเกี่ยวกับการดูละคร ประสาทสัมผัสรับได้ทั้งทางหู ตา จมูก และกาย ก่อให้
เกิดความเข้าใจ ชាប់ซึ้งและสนุกสนานเพลิดเพลินและดื่มด่ำประทับใจในรสของคำเหล่านั้น
ตัวอย่างเช่น การพรรณนาภาพนางแก้วกิริยาในเรื่องขุนช้างขุนแผน ที่ว่า

เจ้าร่างน้อยคนนึ่งบนเตียงต่ำ คมขางามแฉล้มแจ่มใส
ควักนางนางงอนอ่อนละไม รอยโรเรียบรับประทับคี่
ฉมเป็ลลือยเล็ดยประจงจนมา งอนปลายเกศาคูสมศรี
พ่อนน้อยน่านนอ่อนคี่ มีหมอนข้างคู่ประคองเคียง
ขุนช้างขุนแผน

ผู้อ่านจะมองเห็นภาพหญิงสาวร่างแบบนาง อรชรอ่อนแอ นิสัยสงสี้ หน้าตาสะสวย
ไว้มวยาวประบ่า นอนหลับสนิทบนเตียงต่ำมีขนาดพอเหมาะกะกับตัว นอกจากนี้ยังรู้ต่อไปว่า
หญิงสาวผู้นี้รักสวยรักงามและมีความเป็นระเบียบ เพราะคำที่ว่า "รอยโรเรียบรับประทับคี่"
บ่งให้ทราบเช่นนั้น

คำ "น้อย" "นึ่ง" "ต่ำ" "คมต่ำ" "นาง" "งอน" "อ่อน" และ "เรียบ"
เหล่านี้ เป็นคำที่ทำให้เกิดภาพทั้งสิ้น

ในพระปฐมสมโพธิกถา มีคำเกิดภาพปรากฏอยู่มากตอนที่บรรยายหรือพรรณานาฏกิริยา
ของตัวละคร ความงามของธรรมชาติ ปาฏิหาริย์และความอัศจรรย์ต่างๆ คำเกิดภาพเหล่านั้น
เป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีแบบฉบับ (classic)
มาตรฐานเท่าทุกวันนี้

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่งคำเกิดภาพ

...พระราชกุมารนี้มีส่นพระบาทอันยาว...แลส่นพระบาทนั้นมีส่นแข็งแรงมธุณำรัตกัมพล
อันม้วนเข้าแลตั้งไว้...พระราชกุมารนี้มีนิ้วพระบาทแลนิ้วพระหัตถ์ทั้งหลายยาวเรียว

กุณินวาม...มีคำพระสงฆ์อันเรียกว่ากุญเญยวตังแห่งเนื้อทราย และมีพระมังสะ
 เนืองเป็นอันเดียวหุ้มรอบกัฐพระสงฆ์เต็มเสมอเป็นอันก็มีหลักฐานกลุมงามจุจัน
 ขาวสาสีอันมีครก...มีพระฉวีวรรณอันเหลืองงาม ทั้งสีทองทั่วพระวรกาย...
 มีพระฉวีอันละเอียด มิได้มีรูปละอองตึกทองพระกาย...มีเส้นพระโลมาคำสนธิ
 กุจสีคอกอัญญทัฬหังพระสรีรกาย แลเวียนเป็นทักษิณวัฏไค้ 3 รอบ...มีท่อน
 พระกายอันตั้งตรงจุจกายท้าวมหาพรหม จะไค้กลมใบในเบื้องหน้าและเบื้องหลัง
 เหมือนกายชนทั้งหลายอันก็หามิได้... มีพระมังสะอันหนาในที่ทั้ง 7 แห่ง...
 มีพระสกลกายบริบูรณ์จุจกึ่งกายท่อนหน้าแห่งพาราธสีห์ อธิบายว่า ชรรค
 กายแห่งราชสีห์นั้น ท่อนกึ่งข้างเบื้องหน้านั้นลัวที่บริบูรณ์ ท่อนกึ่งข้างเบื้องซ้าย
 นั้นพานจะบกพร่อง อันพระกายแห่งพระมหาบุรุษบริบูรณ์พร้อมทั่วทั้งพระองค์
 มิได้บกพร่อง พระอังกาพยพิใหญ่่น้อยทั้งปางที่ควรจะยาวแลสั้น ควรจะล้า
 จะเรียกว่าจะกลมในที่ใดๆ ก็มีหลักฐานอันงาม... มีคำพระศออันกลุมงามเป็น
 อันก็จุเขาโคทอง... พระสุรเสียงนั้นดังก้องจุจจะเสียงเมฆอันบันลือ...
 มีระเบียบพระพนต์เรียบเรียงเสมอเป็นอันดี... มีระเบียบพระพนต์มิได้ห่าง
 สนธิเป็นอันดีจุระเบียบแห่งแก้ววิเชียรอันตั้งเรียบเรียงระคัมไว้นบนแผ่นกระดาน
 ทอง... มีพระเขี้ยวทั้ง 4 อันขาวบริสุทธิ์รุ่งเรืองด้วยรัศมีอันโอฬารยิ่งกว่า
 รัศมีแห่งดวงดาวประกายพรึก... มีพระชีวหาอันอ่อนแลกว้างยาวยิ่งกว่าขน
 หังปวง... มีดวงพระเนตรอันคำยิ่งนัก อธิบายว่า ในดวงพระเนตร ใ้ว่า
 จะคำหังสั่นก็หามิได้ ในที่อื่นควรจะเขี้ยวก็เขี้ยวบริสุทธิ์จุจสีคอกสามหาว ที่ควร
 จะเหลืองก็เหลืองทั้งสีคอกกรรวิการ์ ที่ควรจะแดงก็แดงทั้งสีคอกเซ่งแลคอกชบา
 ที่ควรจะขาวก็ขาวทั้งสีคาวประกายพรึก ที่ควรจะดำก็ดำทั้งสีนลประจำคิควาย...
 (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 72 - 80)

พระสิทธิศัตรราชกุมารทรงมีมหาบุรุษลักษณะ 32 ประการ เรียกว่า ทวัตติงสมหาบุรุษ
 ลักษณะได้แก่

1. มีพื้นผ้าพระบาททั้งสอง เสมอกันเป็นอันดี
2. พื้นผ้าพระบาททั้งสอง ประกอบด้วยลายลักษณะงจักรข้างละอัน
3. มีสนพระบาทอันยาว
4. นิ้วพระบาทและนิ้วพระหัตถ์ยาวเรียวดูจนนิ้ววานร
5. พื้นผ้าพระบาทและผ้าพระหัตถ์อ่อนนุ่ม
6. ผ้าพระบาทและผ้าพระหัตถ์ประดับด้วยลายตาข่าย กระจุกตาข่ายอันช่างผู้นลาคดักไว้

ในช่องพระบัฏ

7. ซักพระบาทตั้งลอยอยู่บนหลังพระบาท
8. มีลำพระขงซ้อนเรียวดูเกลียวแห่งข้างเนื้อทราย และมีพระมังสะเนื่องเป็นอันเคียวหุ้มรอบอวัยวะพระขงเห็นเสมอเป็นอันดี สัตฐานกลมงามดูจนชาวสาละอันมีครก
9. ผ้าพระหัตถ์ทั้งสองข้างเหยียดลงดูไปถึงพระชาตุมณฑล (เข่า) ทั้งสองข้างโดย

ไม่ตองกม

10. พระคุดหะลับอยู่ในฝ่ามือประคองนิ้วทองกำบังไว้
11. พระฉวีวรรณเหลืองงามทั้งสีทองทั่วทั้งพระกาย
12. พระฉวีละเอียก ไม่มีรูสีละอองใดๆติดต้องพระกายได้
13. พระโสมมาเกิดขึ้นเฉพาะขุมละเส้น
14. เส้นพระโสมมาคำสนธิ กระจุกออกอัญหั่วทั้งพระสรีรกาย และเวียนเป็นทักษิณาวฏ (เวียนขวา) ใต้ 3 รอบ ปลายพระโสมมากลับขึ้นเบื้องบนทั้งสิ้น
15. หอนพระกายตั้งตรงดูกายท้าวมหาพรหม
16. มีพระมังสะอันหนาในที่ 7 แห่ง คือหลังพระหัตถ์ทั้งสอง หลังพระบาททั้งสอง พระอังสาทั้งสองข้างและที่ลำพระศอ กำบังมิได้เห็นเส้นปรากฏออกมาภายนอก
17. พระสกลกายบริบูรณ์ดูถึงกายท่อนหน้าแห่งพระยาราชสีห์
18. มีทามกลางพระปฤษฎางค์ (หลัง) อันเต็มบริบูรณ์
19. มีปริมณฑลพระกายบริบูรณ์พร้อมดูปริม ณฑลแห่งต้นไม้ไทร
20. มีลำพระศอกอันกลมงามเสมอเป็นอันดีดูเขาโคทอง เมื่อเปล่งพระสุรเสียงออกมา ระเบียบเส้นที่ลำพระศอกมิได้ปรากฏออกมาภายนอก พระสุรเสียงดังก้องดูเสียงเมฆอันมันลือ

21. มีพระเส้นสำหรับนำรสดาหารไปประมาณ 7,000 เส้น ล้วนเต็มไปด้วยกลิ่น
ขึ้นมาเมืองบนทั้งสี่ แล้วรวบรวมเข้าที่พระศอ มาตราว่าเสวยพระกระยาหารแต่ประมาณ
เท่าเมล็ดงาหนึ่งก็ดี แต่พอถึงปลายพระชีวหา รสก็แผ่ซ่านไปทั่วพระสรีรกายทั้งปวง

22. พระหนูเสมอด้วยคางแห่งพญาราชสีห์หรือสัตว์ฐานแห่งวงพระจันทร์ในวันทวาหสี
ศุกลบัณขันธ์ 12 คำ

23. มีพระหนตถ้วน 40 ทศ เมืองบน 20 เมืองล่าง 20 เท่ากัน

24. ระเบียบพระหนตเรียบเรียงเสมอเป็นคันค้ำ

25. ระเบียบพระหนตชิดสนิทกันมิได้ห่าง

26. พระเขี้ยวทั้งสี่ขาวบริสุทธิ์ รุ่งเรืองด้วยรัศมีโอภาสยิ่งกว่ารัศมีแห่งดวงดาว

ประกายพรึก

27. มีพระชีวหาอันอ่อนแอกว้างยาวยิ่งกว่าชนทั้งปวง

28. มีพระสุรเสียงอันไพเราะดุจเสียงท้าวมหาพรหมและเสียงแห่งนกการเวก

29. มีดวงพระเนตรอันดำยิ่งนัก อธิบายว่าในดวงพระเนตรใช้ว่าจะดำทั้งสี่อันหาไม่
ในที่อันควรจะเขี้ยวก็เขี้ยวบริสุทธิ์ดุจสีดอกสามหาว ที่ควรจะเหลืองก็เหลืองดังสีดอกกรรณิการ์
ที่ควรจะแดงก็แดงดังสีดอกเข่งและดอกชบา ที่ควรจะขาวก็ขาวดังสีดาวประกายพรึก ที่ควรจะดำ
ก็ดำดังสีผลประคำดีควาย และกระบอกพระเนตรนั้นงามดุจสีหัตถ์แก้วในสุวรรณนิมานอัน

เผยออก

30. มีดวงพระเนตรอันสุกใสงามดุจดวงตาของลูกโคอันคลอได้ประมาณครึ่งหนึ่ง

31. มีพระอุณาโลมชาติขึ้นระหว่างพระขนงทั้งสอง ท่ามกลางพระนลาฏเวียนเป็น
ทักษิณาวฏ มีพระมออันขาวแลอ่อนดุจสีอันประณีต 100 ครั้ง ถ้าจะจับปลายเส้น
พระโลมาชักออกก็ยาวประมาณถึงถึงพระกร

32. มีพระนลาฏและพระเศียรอันสมบูรณ์ พ้นพระมิ่งสะนูขึ้นตั้งแต่หมวกพระกรณ
เบื้องขวาปกขอบพระนลาฏมาถึงหมวกพระกรณเบื้องซ้าย งามเหมือนอุณห์สมบัติ (กระบี่หน้า)
พระเศียรนั้นกลมงามบริบูรณ์ได้ครบพร้อม

คำพรรณนาพระมหาบุรุษลักษณะทั้ง 32 ประการของเจ้าชายสิทธัตถะนี้ ประกอบด้วย คำเกิดภาพเป็นจำนวนมาก ทั้งคำที่แสดงลักษณะ ขนาด ปริมาณ สี แสง และเสียง กล่าวคือคำเกิดภาพที่แสดงลักษณะได้แก่คำว่า "ม้วน" "เรียว" "เกลียว" "กลม" "ตรง" "ระคับ" "อ่อน" "ละเอียด" "เวียน" และเสมอ คำที่บอกขนาดได้แก่คำว่า "ยาว" "สั้น" "หนา" "กึ่ง" "ล่ำ" "พี" "ใหญ่" "น้อย" และ "กว้าง" คำที่บอกปริมาณได้แก่คำว่า "เต็ม" "บริบูรณ์" "บกพร่อง" "กึ่ง" "ท่อน" และ "4" คำที่บอกสีได้แก่คำว่า "แดง" "เหลือง" "ทอง" "ดำ" "ขาว" และ "เขียว" คำที่ให้ภาพของแสงได้แก่คำว่า "รัศมี" และ "โอภาส" ส่วนคำที่บอกให้ทราบถึงเสียงได้แก่คำว่า "ก้อง" คำเหล่านี้ช่วยให้ผู้อ่านมองเห็นภาพพระองค์กายพพแต่ละองค์ได้ชัดเจนว่ามีลักษณะอย่างไร เช่น สันพระบาทจะมีลักษณะยาวและมีสีแดง ลำพระชงฆ์จะมีลักษณะใหญ่ในเบื้องต้นและค่อยๆ เล็กลงตามลำดับ เหมือนแข้งของเนื้อทราย พระฉวีละเอียดและมีสีเหลืองทั่วทั้งพระวรกาย เส้นพระโลมาดำสนิท และเวียนเป็นทักษิณาวฏ์ ดังนี้ เป็นต้น

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่อนที่พระมหาบุรุษทรงกระทำความเพียรเพื่อบรรลุนิพพาน ดังนี้

...จำเริญแต่นั้นมาเสด็จสถิตอาศัยรุกขมูลต้นไถ ก็เสวยผลอันหล่นลงมาแต่ไม้ต้นนั้น แล้วภายหลังกลับไปปึงพลาตเล้าได้กัฏฐาหารมาแล้วก็นอนลดน้อยลง มีประมาณเท่า ผลกระเบาแลผลพุทรา ลดน้อยถอยลงไปจนเท่าเมล็ดถั่ว เมล็ดข้าวสารหัก เมล็ดงา ทรายเท่าจนถึงเมล็ดพรรณนิกกาค... พระมิ่งสะแลพระโลหิตก็เหือดแห้งทั่วทั้งพระสกลกาย พระสกลกายก็ชุ่มฉ่ำยิ่งนักครวนาคูกคอกไม้อันหล่นลงจากขั้วแล้วเหี่ยวแห้ง ยังแต่หนังหุ้มพระอัฐิ แลพระอัฐิปกฏฐากแลสีข้างก็เห็นคุดค้อม วิกิการปรากฏดูระเบียบแห่งกลอนเรือนอันเรียบเรียงไว้ เบื้องว่ายกพระหัตถ์ปรามาสบนพระเศียร ก็ประสบแต่แถวพระเส้นแลพระอัฐิควรจะสังเวชเพทนา...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 139 - 140)

คำเกิดภาพที่ปรากฏในตัวอย่างนี้ ได้แก่คำที่เป็นชื่อผลไม้และพันธุ์ผัก ซึ่งมีขนาดลดหลั่นกันลงไป คือ ผลกระเบา ผลพุทรา เมล็ดถั่ว เมล็ดข้าวสารหัก เมล็ดงา และเมล็ดผักกาด คำเหล่านี้จะให้ภาพในคำอันปริมาณและความรู้สึก ผู้อ่านจะเห็นภาพและรู้สึกได้ชัดเจนว่า พระกระยาหารที่พระมหาสัตว์เสวยในแต่ละครั้งนั้นจำนวนจะลดน้อยลงลง

คำ "เหือกแห้ง" "ชุมผอม" "เหี่ยวแห้ง" และ "หนังหุ้มพระอริ" เป็นคำที่ให้ภาพในคำลักษณะ ผู้อ่านจะมองเห็นภาพพระสรีระของพระมหาสัตว์ชุมชืดผอม ปราศจากพระมังสา มีแต่หนังหุ้มพระอริ คนที่เคยเห็นพระพุทธรูปปางบำเพ็ญทุกรกิริยาแล้วจะเข้าใจได้ชัดเจนทีเดียว

คำ "คด" "ค่อม" ให้ภาพทางด้านลักษณะเช่นกัน ทำให้เห็นภาพพระปฤษฎางค์ของพระองค์ไม่ตรง แต่กลับงอเหมือนหลังคนแก่หง่อม ส่วนคำ "กลอนเรื้อน" และ "รื้อยเรียง" ทำให้เลเห็นภาพพระอริปฤษฎางค์ว่ามีลักษณะเหมือนกลอนของเรื้อนที่ช่างไม้จักสร้างขึ้นเป็นแถว มองเห็นชัดเจน

คำ "แถวพระเส้น" และ "พระอริ" ยิ่งช่วยเน้นให้ภาพพระสรีระอันชุมผอมของพระองค์เด่นชัดขึ้น ผู้อ่านจะรู้สึกเลื่อมใสเคารพบูชาและเกิดศรัทธาขึ้นเต็มเปี่ยมหัวใจด้วย ได้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความพากเพียร ความมานะอดทน ต้องทรงทนทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส เพื่อแสวงหาพระสัทธรรมสำหรับช่วยมวลสัตว์โลกให้พ้นจากวัฏสงสาร ความรู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณอันล้นพ้นนี้ ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นเพราะผู้อ่านมองเห็นภาพซึ่งก่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนและเกิดความรู้สึกสะเทือนอารมณ์ลึกซึ้ง

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนพลมารแปลงกายเป็นรูปต่างๆ

...ตัวมารโยธาแต่ละคนๆพื้นพิภพนานา ตาเหลือกเหลือองแลเขียวโง้งออกนอกปาก
หน้าผากเกลือกควมวกค่อมคด หนวดปรากฏจุลจลทองแดงแข็งกระด้าง รูปร่าง
ดูร้ายกาจหยาบซ่าหน้าเสยะ ผมหยิกสยของม้วนทบคุกั่นหอยเป็นกลุ่มกลม เล็บแต่ละ
เล็บทั้งใหญ่ทั้งคมทั้งแหลมเล่ห์หลาว ยาวโง้งทุกคน แต่ละคน ๆ ล้วนมีมือถือ
สรรพศาสตราวุธหลากหลาย มีกายสูงคาพยุทหนึ่งบ้าง 3 คาพยุทบ้าง

กึ่งโยชนบ้าง โยชนหนึ่งบ้าง 2 โยชน 3 โยชน ก็มีบ้าง ต่างๆแสดงฤทธิ์เต็ม
 โลโคคขึ้นบนอากาศตวาดคัพพีล้าเนียงเสียงสะท้อนสะท้อนก้องดุจทองพสุธาจะโทรมทรุด...
 (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 164 - 165)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า คำบรรยายภาพมารแต่ละคนนี้ ล้วนแต่ทำให้ผู้อ่านมองเห็น
 รูปร่างลักษณะหน้าตาของมารเหล่านั้นได้ชัดเจน เป็นต้นว่า "ตาเหลือกเหลือองแลเขียวโง้ง"
 คำ "เหลือก" และ "เหลืออง" ให้ภาพลูกนัยน์ตามีสีเหลือองและมีลักษณะเหลือกกลับกลอก
 ไปมา ส่วน "โง้ง" ให้ภาพเขียวที่ยาวจนนอกนอกปาก "หน้าผากเกลือกคิ้วขมวดค้อมคด"
 คำ "เกลือก" ให้ภาพหน้าผากที่กว้างผมนมดอยไปอยู่ข้างหลัง คำ "ขมวด" ทำให้แลเห็น
 ลักษณะ "หน้านิ้วคิ้วขมวด" ส่วน "ค้อม" และ "คด" ทำให้เห็นลักษณะคิ้วที่ห้อยต่ำไม่ตรง
 คำ "แข็งกระด้าง" ที่ใช้กับหนวนี้ ให้ความเข้าใจแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดีว่าหนวของมาร
 จะแตกต่างจากหนวของคนธรรมดา

"หน้าแสบะยมหยิกสยงม้วนทบตุจก้นหอยเป็นกลุ่มกลม" คำ "แสบะ" "หยิก"
 "สยง" "ม้วน" "ทบ" "กลุ่ม" และ "กลม" ให้ทั้งภาพและความรู้สึก กล่าวคือ
 ผู้อ่านจะมองเห็นมารแต่ละคนหน้าเหยเก ผมหักหยักแกมม้วนทบเกาะกันเป็นกลุ่ม ทุแล้วเกิด
 ความรู้สึกสยดสยองน่าเกลียดน่ากลัว

ส่วนเล็บของมารแต่ละคนก็ทั้งใหญ่ ทั้งคม ช้ำยังแหลมยาวโง้งอีกกล้วย คำ "ใหญ่"
 "คม" "แหลม" "โง้ง" ให้ภาพเล็บอย่างชัดเจน

สำหรับคำ "หลากหลาย" ให้ภาพทางค่านปริมาณว่ามีอาวุธต่างๆเป็นจำนวนมาก และ
 ต่างชนิดกัน คำ "สูง" และ "หนึ่ง" "2,3" ภาพพูด ให้ภาพทางค่านขนาด ทำให้แลเห็น
 ว่าพวกมารมีขนาดสูงต่ำต่างๆกัน คำ "สะท้อนสะท้อน" และ "ก้อง" บอกให้ทราบเกี่ยวกับ
 เสียงว่าดังมาก ส่วน "โทรมทรุด" ให้ภาพทางค่านลักษณะ ค้วยอำนาจและฤทธิ์เดชของ
 พวกมาร พื้นแผ่นดินแทบจะกลืนหายไป

3.5 คำแสดงอาการเคลื่อนไหว

คุณสมบัติที่ประการหนึ่งของคำที่ใช้ในวรรณคดี ได้แก่คำที่แสดงอาการเคลื่อนไหว

ไต่ในตัวเองโดยไม่ต้องอาศัยคำอื่นช่วย เช่น คำว่า "หลังไหล" จะแสดงอาการไม่หยุดนิ่ง เคลื่อนที่จากจุดหนึ่งไปยังจุดหนึ่งต่อไปเรื่อยๆ คำประเภนี้มีลักษณะคล้ายสิ่งที่มีชีวิต กล่าวคือ สามารถแสดงกิริยาอาการได้เช่นเดียวกับคนหรือตัวละคร ดังนั้นเมื่อผู้ใช้คำลักษณะนี้ แต่งคำ ประพันธ์ จึงทำให้คำประพันธ์นั้นมีชีวิตจิตใจ ผู้อ่านจะมีความรู้สึกเหมือนได้ดูการแสดงจริงๆ ได้เห็นภาพและการเคลื่อนไหวของตัวละคร ย่อมก่อให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินและซาบซึ้ง ในคำประพันธ์ยิ่งขึ้น

ในพระปฐมสมโพธิกถา กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้คำแสดงอาการ เคลื่อนไหวเป็นจำนวนมากเพื่อบรรยายและพรรณนาเกี่ยวกับกิริยาอาการของตัวละคร ปาฏิหาริย์ ความอัศจรรย์ ปรากฏการณ์ธรรมชาติ ความงดงามของธรรมชาติและบรรยายกาศแห่งความ รื่นรมย์ เปื้อนน้ำย เกรี้ยวสลก และอื่นๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...เต็มด้วยอุทกชาติวารีมีเบญจกมุทอุบลบริบูรณ์ บ้างคูดมบันแบงบานมณฑล ไซซจร
เกสรสุคนธรสพุ่งไปในทิศต่างๆกอบประด้วยหมู่พืชชาติทั้งหลาย เป็นต้นว่า หงส์มยุรโกจรจา
จากพรวกบินร่อนร่อนถวายเป็นเสียงเสนาสนั้น นกทั้งหลายนั้นลงเล่นข้างป่าจันทน์แล้วบินสื่อ
เสียงอันไพเราะ ไบยบินผ่านยอดปราสาทไปลงเล่นในสระ ข้างปัจฉิมทิศ ลางเหลาลง
เล่นในสระฝ่ายปัจฉิมทิศ แล้วบินผ่านยอดปราสาทไปข้างบูรพทิศก็มี ลางหมู่ก็ยังลงเล่น
ในสระข้างทักษิณแล้วบินผ่านปราสาทไปลงสระข้างทิศอุดร บ้างก็ร่อนขึ้นจากสระฝ่าย
อุดรทิศ แล้วบินผ่านปราสาทไปลงสระฝ่ายทักษิณดังนี้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 96)

จากตัวอย่าง แสดงอาการเคลื่อนไหว ได้แก่คำว่า "พุ่ง" "บิน" "ร่อน"
"ร่อน" "เล่น" "ไบยบิน" และ "ร่อน" คำเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการเคลื่อนไหวของ
ละอองเกสรดอกไม้และนกชนิดต่างๆ กล่าวคือคำว่า "พุ่ง" แสดงการเคลื่อนไหวของละออง
เกสรดอกไม้และดอกไม้ต่างๆ เมื่อต้องลมพัดเกสรจะปลิวซจรขยาย พร้อมทั้งส่งกลิ่นหอมฟุ้งกลบ
อบอวลทั่วไป

คำ "บิน" "โบยบิน" "ร่อน" "ร่าร่อน" "ร้อง" และ "เล่น" แสดงอาการเคลื่อนไหวของนกในอิริยาบถต่างๆ คือทั้งบิน กลาร่อน ส่งเสียงร้อง และลงเล่นในสระ คำ "บิน" และ "โบยบิน" แสดงอาการเคลื่อนไหวที่แตกต่างกัน คือ "บิน" เป็นการเคลื่อนไหวโดยการขยับปีกขึ้นๆลงๆ เพื่อพาตัวให้เคลื่อนที่ เป็นอาการที่ค่อนข้างรวดเร็ว ส่วน "โบยบิน" หมายถึงการบินที่นุ่มนวลเชื่องช้ากว่า นานๆจึงจะขยับปีก แนวในการบินอาจเป็นวงกลมหรือวงรี ภาพของนกในขณะโบยบินมีความงดงามมากกว่าขณะบิน

คำ "ร่อน" และ "ร่าร่อน" ก็แสดงอาการเคลื่อนไหวที่แตกต่างจาก "บิน" และ "โบยบิน" เล็กน้อย คือการ "ร่อน" และ "ร่าร่อน" เป็นการเคลื่อนที่ในลักษณะวงกลม วงรี หรือวนเวียนไปมา โดยการกลาอาศัยการขยับปีกนานๆครั้งหรือไม่ขยับปีกเลย คำที่แสดงอาการเคลื่อนไหวดังกล่าวมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันและให้ภาพการเคลื่อนที่ของนกนานาชนิดอย่างงดงามชวนมองยิ่งนัก

คำ "ร้อง" แสดงอาการขยับปากและเปล่งเสียง เป็นอาการเคลื่อนไหวที่ผู้อ่านได้เห็นทั้งภาพและได้ยินทั้งเสียง ทำให้เกิดความเพลิดเพลิน เมื่อประกอบกับอาการ "เล่น" ของนกต่างชนิดและมีจำนวนมากด้วยแล้ว ผู้อ่านคงมองเห็นภาพอันน่ารักน่าเอ็นดู ก่อให้เกิดความชื่นชมและเบิกบานใจเป็นอย่างยิ่ง

อีกตัวอย่างหนึ่งทรงใช้คำแสดงอาการเคลื่อนไหว ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพการใช้ชีวิต

ฝ่ายขุนนางกษัตริย์ทั้งหลายกาลเมื่อจะยกทัพขึ้นพ้อมกันอันกระหยับกริการายย้าย
กระบวนรำก็พร้อมๆกัน สรรพภาณุจนารถอันประทับด้วยสัตว์รัตนมณีก็ให้ไพร่
ไฟโรจน์รังสีจรัสทั่วทั้งพื้นภายในปราสาทก็โอบาสเพียงวิษุทธสาสายฟ้าแลบได้
สักแสนครั้ง กาลเมื่อนางระบำทั้งหลายยกย้ายมาทแยงของตามลอบองว่า
ย่างเหยียบลงบนพื้นทองในท้องแห่งปราสาท ก็มีอาการลีลาอันงามปาน
ประหนึ่งว่าพันแห่งคณนางสุวรรณหงส์ อันเยื้องย่างเล่นเหนือยอดจักรภูมบรรพ
แต่นางทั้งหลายมีดวงพักตร์อันงามเปล่งปลั่งดังวิเศษบุพชาติคือคอกบัวบาน ต่าง
พ้อมพลาจชายเนตรชำเลืองแลพระมหาสัตว์ให้กำหนดโกสมนัสเสนา...

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า คำที่ขีดเส้นใต้ไว้แล้วนั้น เป็นคำแสดงอาการเคลื่อนไหว ของมือ เท้า ตา และบางส่วนของร่างกาย เช่น ไหล่ ตะโพก ในขณะที่นางระบำทั้งหลาย กรีกกรายรำว่า มือ เท้า ไหล่ และตะโพก ก็จะเคลื่อนไหวไปตามจังหวะเพลง ส่วน สายตาก็จะทอดชำเลื่องแลไปยังพระมหาบุรุษ เพื่อให้พระองค์เกิด "กำหนดโสมนัสเสนาหา" คำแสดงอาการเคลื่อนไหว นอกจากจะทำให้เห็นภาพการเคลื่อนไหวแล้ว ยังทำให้คำประพันธ์ ตอนนี้มี "ชีวิต" ซึ่งสร้างความสนใจให้แก่ผู้อ่านเป็นอย่างมาก คำบางคำ เช่น "ชายเนตร" และ "ชำเลื่องแล" ไม่เพียงแต่แสดงอาการเคลื่อนไหวเท่านั้น เสียงของคำยังไพเราะและ ให้ความรู้สึกวามหวานอีกด้วย

คำแสดงอาการเคลื่อนไหว ให้ภาพที่แสดงอาการไม่อยู่นิ่งทั้งคงามและอ่อนช้อยโดย เฉพาะคำ "กระหยับ" "กรีกกราย" และ "ลีลาศ" คำ "ยก ย้าย เยื้อง ย่อง ย่าง เหยียบ" ให้ภาพการเคลื่อนไหวที่ต่อเนื่อง เสียงของคำส่วนใหญ่วาบรื่นและให้ความรู้สึก เคลิบเคลิ้ม

อีกตัวอย่างหนึ่ง ไก่แก้ว

...ส่วนว่ายสกุลบุตรนั้นตื่นขึ้นในเวลาล่วงมัชฌิมยาม ได้ทัศนการเห็นนางปริจจาริกา ทั้งปวงอันนอนหลับปราศจากสติสัมปชัญญะสำเริงซึ่งวิปการต่างๆ มีกรน คราง ละเมอ เพื่อพิลาปร่ำไรเป็นต้น ถึงกายวิกลวิการ ปานประหนึ่งว่าอุสุภกเพรพ้อ้นทอดทิ้ง กลิ้งเกลื่อนกลาดอยู่ในสุสานประเทศ ก็มีความสังเวชด้วยอาทินวญาณกันมั่งเกิดใน สันดาน คำวิเหนื่อน่ายจากกิเลสราคะก็เปล่งอุทานว่าที่ว่า ธรรมคาอยู่ในสรวาสา นึกอปรไปด้วยอุปัทวันถันตราย จึงอุฎฐากาจากที่สิริไสยาสน์แล้วสอกลใส่สุวรรณบาพุการองเท้าทองบทจรไปสู่ทวารปราสาท...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 252)

จากตัวอย่าง คำ "ตื่น" "ทัศน" "กรน" "คราง" "ละเมอ" "เพื่อ" "พิลาป" "ร่ำไร" เป็นแสดงอาการเคลื่อนไหวในอิริยาบถต่างๆได้แก่ การตื่นขึ้นจากการนอน การมองดู การเปล่งเสียงในลักษณะกรน คราง ละเมอ บ่น เพื่อยังไม่ไ้สติ

และคร่ำครวญ ซ้ำๆ ซากๆ ส่วนคำ "กลิ้ง" เป็นการเคลื่อนไหวจากที่หนึ่งไปยังที่หนึ่ง คำ "เป่าลมอุทาน" หมายถึงการออกเสียง เป็นอริยาบถหนึ่งที่แสดงลักษณะการเคลื่อนไหวของริมฝีปาก คำ "อุกฐาการ" เป็นการเคลื่อนไหวที่เปลี่ยนอริยาบถจากท่านอนหรือนั่งเป็นทำยืน เตรียมพร้อมที่จะ "บทธร" คือก้าวเดินออกไปทันที และเป็นการไปที่จะไม่กลับมาอีก

คำแสดงอาการเคลื่อนไหวดังกล่าวให้ภาพที่ไม่อยู่นิ่ง ทำให้ผู้อ่านรู้สึกเหมือนได้เห็นการแสดงปรากฏอยู่ตรงหน้า ได้เห็นอกกับกิริยาอาการของตัวละคร ก่อให้เกิดความเข้าใจในอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร เสมือนเป็นความรู้สึกของผู้อ่านเอง และความรู้สึกนี้ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นความเพลิดเพลินและซาบซึ้งในรสของคำเป็นอย่างยิ่ง

3.6 คำสะท้อนอารมณ์

คำสะท้อนอารมณ์หมายถึงคำที่มีพลังอำนาจทั้งในคำความหมายและเสียงที่ก่อให้เกิดความรู้สึก อารมณ์และความสะเทือนใจในด้านต่างๆ แก่ผู้อ่าน เป็นต้นว่า อารมณ์รัก โกรธ เศร้า เหนอา สงสารและชิงชัง คำสะท้อนอารมณ์นี้จะช่วยเน้นความหมายของคำและเพิ่มความรู้สึกหนักหน่วงรุนแรงให้แก่ผู้อ่าน จนทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์คล้อยตามไปตามบทบาทของตัวละคร จนคล้ายกับว่าผู้อ่านเป็นส่วนหนึ่งของตัวละครและปรากฏอยู่ในเหตุการณ์ตอนนั้นๆ ด้วย อารมณ์และความรู้สึกในลักษณะดังกล่าวนี้ มีผลให้ผู้อ่านเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงสุนทรียะของคำ

ในพระปฐมสมโพธิกถา กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้คำสะท้อนอารมณ์ได้อย่างเหมาะสมที่สุดทั้งในความบรรยายและพรรณนาทั่วไป ซึ่งช่วยให้เกิดความซาบซึ้งประทับใจแก่ผู้อ่านเป็นอย่างยิ่ง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...เมื่อพระยาอัสสาชานายจินตนาณะนี้ ก็มีเนตรมองไปด้วยอัศจรรย์กล่าวสรรค เหมือนดู
มีความปรารถนาจะล้างพระบรรพาทบุคคลแห่งพระมหาบุรุษด้วยหยาจกัญชารา แล้วแล
ชีวหาเสียพื้นผ้าพระบาทมีโอภาสอันแดงดุจปาวารพัศตร์รัตกับพล เชื้อบุรุษบาทเรณู
แล้วเพ่งดูดวงพระพักตร์พระโพธิสัตว์มีไฉวังกา สมเด็จพระมหาสัตว์จึงยกพระหัตถ์
เบื้องขวา อันวิจิตรด้วยจักรลักษณะปรางาสเหนือหลังดุจรวงคราพาทนะ แล้วกำรัส
สุนทรภณเจ้าโลมเอาใจว่า ลูกอนพอกก็ลูกหยาจก ท่านได้เป็นยานพาหนะพาอาตมา

ออกสู่มหาภิเนษกรรม อย่าคว่นเคี้ยวครอนอารมณ์ทุกข์โหม้นัส อาตมาก็คำนึงอยู่ว่า
ถ้าได้ตรัสแก่พระสัพพัญญุตญาณ ก็จะทำปฏิการสนองคุณแก่ท่าน ท่านจงบำรุง
รักษาชีวิตไว้หาอาตมาก่อน ระวังเสียซึ่งอาวรณ์วิโยคทุกข์ในคราวนี้ แล้วก็ส่งกัณฐกพาชี
ไปควยฉันทน์... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 129)

จากตัวอย่าง มีคำสะท้อนอารมณ์หลายคำ ดังที่ได้ขีดเส้นใต้ไว้แล้ว คำเหล่านี้
ทำให้ผู้อ่านมีอารมณ์เศร้าหมอง เกิดความรู้สึกสงสารเห็นใจก็จริง เพราะพร้อมกันนั้นก็รู้สึกยกย่อง
ในความจงรักภักดีของม้ามัณฐะ ซึ่งเป็นเพียงสัตว์เครื่องใช้งานแต่มีความกตัญญูรู้คุณพระมหาสัตว์
เป็นอย่างยิ่ง บางคำนอกจากจะให้อารมณ์สะท้อนใจแล้ว ยังทำให้เห็นภาพด้วย ได้แก่
"นอ...อัสสุชล" และ "ลาง...หยาดจักษุธารา" ผู้อ่านจะมองเห็นภาพกัณฐะมีใบหน้า
นองไปด้วยน้ำตา และน้ำตานี้มีปริมาณมากพอที่จะชำระล้างพระบวรบาททั้งคู่ของพระมหาสัตว์
ให้สะอาดปราศจากฝุ่นละออง คำ "แลบ"...เสีย...เช็ด" ให้ภาพการเคลื่อนไหวที่ต่อเนื่อง
และเน้นให้เห็นถึงการแสดงออกของสัตว์ที่ไม่สามารถบอกเล่าถึงความในใจได้ และ "แล้วเพ่งดู
ดวงพระพักตร์พระโพธิสัตว์มิได้วางตา" คำ "เพ่ง" และ "วางตา" ให้ภาพนิ่งไม่มีการ
เคลื่อนไหว ทว่าให้ความรู้สึกหนักหน่วง จริงจังและจริงจัง แสดงให้เห็นว่า กิริยาอาการ
นี้ออกมาจากน้ำใจจริง มิได้เป็นการเสแสร้ง

คำ "สุนทรกทา" "เล่าโลม" "เอาใจ" ให้ความรู้สึกนุ่มนวลอ่อนหวาน แสดงให้
เห็นว่า ผู้กระทำกีรยานี้ซาบซึ้งในน้ำใจและเข้าใจความรู้สึกของอีกฝ่ายได้ชัดเจนแจ่มแจ้ง ผู้อ่าน
จะเกิดอารมณ์อ่อนไหวและซาบซึ้งตาม

คำ "อย่าคว่น" "เคี้ยวครอน" "ทุกข์โหม้นัส" ให้ความชัดเจนแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี
ว่า พระมหาสัตว์ทรงเข้าพระทัยซึ่งถึงความทุกข์ของกัณฐะครั้งนี้ว่าหนักหน่วงรุนแรงขนาดไหน
จึงทรงปล่อยประโลมควยถ้อยคำอ่อนหวาน เอาใจมิให้เคี้ยวครอนทุกข์โศกมากเกินไป เกียจะ
เป็นอันตรายถึงชีวิต ให้ "บำรุง" "รักษา" ชีวิต "ไว้ท่า" จนกว่าพระองค์จะตรัสรู้ดีกว่า
ขอให้ระวังความอาลัยอาวรณ์และความทุกข์ในการจากครั้งนี้เสีย

คำแปลประโลมของพระมหาสัตว์ดังกล่าวนี้ นอกจากทำให้ถึฐะตื่นตัวแล้ว
ผู้อ่านก็ยังพลอยตื่นตัวและสำนึกในพระเมตตาปราณีของพระมหาบุรุษเป็นล้นพ้น

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระมหาบุรุษได้รับความเจ็บปวดจากการบำเพ็ญทุกรกิริยา
ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

อยู่มากาลวันหนึ่ง เส็จกิจกระทำเสร็จกิจลงพระบังคน ให้บังเกิดปวดทรมาน ประชวรใน
พระอุทรประเทศเหตุพระสกลกายนั้น เหือกแห้งแล้งพลวทุกขเวทนา จึงบังเกิดให้พระกาย
อ่อนอิดโรยหิวโหยระหวย พระกำลังจะตั้งพระองค์ดำรงไว้มิได้ ก็ทรงวิสัยภาพลัมลง...
อาตมะจะกระทำความเพียรให้สุขุมภาพ จะ กลันเสียซึ่งอัสสาสะปัสสาสะ ขณะนั้นอัสสาสะ
วาทมิจากำเนินออกโดยทางนาสิกทวารได้ ก็ กลันไปจะออกโดยพระโสศทวารทั้ง 2
พระมหาบุรุษก็ อิดเสียซึ่งวาโย นั้นมิให้ออกทางโสศทวาร แลขณะนั้นก็ เกินทนกลบขึ้น ไปบน
พระเศียร ก็บังเกิดพลวเวทนาเจ็บปวดในพระศีโรตม์เป็นกำลัง ครุวนาคังนุทคณา
ณะเชือกดงด้วยคมแห่งมีคโณให้ฉินทนาการ เมื่อวาโยมิจากทำลายพระเศียรขึ้นไปได้
ก็กลับกลบลงไปในอุทรประเทศให้บังเกิด เจ็บปวดทุกขเวทนา ภายในพระอุทรเป็นสาหัส
ครุวนาคูจะ เชือกด้วยมีคอันคม แลทรงเสวยมหันตทุกข์...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 140 - 141)

จากตัวอย่าง คำ "เหือกแห้ง" "อ่อน" "อิดโรย" "หิวโหย" และ "ระหวย"
เป็นคำสะเพื่อนอารมณ์ที่ให้ความรู้สึกอ่อนเพลียปราศจากเรี่ยวแรง ส่วน "ปวดทรมาน" "ทุกขเวทนา"
"กลัน" "อิด" "เกินทน" "พลวเวทนา" "เจ็บปวด" "ณะเชือก" "ฉินทนาการ" "สาหัส"
และ "มหันตทุกข์" ให้ความรู้สึกหนักหน่วงรุนแรงและอึดอัด ผู้อ่านจะมีความรู้สึกเจ็บปวด
ทั้งกายและใจ อารมณ์จะจมถึงลงสู่ห้วงแห่งทุกข์ คำสะเพื่อนอารมณ์บางคำ เช่น "อิด"
"ณะเชือก" "สาหัส" และ "มหันตทุกข์" เป็นคำตาย เสียงของคำหนัก ตัวสะกดอยู่ใน
แม่กคและแม่กข ยิ่งเพิ่มความรู้สึกหนักหน่วงและเจ็บปวดอย่างรุนแรง ฉะนั้นเมื่ออ่านความ
ตอนนี้ ครั้งแรกผู้อ่านจะรู้สึกอ่อนเพลีย อารมณ์หม่นหมอง ต่อมาความรู้สึกจะรุนแรงขึ้น
กล่าวคือจะรู้สึกถึงการเจ็บปวด อารมณ์เครียดหนัก บรรยายภาคอึดอัด ผู้อ่านจะมีความรู้สึกคล้ายอยู่

ในที่แคบ หายใจไม่สะดวก เกิดอาการทรมานทรมาย การที่ผู้อ่านมีความรู้สึกและอารมณ์ดังกล่าว
เช่นนี้ ก็คล้ายพลังอำนาจของคำสะเพือนอารมณ์เหล่านั้นนั่นเอง

อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ ตอนพระนางพิมพาคร่ำครวญศพพ่อต่อว่าพระพุทธองค์กับเหล่า
นางกำนัล

...บัดนี้เสด็จมาเยี่ยมเยียนพระบิดรมาตุราช มิได้เสด็จลีลาศมาสู่นิเวศฐานแห่งพิมพา
เบื้องวามโนรภปรารถนาแห่งข้ามิได้สำเร็จบริบูรณ์ ข้าคนสุมิสมอารมณ์ที่จินตนาการ
ก็เพราะเบารามกรรมอันใดกระทำไว้มีกำลังกล้า จึงบันดาลให้โสกาครุเพื่อคร่ำครวญว่า
รุมสุมทรวง เสมอเหมือนภูเขาลงมาทิ่มทับ ด้วยอุกฤษที่ตนประพศิไว้ ข้าก็ไม่
ซึ่งเคยชกคั่นกันอยู่ส่อคั่น เพราะโหมทจริตของตนแต่หลังนั้นมากกว่ามากพันที่จะ
ประมาณ จึงอุทิศสาคำการทรมานมานานมาจนปานฉะนี้ สู้หามจิตอย่าให้คิดถึงความ
ละอาย จะทนทุกข์ไปกว่าจะวอดวายชีวิต จนนาคสุมิสิ้นสุดอยู่เพียงนั้น บรรดา
พระประยูรญาติทั้งหลายสดับข่าวที่ข้าทุกข์แสนสลด ก็พลอยเศร้าโศกไปด้วยโสกา บิมี
ประหนึ่งว่าพากันจมลงในกลางสมุทร กล่าวคือความโศก ซึ่งข้าเสวยปิยวิโยคทุกข-
เวทนา อันไร้ร้างบาราศพระภัสสราในคราวนี้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 334 - 335)

คำสะเพือนอารมณ์ที่ปรากฏในตัวอย่างนี้ จะเน้นความรู้สึกเศร้าระทมทุกข์ร่วมกับ
พระนางพิมพา ผู้อ่านจะเข้าใจสภาพจิตของพระนางพิมพาได้เป็นอย่างดีว่า ทรงมีความรู้สึก
อย่างไร คำ "นาคสุมิ" และ "สิ้นสุด" ให้ความรู้สึกทางใจ ผู้อ่านจะรู้สึกใจหายและ
ทวิญเษียอย่างรุนแรงเมื่อต้องประสบกับการ "นาคสุมิ" ชนิด "สิ้นสุด" คือจะไม่ไ้กลับคืน
มาอีก

คำ "โสกาครุ" "เคื่อคร่ำครวญ" "เร่ารุม" และ "สุมทรวง" เป็นคำสะเพือน
อารมณ์ที่ทำให้ผู้อ่านรู้สึกถึงความทุกข์และความเร่าร้อนทรมานทรมายในพระทัยของพระนางพิมพา
ว่าไม่เคยมีความสงบ มีแต่กระวนกระวายกระสับกระส่ายรอนรนคล้ายถูกเพลิงเผาผลาญอยู่
ตลอดเวลา

คำ "ซึ่งเคียด" "ซัดแค้น" "ออกสิ้น" "เศร้าหมอง" และ "ปียวิปโยค"
 ทำให้ผู้อ่านรู้สึกอึดอัด อารมณ์ซุนนัวและเศร้าหมองหม่น มีความไม่สบายทั้งกายและใจ
 เสมือนตนเองตกอยู่ในสภาพเดียวกับพระนางพิมพา

การใช้คำที่ก่อให้เกิดความงามความไพเราะในพระปฐมสมโพธิกถา ดังได้กล่าวมาแล้ว
 มีนานาประการ ทั้งในด้านความหมาย ด้านเสียง และด้านคำที่ก่อให้เกิดลักษณะต่างๆ ล้วน
 แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ว่าทรงเลือกสรรคำได้
 เหมาะสมและสูงส่งทั้งในด้านคุณภาพและคุณค่า เป็นที่ประจักษ์แก่ผู้อ่านผู้ฟังทั่วไป

การวิเคราะห์รสความและท่วงทำนองเขียนในพระปฐมสมโพธิกถา

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (2514 : 318) ทรงกล่าวว่า รสแห่งวรรณคดีที่สำคัญมี 2 รส คือ รสคำ และ รสความ ปริยฐานิพนธ์ฉบับนี้ได้กล่าวถึงรสคำไว้แล้วในบทที่ 3 ฉะนั้นในบทนี้จะกล่าวถึงเรื่องรสความต่อไป

รสความ หมายถึงลักษณะที่เด่นในด้าน "ความ" ซึ่งก่อให้เกิดอารมณ์ร่วมและความรู้สึกคล้อยตาม รสความนี้อาจสะกิดใจผู้อ่านให้คิด ให้นึกชม ให้เห็นจริงตามที่แสดง ให้นับถือ วาจาทີกล่าว หากกวีนิพนธ์ใดขาดรสความ กวีนิพนธ์นั้นจะมีลักษณะคาๆ ไม่เป็นที่ศรัทธาและกล่าวขวัญถึง (กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ 2514 : 318)

รสความในบทประพันธ์จะเด่นมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับกวีว่าจะสามารถเรียบเรียงถ้อยคำที่เลือกสรรแล้วและใช้สำนวนโวหารในการบรรยายและพรรณนาความใหม่อย่างแจ่มแจ้ง จนเกิดความรู้สึกนึกคิด อารมณ์ จินตนาการและภาพพจน์แก่ผู้อ่านได้หรือไม่ หากทำได้ ย่อมหมายความว่ากวีผู้นั้นสร้างรสความขึ้นในบทประพันธ์นั้นๆ

สำหรับกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส รัตนกวีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีผู้ศึกษาพระนิพนธ์เรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ในแนวสุนทรียศาสตร์ พบว่า มีลักษณะที่เด่นในด้านรสความ (ชลดา ศิริวิทย์เจริญ 2519 : 275) ดังนั้นในการศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาครั้งนี้ ผู้วิจัยเชื่อว่าจะพบลักษณะที่เด่นในด้านรสความเช่นเดียวกัน

เกณฑ์ในการวิเคราะห์รสความในพระปฐมสมโพธิกถา

การวิเคราะห์รสความในพระปฐมสมโพธิกถา จะดำเนินการตามเกณฑ์ต่อไปนี้

1. รสความที่เกิดจากการบรรยายและพรรณนาความให้เกิดอารมณ์ต่างๆ เช่น อารมณ์รัก อารมณ์โกรธ ฯลฯ ในทางวรรณคดีเรียกว่า "รสแห่งวรรณคดี" ซึ่งมีอยู่ 9 รส ได้แก่

- 1.1 ศฤงคารรส
- 1.2 วีรรส
- 1.3 ภฤณารส

- 1.4 หาสยรส
- 1.5 อัมฤตรส
- 1.6 ภยานกรส
- 1.7 รุทธรส
- 1.8 พิกัดสรส
- 1.9 ศานตรส
2. รสความที่เกิดจากโวหารประเภทต่างๆ ได้แก่
 - 2.1 โวหารอุปมา (simile)
 - 2.2 โวหารเปรียบเทียบ (metaphor)
 - 2.3 โวหารบุคลาธิษฐาน
 - 2.4 โวหารเกินจริง (hyperbole)
 - 2.5 โวหารอุปาทาน (analogy)
 - 2.6 โวหารพจน์ - วิสัชนา
 - 2.7 โวหารปฏิพจน์ (rhetorical question)
 - 2.8 โวหารสุภาษิต (proverb)

1. รสความที่เกิดจากการบรรยายและพรรณนาให้เกิด "รสแห่งวรรณคดี"

ในคัมภีร์อรรถกถาของวาทวิทยา ซึ่ง ป.ส. ศาสत्री เป็นผู้แปล ได้กล่าวเปรียบเทียบถึงเรื่องรสแห่งวรรณคดีไว้ว่า "ถึงแม้ว่าสุกดีแล้ว ถ้าขาดเกลือแล้ว อาหารไม่อร่อยฉันใด กวีปราศจาก "รส" ก็ไม่อร่อยฉันนั้น" (วาทวิทยา ม.ป.ป. : 28) ทั้งนี้จะเห็นว่า เรื่องของรสแห่งวรรณคดีจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นเสมือนเครื่องปรุงให้วรรณคดีนั้นๆ มีความไพเราะให้ความพอใจและความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่านจนได้ลิ้มรสอาหารที่ถูกปาก

ในพระปณฺธสมโพธิกถา ปรากฏรสวรรณคดีครบทั้ง 9 รส ทั้งจะได้อธิบายละเอียดแต่ละรสดังต่อไปนี้

1.1 ศฤงคารรส

ศฤงคารรส หมายถึงรสแห่งความรัก ความเบิกบานรื่นเริงบันเทิงใจ ในคัมภีร์
สุโฆชาสังการ ได้อธิบายเกี่ยวกับศฤงคารรสไว้ว่า

...สังการ ในความหมายของรติ คือ ความที่ชายหนุ่มหญิงสาวรักใคร่กัน มีความบันเทิง
รื่นเริง เพราะประสบกรรมประสบสถานที่ที่ชวนรื่นรมย์ ประสบกาล ประสบกาล และ
เพศ แต่ล้วนชวนชื่น อาทิศัพท กิณความถึงคำพูด อาการกรรมติดกระเมียน ความบันเทิง
นั้นท่านเรียกว่า รติ รตินี้เองเป็นสังการรส ส่วนการประกอบต่างๆที่จะบันดาลให้บังเกิด
รตินั้น เป็นเรื่องสำคัญมิใช่น้อย ในการจะรณนาพันธะอันจะให้เกิดสังการรส ท่านผู้รณนา
จะเว้นสถานที่ที่ชวนรื่นรมย์เสียมิได้ เช่น สวนดอกไม้ กลที่ว่า รื่นรมย์ เช่น การพักผ่อน
การขับร้อง กาลเวลาที่ชวนรื่นรมย์ เช่น คีนเคียนแจ่ม และเพศที่ชวนรื่นรมย์ เช่น
กลิ่นดอกไม้ ตลอดจนคำที่อ่อนหวานและที่ทำอันชวนชื่น เช่น เอียงอาย ออกค่อน
หยอกเย้า... (น.อ.แย้ม ประพันธ์ทอง 2504 : 231)

จากคำอธิบายนี้ให้ความชัดเจนเรื่องศฤงคารรสว่า นอกจากจะกล่าวเกี่ยวกับความรัก
ระหว่างหนุ่มสาวแล้ว ยังหมายถึงการพรรณนาเกี่ยวกับความงามในด้านต่างๆ เป็นต้นว่า
ความงามในการผ่อนรำขับร้อง ความงามของธรรมชาติ ความอ่อนหวานของถ้อยคำและกิริยา
อาการที่รื่นเริงบันเทิงใจอีกด้วย

ในพระปฐมสมโพธิกถาได้พรรณนาเกี่ยวกับศฤงคารรสไว้บ้าง ตอนที่ว่าด้วยความงาม
ของบุคคล ความงามของธรรมชาติและความงามในการขับร้องผ่อนรำ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

อันนางครุฑนารีทั้งหลายแสนนาง บ้างผ่อนรำขับร้องและขับลือศัพทุริยางคดนตรีในนั้น
มีประการต่างๆ แลได้เห็นซึ่งพระราชกุมารี อันทรงสถิตบนรัตนขจิตบัลลังก์ ในท่ามกลาง
สภามณฑลทศนามเล่น มีพระสิริวิลาสเลิศเล่ห์ ประหนึ่งว่าเทวราชธิดาอัน
แวดล้อมด้วยอเนกนิกรเทพอัปสรกัญญาในดุสิตเทวพิภพ มิฉะนั้นจุจกวางแก้วมณีโชติ **รัตนอัน**
ประดิษฐานในท่ามกลางอเนกมณีทั้งปวง มิฉะนั้นจุจกวางคอกโกกนุชมาลาอันโสภาปรากฏ
ในท่ามกลางแห่งอเนกนุภาพชาติทั้งปวงในคิมหฤต มิฉะนั้นก็ปานประหนึ่งว่า องค์

บรมจักรพัทธราชาอันทรงสถิตย์ในระหว่างแห่งขัตติยสามนตทั้ง 101 พระองค์ มิฉะนั้น ก็เหมือนด้วยพระยาสุวรมหาราชวิหคหงส์อันปรากฏในท่ามกลางแห่งหงส์เนกคณา แลบิน ร่อนร่าบนอนิลนภประเทศฐาน มิฉะนั้น สุวณณาวา วีย ก็ดูจากาญจนาวาอันลอยอยู่ยัง ท่ามกลางมหรพสาครสมุทร มิฉะนั้น เทวีนุ โท วีย ประจุท้าวเทพวรินทร์อันเสด็จ นิสีทนการ เปื้องบนบัณฑุกาฬศิลาอาสน์ ๗ ภายใต้ศรราชปาริฉัตรพฤษ์ในดาวถึง สเทวโลก แลแวคล้อมด้วยทวยเทพยคณานิกรบรรษัทเป็นบริวาร...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 15 - 16)

จากตัวอย่างเป็นการพรรณนาให้เกิดศฤงคารรส องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงกล่าวถึง พระสิริโฉมอันงดงามของพระนางสิริมหามายา คำและวลีที่ทรงเลือกสรรในการพรรณนาความ งาม ตลอดจนทรงใช้การเปรียบเทียบนานาประการ ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกและมองเห็นภาพ พระนางสิริมหามายาได้เด่นชัด ความพรรณนาต่อมาที่ว่า "พราหมณ์ทั้ง 8 บมิจาตำรงสถิตย์ อยู่ได้ ด้วยได้เห็นพระสิริลักษณะวิลาสล้ำเลิศอนเนกนิกรนารี ก็ถึงซึ่งมุขพัสสูวิปลาสปราศจากสติ สัมปที บมิจิตกตว่านุ่งหมประดับกายาประการใด เจริจาเพิ่มเพื่อหลงใหลมีน่านับการ..."

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 17) ยิ่งช่วยเน้นให้เห็นศฤงคารรสยิ่งขึ้น

อนึ่ง พระนามของพระนาง "สิริมหามายา" เอง ก็มีความหมายว่า "งงามมาก คังรูปจำแลง" เมื่อประกอบกับคำและวลีที่เด่นที่องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้ เป็นต้นว่า พระสิริวิลาสเลิศ เทวราชธิดา ดวงคอกโกกนุพมาลาอันโสภา กาญจนาวา บุรณจันทร์ และ พระสิริลักษณะโสภณ เช่นนี้ ยิ่งส่งให้พระสิริรูปของพระนางงงามจนผู้ที่ได้พบเห็นถึงกับสิ้นสติเช่น พราหมณ์ทั้ง 8

ความพรรณนาถึงความงามของพระนางสิริมหามายาในตัวอย่างนี้ ก่อให้เกิดความ ประทับใจในพระสิริโฉมของพระนาง

ตัวอย่างศฤงคารรสอีกตอนหนึ่งได้แก่ ตอนที่พระนางสิริมหามายาได้ทราบข่าวพระเจ้า- สิริสุทโชนะจากพราหมณ์ทั้ง 8 ทรงมีพระทัยเสนาหา ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

เมื่อพระสิริมหามายาราชาบุตรได้ทรงสดับข่าวสาส์นพระสิริสุทโธทนะราชกุมาร แต่ยังไม่ไ้
 ทศนาการก็เกิดพระกมลคำวิเสนาหา เหตุบุพเพสันนิวาสเนื่องมาแต่อดีตกาล พระ-
 คันกรณาจารย์จึงกล่าวพระคาถาว่า บุญเพว สมนิวาสเน เป็นอาทิ อรรถาธิบาย
 ความว่า ความเสนหาบังเกิดอาศัยเหตุ 2 ประการ คือบุพเพสันนิวาสกับทั้งปัจจุบัน
 ประโยชน์ มีกรุณาอุคคองคอกอุปสาตอันอาศัยซึ่งอุทกวารีเป็นที่ตั้งจึงบังเกิดขึ้นในชลธิ-
 ษะนั้น

...เบื้องว่าพระสิริมหามายา ได้ทรงสนาการกถิตกถาแห่งโกณทัณฺฑพราหมณาจารย์
 ก็บังเกิดมโนภิมยโดยยิ่ง แต่หากกระทำกำบังไว้ด้วยมายาสตรีแสรมมีพระเสาวนีย์
 อุจไม่เจริญพระทศทัยว่า อุกรพราหมณ์ อันความประการนี้ ตัวข้าเป็นครุฑกุมาร
 ยังมีราชปิตามารครเป็นอิสราธิบศืออยู่ ท่านจงไปสู่สำนักพระราชาชนนี กราบทูลคดี
 โดยอัยยาศัยของท่าน ไซ้การที่เราจะเจรจา...

(กรมสมเด็จพะปรมาวุฒิชีโนรส 2517 : 20)

ความบรรยายเกี่ยวกับศฤงคารรสคณนี้ ผู้อ่านพลอยชื่นชมยินดี ด้วยเห็นว่าความมี
 ความรักและการแต่งงานเป็นเรื่องที่เป็นมงคลควรแก่การยินดี ทั้งพระสิริสุทโธทนะและพระนาง
 สิริมหามายา ก็ทรงงดงามและทรงคุณความดีเป็นเลิศ มีความเหมาะสมที่จะเป็นคู่อุปภิเษกกัน
 เป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ผู้อ่านยังได้รับความรู้ความเข้าใจเรื่องบุพเพสันนิวาสจากความเปรียบ
 ที่ว่า "มีกรุณาอุคคองคอกอุปสาตอันอาศัยซึ่งอุทกวารีเป็นที่ตั้ง จึงบังเกิดขึ้นในชลธิษะณนั้น"

นอกจากนี้ ความพรรณนาที่เป็นศฤงคารรสยังปรากฏในตอนทีกล่าวถึงความงามของ
 เหล่าสนมกำนัลในและบรรดานางนั้กขับ พ้อนรำทั้งหลาย ภายในปราสาทสามฤดูของเจ้าชาย
 สิทธิทัตตะ ความงามแห่งปราสาทรวมกับความงามแห่งนางสนมกำนัลในและนางนั้กขับพ้อนรำ
 ที่บรรจงแต่งกายให้วิจิตรตระการตา ประกอบการร่ายรำอันน่าตื่นตาตื่นใจเพื่อยั่ววนให้พระ-
 มหาราชหลงใหลในรูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส เพื่อพระองค์จะได้สืมการเสด็จออก
 บรรพชา

...ในขณะนั้นนางพระสนมทั้งหลาย ล้วนประดับกายด้วยสุภาภรณ์ ทรงสรีรูปอันงาม
 อุจนางเพอัสภักตัญญามีหัตถ์ถือนานาอุริยสังคีต แวดล้อมประโคมดนตรีขลุ่ยพิณ

บ้างก็รำพันขับร้องบ่นาเรอประโลมพระทัยให้อินดีในเบญจพิศคามคุณทั้ง 5 ประการ ... ในห้องแห่งปราสาทนั้นณฤๅษีด้วยเสียงวลัยหัตถบาทแลเสียงเครื่องประดับ สะเอวองค์แห่งองค์คนนาฏทั้งหลายอันกระทบกระทั่งกัน กับทั้งเสียงศัพทพิณพาทย์ คุริยางค์ แลกระเส้าเนียงแห่งอเนกนางรัตนราชกัญญาอันขับขานประสานศัพท์ ไพเราะอภิรมย์ระคนกัน เสียงแมลงผึ้งบินมาเซยซาบเอารส เกลสรเรณู เสาวคนธ์ บุปผชาติ ในห้องเหมปราสาทนั้นเสนาะสนั่นเนืองนาคเป็นอันหนึ่งอันเดียว ควรจะ สอนการบานเบิกบานเหิงหฤทัยปรีดา...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 109 - 110)

จากภาพพรรณนาตอนนี้ ผู้อ่านจะนึกเห็นภาพงดงามของนางระบำ และได้ยินเสียงอัน ไพเราะจับใจนานาชนิด กล่าวคือมีทั้งเสียงดนตรี เสียงขับร้อง เสียงก่าไลซ้อเท้ากระทบเป็น จังหวะยามที่นางนักฟ้อนรำย่างเยื้องร่ายรำ เสียงสายของเสื่อน้ำแพรพรรณ เสียงหัวเราะต้อ กระซิก เสียงแมลงผึ้ง แมลงภู บินมาสูดกลิ่นหอมของดอกไม้และกูดขับน้ำหวาน เสียงต่างๆ เหล่านี้ประสมประสานกันอย่างไพเราะ อีกทั้งท่วงทืออันเฝ้ายวนของนางระบำที่ "...ชายเนตร ชำเลียงแลพระมหาสัคว์ให้กำหนดโสมนัสเสนาหา ครวนาตุจคร่าเอาดวงกลมมาใส่ไว้ในหีบห้อง หฤทัยแห่งคนๆ..." (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 111) ยิ่งทำให้ผู้อ่านแล เห็นศฤงคารรสชัดเจน

ศฤงคารรสอีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ก่อนนางกิสสาโคตมีกล่าวชมโฉมพระมหาบุรุษ ด้วย พระทัยโสมนัสในความสง่างามของพระองค์ ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

ในภาคนั้น นางชัตติยราชกัญญาองค์หนึ่ง ทรงพระนามกิสสาโคตมีเสด็จยืนเยี่ยมสนับนุชร บนพื้นเบื้องบนแห่งปราสาท ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหาบุรุษราชอันงามบริบูรณ์ด้วย พระรูปสิริโสภาคย์ ก็ทรงพระปิติโสมนัส จึงตรัสชมโฉมด้วยพระคาถาอธิบายความว่า พระองค์สิริราชกุมารมีพระรูปสิริโสภาคย์เห็นปานดังนี้ ผิวพระองค์เป็นพระราชนุตรของ พระราชมารดาองค์ใด พระราชมารดาองค์นั้น ก็อาจคับเสียใจซึ่งหฤทัยทุกข์ อนึ่ง

ผิวพระองค์เป็นพระราชนุตรของพระบิดาองค์ใด พระราชบิดาองค์นั้นก็อาจกับเสียได้ซึ่ง
เหตุทุกข์ ผิวพระองค์เป็นพระภคิยาของพระราชนารีองค์ใด ราชานารีองค์นั้นก็อาจกับ
เสียได้ซึ่งเหตุทุกข์... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 108)

จากตัวอย่าง คำที่นางกิสสาโคตมิกกล่าวนี้ แสดงให้เห็นพระมหาสัත්วทรงมีพระรูปโฉม
องอาจและสง่างามมาก จนทำให้พระราชมารดา พระราชบิดา และพระอัครชายาชื่นชมใน
ความงามจนกระทั่งลืมความทุกข์ในพระทัยได้ คำที่ว่า "กับเหตุทุกข์" เพียงเท่านั้น ก็สามารถ
ให้ภาพและศฤงคารรสแก่ผู้อ่านได้อย่างชัดเจน

1.2 วิวรร

วิวรร หมายถึง รสแห่งความพากเพียรพยายามและกล้าหาญ นาวาอากาศเอกแย้ม
ประพัฒน์ทอง (2504 : 249) ได้อธิบายเรื่องวิวรรไว้ดังนี้

...วิวรร รสกล้าหาญ รสนี้ท่านว่าเกิดด้วยวิภาวจะมีเหตุที่ทำให้ศัตรูร้อนตัว หมายถึง
อาการที่เข้มแข็ง แม้ศัตรูจะมากมายห้อมล้อมอยู่รอบตัวก็มีได้ยืนยอ คงมีอาการอันสง่า
เป็นที่ครั่นคร้ามของศัตรู และความมองอาจคืออาการที่ดำรงสติไว้มั่นคง ในเมื่ออย่าง
เข้าสู่เขตของศัตรู ไม่มีอาการหวาดหวั่นพรันพริ้งบังเกิดขึ้น กับทั้งยังมีวิภาว่อื่นๆ
อีก เช่น อาการที่สะกดพลได้ คือเดชหรืออำนาจอันเกรียงไกรที่ปรากฏในตน ทำให้
ไพร่พล แม้จะมีจำนวนมากมายก็ถึงอาการระส่ำระสาย

จากคำอธิบายนี้ สรุปได้ว่า วิวรรได้แก่รสแห่งความกล้าหาญไม่เกรงกลัวศัตรู แต่ทำ
ให้ศัตรูเกรงกลัวหรือประหวั่นพรันพริ้งได้ วิวรรนี้จำแนกได้เป็น 3 ประการคือ

1. รบวิระ หมายถึง กล้าในการรบหรือการสงคราม
2. ทานวิระ หมายถึง กล้าในการให้
3. ทยาวิระ หมายถึง กล้าในการช่วยเหลือ

(น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง 2504 : 249)

ในพระปฐมสมโพธิกถา มีบทบรรยายให้เห็นถึงวิวรรทั้งสามอย่างเด่นชัด ดังตัวอย่าง
ต่อไปนี้

1. รศวีระ ความกล้าในการรบหรือการสงคราม ตัวอย่างได้แก่ตอนที่พระมหาบุรุษเผชิญหน้ากับพระยามารเพียงพระองค์เดียว เทพยดาทั้งหลายต่างตกใจกลัวหลบหนีไปสิ้นทั้งความพรรณนาต่อไปนี้

...เทพเจ้าทั้งหลายอันเสกกันไม่ทั้งสิ้น ยังแต่พระมหาสัตว์ทรงสถิตเหนือรัตนบัลลังก์พระองค์เดียว อุจจวามหาพรหมอันสถิตในสุญวิมาน อันปราศจากบริวารทั้งปวง เมื่อทอดพระเนตรเห็นประเทศทิศโดยรอบอันสิ้นสูญปราศจากทัพอันตราหนาทิราว่า เทพยดาปลาดนากการไปสิ้น จึงฉินพระพักตร์ไปทัศนในอุตรทิศภาว เห็นพลเสนามารยกมามากปานประหนึ่งว่า จะครอบงำยำเหี้ยมโถมโหมลให้วิจลทำลาย จึงทรงพระอาโลกคำริว่า พลมารทั้งหลายเป็นอันมากมีประมาณเท่านี้ กระทำพยายามจะขำยี้แก่อาคมะผู้เดียวคนเดียว แลในที่นี้จะมีประยูรญาติวงศ์คือพระราชบิดาแลพี่น้องมิตรสหายผู้ใดคนหนึ่ง อันจะเป็นที่พำนักช่วยยุทธนาถกับช่วยหม่มมารปรักกับมิได้มี แลเทพยดาทั้งหลายก็ปลาดหนีไปสิ้นมิได้เศษเท่าวันแต่ทศवारเมศเป็นที่พึ่งแก่อาคมะ สิ่งอื่นอื่นซึ่งจะแสวงหาเป็นที่พำนักนั้นมิได้มี แลอาจมาจะขึ้นประคิษฐานด้วยบาทคือวิริยบารมี นือพื้นปฐพีคือศีลบารมีญาณ จะถือขรรคอาวุธสำหรับยุทธนาการคือปัญญาบารมี ด้วยทักษิณหัตถ์คือศรัทธา จะกระทำบารมีทั้งหลายอันแสนนั้นเป็นโล่ ป้องกันสรรพเสนามารพลไพร่ มิได้หนีจากรัตนบัลลังก์ จะตั้งยุทธหิขิตชัยจักเสียซึ่งมารภยให้พ่ายแพ้พินาศในที่นี้ (กรมสมเด็จพระปรมาวุธิตีโนรส 2517 : 167 - 168)

เมื่อพระมหาบุรุษทรงทอดพระเนตรเห็นเทพยดาทั้งหลายต่างตกใจกลัวและหลบหนีพระยามารไปทั้งหมด เหลืออยู่แต่พระองค์เพียงลำพัง ทรงรำพึงในพระทัยว่า พระยามารยกพลโยชามามากนัก พระองค์เพียงองค์เดียว ไม่มีพระญาติและมิตรสหายเป็นที่พึ่งด้วยความกล้าหาญ พระองค์ไม่ทรงกลัว ทรงตั้งพระสติมั่นคง พระหทัยเด็ดเดี่ยว ทรงใช้บารมีทั้ง 10 คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา เป็นที่พึ่ง ทรงใช้วิริยบารมีเป็นพระบาทประทับยืนบนพื้นคือศีล ทรงใช้ปัญญาบารมีเป็นอาวุธ ศรัทธาเป็นพระหัตถ์เบี่ยงขวาสำหรับถืออาวุธ และทรงใช้บารมีอื่นๆเป็นโล่

ทรงตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวมั่นคงมิได้หนีจากรัตนบัลลังก์ ทรงคิดที่จะต่อสู้กำจัดพม่ารให้พ่ายแพ้ไปจนได้

ความพรรณนาที่แสดงถึงความมองอาจกล้าหาญ ไม่หวั่นไหวในแค้นครั้งนี้นองพระมหาบุรุษ จัดเป็นรณวีรະที่ยิ่งใหญ่ เพราะพระองค์ทรงตั้งความเพียรรบชนะพม่าร หรือนัยหนึ่งทรงช่นะแกกัเลสคณาทั้งปวง

รณวีรະที่จะยกเป็นตัวอย่างอีกตอนหนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระมหาบุรุษทรงโต้ตอบกับพระยามารด้วยความมองอาจกล้าหาญ มิได้แสดงความหวั่นไหวให้ปรากฏแก่พระยามาร แต่กลับทำให้พระยามารจนแกล้วกล้าและพ่ายแพ้ต่ออำนาจบารมีของพระองค์ที่ทรงสะสมมาเป็นเวลาช่นานถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

...หน่อพระชินสีห์กระทำอาการองอาจสุรภาพกล้าหาญโดยยิ่ง มิได้กริ่งเกรงแต่ภัยแห่งพระยามาร จึงมีพระบรรหารโต้ตอบดังนี้ ฝ่ายพระย้าวสวคีได้สดับจึงคำรัสว่า ทูราสิทธิคฤกุมาร ไฉนตัวท่านจึงไม่รู้กำลังอาตมา แลอาตมาประกอบด้วยโยธาเป็นอันมาก ท่านนี้ตัวผู้เดียวเปลี่ยวจากเพื่อนทั้งปวงปราศจากพลโยธา เรานี้มีพวหาถึง 2000 พัน กุมสรพาศศรนานาพิภพพิศุทธิ์ ตัวท่านไม่มีอาวุธอยู่ในมือ ถึงถามาอวดกล้าทำท่ายแก่เราดังนี้ หน่อพระชินสีห์จึงตรัสตอบว่า ทูก่อนมารท่านก็มีรู้กำลังแห่งอาตมา แลนหาโยธาของอาตมาก็มีเป็นอันมาก บำรุงเลี้ยงไว้ช่นาน พร้อมทั้งคึกคึกขบประหารประจำกรดุจกัน เหตุฉะนั้นอาตมาจึงสุรภาพกล้าหาญประคิบฐานอยู่ท่ามกลางยุทธภูมิมิได้ครันคร้าม...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2504 : 177)

ความมองอาจกล้าหาญของพระมหาบุรุษ เป็นที่ชื่นชมยินดีแก่เทพยดาทั้งหลายต่างอำนวยอวยชัยให้แก่พระมหาบุรุษ ถึงความพรรณนาที่ว่า "เทพยเจ้าทั้งหลาย แลเห็นองค์พระมหาบุรุษอันมีพระอาการองอาจ มิได้สะอื้นภัยจุพระยาไกรสรสีหราช อันสถิตอยู่ในท่ามกลางหม่มฤคมิฉะนั้นจุสุบรรณอันสถิตอยู่ในท่ามกลางฝูงวิหคชาคิ ก็ชวนกันประสาธโสมนัสสาธุการอำนวยชัย...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2504 : 179)

2. ทานวิระ คือความกล้าในทานให้ทาน การที่บุคคลบริจาคทรัพย์สิน ข้าทาสบริวาร ตลอดจนอวัยวะและชีวิตโดยไม่เสียดายและด้วยความเต็มใจ จักว่าเป็นความกล้าหาญอย่างหนึ่งในพระปฐมสมโพธิกถาปรากฏทานวิระหลายตอน เป็นต้นว่า ตอนที่พระอรธกถาจารย์กล่าวสรรเสริญพระมหาบุรุษว่าทรงบริจาคทานอย่างยิ่งใหญ่เป็นจำนวนมากกว่ามากมาแล้วในอดีตกาล ถึงความพรรณนาต่อไปนี้

ชนทั้งหลายเฝ้าจะนำไปซึ่งทรัพย์แลองค์แลชีวิตแห่งพระมหาสัตว์ พระมหาสัตว์มิได้เอื้อเพื่อแก่พระองค์ ทรงบำเพ็ญซึ่งมูลปณิธิกุศลจนสำเร็จจุใจ ด้วยพระทัยปรารถนาจะให้เป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลาย อันต้องเที่ยวอยู่ในสงสารมรรคาจนนั้น แต่พระองค์ให้พระโลหิตเป็นทานก็มากกว่ากระแสน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 แต่ให้พระมังสะเป็นทาน ก็อาจยังพินแผนมหาปรุพีให้พ่ายแพ้ แต่ตัดพระเศียรกับทั้งพระเกศโมลีให้เป็นทาน ก็ประมาณสูงกว่าเขาพระสุเมรุราช แต่ควักพระเนตรให้เป็นทานก็มากกว่าดวงการ่าในนภากาศ แลจำเคิมแต่บำเพ็ญกณฐกนิหารแต่บาทมูลสมเด็จพระพุทธที่บังกร เป็นต้น แต่บำเพ็ญพระสมถังสภารมีมาสำเร็จลงในชาติเป็นพระเวสสันดรนั้น . . .

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 37)

ข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นการบริจาคทานของพระมหาสัตว์ว่า พระองค์ตั้งพระทัยแน่วแน่ในการบริจาค และบริจาคสม่ำเสมอ ไม่เพียงแต่ทรัพย์เท่านั้นที่พระองค์บริจาค แม้ชีวิตพระองค์ก็ไม่ทรงเสียดาย ความที่ว่า "ชนทั้งหลายเฝ้าจะนำไปซึ่งทรัพย์แลองค์แลชีวิตแห่งพระมหาสัตว์ พระมหาสัตว์มิได้เอื้อเพื่อแก่พระองค์" ความตั้งพระทัยอย่างเด็ดเดี่ยวและกล้าหาญ ต่อการบริจาคทานครั้งแล้วครั้งเล่า เพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อปวงชน ผู้อ่านจะรู้สึกได้จากถ้อยคำที่ว่า "ด้วยพระทัยปรารถนาจะให้ประโยชน์แก่ชนทั้งหลาย" ความเปรียบต่อมาที่ว่า "แต่พระองค์ให้พระโลหิตเป็นทานก็มากกว่ากระแสน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 แต่ให้พระมังสะเป็นทาน ก็อาจยังพินแผนมหาปรุพีให้พ่ายแพ้..." ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพและตระหนักถึงปริมาณการบริจาคทานของพระมหาสัตว์ว่ามีจำนวนมากมหาศาล ทั้งยังแสดงให้เห็นถึงดวงพระทัยที่เข้มแข็งและทรงอดทนต่อความเจ็บปวดและทุกข์เวทนาที่ได้รับจากการบริจาคทาน แต่ละครั้ง

ที่พระองค์ทรงเชื้อพระมิ่งสะหรือควักพระเนตร พระองค์คงต้องทรงได้รับความเจ็บปวดอย่างแสนสาหัส แต่ควายน้าพระทัยที่กล้าหาญ และเปี่ยมล้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ทำให้พระองค์ "มิได้เอื้อเฟื้อแก่พระองค์"

ท้าววีระอีกตัวอย่างหนึ่งได้เกิดตอนที่พระคันธจินาจารย์กล่าวถึงการสั่งสมพระทานบารมีครบทั้งสามชั้น ซึ่งปฏิบัติยากขึ้นๆตามลำดับ เพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณของพระมหาสัตว์ ดังความบรรยายต่อไปนี้

แลทรงบำเพ็ญทานในชาติเป็นเวลามพราหมณ์เป็นอาทินั้น จักเป็นทานบารมี ทรงควักพระเนตรให้เป็นทานในชาติเป็นพระยาสิ่วราชนั้น จักเป็นทานอุปบารมี ทรงสละชีวิตให้เป็นทานในชาติเป็นพญาสัตว์ชนิดนั้น จักเป็นทานปรมัตถบารมี ทรงบำเพ็ญคือ ...แลในชาติเป็นพระเวสสันดรนั้น ทรงบำเพ็ญพระบารมีทั้ง 10 พร้อมทุกประการ มิได้เศษ แลกาลเมื่อพระชนมายุได้ 8 พระพรรษา มีพระทานัชยาศัย คำวิจักให้ อชัฏตักทาน แลกาลเมื่อพระราชนานเสด็จกฤษณ์ปัจฉิมจัก แลกาลเมื่อทรงปริจาค สัตตสภกมทาน แลกาลเมื่อต้องพิพาทชนียกรรมออกจากพระนคร แลกาลเมื่อปริจาค บุตรทานแลกรียาทาน...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 39 - 40)

จากตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงความกล้าในการบริจาคทานของพระมหาสัตว์ในพระชาติต่างๆ การที่ทรงควักพระเนตรให้เป็นทาน หรือเสียสละชีวิตให้เป็นทานนี้ นับเป็นอชัฏตักทานคือทานภายใน บุคคลที่จะกระทำได้อาจมีความกล้าเป็นอย่างยิ่งเพราะต้องทนต่อความเจ็บปวดและความทรมานอันเป็นผลที่ได้รับจากการบริจาคทาน ในพระชาติที่เป็นพระเวสสันดรนั้น ทรงบริจาคช้างคู่บ้านคู่เมืองให้เป็นทาน ทั้งๆทรงทราบว่าผลที่ได้รับจะเป็นเช่นใด การกระทำดังกล่าวแสดงให้เห็นชัดเจนว่า พระมหาสัตว์ทรงมีความกล้าต่อการทำทานเป็นอย่างยิ่ง

3. ท้าววีระ ความกล้าในการช่วยเหลือ ได้เกิดตอนที่เทพยดากราบทูลอาราธนาให้พระมหาสัตว์ซึ่งเสวยพระชาติเป็นสันตุสิดเทวราช จูติจากสวรรค์ชั้นดุสิต ลงมายังมนุษยโลก เพื่อแสวงหาพระสัทธรรมสำหรับโปรดสัตว์โลก ดังความบรรยายต่อไปนี้

อุกรทันททั้งหลายนุญทุกข์ กาลนี้ควรที่อาตมาจะจุติลงไปบังเกิดเป็นพระสัมพันธูปโรค
สัตว์โลกทั้งปวง ทันททั้งหลายนจกลับไปสู่นิวาสฐานแห่งตนๆเกิด เมื่อส่งเทพเจ้า
ทั้งหลายไปสิ้นแล้ว ก็เสด็จแวดล้อมด้วยเทพยบริวาร ไปสู่ทิพยนิมิตานุทยานอันมีใน
ดุสิตเทวโลก เสด็จเที่ยวประพาสชมซึ่งทิพยพฤกษาคิมิพรองต่างๆ เทพยบริวารทั้งหลาย
กราบทูลตักเตือนว่า ข้าแต่พระองค์คุณทุกข์ ขออัญเชิญเสด็จพระองค์จงจุติจากดุสิต
เทวโลกนี้เกิด จงไปบังเกิดสุดที่จะไต่ตรัสเป็นพระสัมพันธูปโรคสัตว์โลก แล้วก็ทูล
สรรเสริญสรรพทุกศ ซึ่งทรงบำเพ็ญสั่งสมมาแต่ก่อน สมเด็จพระมหาสัตว์ก็จุติในทิพย
อุทยานนั้นลงมาสู่ปฏิสนธิในพระครรภ์แห่งพระสิริมหามายาราชเทวี...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 47 - 48)

จากตัวอย่าง แสดงถึงความกล้าในการช่วยเหลือ กล่าวคือ ในเวลาขณะนี้ พระมหาสัตว์
ทรงเป็นสันดุสิตเทวราชที่เพียบพร้อมด้วยความสุข ปราศจากความทุกข์ ดังคำที่เทพยากล่าวว่า
"ข้าแต่พระองค์คุณทุกข์" พระองค์ทรงเห็นว่าสัตว์โลกทั้งหลายกำลังประสบทุกข์อย่างใหญ่หลวง
สมควรที่พระองค์จะทรงจุติลงมาบำเพ็ญทานบารมีให้ครบถ้วนทั้ง 30 ประการ เพื่อแสวงหา
หนทางกับทุกข์ให้แก่มวลสัตว์โลก ด้วยน้ำพระทัยอันเปี่ยมล้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณนี้ ทำให้
พระองค์ทรงจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตลงสู่มนุษยโลก ซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์ยากและภัยอันตรายต่างๆ
การที่คนซึ่งอยู่ก็มีสุข ละทิ้งสภาพทั้งกล่าวมาสู่ที่อันแสนทุกข์ไร้สุข ด้วยปรารถนาจะช่วยผู้อื่นให้
พ้นทุกข์ หรือ"...ปรารถนาจะรื้อสัตว์ทั่วทั้งภพไตรอันไร้ร่างจากที่พึ่งพำนัก จักชนข้ามสงสาร
สมุทัย...(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 126) เช่น พระมหานุรุณี ย่อมกล่าว
ได้ว่ามีความกล้าเป็นอย่างยิ่ง

ท้าววิระอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ตอนที่พระมหานุรุทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาเพื่อแสวงหาพระ
โพธิญาณ ถึงความพรรณาต่อไปนี้

จำเริญแต่คักอาหารเสียทั้งสิ้น อันว่าทวติงสมหาบุริสลักษณะ และพระอัสติยานุพยัญชนะ
ทั้งปวงนั้นก็อันตรธานเสื่อมสูญสิ้น พระมังสะและพระโลหิตก็เหือดแห้งทั่วทั้งพระสกลกาย
พระสกลกายก็ชุ่มแฉกยิ่งนัก ครวณาคุจคอกไม้อันหล่นจากขั้วแล้วเหี่ยวแห้ง ยิ่งแต่แห้ง

หุ้มพระอัฐิ แลพระอัฐิปนุณางค์ แลสี่ข้างก็เห็นคค้อมวิการปรากฏจระเปียนแห่งกลอน
เรือนอันเรียบเรียงไว้ เบื้องว่า ยกพระหัตถ์ปราชญ์พระเศียรก็ประสมแต่แถวพระเส้น
แลพระอัฐิควรจะสังเวชเพทนา เบื้องว่าพระองค์ทรง สวยมหันตทุกข์ถึงเพียงนี้ จะมี
พระทัยปริวิตก คำว่า จะประโยชน์อันใดด้วยกระทำทุกกริยาอันสาหัสลำบาก แต่อาตมา
หาความเพียรมาสิ้น 6 ปีแล้ว ก็ยังมีไภยบรรลู่พระโพธิญาณ อย่าเลยจะกลับไปสู่พระ
ราชนิเวศฐาน จะเห็นพัศตรนางชัตติยภักตยาทั้ง 4 หมื่น มีนางยโสธรพินพาเป็น
ประธาน กับทั้งพระปิตุราชมาตูลา แลเจ้าราชบุรุษโอรส อีกทั้งชัตติยประยูรญาติราชวงศ์
ทั้ง 8 หมื่นสกุล แลจะไต่บริภคโศกนาถา แลจะไต่ไสยาเหนือสิริไสยาสน์เป็น
บรมสุขสำราญ จะไต่ทรงพระจินตนาณิกดังนี้ แต่มาครว่าวารจิตหนึ่งบมิพึงมีเป็นอันขาด
(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ (2517 : 139 - 140)

จากตัวอย่าง แสดงให้เห็นถึงความทุกข์ยากอย่างแสนสาหัสขององค์พระมหาสัตภาพ
พระวรกายที่ผ่ายผอมและซูบซีดเหมือนดอกไม้อันหล่นจากช่อแล้วเหี่ยวแห้ง ก่อให้เกิดความสงสาร
พระองค์ยิ่งนัก ในขณะที่เวียนกัฏฐะหนักในน้ำพระทัยที่กล้ำกลืนเคี้ยวของพระมหาสัต
แม่พระองค์ทรง "สวยมหันตทุกข์" ขนาดนี้ ก็มีไต่ทรงคิดที่จะละความเพียรแม่ "วารจิตหนึ่ง"
ทรงมุ่งมั่นบำเพ็ญเพียรและทนต่อความลำบากทั้งมวลเพื่อทรงปรารถนาพระโพธิญาณอันจะเป็นเครื่อง
ช่วยปวงสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ การกระทำดังกล่าวนี้นี้แสดงให้เห็นถึงความกล้าในการช่วยเหลือ เป็น
มหาวีรกรรมที่เกินมาก

มหาวีรกรรมอีกตัวอย่างหนึ่ง ไต่แก้ตอนที่พระพุทธองค์ทรงรับอาราธนาท้าวมหาพรหมด้วย
ทรงมีพระเมตตาต่อสรรพสัตว์ ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

ในลำดับนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาค เมื่อไต่สดับอาราธนาถาอันท้าวสัทธิมคัมมหาพรหมมา
กราบทูล พระหฤทัยอนุลด้วยพระกรุณาในสัตว์โลก จึงทรงพระพุทธอาโภคจินตนาว่า
ท้าวมหาพรหมมาอาราธนาให้แสดงพระสัทธรรมเพื่อจะไต่เป็นประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้ง
ปวง อันนี้เป็นธรรมคาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแต่ก่อนสืบๆ กันมา ... แลกาลบัดนี้ ท่าน
มาอาราธนาแล้ว ตถาคตก็จะตรัสพระสัทธรรมเทศนา จะเปิดเผยออกซึ่งมหาอภิวาร

บรรดาสัตว์ทั้งหลายที่มีโสติวิญญูณเปล่งออกซึ่งประสาทรัทธา จงตั้งจิตคอยสดับรับ
พระสัทธรรมเทศนาเถิด...

(กรมสมเด็จพะปรมาณูศิโนรส 2517 : 221 - 224)

ความตอนนี ผู้อ่านจะรู้สึกถึงความกล้าในการช่วยเหลือมวลสัตว์โลกขององค์พระบรมครู
การที่พระองค์ทรงรับคำอาราธนาของท้าวมหาพรหม ก็หมายถึงว่า พระองค์ทรงพร้อมที่จะอุทิศ
พระชนม์ชีพเพื่อ "รือ" และ "ชน" สรรพสัตว์ให้พ้น "ห้วงมหรรณพ" ตลอดเวลาเหล่านี้
พระองค์จะต้องทรงลำบากพระวรกายเสด็จจาริกไปในที่ต่างๆ ต้องพบกับบุคคลและนักบวช นอก
พุทธศาสนาที่เต็มไปด้วยทิฐิมานะ พระองค์ต้องทรงใช้พระอุตสาหะและพระวิริยะอย่างแรงกล้า
เพื่อให้เขาเหล่านั้นคิดถูกและปฏิบัติถูกตามแนวทางแห่งพระสัทธรรม การกระทำที่แสดงถึงความ
กล้าหาญต่อการช่วยเหลือเช่นนี้ มีแต่พระศาสดาเท่านั้นที่ทรงกระทำได้

1.3 กฎมณัส

กฎมณัส หมายถึงรสแห่งความโศกเศร้า หรือสภาพอันเป็นที่ตั้งแห่งความโศก เพราะ
ประสบสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา และเพราะสิ่งที่น่าปรารถนาสูญสลายไป อนุภาวะในกฎมณสนั้นมี
อาการร้องไห้ เชื้อมซึมและกระต้าง เป็นต้น อาการมีความละห้อยละเหี่ย ความคร้าน และ
ความคิดในการตาย เป็นต้น (น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง 2504 : 242)

การประสบสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา เป็นต้นว่า ความพลัดพรากจากบิดามารดา ภรรยา
สามี และบุตร การพลัดพรากจากถิ่นที่อยู่ การประสบอัคคีภัย การสูญสลายแห่งสิ่งที่ปรารถนา
เช่น ความรัก และทรัพย์สินสมบัติ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นเหตุให้เกิดความเศร้าโศก

ในพระปฐมสมโพธิกถา กฎมณสมีปรากฏอยู่หลายตอน เช่น ตอนนายฉันทะคร่ำครวญ
อาลัยรักภักขุสะ ตอนพระนางพิมพาทรงรำพันถึงความทุกข์ระทมที่ต้องพลัดพรากจากพระสัทธิดะ
ตอนพระเจ้าสุทโธทนะสิ้นพระชนม์ และตอนพระพุทธเจ้าทรงปรินิพพาน เป็นต้น

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างกฎมณสในพระปฐมสมโพธิกถา ตอนพระนางพิมพาทรงได้ทราบว่า
พระบรมครูเสด็จเข้ามาในพระราชวัง และพระเจ้าสุทโธทนะ รัชสั้งให้นางข้าหลวงมากราบทูล
เชิญเสด็จพระนางไปเฝ้าพระบรมศาสดา พระนางทรงเศร้าโศกเสียพระทัยมาก ถึงกับประพันท์
ต่อไป

เมื่อพระพิมพาได้ทรงสดับสารก็ยิ่งแสนซำก่ำสรคเศร้า สองกรซ่อนพระทรวงเข้า
 ปรีเหวนการพิลาป พระเนตรนองอาบไปด้วยอัสสุชลวารี มีพระเสาวนีย์ตรัสแกนาง
 เปสกันาริว่า ... เจ้าจงไปกราบทูลตามคำของข้าว่า พิมพานี้เป็นหญิงกาฬกีนี
 พระธิดาเจ้าจึงเสด็จลี้กหนึ่ออกทรงบรรพชา บัดนี้เสด็จมาเยี่ยมเยียนพระบิครมาตุราช
 มิได้เสด็จลีลาศมาสู่วิสาขสถานแห่งพิมพา เบื้องว่านโนรธปรารธนาแห่งข้ามิได้
 สำเร็จบุญรณ ชากศุญญมิสมอารมณ์ที่จินตนาการ ก็เพราะเบารากกรรมอันได้กระทำ
 ไว้มีกำลังกล้า จึงบันดาลให้โสกาถูรเคื้อคร้อนเรารุมสุมทรวง... บรรดาพระประยูร
 ญาติทั้งหลายสดับข่าวที่ข่าวทุกซ์แสนสลก ก็พลอยเศร้าซบไปด้วยโสกา ปมประหนึ่งว่า
 จะจมลงในกลางสมุทร กล่าวคือความโศก ซึ่งข้าเสวยปิยวิปโยคทุกขเวทนาอันไร้ร่าง
 บำราศพระภัสสราในคราวนี้... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 334 -
 335)

ความในตัวอย่างนี้ นอกจากจะให้กรูธกรสแก่ผู้อ่านแล้ว ยังให้ภาพและนาฏการด้วย
 กล่าวคือผู้อ่านจะนึกเห็นภาพอันโศกสลกและทุกซ์ระทมของพระนางพิมพาจากถ้อยคำที่ว่า "แสนซำ
 ก่ำสรคเศร้า" และ "พระเนตรนองอาบไปด้วยอัสสุชลวารี" ส่วน "สองกรซ่อนพระทรวง
 เข้าปรีเหวนการ" ให้นาฏการ แสดงให้เห็นถึงอิริยาบถของพระนางพิมพาทำนอง "คือกชกหัว"
 ความที่ว่า "พระประยูรญาติทั้งหลายสดับข่าวที่ข่าวทุกซ์แสนสลก ก็พลอยเศร้าซบไปด้วยโสกา ปม
 ประหนึ่งว่าจะจมลงในกลางสมุทร" นั้น ช่วยเน้นให้เห็นถึงกรูธการสย่งขึ้น

กรูธกรสอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ ตอนพระนางพิมพาทรงกล่าวคักพ้อต่อน้ำพระเนตรว่า

อนิจจน้ำตาเอ๋ย กระไรเลยยังไม่เวทนา ไม่มีความเมตตาปราณี จะขอโอกาสพอเพ่ง
 พักตร์พระราชสามีให้เต็มเนตรก็ไม่ใคร่จะได้ แกล้งไหลหลังพลั่งไปไม่หยุดยั้ง ก่าบงเสีย
 ซึ่งทัศนวิสัยมิให้เชยชมพระอุดมรูปสิริวิลาส แลเราให้โอกาสแก่ท่านสิ้นกาลช้านานคณมาได้
 ถึง 8 ปีเศษ ยังไม่พอโสกาถูรเหวศหรือประการใด นี่ท่านผู้ก่อกรรมกระทำเวรแก่เรา
 หรือโดน จึงแกล้งหลังไหลไม่รู้จักสายวายาวางจะนี้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2504 : 339 - 340)

จากตัวอย่าง แม้จะเป็นการพรรณนาให้เห็นถึงความทุกข์ระทมและโศกเศร้าอย่างสุด
ประมาณของพระนางพิมพา จนผู้อ่านต้องหลั่งน้ำตาตาม แต่บทพรรณนาก็ยังให้ความเพลิดเพลิน
ในคำเสี่ยงกระหนกระทั้งของคำทั้งในก้นสระและพยัญชนะ เช่น ความที่ว่า "ตรัสพิโรว่าพัน
พ้อต่อน้ำพระเนตรว่า อนิจจาน้ำตาเอ๋ย..." เพียงเท่านี้ผู้อ่านก็จะรู้สึกถึงความโศกเศร้าของ
เสียงและโน้มน้าวอารมณ์ให้เศร้าจนน้ำตาซึม

นอกจากนี้ จังหวะลีลาของความพรรณนาตอนนี้อย่างเนิบนาบเชื่องช้า เหมาะสมกับ
บรรยากาศ อากัปกริยาและอารมณ์ของตัวละครเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพระนางพิมพายังท่าหนักแล้ว พระเจ้าสิริสุทโธนะ
ทรงกราบทูลถึงความทุกข์ระทมของพระนางพิมพา ความตอนนี้นำอารมณ์สลับผู้อ่านเช่นกัน ดังคำ
ประพันธ์ต่อไปนี้

ส่วนสมเด็จพระพุทธานุภาพจึงกราบทูลแถลงคุณสมบัติแห่งนางกัมมัตริย์ศรีสุธิดา อันแสนสุด
แสนหาในพระสัพพัญญูว่า ข้าแต่พระบรมครูแห่งนิกรสัตว์โลกธิดาแห่งข้าพระพุทธเจ้า
จำเริญแต่กาลวิโยคพระศาสนาเสด็จออกสู่มหาภิเนษกรมณ จะนั่งนอนยืนเฝ้าอยู่ในที่
ใดๆก็ไม่มีอารมณ์เป็นสุข มีแต่ทุกข์โศกเศร้า ทุกเวลาเช้าเย็นราตรีมิได้ขาด ยาม
เมื่อเข้าในท้องสิริไสยาสน์ เห็นเศวตฉัตรอันกางกั้นรัตนบัลลังก์ ก็ตั้งแตงรองว่า
กำลังถึงพระพุทธรองค์ เมื่อใกล้กับข้าว่าทรงนั่งหม่นผกาสาวยพิตร ก็ปฏิบัตินั่งหม่น
ผ้าย้อมผาดบัง ไฉนข้าว่าเสวยพระกระยาหารประมาณแต่เมล็ดเดียวกับวีโลก
บ้างเหมือนอย่างพระองค์ เมื่อได้ทราบข้าว่า ทรงพระบรมมเหสีพันรูปก็คล
ก็ประพาศติดตามเสด็จไสยาสน์ยังพันแผนดินคังนั้น...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 341)

จากตัวอย่าง คำกราบทูลของพระเจ้าสุทโธนะดังกล่าวนั้นให้เห็นถึงความ
โศกเศร้าของพระนางพิมพาว่า มีปริมาณมากและเวลายาวนานติดต่อกัน ดังถ้อยคำที่ว่า
"จะนั่งนอนยืนเฝ้าอยู่ในที่ใดๆก็ไม่มีอารมณ์เป็นสุข มีแต่ทุกข์โศกเศร้า ทุกเวลาเช้าเย็น
ราตรีมิได้ขาด" ถ้อยคำนี้ให้ความแจ่มแจ้งดีมาก ผู้อ่านจะรู้สึกได้ทันทีว่า ทุกอิริยาบถ

ของพระนางพิมพา มีแต่ความหมองเศร้า ภาพความรักความหลังระหว่างพระนางกับพระสิทธัตถะ ลอยเด่นอยู่ในพระทัยของพระนางตลอดเวลา เพราะ "ยามเมื่อเข้าไปในห้องสิริไสยาสน์ เห็น เศวตฉัตรอันกางกั้นบัลลังก์ ก็ตั้งแตรร้องว่ากำลังถึงพระพุทธรองค์" สิ่งสะกิดใจและความนัยเช่นนี้ คนที่เป็นสามีและภริยากันเท่านั้นจึงจะเข้าใจซึ่งถึงอารมณ์และความรู้สึกของอีกฝ่ายหนึ่ง หากต้องพลัดพรากจากกันอย่างกะทันหัน เช่น พระนางพิมพา กับพระสิทธัตถะ สิ่งแวดล้อมรอบๆ พระนางและพระราหุล จะช่วยย้ำความทุกข์ระทมอย่างไม่มีวันเสื่อมคลาย กรุณาธิคุณนี้ สร้างบรรยากาศให้ผู้อ่าน เกิดความรู้สึกและอารมณ์คล้ายตามได้เป็นอย่างดี

ความพรรณนาที่ให้อารมณ์อีกตอนหนึ่งได้แก่ตอนที่พระพุทธองค์จะทรงปรินิพพาน ณ กรุงกุสินารา บรรยายภาพและสิ่งแวดล้อมเต็มไปด้วยความโศกสลก คุณมีความอาลัยในพระบรมครูอย่างล้นพ้น

...ในสมัยนั้นอันว่าสาละนุปชาติทั้งหลาย ก็ขยายแย้มกลีบเกสรแบ่งบาน ตั้งแต่ลำต้น ครอบคลุมถึงยอดแลตลอดสาละวัน วิถีคิณูปมาเป็นโอกาสการปรากฏกุศลเสาวคนธรส กับวิวัฒนาการหล่นลง เรี่ยรายทั่วพระพุทธสิริกายาบูชาพระสัพพัญญูหมั่นกริ่งกุณาเยช ฆาบาบรสเกสรมาลาบันลือศัพทส์ำนวน ปานประหนึ่งว่า สำเนียงยมกสาธพทุกษา บริเวณนาการ แลนุปชาติแห่งนางรังหล่นลงเป็นนิรันดร์ ก็เปรียบปานประจวบสุขล หล่นไหลพิลาปโลภี สัมผัสกับพระฉัพพิพรภวังสีโสภณโสภาส เพียงจะครอบงำเสีย ซึ่งพระจประภาแห่งภาดูมาศให้เสื่อมแสงเศร้าสี มีกรุณาปานฉนั้น ฝ่ายพระสุริยา ก็ส่ายนัยยแสงอัสตงคตเหมือนดูจมีอาวอกกลั่นซึ่งความโศก อันจะวิโยคพลัดพราก จากพระบรมโลกนาถ ฝ่ายพระวัชณีกรก็ลั่นสาส์นเลื่อนลอยขึ้นมา เบื้องบูรพทิศาลจุ ติบเสียงซึ่งควงหฤทัยแห่ง เทพยคามนุญนิกรชนอันอาศรัยด้วยความโศก ซึ่งจะวิโยคจาก พระภควันตมุณี ให้ระงับด้วยยาครีมีอันเย็นยิ่งอย่างอมฤตธารา...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 481 - 482)

ความพรรณนาตอนนี้ให้ความรู้สึกเศร้าและรันทดใจอย่างใหญ่หลวงแก่ผู้อ่าน ภาพ ดอกไม้เหี่ยวเฉาและร่วงหล่นจากต้นลง เรี่ยรายบนพื้นดินดุจขึ้นต่อหน้าผู้อ่าน เสียงแมลงผึ้ง และแมลงภู่ที่บินมาสู่กลิ่นเกสรหาน้ำหวาน แทนที่จะทำให้บรรยากาศสดชื่น กลับฟังคล้าย

เสียงคร่ำครวญ กลีบดอกฝรั่งร่วงหล่นอยู่ประหนึ่งน้ำตาที่หลั่งไหล พระอาทิตย์ยามเย็นกำลัง
ยอแสง มีอาการประจุกจะออกกลิ่นความโศกสลดมีใครได้ พระจันทร์เริ่มทอดแสงนวลเย็น
ขึ้นมา กล้ายจะปลดปล่อยโลมให้เหล่าเทพดาและมนุษย์ทั้งปวงคลายจากการเศร้าโศก
อันเนื่องด้วยพระพุทธรูปของคณะทรงปริณิพพาน

ภาพ เสียงและความรู้สึกที่เกิดขึ้นกับผู้อ่านครั้งนี้ สร้างความหม่นหมองขึ้นในใจ
แต่ในขณะที่เกี่ยวข้องกับผู้อ่านจะรู้สึกถึงความรื่น ราบเรียบ นุ่มนวล ของคำและความ รวมทั้ง
ความไพเราะอันเกิดจากความคล้องจองทั้งของสระและพยัญชนะ ทำให้ผู้อ่านได้ซาบซึ้งถึง
การสออย่างแท้จริง

1.4 หาสุยรส

หาสุยรส หมายถึงรสแห่งความซาซัน อันทำให้ใจเราเบิกบาน หรือการบรรยาย
หรือพรรณนาให้เกิดความแจ่มใสขึ้นแบบ นี้เป็นหาสุยรสทั้งสิ้น ในคัมภีร์สุโพลลังการได้
อธิบายและจำแนกหาสุยรสไว้ดังนี้

...ในเรื่องหัตถสรวนี้ อาการหัวเราะมีนัยนคาบาม ชื่อสิดะ ส่วนอาการหัวเราะ
ที่มีพิศมรภาณคนน้อย ชื่อหสิดะ อาการที่มีเสียงหัวเราะ ชื่อ วิหสิดะ อาการหัวเราะ
ที่มีไหลแลธีระหวั่นไหว ชื่ออุปหสิดะ อาการหัวเราะที่มีน้ำตาไหล ชื่ออวหสิดะ
อาการหัวเราะที่มีอวัยวะโยกโคลง ชื่ออิหสิดะ (น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง 2504 :
239)

นาวาอากาศเอกแย้ม ประพัฒน์ทอง ได้อธิบายชนิดของหาสุยรสทั้ง 6 นี้ว่า

หากจะเทียบกับไทย ก็พอจะได้เค้าดังนี้

สิดะ น่าจะตรงกับ ยิ้ม

หสิดะ น่าจะตรงกับ แย้ม

วิหสิดะ น่าจะตรงกับ หัวเราะ

อุปหสิดะ น่าจะตรงกับ เฮฮา

อวหสิตะ น่าจะตรงกับ หัวร่อนงอหาย

อติหสิตะ น่าจะตรงกับ ท้องคักท้องแข็ง

จัดเป็นคู่ๆ บรรจุในบุคคล 3 ประเภท คือ เชษฐะ มัธยม และอารมะ...
 สิตะกับหสิตะ... คู่นี้ท่านว่ามีแก่เชษฐบุคคล เคยได้ทราบว่าย หมายถึงพระอรหันต์
 โดยอธิบายว่า พระอรหันต์ท่านก็ยังมีอาการรำเริงเหมือนกัน แต่มีเพียงยิ้มแย้ม
 เท่านั้น... วิหสิตะกับอุปหสิตะ คู่นี้ ท่านว่ามีแก่มัธยมบุคคลคือชั้นกลาง จะหมายถึง
 รongลงมาจากพระอรหันต์หรืออย่างไรก็จำไม่ได้ เมื่อตรวจดูนิทัศน์ที่ปรากฏโดย
 ทั่วไป ดูเหมือนพระอรหันต์ชั้นรongๆลงมา คือตั้งแต่พระโสคาบันถึงพระอนาคามี
 จะยังมีอาการเหล่านี้... อวหสิตะกับอติหสิตะ คู่นี้ ท่านว่า มีแก่สามัญชนทั่วไป
 แต่แม้ในสามัญชนก็เห็นจะต้องแบ่งออกเป็น 3 ชั้นเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เนื่องด้วย
 บางข้อเป็นพื้นฐานของผู้อื่น แต่ผู้อื่นหนึ่งไม่รู้สึกรู้สียังมีอยู่มาก หรือจะกล่าวว่าย
 แล้วแต่อารมณ์จริงใจ จะมีอำนาจก่อให้เกิดโอชาแห่งหรรษานานไหน...

(น.อ.แย้ม ประพันธ์ทอง 2504 : 239 - 240)

จากคำอธิบายนี้ จะเห็นได้ว่าหาสยรสมันหลายระดับ แต่ละระดับจะเกิดกับบุคคล
 ต่างๆไม่เหมือนกัน พระอรหันต์บุคคลจะเกิดหาสยรสมันระดับสิตะกับหสิตะ คือระดับยิ้มกับแย้ม
 ส่วนวิหสิตะและอุปหสิตะ หรือหัวเราะกับเฮฮา เกิดกับพระอรหันต์ชั้นรongๆ สำหรับ
 อวหสิตะกับอติหสิตะ หรือหัวร่อนงอหายและหัวร่อนท้องคักท้องแข็ง จะเกิดกับบุคคลธรรมดา
 ทั่วไป

นอกจากนี้การเกิดหาสยรสมันระดับบุคคลสามัญทั่วไป ก็ยังแบ่งได้อีก 3 ชั้นเหมือนกัน
 คือระดับสิตะกับหสิตะ ชั้นหนึ่ง ระดับวิหสิตะกับอุปหสิตะ ชั้นหนึ่ง และระดับอวหสิตะกับ
 อติหสิตะ อีกชั้นหนึ่ง ทั้งนี้เพราะบางเรื่องบางอย่างก่อให้เกิดหาสยรสมันกับคนหนึ่งแต่อีกคนหนึ่ง
 ไม่เกิดก็ได้

หาสยรสมันที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถา เป็นประเภทสิตะกับหสิตะ หรือยิ้มกับแย้ม
 กล่าวคือทำให้ผู้อ่านได้รับความชื่นบานและรู้สึกว่ายเริงเพราะความที่พอใจในความบรรยาย
 และพรรณนาอื่นๆ ตัวอย่างเช่น ตอนที่พระมหาสัตว์เสด็จเข้าไปนิเทศนาในกรุงราชคฤห์

ประชาชนได้เห็นพระบรมรูปอันสง่างามของพระองค์ ต่างทึ่งเถียงกันว่าพระองค์เป็นใครกันแน่
ทำให้มองเห็นภาพและกิริยาอาการของคนเหล่านั้นน่าขบขันยิ่ง

ขณะนั้นประชาชนชาวเมือง ได้เห็นรูปพระมหาสัตว์ต่างคนก็ตื่นเอิกเกริกโกลาหล
หัวพระนคร เหมือนครั้งเมื่อพระยาช้างอนบาลขับมันอันอาละวาดเข้าเมือง มิดังนั้น
คุจเวจจิตตีสุนทรอันเข้ามาในเวนคร ร้องเรียกกันอื้ออึงชวนกันเคลื่อนกล่นมาชม
โฉมพระมหาบุรุษราช ผู้ใดได้เห็นก็เกิดปิติโสมนัสพิศวงมึนงงตา บางคนก็เจรจาแก่กัน
ว่า ท่านผู้นี้ชะรอยเป็นองค์พระจันทร์ ลงมาจากอากาศประลาตนาราหุสสุนทรมาสู่
มนุษย์โลกเป็นแน่แท้ บางคนก็ว่า มีไช้พระจันทร์ ชะรอยเป็นกุสุมเกตุกามาเพนบุตร
พิจารณาเห็นสมบัติแห่งกษัตริย์แลชาวเมืองมณเฑียรนาเนโกฬาร จึงลงมาหวังจะทัศน
การชมเล่นเป็นขวัญตา บางคนก็หัวเราะแล้วเจรจาว่า ท่านไม่มีสัญญาวิปลาสแลหรือ
นี่คือองค์เหศวรเทวราชลงมาจากไกรลาศคีรี จึงมีสรีรกายนทรีพร้อมด้วยภษณะ
โภชนาการ บางคนก็ยืนยันแล้วว่า ไฉนท่านเจรจาฉะนี้ มีไช้องค์พระอิศวรเป็น
เจ้า นี่คือองค์ท้าวสหสัณยานันเป็นสุราธิปไตยเสด็จมาสู่พื้นด้วยสำคัญว่าบุรีแห่งเราเป็น
อมตนครบางคนก็กล่าวว่าเราไม่เชื่อว่าท้าวสหสเนตร เหตุไฉนจึงไม่ทรงขอแก้ว
วิเชียรแลช้างเอราวัณจะได้เป็นสำคัญแจ้งประจักษ์ มีไช้องค์มัจฉาเทวราชเป็นแต่
นี่คือท้าวเทพพรหมทรงทราบว่า พวกพรหมณ์มีความประมาทจึงเสด็จมาหวังจะสั่ง
สอนให้ศึกษาในไตรเพททางคศาสตร์สรรพวิชาการ ชนผู้หนึ่งจึงกล่าวคำค้านคำหนึ่ง
ว่า มีไช้พระจันทร์มเหศวรอินทรพรหมกามาเกตุเพนบุตร ท่านผู้นี้คืออัจริยะมนุษย์
ใหญ่ยิ่งกว่าสัตว์โลกทั้งปวงเป็นแท้ แลมหาชนชาวเมืองทั้งหลายต่างคนต่างทึ่งเถียง
ไม่ตกลงกัน...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 133)

จากตัวอย่าง นอกจากผู้อ่านจะแลเห็นภาพการทึ่งเถียง ภาพแสดงกิริยาอาการ
ประกอบการพูดของแต่ละคน เช่น การยกมือชี้หน้า การทำมือประกอบการพูด ซึ่งชวน
ให้น่าขบขันแล้ว ผู้อ่านยังได้ยินเสียงอื้ออึง เสียงแย่งกันพูด เสียงแสดงความคิดเห็นต่างๆ

นานา ล้วนแต่คาไปตามความเข้าใจของตน ความบรรยายตอนนี่เหมาะสมกับสภาพของบุคคล
ที่กล่าวถึงซึ่งเป็นคนระดับชาวบ้าน ถ้าผู้อ่านเคยมีประสบการณ์เกี่ยวกับการพูดแสดงความคิดเห็น
ของชาวบ้านมาก่อน ย่อมเข้าใจได้เห็นแก่ชัด และซาบซึ้งกับหาสุยรสตอนนี้ได้

ตัวอย่างเกี่ยวกับหาสรสในพระปฐมสมโพธิกถาอีกตอนหนึ่งคือ ตอนที่พระพุทธองค์เสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เพื่อเทศนาโปรดเบญจวัคคีย์ ฝ่ายเบญจวัคคีย์ไม่ทราบว่าพระบรมครูทรงบรรลुพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว จึงนึกแะกันว่า อย่าต้อนรับพระองค์ ครั้นพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงจริงๆ ต่างองค์ต่างลืมนข้อสัญญา วัฏฏีจจะอวดวาทการต้อนรับอย่างดียิ่ง เหตุการณ์ตอนนีทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพเบญจวัคคีย์แต่ละองค์กระทำกิริยาอาการต่างๆ เช่นรีบเข้าไปรับบาตรและจีวร บางองค์ถวายน้ำชำระพระบาท บางองค์เอาเชิงบาตรมาตั้งรองรับบาตร เป็นต้น การกระทำดังกล่าวขัดกันกับข้อสัญญาที่ตกลงกันไว้ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกขำในใจ ความดังกล่าวนี้อาจจะ

...ถูกท่านขุนฤๅษี ขุนคองค้พระสมณโคมเสด็จมาเที่ยวแสวงหาเรา แล
พระองค์เสียซึ่งมหาปธานกิริยาแสวงหาบิณฑบาตฉัน พระสรีรรูปดวีวรรณก็มองใส
เสาวภาคย์มีทว่าเก่าเป็นอันมาก ที่ไหนจะสำเร็จพระโพธิญาณ หารอยจะมีความ
รำคาญไม่สบายพระทัย เสด็จอยู่ไม่ได้แต่พระองค์เดียว จึงเที่ยวสืบเสาะแสวงหา
เรา เราอย่ากระทำให้จุกม่นาการต้อนรับ อย่าไหว อย่ากราบ อย่ารับมาตร
แต่จิวร ปูลาดแต่อาสน์ไว้ถวายพระองค์ กว้างเอนเป็นวงศ์ภักษัตริย์ชดัตถิมาหาสกุลอัน
ประเสริฐสูงใหญ่ เชอชอบพระทัยจะนั่งหรือไม่นั่ง จะเสด็จไปอยู่ที่ใดก็ตามแต่พระทัย
จะปรารภนา พระบัญญัติก็ภักษุกิดาสัญญาแก่กันดังนี้แล้ว ก็ปูลาดแต่อาสน์ไว้รับเสด็จ
ต่างองค์นั่งเพิกเฉยเสีย มิได้กระทำให้จุกม่นาการ สมเด็จพระศาสนจารย์พระ
พุทธองค์ทรงทราบในวาระจิตแห่งพระบัญญัติทั้ง 5 นั้น กว้างอำนาจพระสัมพันธคุณญาณ
มีพระกมลสันดานกอบปรักค้ำพระการุณาพวยโดยปรกติ ก็เสด็จเข้าไปสู่สำนัก กุญเษ
มาแต่ก่อน ส่วนพระบัญญัติทั้ง 5 เมื่อเห็นพระมหากษัตริย์เสด็จมาสู่ที่ใกล้ ก็
เพิกเฉยให้ลมสัดที่สัญญากันไว้ด้วยเคารพสุธาณภาพ บันดาลให้บังเกิดจิตประสันนาการเคารพ

โดยยังมีอาจนั่งนิ่งอยู่ได้ ต่างองค์ก็ถูกภูษาการออกมาต้อนรับคำนับนอบน้อมถวาย องค์หนึ่ง
รับจีวรแลบาตร องค์หนึ่งถวายน้ำชำระพระวรบาทบุคคล องค์หนึ่งเอาเชิงบาตรมาตั้ง
รองรับบาตร องค์หนึ่งทูลเชื้อเชิญให้ทรงนั่งเหนืออาสน์อันปูลาดไว้ องค์หนึ่งเอาพัดมา
ถวายรำพายพายุคุ้มมิสพระกริชกายันทรีย์...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 235 - 236)

หรือ ตอนที่เศรษฐีแห่งเมืองราชคฤห์ ได้นำไม้จันทน์แดงท่อนหนึ่งไปจัดทำเป็นบาตร แล้วนำไป
ครอบไว้บนปลายไม้ซึ่งสูง 60 ศอก และประกาศว่า ถ้าใครเหาะมานำบาตรนี้ไปได้
จึงควรได้รับความเชื่อถือว่า เป็นพระอรหันต์ ฝ่ายนิคฺชฌนาภบุตรมีความต้องการบาตร ก็ใช้ให้
ลูกศิษย์มาขอต่อเศรษฐี เศรษฐียืนยันว่าต้องเหาะมาเอาจึงจะได้ นาภบุตรจึงออกอุบายชักชวน
กับลูกศิษย์ว่า หากคนทำท่าจะเหาะ ให้ลูกศิษย์ยกมือไว้ คล้ายจะบอกว่าคนเหาะได้ แต่
ลูกศิษย์ห้ามไม่ให้เหาะ คนจึงไม่เหาะ ควรให้บาตรแก่คน เศรษฐีก็ไม่ให้

ความบรรยายตอนนี้ให้อารมณ์ขันแก่ผู้อ่าน พร้อมกับความรู้สึกสังเวชก็เกิดขึ้นด้วย
กล่าวคือผู้อ่านจะรู้สึก ว่า เพราะคิดหาหรือความอยากได้อยากเด่นแท้ๆ ทำให้คนที่อยู่ในฐานะ
"ครู" สามารถทำสิ่งที่ไม่สมควรและดูน่าขันเช่นนั้นได้ ความบรรยายตอนนี้ถึงนี้

...ภายหลังนิคฺชฌนาภบุตรจึงมาด้วยตนเอง แล้วสงสัยใจไว้ว่า ถ้าเรายกมือยกเท้า
ทำท่าจะเหาะ ท่านจงเข้ายุคมียุคเท้าเอาไว้แล้วกล่าวห้ามปรามว่า ไฉนพระอาจารย์
จึงกระทำดังนี้ อย่างมาสาแดงพระอรหันต์คุณอันเป็นของกำบังแก่มหาชนเพราะเหตุด้วย
บาตรใบนี้มีบังควร เมื่อสั่งสัญญาแก่ศิษย์ดังนี้แล้ว ก็ไปกล่าวแก่เศรษฐีขอเอาบาตร
เศรษฐีไม่ให้กล่าวจุจนหลัง นิคฺชฌนาภบุตรก็ยกมือยกเท้าตั้งท่าจะเหาะ นาภบุตร
กล่าวแก่เศรษฐีว่า เราจะเหาะขึ้นไปเอาบาตร ศิษย์ทั้งปวงยกมือไว้ไม่ให้เราเหาะ
จงให้บาตรแก่เราเถิด...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 403 - 404)

อารมณ์ขันหรือหาสยรสที่เกิดกับผู้อ่าน เท่าที่กล่าวมาแล้ว ไม่ถึงกับทำให้ผู้อ่านหัวเราะเฮฮา แต่เป็นเพียงความรู้สึกขำในใจ อาจแย้มยิ้มเล็กน้อย ซึ่งจะตรงกับลิตะ และ หลิตะ เท่านั้น

1.5 อัทฺฐกฺรฺส

อัทฺฐกฺรฺส หมายถึงรสนแห่งความพิท้วง ความประหลาดใจ ความอัศจรรย์ใจ เพราะประสบกับสิ่งที่แปลกประหลาด ไม่ใช่ของที่อยู่ประจำโลก แต่เกิดจากอำนาจมนต์ อำนาจกล เช่น เวื่อนพิภพ สวนสวรรค์ วิมาน เป็นต้น เมื่อประสบกับสิ่งที่แปลกประหลาดเหล่านี้ ผู้ประสบจะมีอาการต่างๆ เช่น เหงื่อตก น้ำตาไหล จ้องตลิ่ง หรือเปล่งวาทาสาธุการ เป็นต้น อาการที่เป็นความเปลี่ยนแปลงที่จะทำให้อัทฺฐกฺรฺสถึงจุดอิ่ม ได้แก่ ความสยดสยอง ความขุลงุน ความเค็ดเคี้ยว และความฉลาด (น.อ.แย้ม ประพัทธ์ทอง 2504 : 265 - 266)

อัทฺฐกฺรฺสในพระปฐมสมโพธิกามีปรากฏอยู่หลายตอน ได้แก่ตอนที่ว่าด้วยปาฏิหาริย์ และความอัศจรรย์ต่างๆ ตัวอย่างเช่น ตอนที่พระสิทธัตถะมีพระชนมายุได้ 7 พรรษา พระเจ้าสุทโธทนะรับสั่งให้ช่างชุกระบัวขึ้น เพื่อให้เป็นที่สำหรับพระโอรสเสด็จลงไปเล่น แต่ช่างยังไม่ทันชุค พระอินทร์ทรงทราบ จึงตรัสใช้ให้พระเวสสุกรรมเทพบุตรลงมานมิตกระบัว ซึ่งมีความสวยงามและแปลกประหลาดด้วยประการต่างๆ ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

...จึงนมิตกระโบกขรณีในพิชังหังปวงกำหนดไว้ พื้นภายในนั้นเรียบรายไปด้วย
ทรายแก้ว 7 ประการ ในพิชังหังสี่ทิศก่อด้วยอิฐแก้ว ซึ่งเชื่อนั้นแล้วด้วยแก้ว
สร ประการทั้งรอบสระ บันไดที่จะลงในสระนั้นแล้วด้วยแก้วประพาฬ ถึงชั้นบันไดแล้ว
ด้วยแก้วมณี สีระบันไดแล้วด้วยแก้ว 7 ประการ มีท่าจะลงนั้นถึง 100 ท่า มี
คุ้งคกั 1000 คุ้ง แลน้ำในสระนั้นเต็มเปี่ยมกอบด้วยองค์ 8 ประการ เป็น
โสปราศจากขุเมวมลทินบริบูรณ์ด้วยมธุรส เคียรคานด้วยปทุมชาติมีพรรณ 5 ประการ
...พระเวสสุกรรมนมิตรางทองมากกว่า 1000 ล้วนเต็มไปด้วยเปลือกหอม แล้ว
นมิตกอบัวให้เกิดขึ้นในรางทองนั้นๆ แลคอกบัวนั้นบานอยู่เป็นนิจ ลอยไปมาอยู่เหนือ

หลังน้ำ แล่นภูมิตนาวาทั้งหลายแล้วไป ทองแดงเงินแดงแก้วมณีแก้วประพาฬ 7
ประการต่างๆ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2504 : 92 - 93)

ความมหัศจรรย์ของสระบัวที่พระวิมลกัณณภูมิประทานแก่พระสิทธัตถะนี้ ให้ความ
ตื่นเต้นและประหลาดใจแก่ผู้อ่านเป็นอย่างมาก ความสวยงาม ความแปลกและความใหญ่โต
ของสระ ซึ่งมีท่าลง 100 ท่า มีคั้งคด 1000 คั้ง มีรางทองมากกว่า 1000 มีดอกบัว
บานอยู่ตลอดเวลา และลอยไปลอยมา มีเรือทอง เรือเงิน เรือแก้วแล่นไปมา ความสวย
งามของดอกบัว ความสวยงามของเรือ บรรยากาสนี้ที่น่ารื่นรมย์ประกอบกับความมหัศจรรย์ของ
สระ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกตื่นตาตื่นใจ ได้รับอรรถรสจากความพรรณานี้

อัญมณีสีแก้วอย่างหนึ่งได้แก่ตอนพระสิทธัตถะราชากุมารเสด็จประพาสอุทยาน พบคนชรา
ทรงประหลาดพระทัยมาก เพราะไม่เคยพบมาก่อน ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูตอันหนึ่ง เป็นปฐมนิมิต อันเทพยดานกนิมิตเป็นคนชรามี
เกศาอันหงอก แลสีข้างก็คดค่อม กายนั้นง่อมเง้อมไปในเบื้องหน้า มือถือไม้เท้า
เดินมาในระหว่างมรรควถิ มีอาการอันไหวหวั่นสั่นไปทั่วทั้งกาย ควรจะสังเวช ยัง
ไม่เคยได้ทอดพระเนตรพบเห็นมาแต่กาลก่อน, จึงตรัสถามนายสารทิวว่า บุรุษผู้มีนาม
ชื่อนี้ใคร จึงดูรูปกายแปลกประหลาดกว่าชนทั้งหลายอันณะนี้ ขณะนั้นเทพยดาเข้าสิง
กายนายสารทิวให้ทูลไปโดยสัตย์ว่า บุรุษผู้นี้ นามว่าคนชรา ตรัสซักถามว่า คนชรา
เป็นประการใด ข้าแต่พระลูกเจ้า คนชรานี้มีได้มีชีวิตยาวยืนพลันจะถึงมรณภาพเป็น
แท้ จึงตรัสถามว่า เหมือนตัวอาตมาซึ่งจะมีไฉล่วงชราธรรมแลหรือ ข้าแต่พระลูก
เจ้า พระองค์แล ข้าพระพุทธเจ้าก็คิ ชนทั้งหลายอันก็คิ บรรดาเกิดมาในโลก
สันนิวาสนี้ บมีอาจล่วงพ้นชราธรรมทั้งสิ้นด้วยกัน เมื่อได้ทรงสดับดังนั้นก็ตรัสติเตียน
ซึ่งชาติอันเป็นเหตุจะให้ชรา มีพระหฤทัยบังเกิดสังเวชเป็นกำลัง จึงตรัสสั่งนาย
สารทิวว่าท่านจงกลับรถเถิด จะประโยชน์อันใดกับสิริสมบัติอันมีล่วงพ้นจากชรา

มีประการดังนี้ และจะมาชวนช่วยในการเล่นอันเป็นที่เกิดความประมาทมิควรยิ่งนัก...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 102 - 103)

จากตัวอย่าง พระมหาสัตว์เสด็จประพาสอุทยาน ทรงพบคนแก่ที่มีอายุมาก ผมหงอก ขาวโพลนไปทั้งศีรษะ หลังงุ้ม ตัวสันสะท้อน มีกำลังน้อยเกินแทบไม่ไหว ต้องใช้ไม้เท้าช่วย ลักษณะคนประเภทนี้ พระองค์ไม่เคยพบมาก่อน จึงทรงประหลาดและฉงนสนเท่ห์พระทัยมาก เมื่อทรงทราบว่าทุกคนต้องประสบสภาพเช่นนี้ ด้วยความสุซุ่มคัมภีร์ภาพ ทำให้พระองค์ทรงคิดลึกซึ้งและกว้างไกลออกไปว่า สมบัติและความสนุกเพลิดเพลิน ไม่มีประโยชน์อะไรเลย เมื่อทุกคนต้องแก่และต้องตาย ความประหลาดพระทัยขององค์พระมหาสัตว์ในตอนแรกที่ทรงพบคนชราและความประหลาดใจของผู้เฒ่าที่รู้สึกถึงความไม่เป็นอันวัยและพระปรีชาญาณขององค์พระมหาบุรุษ กล่าวคือ พระมหาบุรุษทรงเห็นความชราต่างจากผู้อื่น คนธรรมดาทั่วไปไม่ชอบความชรา เพราะไม่ชอบผลของความแก่ แต่พระมหาบุรุษทรงติเตียนเหตุแห่งความแก่ คือ ทรงติเตียนชาติอันเป็นเหตุให้มีการแก่ ด้วยความเข้าใจถึงกล่าว จึงทำให้คำประพันธ์ตอนนี้มีอานุภาพ ซึ่งให้ทั้งความประหลาดใจ ภาพ และแง่คิด

หรือตอนที่พระคันธนาจารย์ได้กล่าวถึงพระมหาบุรุษว่าทรงซึ่งนารายณผล และได้อธิบายรายละเอียดว่า

...นารายณผลนั้น คือกำลังพระกายไค้พันโกฏีกำลังกฤษณชาติ อาจสามารที่จะครอบงำเสียซึ่งนารพมากกว่าพันโกฏี แลเสด็จเข้าไปทรงสถิตเหนือปราศิณบัลลังก์ภายใต้ร่มนิทรพฤษณมหาโพธิ เพื่อจะถือเอาซึ่งพระสัพพัญญุตญาณ อันอาจชนะซึ่งสัตว์โลกทั้งปวงนั้น เมื่อพระคันธนาจารย์จะสำแดงซึ่งนารายณผลให้พิสดารสืบไป ก็กล่าวพระคาถา อรรถาธิบายความว่า ด้วยกำลังคชสาร 10 จำพวก คือการแหวกหัตถ์สกุลไค้แก่ปรกคิหัตถ์ทั้งปวง แลกายพลแห่งบุรุษ 10 คน จึงเทำกายพลแห่งช้างชาติกาฬกะตระกูลช้าง 1 แลกายพลแห่งช้างกาฬหัตถ์ 10 ช้าง จึงเทำกับกายพลแห่งช้างชาติคังโคย ตระกูลช้าง 1 แลกายพลแห่งคังโคยหัตถ์ 10 ช้าง จึงเทำกับกายพลแห่งช้างชาติบัณฑิตตระกูลช้าง 1 แลกายพลแห่งช้างบัณฑิตหัตถ์ 10

10 ช้าง จึงเทากายพลแห่งช้างชาติตามพหัตถ์ตระกูลช้าง 1 แลกกายพลแห่งช้างตามพหัตถ์
 10 ช้าง จึงเทากายพลแห่งช้างชาติบึงกละตระกูลช้าง 1 แลกกายพลแห่งช้างบึงกละพหัตถ์
 10 ช้าง จึงเทากายพลแห่งช้างชาติคันธตระกูลช้าง 1 แลกกายพลแห่งช้างคันธพหัตถ์ 10
 10 ช้าง จึงเทากายพลแห่งช้างชาติมังคละตระกูลช้าง 1 แลกกายพลแห่งช้างมังคลพหัตถ์ 10
 10 ช้าง จึงเทากายพลแห่งช้างชาติเหมตระกูลช้าง 1 แลกกายพลแห่งช้างเหมพหัตถ์ 10
 ช้าง จึงเทากายพลแห่งช้างชาติอุโบสถตระกูลช้าง 1 แลกกายพลแห่งช้างอุโบสถ 10 ช้าง
 จึงเทากายพลแห่งช้างชาติฉัททันต์ตระกูลช้าง 1 แลกกายพลแห่งช้างฉัททันต์ 10 ช้าง
 จึงเทากายพลแห่งพระโพธิสัตว์ในปัจฉิมภวีกาติ พระโพธิสัตว์ในปัจฉิมภวีกาติ ทรงพระ
 กำลังพันโกฏิช้างนับโดยปรกติพหัตถ์ ถ้าจะนับด้วยกำลังมนุษย์ก็ทรงพระกำลังถึง 10 พัน
 โกฏิบุรุษ แลพระกายแห่งปัจฉิมภวีกาติโพธิสัตว์นั้นได้ชื่อว่านารายณพล...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 159 - 160)

ความพรรณนาตอนนี้ให้ความอัศจรรย์ใจแก่ผู้อ่านเป็นอย่างยิ่ง ในคัมภีร์กล่าวถึงพระกาย
 ของพระมหาบุรุษว่า พระองค์ทรงมีพระพลกำลังมากมายมหาศาลเท่าพระกำลังของพระนารายณ์
 ซึ่งเรียกว่า นารายณพล คือมีกำลังเท่ากับพันโกฏิแห่งช้างปรกติทั่วไป ผู้รจนาคัมภีร์พระ-
 ปฐมสมโพธิกถาได้อธิบายรายละเอียดของนารายณพลว่า

คนธรรมดา	10 คน	มีพลกำลังเท่ากับช้างธรรมดา (กาฬกะ)	1 เชือก
ช้างคังคิโย	10	มีพลกำลังเท่ากับช้างบัทธ	1 เชือก
ช้างบัทธ	10	มีพลกำลังเท่ากับช้างตามพะ	1 เชือก
ช้างตามพะ	10	มีพลกำลังเท่ากับช้างบึงกละ	1 เชือก
ช้างบึงกละ	10	มีพลกำลังเท่ากับช้างคันธะ	1 เชือก
ช้างคันธะ	10	มีพลกำลังเท่ากับช้างมังคละ	1 เชือก
ช้างมังคละ	10	มีพลกำลังเท่ากับช้างเหมะ	1 เชือก
ช้างเหมะ	10	มีพลกำลังเท่ากับช้างอุโบสถ	1 เชือก
ช้างอุโบสถ	10	มีพลกำลังเท่ากับช้างฉัททันต์	1 เชือก
ช้างฉัททันต์	10	มีพลกำลังเท่ากับพระโพธิสัตว์	

ผลกำลังของข้าง 10 ตระกูลซึ่งมีกำลังเป็น 10 เท่าของกันและกันจากตระกูลต่ำสุดจนถึงตระกูลสูงสุด จึงเท่ากับกำลังพระกายของพระมหาบุรุษ แสดงให้เห็นว่า พระมหาบุรุษทรงมีพระบารมีแข็งแรง พระอนามัยสมบูรณ์ ถึงกระนั้นพระองค์ยังไม่ทรงบรรลुพระอนุสรสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ต้องทรงอาศัยพระศัพตญาณ ซึ่งได้แก่พระญาณ 10 ประการ คือ

1. สุภานุญาณ
2. วิปากญาณ
3. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ
4. นานาชาตญาณ
5. นานาธิมุตตญาณ
6. อินทริยปิโรปริยัตตญาณ
7. ฉานาฬิสังกิเสาหิญาณ
8. บุพเพนิวาสานุสสติญาณ
9. จุตูปปตญาณ
10. อาสวักขยญาณ

และพระอภิปัญญาผลอีก 5 ประการคือ

1. อิทธีวิปัญญา
2. ทิพโสตญาณ
3. ปรจิตวิธานญาณ
4. บุพเพนิวาสานุสสติญาณ
5. ทิพจักขุญาณ

รวมผลกำลังทั้ง 3 คือ พระนารายณ์ผล พระศัพตญาณ และพระอภิปัญญาผล (ญาณผล) เข้าด้วยกัน พระมหาบุรุษจึงได้ทรงบรรลुเป็นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

อัญมณีที่ผู้อ่านได้รับในตอนนี้คือความตื่นเต้นและประหลาดใจในผลกำลังแห่งพระมหาบุรุษและกำลังแห่งข้าง 10 ตระกูล ตลอดจนพระญาณต่างๆ ผู้อ่านจะรู้สึกพิศวงและอัศจรรย์ใจ

เป็นอย่างยิ่งว่า พระมหาบุรุษนี้ทรงเป็นบุคคลที่ประเสริฐทรงคุณล้ำเลิศ หาบุคคลใดในโลก
เปรียบมิได้ ความเลื่อมใสศรัทธาจะบังเกิดขึ้นอีกเป็นทวีคูณ

อภิวตรสคันความเคঁคึกเดียวในพระปฐมสมโพธิกถาปรากฏในตอนที่พระมหาบุรุษทรง
อธิษฐานตั้งพระทัยไม่ทรงดูจากบัลลังก์สมาธิใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ หากไม่ทรงบรรลुพระ
สัมมาสัมโพธิญาณ ก็คงคำประพันธ์ต่อไป

สมเด็จพระมหาสัตว์ก็เสด็จขึ้นทรงนิสัณหาการ เบื้องบนบรรสมุขจิตวชิรรัตนบัลลังก์อาสน์
บายพระพักตร์ไปฝ่ายปราจีนโลกธาตุ แปรพระปฐมฐานกัซางพระมหาโพธิพฤกษ์ คุ้เข้า
ซึ่งพระเพลา เป็นบัลลังก์สมาธิตั้งพระกายตรงค่างพระสติมั่นเฉพาะพระอานาปานสมาธิ
ภาวนาแล้วออกพระโอษฐ์คำรัสพระสัติยาธิษฐานว่า ถ้ากมลสันดานแห่งอาตมาไม่พ้น
อาสวกิเลสตามคุณศรบาโค ถึงแม้มาตรว่าหฤทัยแลเนื้อหนังทั้งเอ็นสมองอริจะแห่งเหือก
ตลอดถึงเลือดเลมมันจนทั่วสรีรกาย อาตมาก็มิได้ทำลายซึ่งสมาธิบัลลังก์อันนี้เลย
คงจะเพียรให้บรรลุสวายุพทุทธิเนกสมบัติ บรรลุรัตนบัลลังก์อันนี้ให้จงได้ ตั้งพระทัย
หมายมั่นพระสัพพัญญุตญาณ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 156 - 157)

ความในตัวอย่างนี้ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกประหลาดใจในความเข้มแข็งและเคঁคึกเดียวของ
พระมหาบุรุษเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะความที่ว่า "ถึงแม้มาตรว่าหฤทัยแลเนื้อหนังทั้งเอ็น
สมองอริจะแห่งเหือกตลอดถึงเลือดเลมมันจนทั่วสรีรกาย อาตมาก็มิได้ทำลายซึ่งสมาธิบัลลังก์
อันนี้เลย" ความแปลกประหลาดและมหัศจรรย์นี้ ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นความชื่นชม และ
เลื่อมใสเคารพบูชาในองค์พระมหาสัตว์เป็นอย่างสูง ด้วยตระหนักในพระหฤทัยที่แน่วแน่และ
ทรงพลกำลังไม่มีผู้เสมอเหมือน

นอกจากนี้ อภิวตรสที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถายังมีอีกหลายตอน ผู้วิจัยขอยก
ตัวอย่างอีก 1 ตอนคือ ตอนที่พระเจ้าสุทโธทนะทรงทราบว่า พระมหาบุรุษสำเร็จเป็นองค์
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว จึงทรงใช้ให้อำมาตย์กับบริวารไปสืบข่าว แต่อำมาตย์และบริวาร
เมื่อได้พบพระพุทธองค์ ใ้สกับพระสัทธรรม มีความเลื่อมใสศรัทธา จึงขอบรรพชาสันทุกคน

พระเจ้าสุทโธทนะทรงให้อำมาตย์ถึง 9 คน กับบริวาร 9 พัน รวม 9 ครั้ง ไปสืบข่าว
แต่อำมาตย์ 9 คน บริวาร 9 พัน ไม่ได้กลับมากราบทูลให้ทรงทราบเลย เพราะไป
บรรพชาเสียทั้งหมด สู้ตายทรงใช้กาฬทายี กับบริวารอีก 1 พัน ไปสืบข่าวพระพุทธองค์
กาฬทายี ได้กราบทูลขออนุญาตบรรพชา พระเจ้าสุทโธทนะทรงอนุญาต กาฬทายีได้เดินทาง
ไปเฝ้าพระพุทธองค์ เมื่อได้บรรพชาแล้ว ภายหลังจึงได้กราบทูลอาราธนาให้พระพุทธเจ้าเสด็จ
ไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์

ส่วนสมเด็จพระสังฆราชสุทโธมหาราชบรมพุทโธปิศา ได้ทรงสัพยอว่า พระลูกเจ้าทรง
ประพฤติดุกรกิริยาสิ้น 6 วัสนา แลบรรลุนพระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ เสด็จไปโปรด
ประทานพระธรรมจักรเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน... จึงมีพระราชบริหารหา
อมาตย์คนหนึ่งเข้ามาเฝ้าแล้วท้าวสั่งว่า ชูรนาย ท่านจงไปควมบุรุษบริวารพันหนึ่ง
สู่เมืองราชคฤห์ จงกราบทูลพระสุคตตามคำของอาตมาว่า กรุงสิริสุทโธมหาราชปิศา
ปรารถนาจะเห็นพระพุทธองค์ จงเชิญเสด็จพระบรมครูมาสู่บุรีเราให้จงได้ อมาตย์
คนหนึ่งรับพระราชโองการ...แล้วเข้าไปสู่พระเวฬุวนารามวิหาร พอเวลาพระศาสดา-
จารย์ตรัสพระธรรมเทศนาอยู่ในท่ามกลางจตุรบริษั จึงหยุดยืนอยู่ในที่สุดบริษักับบริวาร
ทั้งปวง พลางท้าวว่า ไซ้ที่จะทูลข่าวสาสน์พระราชปิศากาลบัดนี้ งคให้พระชินสีห์ตรัส
เทศนาจบลงก่อนจึงค่อยกราบทูลต่อภายหลัง พลางฟังพระธรรมเทศนา พอจบลงก็บรรลุน
พระอรหัต กับบริวารทั้งพันในขณะอันหยุดยืนอยู่นั้น จึงเข้าไปทูลขอบรรพชา...สำเร็จ
อุปสมบทกรรมเป็นภิกษุภาวะในพระพุทธศาสนา ธรรมกว่าพระอริยเจ้าจำเริญถึงพระ
อรหัตก็ม้วยค้อยู่ในอริยภูมิ บมิได้ทูลข่าวสาสน์พระพุทโธปิศาแก่พระมหากษัตริย์ไป...แต่
บรมกษัตริย์ตรัสให้อมาตย์กับบริวารพันหนึ่งไปทูลอาราธนาพระบรมครูมาสู่พระนครถึง
9 ครั้ง แลอมาตย์ทั้ง 9 นาย กับบริวารทั้ง 9 พัน ก็บรรลุนพระอรหัตบรรพชา
ควมเอหิกขุทั้งสิ้น บมิได้ทูลข่าวสาสน์พระราชปิศาแก่พระบรมครู...

(กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส 2517 : 307 - 308)

อภิศุทธที่ผู้อ่านได้รับในตอนนี้ ได้แก่ความประหลาดใจในความวิเศษของพระสัทธรรม
ที่สามารถทำให้อมาตย์ทั้ง 9 คนและบริวาร 9 พัน บรรลุนพระอรหัตได้ทั้งหมด แสดงให้

เห็นว่า พระสังฆกรรมนี้ทรงคุณค่าหาสมบัติใดๆเปรียบมิได้ จึงโน้มน้าวจิตใจอำมาตย์และบริวาร ให้ปรารภในพระสังฆกรรม และขอบรรพชา จนละเลยต่อหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายมา

1.6 ภายนอกกรส

ภายนอกกรส หมายถึงรสนแห่งความกลัว กลัวคือบพระพจน์ใดที่ก่อให้เกิดความกลัวแก่ผู้สดับ บพระพจน์นั้นเป็นภายนอกกรส เหตุที่จะทำให้เกิดภายนอกกรสนั้นเกิดแต่สิ่งอันประหลาด หลากจิต เช่น เสียงสัตว์ ป่าเปลี่ยว หรือบุคคลที่มีเกียรติศักดิ์สูงส่งทรงสง่า ทรงอำนาจ สำหรับบุคคลธรรมดาทั่วไป ย่อมกลัวเสียงพิลึก สัตว์ที่พิลึกหรือความเปล่าเปลี่ยว แต่สำหรับผู้ ที่ค่อนข้างกล้าหาญ ไม่ค่อยกลัวอย่างนั้น มักกลัวแต่ผู้ทรงเกียรติคุณ เช่น ครูบาอาจารย์และ ผู้ทรงอำนาจ จุกของความกลัวนั้นอยู่ที่ความผิดปกติ คือเห็นรูปที่ผิดปกติ หรือได้ยินเสียงที่ ผิดปกติ เช่น คนกลัวผี เพราะผีเป็นสัตว์ที่ผิดปกติ คนกลัวเจ็บ เพราะความเจ็บผิดไปจาก ปกติ ดังนั้นเป็นต้น อาการที่แสดงให้รู้ว่าเกิดความกลัว ได้แก่ เหงื่อตก ตัวร้อน ตัวสั่น ใจสั่น หน้าซีด เป็นต้น (น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง 2504 : 257 - 258)

ในวรรณคดีไทย ก็มีภพระพจน์ภายนอกกรสให้ปรากฏอยู่ด้วย เพราะถือว่าความกลัว เป็นพื้นฐานอารมณ์ของบุคคลทั่วไปที่ต้องมีอยู่เป็นประจำทั่วทุกคน ต่างกันแต่ปริมาณแห่งความกลัว เท่านั้น บางคนกลัวมาก บางคนกลัวน้อย

ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏภายนอกกรสในตอนที่พระยามารและพลงมารแปลงกาย เป็นอสรพิษเลื้อยเข้าทางอวัยวะต่างๆ ล้วนน่าเกลียดน่ากลัว ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...บางจำพวกพลงมารก็สำแดงฤทธิ์ เป็นอสรพิษให้เลื้อยเข้าไปในช่องโสดเบื้องซ้าย บ้างก็ย่ำยีให้ประเวศโดยประเทศวามโสดทวาร แล้วออกทางคานกรรณภาคทักษิณแผ่ พังพานแลปลิ้นแลพันเลิกลากหลาย บางมารให้พิษชาติเข้าทางจิกษุเบื้องซ้าย ออกทาง จิกษุเบื้องขวา บางก็ให้เข้าทางทักษิณนิมิตนาออกทางวามเนตร แสลงเครพณพิษเลิกล พังพาน บ้างก็ให้เข้าทางทักษิณนาสิกทวารออกทางช่องนาสิกเบื้องซ้าย บ้างก็ให้ ประเวศฝ่ายทวารวามนาสาออกทางทักษิณนาสิกทวาร บางหมู่มารให้เข้าทางโอมฐ์ ออกทางนาสิกทวารแผ่พังพานอยู่เหนือศรีวิตรม์แสลงเคร บ้างให้สถิตอยู่บนคิรีประเทศ

แล้วเลื้อยลงเล็กฟังพานอยู่แทบมุขทวารก็มี บ้างก็ให้เข้าทางอุทรนาภีทะลุตลอดออกแผ่
ฟังพานทางโอษฐ์ทวาร บ้างก็ให้เข้าทางโอษฐ์ทะลุลงเล็กฟังพานทางอุทร ดังเหล่านี้นี้
ก็เอานาคพันเป็นนวลัยกร เบื้องขวา แล้วห้อยศีรษะลงมาเล็กฟังพานอยู่เหนือเข้า บ้างก็
เอานาคพันหัดซ้ายเป็นนวลัยแล้วห้อยศีรษะลงไปแผ่ฟังพานอยู่ ณ ซากุประเทศเบื้องขวา
เบื้องก็เอาสัปปาชาติใหญ่หน่อยมีงูเห่าเป็นต้น เอาพันพาหาแลขาทั้งสองข้างต่างๆ
แลที่เล็กฟังกัว...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 163 - 164)

ความตอนนี้ได้บรรยายถึงการแปลงกายของพอมาร เป็นสัตว์อสรพิษจำพวกงูต่างๆ คนที่
เกลียดงู เมื่ออ่านมาถึงตอนนี้จะรู้สึกกลัวจนขนลุก บางคนมองเห็นงูจำนวนมากต่างชนิดต่าง
ขนาดเลื้อยพันพัน งูบางตัวเข้าทางปากมาร ออกทางหู จมูกและตา บางตัวเข้าทางตา
ออกทางปาก บางตัวเข้าทางจมูกซ้ายออกทางจมูกขวา บางตัวเลื้อยแผ่ฟังพาน สิ่งเสี่ยง
ดังต่อไปนี้ มารบางคนเอางูพันแขนขาจนน่าเกลียดน่ากลัวยิ่งนัก

ภยานกรสถิตย์อย่างหนึ่ง เป็นตอนที่เทพยดาแสดงอาการหวาดกลัวและหลบหนี เมื่อ
ได้เห็นกองทัพพระยามาร ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

... ในขณะนั้นเทพยดาทั้งหมื่นจักรวาฬล้วนทรงเพศดุจ เล่มมหรสพมาแวกล้อมพระโพธิสัตว์
อยู่โดยรอบ เมื่อได้สดับซึ่งนฤโชนแห่งหมู่มารเสนากัมภิลาลเนียรนาท ก็เล็งแลไปใน
อุทรทิศเห็นพอมารมาเป็นอันมากก็แจ้งว่า พระยาศิวคี่มารยาตราพยุหโยธามา แล
เทพยดาทั้งหลายต่างองค์สะกุกกพระทัยกลัวภัยแห่งมารพล บมิจาอยู่ในที่เฉพาะหน้าได้
ก็มละพระมหาสัตว์ไว้แต่พระองค์เดียว ปรารถนาจะปลาดนการไปจากที่นั้น แลสยาม
เทวราชก็ถือสุพรรณอมรเหาะหนี สดับลิตเทวราชก็ถือวาลวิชนีเหาะไปบัญชาศิขร
เทพยคนธรรพก็จับพิพพิดใหญ่เหาะขึ้นเวหา สมเด็จพระอินทราภิเษกด้วยอุทัยยุคมสังข์ลาก
ไปในเบื้องหลังแล่นขึ้นอากาศ พญากษัตริย์พนาทราธิพานางนาคบริพัตรเจ้าแรกบุรีพินไป
สู่ภาคพิภพ เข้าไปในสิริกรรมนเทียรที่สถิต ยกพระหัตถ์ทั้งสองป้องบิพระพักตร์ลงบรรทม

ท้าวสัทม์พิพรหมกัณยคุณซึ่งที่สุดคั่นเศวตฉัตรนิวัติปลาทยังพรหมโลก และเทพเจ้า
ทั้งหลายอัน ศษกัณห์ไปสิ้น

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 166 - 167)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า ความตอนนี้แสดงถึงความกลัว อาการที่เทพเจ้าทั้งหลาย
และพระยานาคสนลนหนีด้วยความตกใจกลัว ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพโกลาหลอลหม่าน และ
อาการอันสับสนวุ่นวาย ตลอดจนได้ยินเสียงเอะอะอันเกิดจากต่างองค์ต่างหนี ด้วยความรีบร้อน
เพราะแย่งกันหนี อาจชนกันหรืออุดร้งกัน ภาพเทพเจ้าแต่ละองค์ถือสิ่งของประจำพระองค์
เหาะหนี แสดงอาการเคลื่อนไหว ทำให้บทประพันธ์ตอนนี้มี "ชีวิต" ภาพพระยานาคที่พา
บริวารรีบช้าแรกพื้นดินลงไปยังห้องบรรทม ยกมือทั้งสองป้องบิคหน้า แสดงให้เห็นถึงความกลัว
คล้ายเด็ก ๆ ที่ไม่ยอมมองเห็นสิ่งที่ทำให้ตกใจกลัว ภาพและความรู้สึกต่างๆที่เกิดขึ้นในใจผู้อ่าน
เช่นนี้ ทำให้ผู้อ่านตื่นเต้นและสนุกสนานเพลิดเพลิน นับว่าผู้อ่านได้รับสุนทรียรสทางกาน
ภยานกรส

อีกตอนหนึ่งที่ปรากฏภยานกรสได้แก่ตอนที่พระเจ้าอโศกมหาราชจะทรงฉลองพระสถูป
8,4000 องค์ เป็นเวลา 7 ปี 7 เดือน 7 วัน ทรงเกรงว่าพระยามารจะชักขวาง
จึงทรงให้หาพระเถระที่สามารถป้องกันอันตรายจากมารได้ พระสงฆ์เถระทั้งหลายได้ประชุม
ปรึกษาหารือเพื่อหาผู้สามารถครั้งนี้ ในการประชุมวันที่ 2 ได้มีพระยานาคขึ้นมาจากบาดาล
เพื่อมาเนรมิตการพระสงฆ์ที่ประชุมกันอยู่ ในขณะนั้นมีพระยาครุฑบินโฉบมา เห็นพระยานาคก็
โฉบลงมาจะจับ พระยานาคตกใจกลัวมาก ได้วิ่งวอนให้พระสงฆ์ช่วย แต่ไม่มีรูปใดช่วยได้
พระยานาคเลื้อยหนีจนถึงสามเณรน้อยอายุ 7 ขวบ ได้แสดงอิทธิฤทธิ์ช่วยพระยานาคไว้
และสามเณรรูปนี้เองได้แนะนำคณะสงฆ์เชิญพระอุปคุตเถระมาป้องกันอันตรายจากพระยามาร

... ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันครบรอบ 2 พระภิกษุสงฆ์ก็สันนิบาตประชุมปรึกษากันอีกในขณะนั้น
พอพระยานาคราชตัวหนึ่งขึ้นมาจากบาดาลเพื่อจะเนรมิตการพระภิกษุสงฆ์ การเมื่อ
พระยานาคถวายวันทนาการพระสงฆ์อยู่นั้น พอมีพระยาครุฑตัวหนึ่งออกจากจักรวาล
บรรพตบินมาบนอากาศ เหลือบลงมาเห็นพระยานาคตัวนั้น อันมาวันทนาการแก่พระสงฆ์

มีความปรารถนาจะจับพระยานาคตัวนั้นก็โผล่ลงมามีเสียงลมปึกอันดังสนั่น พระยานาคนั้น
รู้ว่าเสียงลมปึกครุฑที่สะกิดจิตใจ จะหนีช้าแรกแรกก็รู้ทีไปมิทัน ก็เลี้ยวเข้าไปในระ
หว่างบาทา พระสงฆ์เถระ ร้องวิงวอนว่าพระเป็นเจ้าจงให้ชีวิตแก่ข้าพเจ้า พระสงฆ์
เถระก็กล่าวห้ามว่าอาตมามีอาจช่วยชีวิตท่านได้ พระยานาคก็วิงวอนไปทุกๆพระองค์
ทราบเท่าถึงสงฆ์วณะ แลพระสงฆ์ทั้งหลายก็กล่าววามมีอาจเข้าสมาบัติแสดงอิทธิฤทธิ์
นั้นเพื่อจะป้องกันเสียซึ่งภัยแห่งครุฑขณะนี้ได้ ในกาลนั้นยังมีสามเณรอาศัยอยู่องค์หนึ่ง
มีอายุได้ 7 ขวบ มานั่งอยู่ที่หน้าอาสนะแห่งสงฆ์ พระสงฆ์เถระจึงกล่าวแก่สามเณ
รน้อยของคณินว่า ท่านจะยังทำคุณแก่พระยานาคช่วยป้องกันภัยแห่งครุฑได้หรือไม่
...แลสามเณรทรงอิทธิพลก็แย้มโอษฐ์ยิ้มหน้อยหนึ่งจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าจะรับป้องกัน
ซึ่งภัยแห่งพระยานาค... (กรณสมเด็จพะปรมาณูพิศิโนรส 2517 : 533 - 534)

เสียงลมปึกครุฑอันดังสนั่น ทำให้พระยานาคตกใจกลัวรีบลงลานเลื้อยหนี ปากก็ร้อง
วิงวอนให้พระสงฆ์ช่วย อาการเลื้อยหนีและการพรวดวิงวอนเกร็งแฉ่วกริ่งเล่ามอญพระยานาคก่อ
ให้เกิดความตกใจแก่ผู้อ่านด้วยกลัวว่าพระยานาคจะหนีไม่พ้นและไม่มีใครช่วยได้ในที่สุดก็จะตก
เป็นอาหารของพระยาครุฑ ครั้นต่อมาเมื่อสามเณรน้อยรับปากจะช่วยผู้อ่านจึงรู้สึกโล่งใจ
ความตึงเครียดของอารมณ์จึงผ่อนคลาย ความตกใจกลัวลคระดับลงจนกลายเป็นความสบายใจ
และดีใจแทนพระยานาค การที่ผู้อ่านเกิดอารมณ์ร่วมกับตัวละคร เช่นนี้แสดงว่าผู้อ่านได้รับรส
จากการอ่าน

1.7 รุทธรส

รุทธรส หมายถึงรสแห่งความโกรธ ในคัมภีร์สุโขทัยพิธานการไฉ่อธิบายเกี่ยวกับ
รุทธรสว่า

รสนี้เป็นอย่างที่เขาใจกันในบทนิพนธ์ของไทยว่า บทแค้น คือบทที่ก่อให้เกิดความ
แค้นแก่ผู้สดับฟัง เป็นเรื่องตรงกันข้ามกับบทรัก ปรากฏในเมื่อรักสลายไป ทำให้
เบื่อ จึงเป็นอย่างนั้น เมื่อรักกันแล้วก็มีอารมณ์รัก ครั้นรักสลายก็กลายเป็น
แค้นขึ้น มีโชอันเป็นเพราะมัจฉริยะ ความหวงแหน ความเสียกาย เข้าหล่อ

เสียงความโกรธ เมื่อเสียไปแล้ว ก็ต้องการที่จะเห็นวรั้งไว้อย่างแข็งแรง
ครั้นแล้วก็เกิดอาการเย้ยหยันขึ้นมา และแล้วอื่นๆก็รุมกันเข้ามาสนับสนุนความ
โกรธให้ทวีกำลังขึ้นจนปรากฏออกทางกาย ทางวาจา นี่กล่าวตามลำดับของอารมณ์
ที่เทียบคู่กับความรัก ตามเค้าที่ว่า รักมาก แค้นมาก หรือยิ่งรักยิ่งแค้น

แต่ตามอารมณ์ของผู้สืบทอด รสแค้นมักเกิดภายหลังจากความสงสาร คือ เห็นอก
เห็นใจแล้วก็พลอยเป็นเคียดเป็นแค้นแทนไปด้วย...

(น.อ.แย้ม ประพันธ์ทอง 2504 : 245 - 246)

จากคำอธิบายนี้ จะเห็นว่า อาการโกรธจะเกิดขึ้นที่ใจแล้วปรากฏออกมาทางกาย
และวาจา เช่น คิ้วขมวด ริมฝีปากสั่น เสียงสั่น กล่าววาจาบริภาษ เยาะเย้ย ถากถาง
หรือตอบโต้ตามอารมณ์ที่พลุ่งขึ้นด้วยโทสะจริต

พุทธศาสนพระปฐมสมโพธิกถา ถ้อยคำพรรณนาไม่ดูจะรุนแรงนัก แต่ก็ทำให้ผู้อ่านทราบ
ได้ว่า ผู้กล่าวกล่าวด้วยความโกรธ ตัวอย่างเช่น ตอนพระเจ้าตติยโศกการราชพีโรชนาง
สนมที่บังอาจกราบทูลขอราชสมบัติให้กับโอรสของนางถึงความรักว่า "สมเด็จบรมกษัตริย์ตรีรส
คุณความว่า หนึ่งร้าย โฉมเจ้ามากล่าวความพินาศฉิบหาย ประราธนาจะกระทำอันตรายแก่
โอรสผู้ใหญ่ของเราดังนี้" (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2504 : 3) หรือในตอนที่
พระมหามุรุขเสด็จออกบรรพชา ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมา เมื่อทรงปลงพระเกศาแล้ว ครัสต์สั่ง
ให้นายจันนะนำน้ำที่ถูกระกับเครื่องทรงของพระองค์กลับสู่กรุงกบิลพัสดุ์ เพื่อกราบทูลให้พระเจ้า
สุทโธทนะทรงทราบ แต่นายจันนะกราบทูลขอบรรพชาเพื่อรับใช้พระมหามุรุข พระมหาสัตว์
ทรงกล่าวคล้ายกับว่านายจันนะว่า

... เหตุฉะนั้นท่านจงนิวัตนาการไปอภิบาลหฤทัยกษัตริย์ทั้งหลายไว้ จะได้เป็นภาชนะทอง
คอยรองรับรับสพระสัทธรรมเทศนา ท่านจงอย่าอยู่ชั่วแรงกลียเข้าไปยังพระนครโดยความ
ฉิวท่านคำวิเรวณร่อร้างไม่ไปตามความสั่งแห่งเรา เราก็จะกระทำสาปแก่ท่านด้วยบาท
ประหารแห่งอาตมา อย่าช้าจงอุฏฐาการไปพลัน...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 127)

คำว่า "บาปประหาร" ที่พระมหาบุรุษทรงใช้ หากพูดเป็นคำสามัญก็คือ "ทรงเตะ" เมื่อบุคคลคนหนึ่งคิดจะทำร้ายอีกคนหนึ่ง แสดงว่าบุคคลแรกต้องมีอารมณ์โกรธหรือไม่พอใจอยู่บ้าง เพราะฉะนั้นความบรรยายตอนนี้ จึงจัดว่าเป็นรูปธรรม

เมื่อพระมหาสัตว์ทรงกระทำความเพียรเพื่อให้บรรลุพระอนุตรสัมโพธิญาณนั้น พระยามารได้ติดตามคอยจ้องหาโอกาสทำอันตรายพระองค์ตลอดเวลา ครั้นได้สืบสารจากเทพยดาทั้งหลาย พระยามารก็มีความโกรธแค้นมาก ได้เรียกประชุมพลมาร เพื่อยกไปประจัญกับพระมหาบุรุษ ดังความบรรยายต่อไปนี้

ส่วนพระยารั้วสวดีมารผู้มีสันดานอันเป็นบาป แต่ติดตามพระมหาสัตว์ทุกรอยพระบาท แสวงหาโอกาสอยู่เป็นนิตยกาล เมื่อได้สืบศัพท์สสารแห่งอมรคณาโกลาหลสนันนั้นลือโลก ดังนั้นจึงจินตนาว่า พระสิทธิธรรมาศกumarปรารถนาจะให้พินีสัยแห่งอาตมานั้นน้อยใจนักหนา อันว่าพินีสัยแห่งอาตมาก็จะเสื่อมสูญเสียยศอันยศในครั้งนี้ มิฉะนั้นอาตมา จะกระทำความอันตรายแก่พระสิทธิธรรมาศกumar อย่าให้พลาดนาการไปพินีสัยได้ คำริคะนี้แล้วก็มีความพิโรธเป็นกำลัง คับคั่งไปด้วยอิสสาจิตครอบงำสันดาน จึงร้องอุทธรณ์การให้หาพลเสนามารมาประชุมพร้อมกันแล้วให้แสวงสรรพญัตติกายมีอาเนกประการ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 162)

ด้วยความอิจฉาพยาบาท ทำให้พระยามารมีความโกรธพระมหาสัตว์มาก จึงคิดทำร้ายพระองค์ แต่ก็ไม่สามารถทำอันตรายใดๆพระมหาบุรุษได้ ถึงกระนั้นพินีสัยก็พลอยใจเสียกลัวพระมหาสัตว์ได้รับอันตราย พระยามารไม่ละความพยายามยังคงคิดทำร้ายพระองค์อีก ดังความบรรยายต่อไปนี้

...กระทำความอวดอุตริคุณพระมหาสัตว์โดยอเนกประการ พระยามาราชิริราชกับทั้งมารบริวาร ก็มีอาชยังความสะอึกสะอื้นให้บังเกิดแก่พระมหาบุรุษราชได้ พระยามารยิ่งมีความโกรธครอบงำสันดาน จึงคำริว่า อาตมาจะยังหาแผน 9 ประการให้ตกลง แล้วสำแดงเคหะให้บังเกิดเป็นมหาวาตพายุใหญ่พัดมา ทำลายยอดกณูมาแล

เพิกพฤษภาชชาติปลิวมาแต่ทิศานุทิศไกลไค้ถึงโยชน์ แลโยชน์หนึ่งสองโยชน์เป็นอาทิ
มาถึงพระกายพระมหาสัตว์โคตรอบ ก็มีอาจยังชายจีวรให้หั่นไหวได้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 172)

ไม่ว่าพระยามารจะทำอุทฺธิเคชประการใดๆ ก็ไม่สามารถทำร้ายพระมหาสัตว์ได้
ทำให้ผู้อ่านรู้สึกสมน้ำหน้าพระยามาร และมีความโกรธพระยามารที่ไม่ละความพยายามต่อการ
ทำอันตรายพระมหาบุรุษ การที่ผู้อ่านเกิดอารมณ์ร่วมเช่นนี้ แสดงว่าผู้อ่านได้รับวรรณคดี
ทางคำนำรุทรสจากความบรรยายดังกล่าว

ตัวอย่างรุทรสอีกตอนหนึ่งได้แก่ตอนที่พระนางพิมพาทรงตัดพ้อต่อว่าพระพุทฺธองค์ด้วย
ความแค้นและน้อยพระทัยที่พระองค์ทรงทอดทิ้งพระนางไป ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...กราบทูลสารว่า โทษกระหม่อมฉันมีมากเพราะเป็นหญิงกาฬกิดี พระลูกเจ้าจึง
เสด็จลี้กหนีให้อาตุรค์ด้วยเสนาหาแต่กาลยังครุณภาพ พระองค์มิได้ตรัสบอกให้ทราบ
แสร้งทรงสละข้าพระบาทไว้ไม่มีพระอาลัย จุก่อนเขพะโนปลายพระชีวหาอันถ่มออก
จากพระโอษฐ์มิได้โปรดปรานเสด็จบาราสร้างจากนิวาสนฐานแต่ไกลกาลอัปพรตติ-
สมัยไปทรงบรรพชาเบื่องว่าข้าพระบาทปริจาริกานี้มีโทษแล้ว ซึ่งพระลูกแก้วราหูลุมาร
พึงประสูติจากพระครรภ์ในวันนั้น ยังมิทันได้รู้ผิดชอบประการใด นั้นมีโทษสิ่งใด
ด้วยเล่า พระพานเกล้าจึงเกล้งทอดทิ้งไว้ให้ไว้ร้างพระบิดุรงค์ประการหนึ่งซึ่งตัวข้า
ข้าบาทพวงสนนี้ เนมิคคการจารย์ชำนานูรอบรู้คุณละทำนายไว้แต่ยังเยาว์หาโรกา
ว่า ยโสธรราชบุตรมีบุญญาธิการอันใหญ่ยิ่ง สมควรเป็นมิ่งมเหสีคู่ลูกษัตริย์
วิโรพัทธราช และคำทำนายนั้นก็เคลื่อนคลาดเพียงแต่กลับแปรปรวนพิปริตเป็น
คนร้าย ควรจะทำนายดังนี้จึงจะถูก...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 340 - 341)

ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะนิสัยของสตรีอย่างแท้จริง สตรีนั้นไม่ว่าจะอยู่
ในระดับชั้นใด ย่อมกล่าววาทา "เหน็บแนม" และ "ประชดประชัน" สามี่หรือคนรัก

ได้ทุกเวลาที่เกิดอารมณ์โกรธ คำเหน็บแนมและประชดประชันเหล่านี้จะแสดงถึงความรักระคนแค้นพระนางพิมพาที่เช่นเดียวกัน ทรงกล่าวตักเตือนว่าควยความแค้นและน้อยพระทัย ถึงกับทรงประชวว่า "โทษกรรมอันนี้มีมากเพราะเป็นหญิงกาฬกีนี" คำว่า "หญิงกาฬกีนี" เป็นคำหนักและรุนแรงมาก แสดงให้เห็นถึงความคั่งแค้นและอึดอันพระทัยเป็นที่สุด ความตอมาทรงเปรียบเทียบว่า "สร้างทรงสละข้าพระบาทไว้ไม่มีพระอาลัยดุจก่อนเซพะในปลายพระชีวหาอันถ่มออกจากพระโอษฐ์" ควยความน้อยพระทัยเป็นที่สุดจึงทรงเปรียบเทียบพระองค์เอง ว่าไร้ค่าจนถูกทิ้งเช่นเดียวกับก่อนเซพะ ในตอนสุดท้ายถึงกับทรงประชดคำทำนายของเนมิศกกาจารย์ว่า "แลคำทำนายนั้นก็เคลื่อนคลาคล่เปลี่ยนผิด กลับแปรปรวนพิพริตเป็นหม้าย สมควรจะทำนายดังนี้จึงจะถูก" คำกล่าวเช่นนี้คล้ายกับพระนางเป็นเคน "ช่างจกช่างจำ" และ "เจ้าคิดเจ้าแค้น" เสียจริงๆ

ตัวอย่างอุทธรณ์อีกตอนหนึ่ง คือ เมื่อพระพุทธองค์กับชนชั้นปรีนิพพานไปแล้ว กษัตริย์ทั้ง 7 พระนคร ได้ยกทัพมายังกรุงกุสินารา เพื่อจะทำสงครามแย่งชิงพระบรมสารีริกธาตุ กษัตริย์ทั้ง 8 พระนคร (รวมนครกุสินารา) ต่างแสดงความโกรธ กล่าวคุกคามท้าทายกัน ความตอนนี้แสดงอุทธรณ์ของทั้งสองฝ่าย

...เมื่อพระยาทั้ง 7 พระนคร มีกรุงอชาศัตตปุราชเป็นอาทิ ยกพลโยธาทัพมาถึงเมืองกุสินาราย แล้วให้พลทหารร้องประกาศเข้าไปในเมืองว่า ให้เร่งปันส่วนพระบรมธาตุให้เราโดยดี แม้ว่ามิได้ให้ก็จงออกมาชิงชัยยุทธการกัน เราจะชิงเอาพระสารีริกธาตุนั้นไ้จงได้ ฝ่ายกษัตริย์มลราชในเมืองกุสินาราย ก็ให้พลทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเนินปรการรอบพระนคร เมื่อได้ฟังร้องประกาศเข้าม้างั้น ก็ให้พลทหารบนเชิงเนินร้องตอบลงไปว่า พระผู้ทรงพระภาคเสด็จมาปรีนิพพานในคามเขตของเรา เราไม่ให้ส่วนพระบรมธาตุแก่ท่านทั้งปวง แลเราก็มิได้ส่งข่าวสาสน์ไปเชิญเสด็จพระสัพพัญญูมา แลเราจะไปเชิญเสด็จมาควยตนเองก็หามิได้ พระบรมครูเสด็จมาสู่คามเขตของเราควยพระองค์เอง แลส่งข่าวสาสน์เข้ามาให้ทาเราออกไปสู่สำนักพระพุทธองค์ อนึ่งแม้ว่าแก้วมึงเกิดขึ้นในคามเขตของท่าน ท่านก็มีได้ให้แก่เรา แลแก้วอันใดในมนุษยโลก

กับทั้งเหวโลก ซึ่งจะประเสริฐเสมอเหมือนด้วยพระพุทธรูปนี้ไม่มีไฉน แลเราไฉน
อุดมรัตน์เห็นปานดังนี้ ที่จะให้เก๋ท่านทั้งปวงนั้นหาบมิได้ ไชว่าจะบริโภคน้ำนมมารคา
แลเป็นบุรุษแต่ท่านทั้งหลายก็หาไม่ เรายังไชรักกับบริโภคน้ำนมมารคาแลเป็นบุรุษเหมือนกัน
จะชยาคชยันเกรงกลัวท่านเมื่อไรมี แลณัตรียทั้งสองฝ่ายต่างกระทำหังการดิกันแลกัน
ต่างก็มีชีวิตียมานะ กล่าวคุกคามทำหายกันมีประการต่างๆ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 512 - 513)

ถ้อยคำที่ว่า "ไชรักกับบริโภคน้ำนมมารคาแลเป็นบุรุษแต่ท่านทั้งหลายก็หาไม่ เรายัง
ไชรักกับบริโภคน้ำนมมารคาแลเป็นบุรุษเหมือนกัน" ให้ความสมจริงในแง่ที่เป็นถ้อยคำบริภาษ
หากพูดเป็นคำธรรมคาถาจะได้ว่า "ไม่ใช่ท่านเท่านั้นที่เป็นชาย เรายังเป็นชาย เรื่อง
จะเกรงกลัวกันนั้นไม่มี" ผู้อ่านจะรู้สึกถึงอารมณ์โกรธรุนแรงที่แฝงอยู่ในถ้อยคำนั้น คล้าย
กับว่า "ถึงตายก็ยอม" เมื่อผู้อ่านอ่านมาถึงตอนนี้ คงต้องคิดว่า เมื่อทั้งสองฝ่ายคุกคาม
ทำหายกันเช่นนั้นแล้ว ต้องเกิดสู้รบกันแน่ ครั้นอ่านต่อไปก็ทราบวาทะพรหมณ์ระงับการ
สงครามครั้งนี้ได้ ผู้อ่านรู้สึกสบายใจ และติดตามความต่อไปด้วยความสนุกสนานเพลิดเพลิน

1.8 พิกัดสรรส

พิกัดสรรส หมายถึงรสแห่งความเกลียด แต่มีไชรักเกลียดด้วยความโกรธ เป็น
ความเกลียดอย่างขะแยง เหตุที่จะทำให้เกิดความเกลียดมี 3 ประการคือ

1. วัตถุมีเลือก รวมทั้งได้น้อยได้ใหญ่และบรรดาสิ่งที่เห็นแล้วว่าขะแยงอื่นๆ
2. ของเน่า รวมทั้งพุ่มหนองที่บอนไซตลอดถึงสิ่งที่มีกลิ่นเหม็นอื่นๆ
3. ความจีจาง หมายถึงเคยชอบใจ เคยต้องใจเพราะมีสีสรรสวยงาม

ภายหลังปราศจากความสวยงาม ก็เกิดความเกลียดขึ้น

อาการของความเกลียดจะแสดงออกด้วยการวิ่งเวียน คลื่นเหียน ย่นจมูก ปัดหน้า
ไม่ยากลู เป็นต้น (น.อ.แย้ม ประพันธ์ทอง 2504 : 261 - 263)

บทประพันธ์ของไทยที่กล่าวถึงพิกัดสรรสน้อย ถึงมีอยู่บ้างก็ไม่เด่นนัก ทั้งนี้อาจเป็น
เพราะกลัวมึงความโอชาในรสอื่นๆ เป็นต้นว่า รสแห่งความงามและความคร่ำครวญมากกว่า

ที่กัศรลีในพระปฐมสมโพธิกถา มีปรากฏอยู่น้อย ทั้งนี้เพราะเนื้อหาไม่ให้ความสำคัญ
แสดงรสถึงกล่าว เทาที่มีปรากฏ ไก่แก่ตอนที่พระมหาบุรุษเสด็จออกบิณฑบาต ใ้ค้อาหาร
ควาหวานปะปนกันผสมรวมอยู่ในบาตรนั้น เมื่อพระองค์จะเสวย เกิดปฏิภูลสัญญา¹ เป็นความ
รู้สึกขยะแขยง เนื่องด้วยพระองค์เป็นกษัตริย์ เคยเสวยแต่พระกระยาหารอันประณีต แต่
ด้วยความีพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพ ทรงพิจารณาปฏิภูลสัญญา และทรงให้โอวาทแก่
พระองค์เองว่า เป็นบรรพชิตไม่ควรเลือกอาหาร ครั้นแล้วพระองค์ก็เสวยอาหารนั้นด้วย
พระอาการปกติ ความตอนนั้นคือ

ปฏิภูลสัญญามี 10 ประการคือ 1. โดยการไป เฉพาะพระภิกษุ เมื่อออกไป
บิณฑบาตต้องผ่านสิ่งสกปรกโสโครกนานาประการ 2. โดยการแสวงหา เมื่อไปบิณฑบาตต้อง
ประสบกับสิ่งไม่น่าปรารถนามากหลาย 3. โดยการบริโภค ขณะบริโภค อาหารทั้งหลายคลุก
ผสมอยู่ในปาก เมื่่อมองดู น้ำเกลี้ยงมาก 4. โดยที่อาศัยอาหาร เมื่อบริโภคอาหารเข้าไปแล้ว
ไปอยู่ในกระเพาะ คลุกเคล้ามีรสคล้ายเหมือนระคนด้วยเปรี้ยวเ็นและน้ำขม 5. โดยความ
หมักหมมอาหารที่บริโภคแล้วไปหมักหมมอยู่ในท้องเหมือนหลุมอุจจาระที่ไม่ได้ชำระล้าง 6. โดย
ยังไม่ย่อยอาหาร เมื่อยังไม่ย่อยรวมกับอาหารวันก่อนๆ ถูกแฉนเสมหะห่อหุ้มเป็นอันเดียวกัน ปุก
เป็นฟองฟ่ออยู่ในที่มืดมิด คลั่งก้วยกลืนซากศพต่างๆ เช่น ซากปลา เป็นต้น 7. โดยความเป็น
ของย่อยแล้วกลายเป็นอุจจาระ เมื่อออกมาภายนอกมีกลิ่นเหม็น 8. โดยผล อาหารที่ย่อยแล้ว
สำเร็จเป็นนม เล็บ ฟัน และหนัง เป็นต้น ที่ยังไม่ย่อยหรือย่อยไม่ได้ ก็เป็นบ่อเกิดแห่ง
โรคนานาชนิด 9. โดยการหลั่งไหลออก อาหารนี้เมื่อถึงก็กลืนเข้าทางเดียว แต่เมื่อออก
ก็ออกทางทวารทั้งหลาย เช่น ขี้ตาก็ออกทางตา เป็นต้น 10. โดยเปื้อน อาหารนั้นเมื่อ
บริโภค ก็ทำให้เปื้อนมือ ปาก และ ลิ้น แม้ล้างแล้วก็ต้องล้างบ่อยๆ

ผู้บำเพ็ญเพียรหมั่นพิจารณาปฏิภูลสัญญาทั้ง 10 ประการนี้ จิตใจจะถอยกลับจากความ
อยากความติดในรส คลายความเมาในการกินอาหาร บริโภคแต่เพียงว่าให้ชีวิตดำรงอยู่ได้
เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ ความกำหนัดในกามคุณจะลดลง

(วสัน อินทสระ 2512 : 151 - 152)

ส่วนพระมหาบุรุษ... เมื่อทรงรับบิณฑบาตได้มีสภกัตรพอประมาณควรแก่ลิ้มแล้ว ก็เสด็จออกจากพระนครโดยทางทวารอันแรกเข้ามา จึงไปสู่ภัตตาคาร... ทรงพิจารณาภัตตาหารในบาตรด้วยปฏิภาณปัญญา ในขณะนั้นก็บังเกิดปฏิภาณยิ่งนัก ปาณประหนึ่งว่าลำไส้ใหญ่จะกลับออกทางพระโอษฐ์ เหตุพระองค์เคยเสวยปติโกชนาหารปาณประดุจพิภพสุชาโภชน มีได้เคยทรงทัศนากาณซึ่งมีสกาหาร ดังนั้นจึงบังเกิดปฏิภาณเป็นอันมาก... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 :

134 - 135)

ความที่ว่า "ลำไส้ใหญ่จะกลับออกทางพระโอษฐ์" เป็นการบรรยายที่ทำให้ผู้อ่านนึกเห็นภาพพระโพธิสัตว์ และเข้าใจความรู้สึกของพระองค์อย่างชัดเจน เพราะรู้ว่า ลำไส้ใหญ่นั้นเป็นส่วนที่รับกากอาหารที่เหลือจากการย่อย พร้อมทั้งจะถ่ายเทออกจากร่างกาย เมื่อลำไส้ใหญ่จะกลับออกทางปาก สิ่งที่จะออกจากร่างกายทางทวารหนัก ก็จะออกทางปากแทน ดังนั้นพิภพธรรมจึงเกิดแก่ผู้อ่านด้วยประการฉะนี้

พิภพธรรมอีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงบรรยายถึงสภาพของเปรตที่คอยากหิวโหย รูปร่างพิกลพิการมีแต่หนังหุ้มกระดูก ภูษาเกลียดขี้มัน ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

เราทั้งหลายเป็นเปรตเสวยทุกข์เวทนาอยู่ในยมโลกมิได้บริโภคน้ำอาหารมีความลำบาก
ท้อคอยากเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์ มีกายและจิตเคียดร้อนเป็นนินทรกาล เมื่อรุ่ง
กษัตริย์ได้สดับสำเนียงนฤโชนะท่านสะเทือนพระโสตดังนั้น จึงตรัสถามว่า ท่านทั้งหลาย
เป็นดังฤา? ผู้เปรตทั้งหลายก็สำแดงกายให้ปรากฏ มีวัชรรูปทนต์มอฬุพรณิลาศ
มีแต่โครงกระดูกหนังหุ้มท้อกาย เกศายายสยงยุ่งย่นแสง แสงอาการวิกลพิริต
พิศพิงเกลียดกลัวท้อสกลกายน่าสังเวช... ผู้เปรตทั้งปวงๆก็ได้บริโภคน้ำอันอืดหนา
สำราญ แต่หาญ่าชุ่มมิได้ มีกายอันเปลือยอยู่คู่สังเวช...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 288 - 289)

ภาพเบรตที่ปรากฏขึ้นในจินตนาการของผู้อ่าน เป็นภาพของสิ่งที่มีชีวิตที่มีรูปร่าง ผอม ทุบ ซีดเขียว ผอมแห้งเหี่ยว มีแต่หนังหุ้มกระดูก ไม่มีเลือดน้ำหุ้มห่อหุ้ม กุณาเกลียด น่าสังเวชและน่ากลัวไปพร้อมๆกัน เมื่อเวลาผู้เบรตเหล่านี้ส่งเสียงร้องประกาศ เสียงคง แข็งแค้นและโหยหวน เวลาเคลื่อนไหว คงเพ่นพ่านและเปะปะเพราะไม่มีเรียวแรงที่จะ ทรงกาย กลืนกายและกลืนปากคงเหม็นคละคลุ้งเป็นที่น่ารังเกียจ ภาพ เสียงและกลิ่น ที่ปรากฏขึ้นในจินตนาการของผู้อ่านคงกล่าวนี้ ก่อให้เกิดพิภตสรสขึ้น

ความบรรยายอีกตอนหนึ่งที่ว่าด้วยพิภตสรสได้แก่ ตอนที่พระอุปคุตต์เถระพรมาน พระยามารให้ละพศกัณฑ์การนิรมิตเป็นทราภสุนัขนำมีหนอนบอนไชยัวเยี้ย ผู้พันคอพระยามาร ไว้ ไม่มีใครแก้ออกได้จนกว่าพระยามารจะรู้สำนึกและคิดกลับตน พระอุปคุตต์เถระจึงจะแก้ ทราภสุนัขนำให้

...พระมหาเถรเห็นซึ่งพระยามารจึงจินตนาการว่า นิธะนั้นอาตมจะกระทำให้อยู่ใน สันฤทธิสันความกิดและอุบายที่จะปลดเปลื้องได้ ผู้เป็นเจ้าก็แปรกายจากรูปยักษ์กลับเป็นรูป ยักษ์กลับเป็นรูปพระมหาเถร จึงนิมิตซึ่งรูปอุสสุณัสนำพึงเกลียดกอบรด้วยทุกข์นรชาติ เหม็นฟุ้งขจร เต็มไปด้วยหนุหนอนหัวทั้งนั้น เอาอุสสุณัสนำเข้าผู้พันคอพระยามาร แล้ว กล่าวประกาศว่าบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ถึงมาครว่าเพชฌัญญุตาแลมหาพรมเป็นอาทิก็ดี บมิอาจ ปลดเปลื้องแก้ออกได้...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 542)

บทบรรยายนี้แสดง ภาพสุนัขนำ ส่งกลิ่นเหม็นคละคลุ้ง เต็มไปด้วยหนอนไช ภาพ ดังกล่าวอาจทำให้ผู้อ่านรู้สึกขยะแขยง เกิดความรังเกียจ บางคนอาจรู้สึกคลื่นเหียนวิงเวียน และบางคนอาจได้กลิ่นเหม็นนำด้วย

1.9 ศานตรส

ศานตรส หมายถึงรสแห่งความสงบ นาวาอากาศเอกแยม ประสิทธิ์ทอง ได้ อธิบายเกี่ยวกับศานตรสไว้ในคำภีร์สุโขธาจักรว่า

...เป็นรสเย็นๆ เป็นรสบริสุทธิ์ปราศจากรสใดผสมอยู่เลย จะเข้าใจว่ารสจืดก็ได้ แต่เป็นความจืดที่ชุ่มเย็น ทำให้เกิดความสงบชุ่มชื่น มีใช้ชนิดจืดจืดที่เรียกว่าไม่เป็นรส ความจริงรสจืดนั้นพิจารณาที่กายเปรียบกับรสแห่งวัตถุที่จืดๆแล้ว มีความสำคัญมีใช้น้อยเลย ความพิเศษของรสจืดนั้นจะมีอันใดบ้าง ก็แล้วแต่สัญญาบุคคลจะเฉลย แต่ที่แก่นนั้น เห็นอยู่ 3 สถานคือ

1. เป็นรสคงตัว
2. เป็นรสที่ไม่ให้โทษ
3. เป็นรสที่ช่วยคลายรสอื่นๆที่จัดไป

ที่ว่าเป็นรสคงตัวนั้น จะว่าเป็นรสมาตรฐานก็ได้ จะว่าเป็นรสยอดเยี่ยมก็ได้ทั้งสองทางเพราะรสจืดนี้ถึงความอยู่คงตัว ไม่มีขี้ และไม่มีหย่อน หมายความว่า จะทำอะไรให้รสจืด จืดหนักขึ้นไปอีก หรือจะทำอะไรให้รสจืดนี้ จืดหนักลงไปอีกเป็นไม่มีทางทั้งนั้น ทำอย่างไรก็คงจืดอยู่นั่นเอง ไม่เหมือนรสอื่นๆซึ่งเพิ่มได้ลดได้ จึงว่าเป็นรสคงตัว

ที่ว่าเป็นรสไม่ให้โทษนั้น ลองเทียบกับรสอื่นๆ เช่น เปรี้ยว หวาน มัน เค็ม มีอาการให้โทษได้ในเมื่อเกินพอดี และความพอดีนั่นเล่า ก็ยังต้องแล้วแต่ชีวภาพประสาทของบุคคลอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ถ้าเกินพอดี ถึงขนาดที่เรียกว่า "จืด" คือเปรี้ยวจืด หวานจืด พาให้แสบคอ มันจืด พาเลี่ยนคอ เค็มจืดพาบาดคอ แต่รสจืดไม่มีทางที่ให้โทษอะไรทั้งนั้น

ที่ว่าเป็นรสช่วยคลายรสอื่นๆที่จัดไปนั้น พัดครัว แม่ครัวที่ปรุงอาหาร ย่อมทราบได้ดี เช่น เปรี้ยวจืด จะทำอะไรจึงจะคลาย ต้องเค็มจืด หวานจืดก็เช่นเดียวกัน ใช้จืดเค็มเพื่อหย่อนรสที่ยิ่งลง

(น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง 2504 : 271 - 272)

ลักษณะพิเศษของसानตรสมิถังกล่าว จึงนับว่าเป็นรสที่สำคัญ และเป็นที่สุดของบรรการสทั้งหลาย กล่าวโดยสภาวะอันสูงสุดในพระธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สมธรรมชาติ ซึ่งมีความหมายถึงพระนิพพาน ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า สานตรสเป็นรส

ที่สัตบุรุษพึงสร้างเสพ (น.อ.แย้ม ประพันธ์ทอง 2504 ร. 272)

ในพระปฐมสมโพธิกถา ศานตรศปรากฏอยู่ทั่วไป ทั้งนี้เพราะเนื้อหาเอื้ออำนวยให้ เป็นต้นว่าตอนที่กล่าวถึงพระมหาสัตว์ทรงใช้ทศบาลมีคู่ต่อสู้พระยามาร ทำให้พระยามารพ่าย แพ้แก่พระบาลมีและเกิดความเลื่อมใสศรัทธา พระยามารได้กล่าววาจาแสดงความคารวะแก่ พระมหาบุรุษดังนี้

...จึงทิ้งเสียซึ่งสรรพาวุธ ประนมทักท้วง 2000 ถันขลิกรณีสการ ก็กล่าวสาร พระคาถาว่า นโม เต ปุริสาชฌญ เป็นอาทิ อรรถาธิบายความว่า ข้าแต่ พระองค์ผู้ปรีชาชาญในชาติ เป็นอุดมบุรุษราชในโลกนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายวัน- หนนาการขูลี พร้อมด้วยทวารทั้ง 3 คือกายาวจีโมประณามประณต ในบทกษยบุคคล บาท บุคคลผู้ใดในมนุษย์โลกธาตุกับทั้งเทวโลก ที่จะบุญเปรียบประเสริฐเสมอพระองค์ คงเทียมเทียบนั้นมีได้มี พระองค์ได้ตรัสแก่พระศรีสรรเพชญ์เสด็จแจ้งจตุราริยสังจ าศาสตราจารย์ มีพระเดชครอบงำชำนะหนุมารเป็นปี่ปราชญ์ ฉลาคในอนุสัยแห่ง สรรพสัตว์โลก จะข้ามชนนิกรเวไนโยให้พ้นจตุโอศกัณการ บรรลุฝั่งฟากอมฤตมหา นฤพานอันเกษมสุข ปราศจากสังสารทุกข์ในครั้งนี้ แลพระย้าวสวกัณการ โภณนาการ พระคุณพระมหาบุรุษราชด้วยจิตประสาธเลื่อมใส ผลกุศลนั้นจะตกแต่งให้ใดศรีสแก่ พระปัจเจกโพธิญาณในอนาคตกาลภายหน้า...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 183)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า ความสงบและความสบายใจได้เกิดขึ้นในใจของผู้อ่าน หลังจากได้รับความตื่นตัวจากการแสดงอิทธิฤทธิ์ของพระยามาร เพื่อดูกความพระมหาสัตว์ ผู้อ่านจะ รู้สึกโล่งใจ คลายความห่วงกังวล อารมณ์กลับคืนสู่สภาพปกติ เมื่อความสงบบังเกิดขึ้น แทนความอีกทีก็ครึกโครมของเหตุการณ์ก่อนหน้านี้

เมื่อพระยามารกลับไปที่อยู่ของตนแล้ว ความสงบร่มเย็นบังเกิดขึ้น พระมหาสัตว์ ทรงเจริญสมาธิภาวนา ตั้งเต้านมจนล่วงเข้าสู่จิตนิยาม ทรงรู้แจ้งเห็นจริงในทุกข์ เหตุ ให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์และทางแห่งความดับทุกข์ ความบรรยายตอนนี้ก่อให้เกิดศานตรส

ขึ้นในใจของผู้อ่านเป็นอย่างยิ่ง

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่

...ในขณะนั้น พอเป็นเวลาค่ำพารุณสมัยไชแสงทองส่องอร่ามฟ้า สมเด็จพระมหาสัตว์
กัทรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ กับสุญลันอาสาภิเลสเป็นสมุจเฉตประหาณพร้อมกันกับ
อัครรยทั้งปวง จึงเปล่งพระพุทธานุภาพปฐมอุทานตรัสทักตักหา โดยสารพระคาถาว่า
อนเณชาคิสังสาร เป็นอาทิ อรรถาธิบายความว่า แต่ตถาคตท่องเที่ยวมาในชาติ
สงสารประมาณเป็นอันมาก สืบเสาะแสวงหาช่างอันกระทำเรือนกล่าวคือตัดหาอันก่อสร้าง
นามรูป ก็มีได้พบพานทรมาณเสวยชาติทนทุกข์ลำบากแล้วๆเล่าๆ ถูกอนัตตหาญเป็นช่าง
กระทำเรือนให้ตถาคต กาลบัดนี้ตถาคตพบท่านแล้ว เห็นตัวท่านแล้ว ตั้งแต่นั้นสืบไปใน
เบื้องหน้า ท่านมิได้กระทำเรือนให้ตถาคตสืบไปอีกแล้ว แลกลอนเรือนทั้งปวงของท่าน
ตถาคตก็กินหนากการหักทำลายเสียสิ้นแล้ว ซ้อฟ้าเรือนของท่านตถาคตก็ประหักประหาร
ซจักขวายสิ้นแล้ว แลจิตของตถาคตก็ปราศจากสังขารทั้ง 3 ซึ่งจะตกแต่งให้บังเกิด
ในไตรภพสืบต่อไปอีกนั้นหามิได้แล้ว แลสันดานแห่งตถาคต ก็ถึงซึ่งสิ้นสูญจากตถา
เป็นนิราวิเศษโดยแท้ (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 193 - 194)

จากตัวอย่าง เป็นตอนที่พระมหาบุรุษตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในวัน
ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ความบรรยายตอนนี ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพพระพุทธองค์ประทับ
อยู่ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ท่ามกลางบรรยากาศที่เงียบสงบ อากาศเย็นสบาย แสงเงินแสงทอง
จับทองฟ้าเป็นภาพที่สวยงาม ให้ความประทับใจแก่ผู้อ่านเป็นอย่างยิ่ง

คำที่พระพุทธองค์ทรงกล่าวกับตถาณั้น ให้ความรู้สึกสงบขึ้นในใจผู้อ่าน เพราะ
ตระหนักว่า บัดนี้โลกมีผู้คุ้มครองแล้ว สัตว์โลกจะไม่ถูกคุกคามด้วยอันตรายอันใหญ่หลวงคือ
ตถา อนันเป็นเหตุการณ์ที่ก่อความทุกข์นานาประการให้แก่มวลสัตว์โลก

ภาพที่ผู้อ่านมองเห็นในจินตนาการ รวมกับความรู้สึกที่เกิดขึ้น ก่อให้เกิดความปิติ
โสมนัสและชื่นชมยินดีในการตรัสรู้ของพระมหาบุรุษเป็นทวีคูณ

อีกตัวอย่างหนึ่ง ไคแก่

...ในสมัยนั้นพอเป็นปัจจุสราตริกกาล สมเด็จพระศาสดาจารย์ เสด็จออกจาก
อิริยาบถประทับ ทรงจงกรมอยู่ในอาวาสบริเวณ ไค้ทอดพระเนตรเห็นยสกุลบุตร
อันभवมาแต่ไกล ก็เสด็จจากที่จงกรมทรงนิสัณนาการเห็นอบวรบัญญัติอาสน์
ฝ่ายยสกุลบุตรก็กล่าวอุทานว่าที่เหมือนแต่หลังยังที่ไกลพระสัพพัญญู พระบรมครูจึงมี
พระพุทธานุญาตว่า อุกฤษฏ ที่อันนี้ปราศจากอุปัทวันตราย ท่านจงมานั่งในที่นี้
ตถาคคจะแสดงธรรมแก่ท่าน ส่วนยสกุลบุตรได้สดับพุทธบรมหารดังนั้นก็มีจิตโสมนัส
ปริศนา จึงถอยสุวรรณาทุกาไว้ในที่นั้น ก็เข้ามาสู่สำนักพระบรมโลกนาถถวาย
อภิวาทแล้วนั่งลงในที่ควรข้างหนึ่ง สมเด็จพระสัพพัญญูกัศยพระสัทธรรมเทศนาพระ
พระอนุภพพิภกา คือ ทานกถา สีลกถา สัตตกถา แล้วแสดงโหมแห่งกามคุณ-
มลทินเศร้าหมองหยาบช้า แสดงเนกขัมมานิสังสัรรพาคฤณในอวสาน เมื่อทรง
ทราบว่สันดานแห่งยสกุลบุตรนั้น ปลื้มทนการโสนอ่อนจากเบญจวิรรณธรรม ก็
แสดงซึ่งพระธรรมกถาอันเป็นสามกัณฐิกเทศนาศาสนาวาท เป็นพุทธวิสัยสมเด็จพระ-
พระมุนีนาถทั้งปวง กล่าวแล้วคือพระอริยธรรมทั้ง 4 ประการ ยังธรรมจักขุ
คือโสภาปัตติณตถาบังเกิดแก่อยสกุลบุตรอันสถิตในอาสนะนั้น โดยกาลพลัมมิได้ช้า
ครุณาจุจเสวตพัสตร์ แล้วอันบริสุทธิของใส มีไค้หมองมัว เมื่อชุบชุ่มไปก้วย
น้ำย้อมทั่วก็ติดโดยเร็วมิไค้นาน เห็นปานดังนั้น

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 253 - 254)

จากตัวอย่าง ขณะที่พระองค์ทรงเจริญกรรมเมื่อเวลาใกล้รุ่ง ยสกุลมารได้เกิด
ขึ้นใหม่พัฒนาจนพบพระพุทธองค์ พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมจนยสกุลมารเกิดดวงตาเห็นธรรม
ได้กราบหลอขอบรรพชาเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา

จากความบรรยายดังกล่าว พระพุทธองค์ทรงเจริญกรรมในเวลาใกล้สว่างและภาพ
ที่พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่อยสกุลมารท่ามกลางบรรยากาศอันสงบปราศจากเสียงรบกวน ไค้ยิน
แต่พระสุรเสียงอันไพเราะดุจเสียงท้าวมหาพรหมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก่อให้

เกิดความสงบขึ้นในใจผู้อ่าน ทำให้รู้สึกเป็นสุข สมดังพุทธพจน์ที่ว่า "สุขอันใดยิ่งกว่าความสงบไม่มี" (นุตถิ สมนุติปริ สุข)

เท่าที่กล่าวมาแล้วในเรื่องรสนวรรคนี้ทั้ง 9 คือ ศฤงคารรส วิหารรส ภุมมารส หาสยรส อัญญตรรส ภยานกรรส รุทธรส พิกัตสรส และศานตรส มีปรากฏอยู่ในพระปฐมสมโพธิกถาครบทั้ง 9 รส จึงนับได้ว่า พระปฐมสมโพธิกถามีรสความที่เด่นให้ความประทับใจแก่ผู้อ่านได้อย่างสมบูรณ์

2. รสความที่เกิดจากโวหาร

คำพูดเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ แต่ถ้าวัดตรงไปตรงมาบ่อยๆ มักชินหู ทำให้ความที่พูดนั้นซ้ำซาก บางทีคำที่พูดนั้นให้ความหมายหรือให้ผู้อ่านคิดเห็นไม่ได้กว้างขวางพอ เช่น ถ้าพูดว่า "ชาวนาเป็นกำลังสำคัญยิ่งของชาติ" ดังนี้ ให้ความเข้าใจคำว่า "ชาวนาเป็นกระดูกสันหลังของชาติไม่ได้" เพราะให้ความเปรียบเทียบระหว่างประเทศกับร่างกาย กำลังสำคัญกับกระดูกสันหลัง ซึ่งทำให้รู้สึกถึงความสำคัญเด่นชัดยิ่งขึ้น นักประพันธ์ชอบประพันธ์ถ้อยคำให้ต่างไปหลายอย่าง เช่น ถ้าจะพูดว่า "พระจันทร์ลอยอยู่บนท้องฟ้า" เป็นการใช้คำพูดตรงไปตรงมา ฟังบ่อยๆ ชักให้จืดชืด ฉะนั้นจึงพูดเสียใหม่ว่า "โคมสวรรค์แขวนอยู่กลางท้องฟ้า" การพูดโดยวิธีนี้เรียกว่า พูดโดยโวหาร โวหารช่วยนักประพันธ์ได้มาก ทำให้เรื่องที่เขียนน่าอ่าน (เปลื้อง ณ นคร 2514 : 44)

จากความคิดเห็นดังกล่าว ทำให้ทราบถึงความสำคัญของโวหารว่า ช่วยทำให้บทประพันธ์นั้นมีรสชาติไม่จืดชืด ก่อให้เกิดความรู้สึก อารมณ์และจินตนาการได้กว้างขวางลึกซึ้ง ช่วยให้เกิดความซาบซึ้งประทับใจ และประการสำคัญทำให้บทประพันธ์นั้นๆ ได้ "รส" โดยเฉพาะ รสความ

คำว่า โวหาร แต่เดิมหมายถึง กระบวนการทำนองหนึ่งซึ่งมีถ้อยคำเรียบเรียงอยู่ได้ความดี เนื้อเรื่องกระทัดรัดเหมาะสม จำแนกตามลักษณะเนื้อความเป็น 5 ประเภท คือ บรรยายโวหาร พรรณาโวหาร เทศนาโวหาร อุปมาโวหารและสาธกโวหาร (กระทรวงศึกษาธิการ 2512 : 324) โวหารทั้ง 5 ลักษณะนี้ มักใช้ในการเขียนเรียงความ ในปัจจุบัน มีผู้เข้าใจโวหารกับภาพพจน์คือคำเดียวกัน โดยกล่าวว่า "โวหาร

ตรงกับภาษาอังกฤษว่า figure of rhetoric หรือ figure of speech
 บางคนเรียกตามภาษาอังกฤษว่า ภาพพจน์" (เปลื้อง ณ นคร 2514 : 44) วิกา
 กงกะนันท์ (2521 : 22) ใช้อธิบายความหมายของโวหาร (figure of speech)
 ว่า

โวหารเป็นศิลปะของการใช้ภาษาอย่างหนึ่ง กล่าวคือเป็นวิธีการพูดหรือการเขียน
 ที่ผู้พูดหรือผู้เขียน พูดหรือเขียนอย่างหนึ่ง แต่หมายความว่าเป็นอย่างอื่นบ้าง ให้มี
 ความหมายกำกวม หนักเบา คลุมเครือ หรือเข้มข้นต่างไปบ้าง ทั้งนี้โดยมีวัตถุประสงค์
 สำคัญ เพื่อจะขยายความให้ชัดเจนขึ้นบ้าง หรือเพื่อย่อยทอดอารมณ์ ความ
 รู้สึก ความคิด ความฝัน หรือความรู้ให้กว้างขวางลึกซึ้งมากขึ้น หรือน้อยลงตาม
 ภูมิปัญญาของผู้อ่านหรือผู้ฟังบ้าง...

ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยอธิบายโวหารตามความหมาย ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตย-
 สานกำหนดไว้ว่า "โวหาร หมายถึง ถ้อยคำ ชื่นเชิง หรือกระบวนแต่งหนังสือหรือพูด
 ถ้อยคำเกินเหตุผล" (ราชบัณฑิตยสถาน 2493 : 849) และกำหนดความหมายของ
 โวหารไว้ดังนี้ "โวหาร หมายถึงกระบวนการแต่งหนังสืออย่างมีชั้นเชิง โดยใช้ถ้อยคำ
 อย่างมีศิลปะ ก่อให้เกิดอารมณ์ ความรู้สึก ภาพพจน์และจินตนาการ ตลอดจนความคมคำ
 ประทับใจแก่ผู้อ่าน"

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงแต่งพระปฐมสมโพธิกถา ด้วยโวหารหลาย
 ลักษณะ ซึ่งแต่ละลักษณะล้วนให้ "รส" แก่ผู้อ่านแตกต่างกัน ดังต่อไปนี้

2.1 โวหารอุปมา

โวหารอุปมา หรือ โวหารเปรียบเทียบ คือ โวหารที่กล่าวเปรียบเทียบระหว่าง
 ของสองอย่าง เพื่อให้ผู้อ่านมองเห็นภาพหรือเข้าใจลักษณะของของนั้นๆ เติ้นชัดยิ่งขึ้น โวหาร
 ลักษณะนี้จะมีคำเชื่อม ได้แก่ คำว่า ดัง ดูเหมือน คล้าย ครุณา เล่ห์ ประหนึ่ง
 เปรียบปาน เพียง ราว ฯลฯ

ในพระปฐมสมโพธิกถา มีโวหารอุปมาปรากฏอยู่ทั่วไปตลอดทั้งเล่ม โวหารประเภทนี้ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความได้ชัดเจนขึ้น และช่วยให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการ เกิดภาพและความซาบซึ้งประทับใจในรสความ โวหารอุปมาที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถามีลักษณะดังต่อไปนี้

2.1.1 โวหารอุปมาที่มีตัวตั้ง (อุปไมย) ตัวเดียว แต่มีตัวเทียบ (อุปมา) หลายตัว ดังตัวอย่าง

...แล้วก็แลเห็นพระโพธิสัตว์อยู่ในครรภ์เหมือนคูกายเหลือองอันร้อยเข้าในแก้วมณีอันเนื่องใส เมื่อปรารถนาจะทอดพระเนตรในขณะใด ก็เห็นพระโอรสอันหนึ่งเป็นบัลลังก์สมาธิขึ้นพระพักตร์มาข้างพื้นพระอุทรแห่งพระมารดาจุสุวรรณภูมิอันสถิตอยู่บนนักษัตรอันในท้องแห่งกลีบดอกปทุมชาติ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 54)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า พระโพธิสัตว์ เป็นตัวตั้ง (อุปไมย) มีคูกายเหลือองกับจุสุวรรณภูมิ เป็นตัวเทียบ (อุปมา) และพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา เป็นตัวตั้ง (อุปไมย) มีแก้วมณีใส กับนักษัตรอันในท้องแห่งกลีบดอกปทุมชาติ เป็นตัวเทียบ (อุปมา)

การเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพและเกิดความเข้าใจได้ก็เพราะคูกายเหลืออง แก้วใสและพระพุทธรูปของประดิษฐานบนนักษัตรอันมีกลีบหุ้ม เป็นสิ่งที่ผู้อ่านรู้จักคุ้นเคย

เมื่อตอนที่พระมหาสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ได้กล่าวอุปมาไว้ดังนี้

...พระกายนั้นยืนเหยียดพระบาทแลพระหัตถ์ออกมาก่อน สุวรรณาคูจรรวมกลีกลงจากธรรมาสัน บมิได้เกิดทุกข์เวทนาแก่พระองค์แลพระมารดาเหมือนดังสัตว์ทั้งหลายอื่นแลพระกายก็มีไฉระคนด้วยเสมหะหรือคัพภะอันใดอันหนึ่ง แลบริสุทธ์ผ่องในสะอาด สุวรรณาคูจรรวมแก้วมณีโชติรส อันนำออกมาวางไว้บนกองผ้ากาสิกพัสดุ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 57)

ทรงอุปมาพระมหาสัตว์กับพระธรรมดึกและดวงแก้วมณีโชติรส ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพความสว่างและความบริสุทธิ์ผ่องใสของพระโพธิสัตว์ได้อย่างแจ่มชัด

โวหารอุปมาลักษณะนี้ ปรากฏเด่นชัดอีกตอนหนึ่ง คือ ตอนที่พระบรมโพธิสัตว์ได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณแล้ว ทรงปรีดีพิติกว่า ธรรมที่พระองค์ตรัสรู้มีคุณค่ามีภาพ ยากที่จะหยั่งรู้หยั่งเห็น และสัตว์ทั้งหลายย่อมมีสันดานหน่วงหนักอาภูกเต็มไปด้วยกองกิเลส ทรงอุปมาว่า

คือน้ำเต้าอันเต็มไปด้วยน้ำ แลภาชนะอันเต็มไปด้วยเปรียงเน่า แลท่อนผ้าเก่า
อันชุ่มไปด้วยน้ำมัน มิฉะนั้นจะมีอันติดเปื้อนด้วยหยาดน้ำ ย่อมเศร้าหมองอยู่ด้วย
ราคาวีรตชัคคณอยู่โดยโทษประทุษร้าย แลมุ่งหมายมัวเมาอยู่ด้วยโมหะหากปีติบัง
กัณฑ์จะรู้แจ้งซึ่งธรรมอันนี้...

(กรมสมเด็จพรปรมาณูชิตชีโนรส 2517 : 214 - 215)

น้ำเต้า เปรียงเน่า ท่อนผ้าเก่า และหยาดน้ำ เป็นสิ่งที่ผู้อ่านรู้จักดี หากสิ่งเหล่านี้ อยู่ในสภาพที่ ย่อมมีประโยชน์ แต่ในความเปรียบเทียบกับ สิ่งเหล่านี้ที่อยู่ในสภาพที่ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ ซ้ำกลับจะทำให้โทษเสียอีก เมื่อสัตว์โลกทั้งหลายเหมือนกับน้ำเต้าที่มีแต่น้ำหรือภาชนะที่เต็มไปด้วยเปรียงเน่า หรือเหมือนกับผ้าเก่าที่ชุ่มด้วยน้ำมัน หรือมือที่กอบกัณฑ์น้ำไว้เต็มมือ ย่อมไม่สามารถรับสิ่งที่ดีที่สะอาดเช่นพระสัพพัญญุตญาณได้ การเปรียบเทียบเช่นนี้ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจซึ่งถึงความปรีดีพิติขององค์พระศาสดาว่า คงทรงหนักพระหฤทัยต่อการเผยแผ่พระธรรมอันวิเศษที่พระองค์ทรงค้นพบ แต่ด้วยพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีต่อสัตว์ทั้งปวง ทำให้พระองค์ทรงเพียรพยายามเทศนาสั่งสอน เพื่อให้มวลสัตว์โลกพ้นทุกข์และหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ความซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณนี้ ทำให้ผู้อ่านเลื่อมใสศรัทธาและเคารพบูชาพระองค์ยิ่งขึ้น

2.1.2 โวหารอุปมาที่มีตัวตั้ง (อุปมา) และตัวเทียบ (อุปมา) คู่กัน เป็นหนึ่ง
คู่หนึ่ง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตอนที่พรรณนาถึงพระมหาลักษณะของพระมหาบุรุษว่ามีดวงพระเนตรกำสนิท ภายใ
ดวงพระเนตรนี้ นอกจากจะมีสีค่าแล้วยังมีสีอื่น ๆ อีก คือสีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาว
แต่ละสีนี้ทรงเปรียบเทียบกับสิ่งที่สีนั้นๆ เป็นคู่กันไป ดังตัวอย่าง

...พระราชกุมารนี้มีดวงพระเนตรอันค่ายิ่งนัก อธิบายว่าในดวงพระเนตรเฝ้าว่าจะคำ
ทั้งสี่ก็หาได้ ในที่อื่นควรจะเขียวก็เขียววิสุทธิสีคอกสามหา ที่ควรจะเหลืองก็
เหลืองสีคอกกรรณิกา ที่ควรจะแดงก็แดงสีคอกเข่งแลคอกขบา ที่ควรจะขาวก็
ขาวสีคอกประกายพริก ที่ควรจะดำก็ดำสีคอกประคำคิควาย...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 80)

โวหารอุปมาในตัวอย่างนี้ ให้ความสวยงามในคำสีต่างๆ ได้แก่ สีคำ สีเขียว
สีเหลือง สีขาวและสีแดง ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพดวงพระเนตรของพระมหามุนีประกอบ
ด้วยสีทั้ง 5 ซึ่งนับว่าเป็นดวงตาที่มีลักษณะพิเศษ นึกว่าดวงตาของสามัญชน สมกับเป็น
ดวงพระเนตรของบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ที่มองเห็นในสิ่งที่ผู้อื่นมองไม่เห็น คือความทุกข์อันเกิดจากการ
เวียนว่ายตายเกิด หากต้องการดับทุกข์ ต้องดับความเกิด คือไม่เกิดอีก ความทุกข์ ก็จะ
สิ้นไป

อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ตอนที่พระมหามุนีอภิเษกสมรสกับพระนางพิมพาแล้ว ได้ประทับ
อยู่ ณ ปราสาทสามฤดู เมื่อถึงฤดูร้อน ปราสาทฤดูร้อนจะมีเครื่องทำความเย็น คล้ายติด
เครื่องปรับอากาศในเวลานี้ ให้ความสุขสบายแก่พระมหาสัคว์ พระนางพิมพาและข้าราชการ
บริวารทุกคน ความตอนนี้เป็นโวหารอุปมาที่ให้เห็นการสร้างภาพที่ชัดเจน

...ในที่ใกล้ฉนวนนั้นมีระหัดน้ำ มีหนังกระป๋องลาก ณ เบื้องบน แล้วมีศิลายนต์
ห้อยย้อยอยู่บนหนังกระป๋อง ขยะเมื่อชาวพนักงานไขระหัดน้ำขึ้นไปจากสระ น้ำนั้น
ตกตอกลีลายนต์ๆ ก็ผ่นกระพพหนังกระป๋องนั้นลือเสียงคุจเสียงฟ้า น้ำที่ระหัดขึ้น
ไปบนเพดานจินทาโลกมณเฑาะนั้น ก็ตกลงเป็นฝอยๆกระเซ็นชานคุจกระแสบ่าย
วิสุทธิตกกลงเป็นนิรันดรมิรุฆา สมเด็จพระมหามุนีราชก็ทรงภูษาสรพารภ
วิภูษิตพื้นนิลวรรพณ์พรหมอันเขียว แวดล้อมด้วยอนเณกอนงค์นิกรชัตติยราชกัญญา
ล้วนนุ่งห่มประดับนิลวักถาลังการณทั้งสี่ ครุวนาคุพพานิลกเชนทราชาติ อัน
แวดล้อมด้วยหมู่กิริณีเป็นบริวาร ทรงนิลฉนากการสกลิตนบัลลังก์นิลมณี อันมีพื้น
แลเพดานแลม่านผูกล้อมล้วนสีเขียว... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517:100)

ความตอนนี้นำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพสายน้ำที่กระเซ็นเป็นฝอย กระจายแผ่เป็นสายพุ่งตกลงมาคล้ายสายน้ำตก เสียงน้ำอันเนื่องจากศิลายนต์ผ่นกระทบหนึ่งกระป๋องประจุกเสียงฟ้าวร้อง ผู้อ่านที่เคยไปเที่ยวหน้าตกหรือเคยเห็นจากภาพยนตร์ โทรทัศน์ และเคยได้ยินเสียงฟ้าวร้อง เมื่ออ่านความอุปมาตอนนี้อย่างเข้าใจได้ดี ทั้งได้รับความรู้ด้วยว่า คนในสมัยก่อนมีความคิดก้าวหน้า สามารถคิดเครื่องปรับอากาศด้วยการอาศัยความเย็นของน้ำ โดยไม่ต้องเปลืองกระแสไฟฟ้าเหมือนเครื่องปรับอากาศในปัจจุบัน

พระมหามงกุฎทรงแต่งพระองค์ด้วยสีเสี้ยว ข้าราชการบริวารทั้งหลายก็โดยเสด็จ แต่งกายด้วยสีเสี้ยวเช่นเดียวกัน องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงอุปมาว่าเหมือนพระยาช้างสีนิลอันแวดล้อมด้วยนางช้างสีนิล ประทับเหนือบัลลังก์สีเสี้ยว ผ้าม่านและเพดานที่แขวงอยู่ล้วนสีเสี้ยวทั้งสิ้น

สีเสี้ยวเป็นสัญลักษณ์ของความขุ่นข้น มีน้ำเป็นองค์ประกอบ ความขุ่นข้นเห็นได้จากต้นไม้ในฤดูฝนจะเขียวชะอุ่ม ยิ่งความขุ่นข้นให้กับพื้นดิน คนและสัตว์จะร่าเริงแจ่มใส เมื่อสัมผัสกับบรรยากาศอันสดชื่น เพราะฉะนั้น เมื่อภายในปราสาทฤดูร้อนมีบรรยากาศเป็นสีเสี้ยว ย่อมบอกให้ผู้อ่านทราบว่า ความสดชื่นเบิกบาน ร่าเริงแจ่มใส ต้องปรากฏอยู่เป็นนิมิต พระมหามงกุฎทรงพระเกษมสำราญทั้งพระวรกายและพระราชหฤทัย ท่ามกลางบรรยากาศที่แสนสบาย เคียงข้างด้วยพระอัครชายาที่ทรงพระสิริโฉม แวดล้อมด้วยนางสนมกำนัลในและข้าราชการบริพารที่จงรักภักดี ไม่น่าที่พระองค์จะทรงสละความสุขเหล่านี้ ออกบรรพชา เพื่อแสวงหาความหลุดพ้น หากเป็นด้วยพระปรีชาญาณอันสูงส่งคัมภีร์ภาพที่ทรงตระหนักว่า ความสุขเหล่านี้เป็นความสุขจอมปลอม ไม่ยั่งยืน พระองค์จึงทรงสละเสีย ออกแสวงหาความสุขที่แท้จริงคือพระนิพพาน

จากตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่า โวหารอุปมาช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เกิดภาพและจินตนาการ ตลอดจนได้รับความรู้และเกิดความคิดเพิ่มขึ้น

2.2 โวหารเปรียบเทียบ

โวหารเปรียบเทียบหรือโวหารเปรียบเทียบ คือ โวหารที่ใช้เปรียบเทียบของสองสิ่งว่าเป็น หรือ คือ สิ่งเดียวกัน โวหารเปรียบเทียบมีทั้งที่ระบุคำเชื่อมได้แก่คำว่า เป็น คือ เท่า และไม่ระบุคำเชื่อม ผู้อ่านต้องพิจารณาเองว่า อะไรคือตัวตั้ง (อุปมา) และอะไรคือตัวเทียบ

(อุปมา) ตัวอย่างเช่น

ครั้นบุพพัตหมยล่วงไปแห่งราตรี พระนนทจึงเข้าเฝ้าพระชินสีห์ ถวายนมัสการ แล้วจึงกราบทูลว่า กิจอันใดที่พระพุทธองค์ทรงพระมหากรุณาธิคุณจะช่วยสงเคราะห์ ให้ไฉนนางพ้านั้น แลกิจอันนั้นข้าพระองค์ก็เปลื้องปลกสาเรียมโนรถความปรารถนา ประสงค์แล้ว จึงมีพุทธปฏิภาตรัสว่า- ทถาคคกัทรูปด้วยเจโตปริยญาณว่า ท่าน กระทำให้แจ้งซึ่งวิมุติธรรมสมดังคำเพชฌัญญุตาบอกแก่ตถาคค..."

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 349)

จากตัวอย่าง เป็นโวหารเปรียบเทียบที่ไม่ระบุตัวเชื่อม ตัวตั้ง (อุปมา) คือ วิมุติธรรม ตัวเทียบ (อุปมา) คือนางพ้า

โวหารเปรียบเทียบ ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความไฉ่ฉะเจน เกิดภาพและจินตนาการ เช่นเดียวกับโวหารอุปมา แต่ให้ความลึกซึ้งกว่า ผู้อ่านต้องใช้ความคิดและการพิจารณา มากกว่า

โวหารเปรียบเทียบในพระปฐมสมโพธิกถา มีปรากฏอยู่ร่วมกับโวหารอุปมา ดัง ตัวอย่างต่อไปนี้

...ในวันนั้นพอพิมพ์าราชเทวีประสูติพระโอรส สมเด็จพระราชาธิบดีทรงทราบ มีพระทัยโสมนัส ค่ำรัสสั่งราชบุรุษให้เป็นทูตนำข่าวสาส์นไปกราบทูลพระราชนุตร เบื้องว่าพระมหาบุรุษได้ทรงทราบเหตุจึงออกพระโอรสตรัสว่า ห่วงบังเกิดแล้วแล สัณสารพันธุนาการเกิดแก่อาตมากาลบัดนี้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 107)

พระมหาบุรุษทรงเปรียบเทียบพระราชาโอรสที่ประสูติใหม่ว่าเท่ากับห่วง หรือเครื่อง พันธุนาการร่างกาย เพราะฉะนั้นพระราชาโอรสจึงได้พระนามว่า "ราหู" ซึ่งแปลว่า ห่วง หรือ บ่วง

ด้วยพระคำรัสซึ่งตรัสว่า "ห้วงบังเกิดแล้วแล สัณสารพันธุการเกิดแก่อาตมา
กาลบัดนี้" ได้ยอมรับกันต่อๆ มาว่า ลูกเป็นห้วงผูกคอ สามีหรือภรรยาเป็นห้วงผูกมือ
ผูกเท้า เพราะฉะนั้นตามคตินิยมทางพุทธศาสนา ในการทำศพ เมื่อเวลาตราสังศพ
ผู้ตราสังจะท่องคาถาว่า "ปุตโต คีเว - ลูกเป็นห้วงผูกคอ" "ภริยา หตุเถ -
ภริยาเป็นห้วงผูกมือ" และ "ธัม ปาเท - ทรัพย์สินสมบัติเป็นห้วงผูกเท้า"

ความเปรียบเทียบที่ว่า ลูกเป็นห้วงผูกคอ ภริยาเป็นห้วงผูกมือ เช่นนี้ ทำให้
แลเห็นว่า การมีบุตร ภรรยาหรือสามี ก่อให้เกิดความลำบาก เพราะการจะคืนรนให้พ้น
จากห้วงเหล่านี้ ห่วงได้ด้วยความยากลำบาก บางที่ยิ่งคืนก็ยิ่งรัด ฉะนั้นคนที่ไม่มีทั้งบุตร
ภรรยาหรือสามี จึงนับว่าดีกว่า มีความคล่องตัว สามารถทำอะไรก็ได้โดยปราศจากเครื่อง
รักรึงก็คหวาง ความเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้อย่างลึกซึ้งว่า การที่
พระมหาบุรุษทรงกล่าวว่า พระโอรสเป็นเครื่องพันธุการ เพราะทำให้ทรงเป็นห้วง

ความเปรียบเทียบในตัวอย่างนี้ไม่ใคร่ระบุตัวเชื่อม ผู้อ่านต้องพิจารณาเองว่า องค์
ทรงพระนิพนธ์มีพระประสงค์เปรียบเทียบพระราหุลกับห้วง

โวหารเปรียบเทียบอีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่นางนักขัตราทั้งหลาย ขับพ้อ
ถวายพระมหาบุรุษ เพื่อให้ทรงเพลิดเพลินในโลภียสุข ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

กาลเปือนางระบำทั้งหลายยกกายภาพเี่ยงอย่างตามลอบองว่า ย่างเหยียบลงบน
พื้นทองในห้องแห่งปราสาท ก็มีอาการลีลาศอันงาม ปาพประหนึ่งว่าพันแห่ง
คอดนางสุวรรณหงส์ อันเฝ้าอย่างเลินเหนียวคจจิตรภูมบรรพต แลนางทั้งหลาย
มีดวงพักตร์อันงามเปล่งปลั่งดังวิกลิตปทุมชาติ คือ คอกบัวอันบาน ต่างพ้อพลาง
ชายเนตร ชำเลียงแลพระมหาสคว์ให้กำหนดโสมนัสเสนาหา ครวนาตุจครว้าเอา
ดวงพระกมลมาใส่ไว้ในหีบห้องหฤทัยแห่งตนๆ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 111)

โวหารเปรียบเทียบในตัวอย่างนี้ ระบุตัวเชื่อมได้แก่คำว่า คือ กรมสมเด็จพระปมา-
นุชิตชิโนรส ทรงใช้ทั้งโวหารอุปมาและโวหารเปรียบเทียบในที่ใกล้กัน กล่าวคือ ทรงกล่าว

อุปมาว่า ใบหน้าของนางทั้งหลายยังคงมียิ่งดังดอกบัวบาน และทรงย่ำให้ผู้อ่านแลเห็นชัดเจน ยิ่งขึ้นว่าคือดอกบัวอันบาน ผู้อ่านที่เคยเห็นดอกบัวที่เพิ่งขยายกลีบเริ่มจะบานว่า มีทั้งความงาม และความสดชื่น เพราะฉะนั้นจึงสามารถนึกเห็นภาพใบหน้านางนักขัตบัวทั้งหลายได้ว่างดงาม แปลงปลั่งมากน้อยปานใด

เมื่อพระมหานุรุธทรงบรรพชาแล้ว ไก่ศรีสวามีให้นายฉันทะนำน้ำกัฐกะและเครื่องทรง กลับสู่กรุงกบิลพัสดุ์ พร้อมทั้งให้กราบทูลพระบรมชนกนาถว่า พระองค์เสด็จออกบรรพชาครั้งนี้ ด้วยปรารถนาพระสัทธรรมอันประเสริฐ เพื่อจะช่วยเหลือสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ ทรงเปรียบเทียบ ฝ่าปาวารพัสดุ์เป็นพระสัทธรรม ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...บัดนี้เพราะพิจารณาเห็นชาติธรรมมณีนีมีประเภทต่างๆ ปรารถนาจะรู้สัตว์
ทั่วทั้งภพไตรอันไร้ร่างจากที่พึ่งพำนักจักชนข้ามสงสารสมุทัย เมื่อได้บรรลुพระ -
สัทพัญญุตญาณแล้ว ไม่ช้าก็จะกลับมาเฝ้าพระอัสสฬชลาธาราพระราชบิดามารดา กับ
ทั้งพระประยูรญาติวงศ์ด้วยปาวารพัสดุ์ กล่าวคือ พระสัทธรรมอันประเสริฐ...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 126)

โวหารเปรียบเทียบที่เห็นเด่นชัดอีกตอนหนึ่ง คือตอนที่พระมหานุรุธทรงครุ่นคำนึง ถึงหนทางที่จะนำไปสู่การตรัสเป็นองค์พระพุทธเจ้าว่าควรจะเป็นทางใด พระอินทร์ทรงทราบ ในพระราชปริวิตกนี้ จึงได้เสด็จลงมาดลใจพิเคราะห์ ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ทั้งอาคมจะปริวิตก จะปฏิบัติในหนอจึงจะเป็นทางพระโพธิญาณโดยแท้ ขณะนั้นสมเด็จพระ
อัมรินทร์ราชทราบ ในข้อปริวิตกดังนั้น จึงทรงซึ่งพิณพิพม์สามสายลงมาก็ถวายพระ
มหาสัตว์ สายหนึ่งเครื่องนักพอดก็ชักออกไป สายหนึ่งหย่อนนักคิดเข้าก็ไม่มันลือเสียง
แต่สายหนึ่งนั้นไม่เคร่งไม่หย่อนเป็นปานกลางก็ชักเข้าก็มันลือศัพท์ไพเราะเจริญจิต พระ
มหาสัตว์ได้สลับเสียงพิณก็อ้อเอานิมิตอันนั้น ทรงพิจารณาเห็นแจ้งว่า มัชฌิมปฏิปัตตินั้น
เป็นหนทางพระโพธิญาณ

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 142 - 143)

ตัวอย่างนี้เป็นการเปรียบเทียบสามสายกับแนวทางในการปฏิบัติเพื่อการตรัสรู้สายที่หนึ่ง หมายถึงทางปฏิบัติที่เคร่งครัดเกินไปซึ่งได้แก่การทรมานพระกาย อคพระกระยาหารและการบำเพ็ญทุกริกิริยาอื่นๆของพระมหาบุรุษ เป็นทางที่เคร่งหรือตึงเกินไป เหมือนสายพิณที่ตึงจนตึง พอดีก็เข้าก็ขาด สายที่สองหมายถึงทางปฏิบัติที่หย่อนเกินไป คือ ปฏิบัติบ้างไม่ปฏิบัติบ้าง เหมือนสายพิณที่หย่อน ตีคเท่าไรก็ไม่เกิดเสียงไพเราะ ส่วนสายที่สามหมายถึงทางปฏิบัติที่พอดีไม่เคร่งเกินไปและไม่หย่อนเกินไปเหมือนสายพิณที่ตึงกำลังเหมาะ เมื่อตีก็จะไม่ทำให้สายขาดแล้วยังเกิดเสียงไพเราะอีกด้วย เช่นเกี่ยวกับการปฏิบัติที่พอเหมาะพอดีจะทำให้บรรลุมรรคโพธิญาณได้

อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ ตอนพระบรมครูเสด็จพระราชดำเนินจงกรมบนรัตนขระ ทั้งคำประพันธ์ต่อไปนี้

ครันล่วงถึง 7 วันเป็นคำรบ 4 จึงเสด็จไปนิสัณหาการสติในรัตนขระเรือนแก้ว อันประคองในทิศพายัพแห่งพระมหาโพธิ์ แลรัตนขระนั้นมีพื้นภูมิภาคคือ พระสติปัญฐาน ทั้ง 4 ปักลงซึ่งเสากล่าวคือพระจตุรธิบาท 4 แลยกขึ้นซึ่งปากกล่าวคือพระวินัยปิฎก ตั้งเหนือพริกกล่าวคือพระสัมมปธานทั้ง 4 ประคองฐานบนรอกแลพื้นกล่าวคืออัฐมสมาบัติ ทั้ง ๘ แลเรียบเรียงซึ่งระเบียบแห่งกลอนในเบื้องต้น กล่าวคือ พระสูตรตันตปิฎก แลมุ่งซึ่งหลังคากล่าวแล้ว คือพระอภิธรรมปิฎก แลเรือนแก้วของพระนราสกลสุกศลวัน แลถวายพระสัทธรรมทั้งสิ้น นักปราชญ์พึงรู้วาทันขระ (กรมสมเด็จพระปรมานุสิตชีโนรส 2517 : 200)

จากตัวอย่างเป็นโวหารเปรียบเทียบที่ระบุตัวเชื่อม ได้แก่ "คือ" โวหารในตัวอย่างนี้เป็นการเปรียบเทียบนามธรรมกับรูปธรรม เพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความได้คี่ขึ้น กล่าวคือเปรียบเทียบพระสัทธรรมกับเรือนแก้ว ส่วนต่างๆของเรือนแก้วก็คือหลักธรรมต่างๆ ได้แก่

พื้นดินคือ พระสติปัญฐาน 4 หมายถึงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งของสติมี 4 อย่าง คือ กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต) และธรรมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรม)

เส้า คือ พระจตุรวิธิบาท 4 หมายถึงคุณเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ 4 ได้แก่ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (การเอาใจใส่ในสิ่งนั้น) และ วิมังสา (ใช้ปัญญาพิจารณาถึงสิ่งนั้น)

ปา คือ พระวินยปิฎก หมายถึงหมวดวินัย ว่าด้วยข้อห้ามและขออนุญาตหรือความรู้ ศิลปะ

พริ้ง คือ พระสัมมปชาน 4 หมายถึงความเพียรชอบ 4 อย่าง ได้แก่ สังวรปชาน (เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน) ปหานปชาน (เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว) ภาวนา-ปชาน (เพียรทำกุศลให้เกิดขึ้น) และอนุรักษนาปชาน (เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม)

รอกกับพื้น คือ อัฐรสมาบัติ 8 หมายถึงคุณธรรมอันเป็นผลที่เกิดจากสมาธิซึ่งทำให้มีความชำนาญแล้ว คือ ญาณทั้ง 8 ได้แก่ รูปฌาน 4 คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และ จตุตถฌาน อรูปฌาน 4 คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญานัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ และ เนวสัญญานาสัญญายตนะ

กลอน คือ พระสุตตันตปิฎก หมายถึงหมวดพระสุตร ว่าด้วยคำสั่งสอน หรือว่าด้วย ธรรมประยุक्त

หลังคา คือ พระอภิธรรม หมายถึงหมวดพระอภิธรรม ว่าด้วยธรรมะล้วนๆ แสดง ลักษณะของจิต หรือว่าด้วยความรู้วิสุทธิ

จากความเปรียบเทียบดังกล่าว ทำให้ผู้อ่านมองเห็นความสัมพันธ์ที่สำคัญของหลักธรรม ส่วนต่างๆ เมื่อเปรียบเทียบกับส่วนต่างๆ ของเรือนแก้ว หากส่วนใดบกพร่องหรือชำรุด ก็จะมีผลกระทบกระเทือนถึงความมั่นคงของส่วนอื่นๆ ด้วย

2.3 โวหารบุคคลาธิฐาน¹

โวหารบุคคลาธิฐานนี้แต่เดิมเคยใช้เป็นโวหารในการเทศนาคู่กับธรรมาธิฐาน ซึ่งทางพระท่านได้อธิบายว่า "บุคคลาธิฐานเทศนา คือการเทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง หรือเทศนา

¹ โวหารบุคคลาธิฐานในที่นี้ ไม่ตรงกับ ความหมายของ personification ที่เดิวนัก แต่ใช้ในความหมายทางพุทธศาสนา

อ้างคน หรือแสดงโดยยกขึ้นอ้าง หรือยกคนเป็นหลักฐานในการอธิบาย (exposition in terms of person) ส่วนธรรมชาติฐานเทศนา คือการเทศนามีธรรมเป็นที่ตั้ง หรือเทศนาธรรมแสดงโดยยกหลักธรรมหรือตัวสภาวะขึ้นอ้าง (exposition in terms of ideas) (พระราชวรานี 2520 : 36) จากคำอธิบายนี้ จึงสรุปได้ว่า ไวยาหารปุจฉาฐานที่ใช้ในทางพุทธศาสนา หมายถึง การยกสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม หรือการยกสิ่งที่ไม่มีชีวิตเช่นเกี่ยวกับคน หรือยกสิ่งที่ไม่ใช่คนให้เหมือนคน¹

ในพระปฐมสมโพธิกถา ไวยาหารปุจฉาฐานที่ปรากฏเป็นการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมในลักษณะของรูปธรรม หรือยกนามธรรมนั้นให้อยู่ในรูปของรูปธรรม หรือในบางครั้งยกสิ่งที่ไม่มีชีวิตหรือสิ่งที่ไม่ใช่คน ให้มีการประพฤติปฏิบัติได้เหมือนคน การใช้ไวยาหารดังกล่าวนี้ ช่วยเพิ่มความสนใจและความเข้าใจยิ่งขึ้น

ไวยาหารปุจฉาฐานในพระปฐมสมโพธิกถามีปรากฏอยู่หลายตอน มีทั้งตอนที่ธรรมชาติทำกิจวิยาอาการคล้ายคน ตอนที่มีความหมายถึงพระบารมีและกิเลสต่างๆ กันตัวอย่างต่อไปนี้

...ถึงป่าไม้รัง อันชื่อว่าลุมพินีวันอันมีอยู่แทบหนทางในระหว่างพระนครทั้งสอง
แต่ไกลไปข้างเมืองเวททนคร เป็นที่รมณียฐานพิศาลสรรพแสนสนุก บริบูรณ์ด้วย
สรรพภูมิล้วนพลวัติมีประการต่างๆ บ้างเผือกคอกออกผลเผยสุคนธรส หอมฟุ้ง
ขจรบริเวณจังหวัดพนัสประเทศฐาน และหมู่ไม้ทั้งหลายเป็นบริวาร แวกล้อม
ทรงรัง...กาลเมื่อมันทวาคาพานพิศพลุณยสาขาก็แกว่งกวัดจุจรอันกวักทักถามว่า
พระราชเทวีจะเสด็จไปสู่ประเทศที่แห่งใด เชิญเสด็จมาเสวยสิริสุขาภิรมย์หยุดย
ในพนสณฑ์นี้ เป็นที่รมณียฐานสำราญยิ่งนัก เมื่อพระราชเทวีได้ทัศนาการสาละวัน
ก็มีพระทัยปรารถนาจะเที่ยวประพาสในป่านั้น... ก็เสด็จลงจากสุวรรณสีวิกา แล
แวกล้อมด้วยนางพระพี่เลี้ยงแลนารีราชบริวารทั้งหลาย ดำเนินไปถึงใต้ต้นมณฑล

¹ลักษณะที่ทำการสิ่งที่ไม่มีชีวิตหรือสิ่งที่ไม่ใช่คนให้มีชีวิตเช่นเกี่ยวกับคนนี้ ตรงกับ
personification

ศาลพฤกษ์ พระกมลปรารถนาจะทรงจับซึ่งกิ้งรัง ก็มีอาจเอื้อมพระหัตถ์ไปถึง ขณะนั้น กิ้งรังเหมือนมีจิตกรรณากันบัณฑลอ่อนน้อมค้อมลงมากุญชอกหวายอันต้องเพลิง พอถึงพระ หัตถ์พระราชเทวีก็นำทรงจับเอากิ้งรัง...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 55 - 56)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า กิ่งไม้ต่างๆทำกิริยาเหมือนคน¹ คือกวักมือไล่และกราบทูล ถามพระนางสิริมหามายาว่าจะเสด็จไปที่ใด ขอเชิญเสด็จเข้ามาประทับเพื่อความเกษมสำราญ พระราชหฤทัยก่อน และเมื่อพระนางปรารถนาที่จะทรงจับกิ้งรัง กิ้งรังก็เหมือนมีชีวิตรู้ใน พระราชประสงค์ จึงน้อมกิ้งลงมาให้พระนางจับ

ความตอนนี้อาจตีความได้ง่ายๆว่า ป่านึงคงมาด้วยไม้คอกและไม้ฉลนทำให้ผู้ผ่านไป มาต้องหยุดพัก เพื่อชื่นชมในความงามนั้นๆ หรืออีกประการหนึ่งอาจตีความได้ว่า พระนางสิริ มหามายาทรงมีบุญบารมีสูงส่ง ไม่ว่าจะทำอะไรปรารถนาสิ่งใด ก็ย่อมได้ตามพระราชประสงค์ มีผู้นับถือรับสนองพระเสาวนีย์ทุกเวลาและทุกสถานที่ กิ่งไม้และกิ้งรังในที่นี้อาจหมายถึงชาวบ้าน ป่าที่อาศัยอยู่ตามริมทาง ซึ่งพระนางสิริมหามายาเสด็จผ่าน เมื่อได้เห็นพระนาง พวกเขาก็ แสดงความจงรักภักดีด้วยการถวายการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติ ทำให้พระนางทรงชื่นชมใน ความจงรักภักดีของพวกเขาและทรงสนองตอบน้ำใจเหล่านี้ ด้วยการทรงหยุดพักทักทาย

โวหารบุคลาธิษฐานที่กำหนดให้สรรพสิ่งแสดงอาการกิริยาเช่นเดียวกับคน อีกตัวอย่าง หนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระมหามุขเสด็จออกบรรพชา ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมา เมื่อปลงพระเกศา แล้ว ได้ตรัสสั่งให้นายฉันทะนำม้ากัณฐกะและเครื่องทรงกลับสู่กรุงกบิลพัสดุ์ เพื่อกราบทูลให้ พระเจ้าสุทโธทนะทรงทราบ ม้ากัณฐกะได้ยินรับสั่งดังนั้น จึงคิดว่า ตัวเองเป็นสัตว์กิริจนาณ ได้เป็นพาหนะให้พระมหามุขออกบรรพชา นับว่าเป็นบุญอย่างยิ่ง ต่อไปนี้ถึงจะมีชีวิตอยู่ต่อไป ก็ไม่มีประโยชน์อันใด ควรทำลายชีพเสียดีกว่า จึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

¹บุคลาธิษฐานในตัวอย่างนี้ มีลักษณะตรงกับ personification

ฝ่ายกัณฐกะหัยราช เมื่อได้เสาวนาการพระราชบริหารอันตรัสกับนายฉันทน์ จึงคำริว่า
 ได้ยินรับสั่งพระลูกเจ้าว่าจะส่งอาตมากลับไปด้วยกันกับนายฉันทน์มาตย์ แลข้อซึ่งครัส
 ใช้นายฉันทน์ให้นำเครื่องประทับกลับไป จะให้ทูลประพฤติข่าวสาสน์ให้ทราบละออง
 รุสริระบาทสมเด็จพระราชบิดานั้นก็ชอบแล้ว แต่ตัวอาตมานี้จะบอกแจ้งคดีสิ่งใดก็
 ไม่มีได้ เพราะโทษที่ไม่รู้เจรจาภาษามนุษย์แลอาตมาเป็นสัตว์เคี้ยวรจนา... แม้
 ทำลายชีวิตเสียก็จะประเสริฐกว่าดำรงชีพสืบไป เมื่อพญาอัสสาชาในจินตนาณนี้
 ก็มีเนตรมองไปทวยอัสสุชลกำสรด เหมือนดูมีความปรารถนาจะล้างพระบวรบาท
 ยุคลแห่งพระมหามุขราชด้วยหยาดจักษุธารา แล้วแลบชีวหาออกเลียพื้นฝ่าพระบาท
 มีโอกาสอันแกลงอุปาวารพัสดร์รักก็พล เช็ดยุคลบาทเรณู แล้วเพ่งกู่กวพระพักตร์
 พระโพธิสัตว์มิไคว่างตา... มานั้นก็ผ่นหน้ากลับมาทูลพระพักตร์ เพ่งพิศจนดับเนตร
 พันเศตรทัศนวิสัยมิไควายอาลัยในพระมหามุขราช มีศออันเหือกแห่งซากเซพะ
 ความโศกปะทะปิดทางอัสสาสปีสาสะ เค้นไปหน่อยหนึ่งควงทวยก็ทำลายออก 7
 ภาค กระทำกาลกิริยาล้มลงในมคคันตรวที...

(กรมสมเด็จพระปรมาณูธิธิในรศ 2517 : 128 - 129)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่ามังกัณฐกะมีความคิดและแสดงอาการไค้ดูจนที่มีความจงรัก
 รักคืออย่างสูงส่งและมีความอาลัยในพระมหามุข จนคิดว่าเมื่อมิไค้ปรนนิบัติรับใช้เจ้านาย
 อันเป็นที่รักเคารพ เช่นนี้แล้ว การที่จะมีชีวิตอยู่ ก็หาประโยชน์อันใดมิได้ ดังนี้ ทำให้
 ผู้อ่านเกิดความรู้สึกเต็มตันในความกตัญญูทเวทของมังกัณฐกะ รู้สึกสงสาร เห็นใจ และ
 ชื่นชมในความคิดและน้ำใจอันสูงส่งนี้ยิ่งนัก ผู้อ่านจะมองเห็นภาพม้าสีขาว สูงใหญ่ มี
 ลักษณะสง่างาม ทวยยืนด้วยท่วงท่าเคร้าขมิ มีน้ำตาไหลพราก จ้องมองพระพักตร์พระมหา
 มุข ครั้นแล้วก็ล้มลงแลบลิ้นเลียพระบวรยุคลบาทของพระองค์ แสดงถึงความจงรักภักคืออย่าง
 สูงยิ่ง ผู้ที่เห็นภาพดังกล่าวย่อมพลอยเศร้าขมิตามกัณฐกะด้วย

โวหารบุคลาธิฐานอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ ตอนที่พระมหาสัตว์เสด็จออกบรรพชา เมื่อ
 เสด็จพ้นทวารพระราชวัง มีพระทัยปรารถนาจะทอดพระเนตรกรุงกบิลพัสดุ์เป็นครั้งสุดท้าย
 นางพระชนนีทราบในพระราชดำริจึงบันดลให้แผ่นดินที่รองรับเท้ามาฉ่นกลับ ให้พระมหาสัตว์

ทอดพระเนตรกรุงกบิลพัสดุ์โดยไม่ต้องชักม้ากลับ ถึงความว่า

...สมเด็จพระมหาสัทวันมีพระทัยปรารถนาจะทอดพระเนตรพระนคร ในกาลนั้น นางพระชนนีในพระราชปรีวิตกเหมือนอุจกราบพูดว่า ข้าแต่พระมหาบุรุษเจ้า ผิวพระองค์ปรารถนาจะทัศนากการพระนครก็อย่ากลับพระกายให้ลำบากเลย ข้าพระพุทธเจ้าจะกระทำให้ม้าพระที่นั่งกลับหน้ามาสู่ราชธานีโดยสะดวก กับันคาสให้พินภูมิภาคเฉพาะที่รองเท้าม้า นั้นมีคณคุจจักรแห่งนายช่างหม้อ ยังมาให้กลับหน้ามาสู่พระนคร พระมหาสัทวันก็ทอดพระเนตรกรุงกบิลพัสดุ์...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 119)

นางพระชนนีในตัวอย่างนี้เป็นรูปธรรมแทนนามธรรมคือ พระบารมีต่างๆที่พระมหาสัทวันทรงสั่งสมมาเป็นเวลาช้านาน ความตอนนี้องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงให้รายละเอียดที่เร้าความสนใจผู้อ่านได้เป็นอย่างดี ทั้งช่วยให้คำประพันธ์ตอนนี้มีชีวิต กังถ้อยคำที่ว่า "นางพระชนนีในพระราชปรีวิตกเหมือนอุจกราบพูดว่า ข้าแต่พระมหาบุรุษเจ้า ผิวพระองค์ปรารถนาจะทัศนากการพระนครก็อย่ากลับพระกายให้ลำบากเลย ข้าพระพุทธเจ้าจะกระทำให้ม้าพระที่นั่งกลับหน้ามาสู่ราชธานีโดยสะดวก" ความบรรยายต่อมาทรงใช้การเปรียบเทียบที่ว่า "...คณคุจจักรแห่งนายช่างหม้อ..." นี้ให้ภาพและการเคลื่อนไหวที่ช่วยเสริมความเข้าใจยิ่งขึ้น

บทบรรยายที่กล่าวถึงนางพระชนนีอีกตอนหนึ่ง คือตอนที่พระยามารนจกพระมหาบุรุษนางพระชนนีปรากฏกายเพื่อเป็นพยานในการบำเพ็ญมารมีของพระองค์ ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ในขณะนั้น นางพสุนธรีวันนิคาก็มีอาจดำรงกายอยู่ใต้ค้ำยโหสีสมภาราญการยิ่งใหญ่แห่งพระมหาสัทวัน ก็อุบัติบังเกิดเป็นรูปมารี ผู้ขึ้นจากพื้นปรุพี้นประคิมฐานเฉพาะพระพักตร์พระพุทธอังกุราชเหมือนอุจระองประกาศกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าแต่พระมหาบุรุษราช ข้าพระบาททราบซึ่งสมภารบารมีที่พระองค์สั่งสมอบรมมาเพื่องมา แต่หน้า-ทักษิโณตถกกลางชุมนุมอยู่ในเกศาข้าพระพุทธเจ้านี้ก็มากกว่ามากประมาณมิได้ ข้าพระองค์จะบิกระแสบิสิโรทกให้ตกไหลหลังลง จงเห็นประจักษ์แก่นัยนาในคราวนี้ แลนางพระชนนีก็บิคน้ำในโมลีแห่งตน อันว่ากระแสบิสิโรทกไหลออกจากเกศโมลีแห่งนาง

พสนะวี เป็นทอธารามหาพรตพร นองท่วมไปในประเทศที่ทั้งปวงประจักษ์ทั่วมหาสาร
สมุทร...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 181)

จากตัวอย่าง ผู้อ่านจะเห็นภาพนางพระธรณีกราบทูลพระมหาบุรุษด้วยท่วงท่าแสดงความ
เคารพและซาบซึ้งในสมการบารมีที่พระมหาบุรุษสั่งสมมาเป็นเวลาช้านาน ครั้นแล้วนางก็ปิยมาขณ
ให้น้ำทักษิโณทกซึ่งนางรับไว้ไหลหลังพลั่งออกมาเป็นสาย ผู้อ่านจะมองเห็นสายน้ำที่หลั่งออกจาก
มวยผมของนางนองท่วมทั่วพื้น ไคยน้ำเสียงน้ำไหล ได้เห็นภาพความโกลาหลวุ่นวายของเหล่า
กองทัพนาร เสี่ยงร้อง เสียงสัตว์พาหนะแตกตื่น เสียงสัตว์ร้ายในน้ำเช่นจระเข้โคกเข้างับ
เหยื่อ ภาพและเสียงที่ปรากฏในจินตนาการของผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านรู้สึกตื่นเต้น ระทึกใจ คล้าย
ได้เห็นเหตุการณ์นั้นปรากฏอยู่ต่อหน้า

โวหารบุคลาธิษฐานอีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระอาทิตย์และพระจันทร์แสดงความ
ชื่นชมโสมนัสต่อองค์พระมหาบุรุษเมื่อพระองค์ทรงบรรพชา คำว่าประพันธ์ต่อไปนี้

...แลพระรัชนีกรเหวบุตรอันมีพยาครศมีอันเย็นยิ่งนัก คุจมีอาภอกจันคว่า อาตมะ
จะไค้ชมพระบรมโพธิสัตว์เมื่อเสด็จออกสู่มหาภิเนษกรมณแล้ว จะไค้ชมเมื่อทรง
บรรพชาเพศสืบไป คุประหนึ่งมีใครจะเลื่อนลับลงฝ่ายปัจฉิมโลกชาตุ ฝ่ายพระสุริย
ภาณุมาศคุจมีโนคำริว่า พระจันทร์ไค้ชมพระมหาภิเนษกรมณเป็นอุคผลากแล้ว แล
อาตมะจะไค้ชมพระบรมโพธิสัตว์กาลเมื่อทรงบรรพชากร คุประหนึ่งจะรีบร้อนเร่งอุทัย
ขึ้นมาฝ่ายปัจฉิมโลกชาตุ...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 121)

จากความในตัวอย่าง ผู้อ่านจะรู้สึกว่า ทั้งพระอาทิตย์และพระจันทร์ต่างก็แย่งกันชื่นชม
พระบรมโพธิสัตว์ พระจันทร์ก็แสดงกิริยาอ้อยอิ่งมีใครจะจากไป พระอาทิตย์ก็เร่งให้พระจันทร์รีบ
ไป ตนเองจะไค้ขึ้นมาแทนที่และจะไค้ชมพระมหาบุรุษเมื่อทรงบรรพชาให้สมความปรารถนา
ความตอนนี้นั้นเน้นให้เห็นความสำคัญและความยิ่งใหญ่แห่งการบรรพชาของพระมหาบุรุษ และให้ผู้อ่าน

พระหนักยิ่งขึ้นว่า องค์พระมหาบุรุษเป็นผู้นิเลศกว่าชนทั้งปวง ไม่เฉพาะมนุษย์และเทพยดาเท่านั้น ที่ชื่นชมยินดี แม้แต่พระอาทิตย์พระจันทร์ ซึ่งเป็นสิ่งไม่มีชีวิต ก็ยังแสดงความรู้สึกให้ปรากฏ

การบรรยายความในลักษณะที่พระอาทิตย์และพระจันทร์แสดงความชื่นชมยินดีในองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยังมีอีกคือตอนที่พระองค์แสดงปฐมเทศนาแก่เบญจวัคคีย์ทั้ง 5 ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันในวันเพ็ญ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ในวันนั้น เป็นอาสัพทบุรณมีเพ็ญเดือน 8 กอปรด้วยอุตรารายาชนกษัตริย์ เวลาพระสุริยาอัสดงคตกลับเหลี่ยมลิเนรุคิวินทรสิ้นแสงสันธโยบาทเบื้องปัจฉิมโลกชาตุ ครุวนาคูวิโยคจากทัศนากการเขยชมพระอุดมรูปสิริวิลาสแห่งพระศาสดาจารย์ ฝ่ายพระวัชรินกรก็อุยฐการเหนื่อยอชุกนชนครินทร ฝ่ายปัจฉิมโลกชาตุ ครุวนาคูจปรารภนาจะเขยชมอุดมรูปพุทธสิริวิลาสประสาทเปรมปรีดิ์...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 239)

จากตัวอย่าง ผู้อ่านจะเห็นภาพชัดกัณระหว่างพระอาทิตย์และพระจันทร์ กล่าวคือ พระอาทิตย์จะเศร้าสร้อย เพราะต้องจากไปจึงไม่ได้ชมพระอุดมรูปของพระศาสดา ส่วนพระจันทร์ก็รีบร้อนขึ้นมาควยอารมณ์เองแล้ว ยิ้มแย้มแจ่มใส เพราะจะได้ชมพระรูปอันสิริวิลาสของพระพุทธองค์ ภาพที่ผู้อ่านเห็นในความกึกคำนี้ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่า พระอาทิตย์และพระจันทร์มีโชคมหาศาลที่ได้ชื่นชมกับภาพอันแสงงดงามนั้น

ตัวอย่างบุคลาธิษฐานอีกตอนหนึ่งได้แก่ ตอนที่พระยามารยกผลมาประจัญพระมหาบุรุษ ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

ในกาลนั้น ส่วนพระยาวังสวคีमारผู้มีสันดานอันเป็นบาป แต่ติคคามพระมหาสัตว์ หุกรอยพระบาท แสวงหาโอกาสอยู่เป็นนิตย์กาล เมื่อไคสดับศัพทสารแห่งอมรคณโกลาหลสนันบันลือโลก ถึงนั้นจึงจินตนาว่า พระสิทธิคตะราชกุมารปรารภนาจะให้พนพิสัยแห่งอาตมานันอยใจหนักหนา อันว่าพิสัยแห่งอาตมาก็จะเสื่อมสูญเสียหยาบภัยในครั้งนี้ ฉะนั้นการอาตมาจะกระทำอันตรายแก่พระสิทธิคตะ

ราชกุมาร อย่าให้ปลาณาการไปพันพิสัยได้ คำวินิจฉัยแล้ว ก็มีความพิโรธเป็นกำลัง คับคั่งไปด้วยอิสสาจิตครอบงำสันดาน จึงร้องอุทธรณ์การให้หาพลเสนามารมาประชุมพร้อมกัน แล้วให้แต่งสรรพญัตติกายมือเนกประการ...แล้วข้าสั่งพลมารว่า ลูกอนทวนทั้งหลาย ทวนทั้งหลายจงจำแสงกายแลพักตร์ให้มีพรตต่าง ๆ กัน กุมสรรพศาสตรานานาวิธารุช โดยควรแก่สติพิลแห่งตนแลตน เข้าแวดล้อมพร้อมกันกระทำยุทธนาการพยายามให้พระสิทธัตถราชกุมารอุฏฐาการหนีจากรัตนบัลลังก์ให้จงได้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 162 - 163)

จากตัวอย่าง เป็นตอนที่พระมหาบุรุษประทับบนบัลลังก์ถูกคำไต่ต้อนพระศรีมหาโพธิ์ ภายหลังเสวยข้าวมธุปายาส ซึ่งนางสุชาดานำมาถวายแล้ว ตั้งพระทัยแน่วแน่ไว้ว่า ถ้าไม่ตรัสรู้ พระสิทธธรรมจะไม่ทรงลุกขึ้นจากบัลลังก์นี้ ฝ่ายพระยารั้วสวามีเห็นดังนั้นมีความเกือกร้อนมาก ทักเกรงว่าพระมหาบุรุษจะพ้นไปจากอำนาจของตน จึงเรียกประชุมเสนามาร ให้จำแสงกายเป็นรูปต่างๆ ถู้อาวุธนานาชนิด เข้าแวดล้อมพระมหาสัตว์ เพื่อขับไล่ให้พระองค์ลุกจากบัลลังก์จะได้ไม่ตรัสรู้พระสิทธธรรมและตกอยู่ใต้อำนาจตนต่อไป

ทั้งนี้กล่าวแล้วว่า พระยารั้วสวามีและพลมาร ก็คือกิเลสต่างๆในพระทัยขององค์พระมหาสัตว์ แม้พระองค์จะได้ทรงบำเพ็ญเพียรมาเป็นเวลาไกลตรัสรู้แล้วก็ตาม กิเลสทั้งหลายก็ยังไม่สิ้นไป ยังคงมีอยู่บ้างและปรากฏเป็นครั้งคราว เช่นเกี่ยวกับหญิงนี้ กิเลสต่างๆลุกขึ้นมารบกวนอย่างหนักและรุนแรง เปรียบคล้ายพระยามารยกพลจำนวนมาก มีอาวุธครบมือมาราวี่เป็นครั้งสุดท้าย เมื่อพระองค์ทรงเอาชนะได้ ก็หมายถึงกิเลสทั้งหลายสิ้นไป

โวหารบุคลาธิษฐาน อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่

...แลมฤคจตุบาททั้งหลายมีประเภทน้อยใหญ่ ได้ทัศนาศระมหาบุณินทรราชก็ปราศจากจิตมานะกระต้างต่างๆ ตั้งตาชมเล็งแลพระบรมสิริรูปพิสงวมิได้ว่างตา ฝูงวิหคปักษา อันบินร่อนอยู่บนอากาศ ก็ชวนกันเล็งแลดูพระสิริวิลาส แน่นิ่งอยู่กับที่มิได้ร่อนไปในที่อื่น ครุวนาคูรูรูปปักษา อันนายช่างฉลากล้างวาทไว้ หมู่ภุมรผิงภูทั้งหลาย ก็ลืมหายคสังเขารสเรณูปนชาติ ชวนกันหลงชมพระอุดมสิริวิลาสแห่งพระมหากษัตริย์...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 230)

จากตัวอย่าง ผู้อ่านจะมองเห็นภาพสัณฐานใหญ่และผู้นก แมลงภู่ แมลงผึ้ง หยุดหนึ่ง อยู่ในอิริยาบถต่างๆ กัน แต่สายตารวมไปอยู่ที่จุดเดียวกัน คือท้องคัสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ภาพที่เกิดขึ้นในจินตนาการของผู้อ่านนี้ ก่อให้เกิดความประทับใจและเกิดอารมณ์ดี โสมนัสร่วมไปกับสัตว์เหล่านั้นด้วย นอกจากนี้ผู้อ่านยังรู้สึกว่า บรรยากาศในขณะนั้นเงียบสงบ เพราะสัตว์ทั้งหลายหยุดการเคลื่อนไหว แต่เต็มไปด้วยความชื่นชม สดชื่นและเบิกบาน ความรู้สึกเงียบสงบนี้จะช่วยให้จิตใจเป็นสุข ผู้อ่านจึงเกิดความพอใจและสบายใจ

โวหารบุคลาธิษฐานที่กล่าวถึงสิ่งไม่มีชีวิตแต่ทำกริยาอาการได้เช่นเดียวกับคน ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจน ใต้แท่นพระนางพิมพาทรงตั้งพ่อน้ำพระเนตร ประหนึ่งว่าน้ำพระเนตรเป็นบุคคลที่สามารถรับรู้อารมณ์และความรู้สึกของพระนางได้ ดังความที่ว่า

อนิจจาน้ำตาเอ๋ย กระไรเลยซึ่งไม่เวทนาไม่มีความเมตตาปราณี จะขอโอกาส
พอเพ่งพักตร์พระราชสามีให้เต็มเนตรก็ไม่ใครจะไค้ แกล้งไหลหลังพลั่งไปไม่หยุดยั้ง
กำบังเสียซึ่งทัศนวิสัยมิให้เชยชมพระอุคมรูปสิริวิลาส แลเราให้โอกาสแก่ท่านสิ้น
กาลช้านานเคยนาไค้ถึง ๘ ปีเศษ ยังไม่พอโสภาคฐะเทศหรือประการใด นี่ท่านผู้
ก่อกรรมกระทำเวรแก่เราหรือไฉน จึงแกล้งหลังไหลไม่รู้จักสายวายวางฉะนี้...
(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 340)

ความร่ำพันในตัวอย่างนี้ สร้างอารมณ์สะเทือนใจให้แก่ผู้อ่านเป็นอย่างมาก ผู้อ่านจะรู้สึกเหมือนกับว่า น้ำตาเป็นคนที่ซัดขวางพระนางพิมพามีให้ทอดพระเนตรพระพักตร์ของพระบรมครู น้ำตาจึงมีสภาพเป็นตัวละครที่ช่วยให้พระปฐมสมโพธิกถามีชีวิต น่าสนใจยิ่งขึ้น

โวหารบุคลาธิษฐานที่เป็นคำสอนในคำบรรยายซึ่งให้ความคิดเห็นแก่ผู้อ่าน ใต้แท่นที่พระอชิรวินาศซึ่งพระนางปราบดาภิเษกมาถวาย ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...พระผู้เป็นเจ้าจึงออกไปยืนในที่สุดบริบทพัฒนาซึ่งนภาภาส แล้วกระทำสัตยาธิษฐาน
ว่า นิวาตมะบรรพชาในพระพุทธศาสนาด้วย บรรพชาซึ่งจะใครไค้จตุปัจจัยลาก
แลมิอาจจะเลี้ยงชีพในฆราวาสได้ จึงบรรพชาหามิได้โดยแท้ แลอาตมะตั้งใจจะ

ประพจน์พรหมจรรย์เพื่อประโยชน์หมายมั่นจะไคร่ตรัสรู้ซึ่งธรรมทั้งปวง อันอาจสามารถจะรื้อสั่วโลกให้พ้นจากจุลโอสสงสารทั้งสิ้น ประการหนึ่งนิวาสของอาตมะบิณฑาหลายแลค่างพร้อยบริสุทธิอยู่เป็นอันดี ขอให้บาตรทรงแห่งองค์พระชินสีห์จงลงมาประคิณฐานในหัตถ์แห่งอาตมะอันเหยียคออกไปโดยพลัน ขณะนั้นอันว่าบาตรอันปราศจากจิตวิญญาณ มีอาการจุจแสงซึ่งสัพพัญญุตญาณกิมิต แก่พระอริตอันจะไคร่ตรัสในอนาคตกาล กับนาคาลตกลงมาจากคัคณาลัย ประคิณฐานอยู่ในหัตถ์แห่งพระอริตภิกษุควรจะเป็นมหัศจรรย์...

(กรมสมเด็จพระปรมาณัติธิโนรส 2517 : 379 - 380)

โวหารบุคลาธิษฐานในตัวอย่างนี้ เป็นตอนที่พระพุทธองค์ไม่ทรงรับผ้าที่พระนางปชาบดี นำมาถวาย พระนางจึงถวายพระภิกษุชั้นผู้ใหญ่ตามลำดับเรื่อยมา ทุกรูปไม่รับถวาย จนถึงรูปสุดท้ายคือพระอริตซึ่งเป็นพระบวชใหม่ไคร่รับผ้าชิ้นไว้ พระนางปชาบดีทรงเสียพระทัย พระพุทธร่องค์จึงทรงแสดงให้เห็นว่า แม้พระบวชใหม่ก็ทรงศีลและทรงคุณความดี โดยพระองค์ทรงอธิษฐานโยนบาตรขึ้นไปบนอากาศ ไม่มีพระภิกษุองค์ใดคั่นห้ามบาตรนี้พบ พระอริตได้อธิษฐานให้บาตรลอยลงมาสู่มือของท่านได้ ทำให้พระนางปชาบดีก็พระทัยมาก เพราะทรงเห็นความเป็นเลิศของพระอริตภิกษุ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงทำนายว่า จะไคร่ตรัสเป็นพระศรีอารยเมตไตรย์ในอนาคตกาล

การที่พระพุทธองค์ไม่ทรงรับผ้าของพระนางปชาบดีและทรงให้พระบวชใหม่แสดงปาฏิหาริย์ให้ปรากฏเช่นนี้ อาจตีความได้ว่า พระองค์ทรงปรารถนาที่จะยกย่องคุณความดีของพระสงฆ์สาวก ให้เห็นว่า แม้เพียงพระบวชใหม่ทรงศีลก็ควรแก่การรับของทำบุญของพุทธศาสนิกชน เพราะถ้าไม่ทรงทำให้เห็นเช่นนี้ เมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์สาวกจะลำบาก เพราะหัตถะคังกล่าว

2.4 โวหารกล่าวเกินจริง (hyperbole)

โวหารกล่าวเกินจริง หมายถึงโวหารที่พูดเกินความจริงด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อเน้นความรู้สึก ผู้อ่านไม่ควรเอาความจริงมาจับ ทั้งนี้เพราะการพูดด้วยโวหารลักษณะนี้เป็นการช่วยให้ผู้อ่านเข้าถึงจินตนาการและอารมณ์มากกว่าข้อเท็จจริง

ในพระปฐมสมโพธิกถาปรากฏโวหารเกินจริงอยู่หลายตอน โดยเฉพาะตอนที่กล่าวถึง ปาฏิหาริย์และความมหัศจรรย์ต่างๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สัตว์ต่างๆก็โสมนัสในรมย์ปรีดากล่าวปียกถาสัมครสสรแก่กัน น้ำเค็มในโลโลก
มหาสมุทรนั้นก็กลายกลับเป็นมธุรสโอชา สรรพอเนกนานาวุธในมนุษย์ก็แปลงพิสุทธิ
รังสี บรรดาคุริยางคดนตรีทุกสิ่งสรรพทั้งนั้นมันคาลคังขึ้นเอง บรรเลงศัพท์เสนาะ
สรรพภรณ์อุปโภคแห่งมนุษย์ไม่มีใครเคาะกระทบกระทั่งก็คังขึ้นเอง กุญเพลงพิน -
พาทยไพเราะสาเนียงนฤนาท ทิวทัศน์ทุกทิศ ก็เลื่อนกลลลวเรี่ยรายด้วยบุปผชาติทั้ง
หลายนานาประการ สรรพสัตว์ก็เสวยสุขสำราญ มันเริงใจ อมรทุนทุ๊กกลองชัย
สุรโลก ก็มันลือลั่นศัพท์ปรากฏ หมู่ขนิลาบสก็ร่ายมนต์พร้อมสะพรั่ง ผูกนธรรพ
ก็ขับร้องประโคมดนตรี ผูกนธรรพ ก็ร้องรับ ศัพทณัฐก็แข่งขานประสาธ
สุนทรกถา ผูกอมรสรางควนิศา ก็พ้องร่ากระทำอุปหารกิจถวายพุทธสัมโพธิปราโมทย์
เปรมปรีดิ์ น้ำทิพย์มณฑปาลก็ตกลงเองจากอากาศกระทำสักการบูชา...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 196)

ความตอนนี้เป็นตอนที่พระมหาบุรุษทรงบำเพ็ญเสถียรธรรมทั้งสี่และทรงบรรลุโลกุตระธรรม
ขณะนั้นก็ยังเกิดมหัศจรรย์ต่างๆ เป็นต้นว่า สัตว์ต่างๆมีความสามัคคีกัน น้ำเค็มในมหาสมุทร
กลับกลายเป็นรสหวาน อาวุธต่างๆก็แปลงแสง บรรดาดนตรีทั้งหลายก็คังขึ้นเอง ทิวทัศน์
เต็มไปด้วยดอกไม้ สัตว์ทั้งหลายมีความสละคืนเบิกบานทุกถ้วนหน้า

จากตัวอย่างเป็นโวหารที่องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์มีพระประสงค์จะเฉลิมพระเกียรติองค์
สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเลิศล้ำสัตว์ มนุษย์นกรและทวยเทพในหมื่นโลกธาตุหายทุกข์
หายโศก สันวิบโยคจากกองภัย สัตว์ทั้งหลายต่างมีเมตตาจิตต่อกันทุกถ้วนหน้า เว้นจาก
เวรานุเวรอาชวาทมาคร่ำกัน ทวยเทพต่างบรรเลงดนตรีสวรรค์ ร่ายรำ ขับร้อง
แซ่ร้อง ถวายเป็นพุทธบูชา และกล่าวสรรเสริญพระพุทธานุคุณทุกถ้วนหน้า

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ ตอนที่พระพุทธองค์ทรงกระทำพระปาฏิหาริย์เพื่อบรรเทา
ความกังขาของเหล่าเทพยดาที่สงสัยในการตรัสรู้ของพระองค์ ทรงกระทำปาฏิหาริย์ดังต่อไปนี้

...จึงกระทำอิทธิทธิปาฏิหาริย์ นกมีศที่รัตนจงกรมในอุตรทิศอากาศแห่งพระมหาโพธิ์
เอาเขาพระสิเนรุราชในหิมาจักรวาลมากระทำเป็นเสาทองรองรับในเชิงฐานอากาศเอา
ทรายในท้องมหาสมุทรทั้งหิมาโลกธาตุมาเรียบรายบนพื้นรัตนจงกรมสถาน เอาดวง
พระจันทร์พระอาทิตย์ในหิมาจักรวาลมาตามเป็นประทีปชวาลา เอาดวงการาในหิมา
โลกธาตุมาเป็นดาวประดับบนพื้นเพดานคือคคณาคลประเทศ แล้วทรงแสดงอเนกวิธปา
ฏิหาริย์ เสด็จพุทธดำเนินจงกรมบนรัตนจงกรมสถานถ้วน 7 วัน และที่อนัน
ก็ได้นามบัญญัติว่า รัตนจงกรมเจดีย์...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 199 - 200)

จากตัวอย่าง เป็นโวหารเกินจริงที่ต้องตีความว่า คนที่มีปัญญาจะเห็นจริง เช่น
องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ ย่อมทรงทำอะไรได้เกินมนุษย์ธรรมดาสามัญเพราะ พระองค์
ทรงเป็นบุคคลที่เลิศความบุญและสัจทั้งหลาย

การพรรณนารายละเอียดของปาฏิหาริย์ด้วยโวหารเกินจริงในตัวอย่างนี้ ให้ความรู้สึก
ชื่นชมและเลื่อมใสศรัทธาต่อองค์พระบรมครู ทั้งก่อให้เกิดความพิศวงขึ้นในใจผู้อ่านว่า
ทำไมหน อองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์จึงทรงสรรหาสิ่งที่มีลักษณะสูงส่ง คงทน ยั่งยืน และอยู่ในที่
แสนไกลยากแก่การนำมา เช่น เขาพระสิเนรุราชในหิมาจักรวาล ทรายในท้องมหาสมุทร
พระจันทร์ พระอาทิตย์ และดวงดาว มาทรงพรรณนาให้ผู้อ่านเห็นจริงและตระหนักในความเป็น
"เลิศ" ของพระบรมศาสดา นอกจากนี้ ความพรรณนาตอนนี้อย่างให้ความไพเราะสละสลวย
ด้วยเสียงสัมผัสสระและสัมผัสพยัญชนะด้วย เป็นต้นว่า "...มากกระทำเป็นเสาทองรองรับในเชิงฐาน
อากาศ... เอาดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ในหิมาจักรวาลมาตามเป็นประทีปชวาลา เอาดวงการา
ในหิมาโลกธาตุเป็นดาวประดับบนพื้นเพดาน..."

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว และได้เสด็จเผยแผ่
พระสัทธรรมให้ปรากฏแพร่หลายออกไป ครั้งหนึ่งได้เสด็จไปยังกรุงราชคฤห์ ทรงมีพระประสงค์
จะทรมาน¹ อูรุเวลกัสสปะ ให้ละทิ้งที่เข้าใจว่าตนเป็นพระอรหันต์ จึงเสด็จเข้าไปขออาศัย

¹ทรมาน ในที่นี้หมายถึง ให้เลิกความเห็นหรือการกระทำที่ไม่ถูกต้อง

อยู่ที่โรงเพลิงของอุรวลกัสสะ และให้ทรงแสดงปาฏิหาริย์ปราบพระยานาคอาศัยอยู่ใน
โรงเพลิงนั้นพ่ายแพ้ไป ทำให้อุรวลกัสสะ ละหิริยอมรับพระองค์เป็นศาสดาและขอบรรพชา
ในพระพุทธศาสนา

ความตอนนี้เป็นโวหารเกินจริงที่ต้องการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
เช่นเดียวกัน ทั้งคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ฝ่ายพญากุณฑลชาติเห็นพระมุนีนาคเสด็จเข้ามาสถิตในที่นั้น ก็มีจิตคิดขึงเคียด
ทุกข์โทรมนัส ก็บังหนว้างพินเป็นควันทลอลดลงไป ในลำดับนั้นพระสัพพัญญูก็
ทรงพระพุทธปริวิตกว่า ฝั่งนั้นตถาคตจะแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้เป็นควนไป สัมผัสซึ่ง
มังสฉวีแลเอ็นธูแห่งพญานาคนี้ ระวังเสียซึ่งเคชแห่งพญาดูรคินทรให้เหือคหาย
ก็ทรงประมวลมาซึ่งอิทธิปาฏิหาริย์สาธยายประจุพระพุทธานุภาพนั้น แลพญานาคบมิอาจ
จะออกสู้ซึ่งความพิโรธได้ ก็บังหนพินพินเป็นเพลิงพลุ่งโพล่งขึ้น พระบรมครูก็
สำแดงเศวตกลีบสมบัติอันกาลเปลวเพลิงรุ่งโรจน์โชนมาการ แลเพลิงทั้งสอง
ฝ่ายอันบังเกิดขึ้นแสงแสงสว่าง จูจเณนลาญโรงเพลิงนั้นให้เป็นน้ำสมรฐี...
ครั้นล่วงสมัยราตรีรุ่งเช้า พระสัพพัญญูเจ้าก็ยังเคชแห่งพญานาคให้อันตรธานหาย
บันดาลให้นาคนั้นชดชชนคกายลงในมาตร...

(กรมสมเด็จพะปรมาวุธิตีโนรส 2517 : 264 - 265)

จากตัวอย่าง ความตอนนี้นอกจากจะเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบรมศาสดาแล้ว
ยังให้แง่คิดแก่ผู้อ่านว่า ความโกรธนั้นเป็นโทษแก่ตนเอง เช่นพระยานาคที่อยู่ในโรงเพลิง
มีความโกรธพระพุทธเจ้าและมุ่งที่จะทำร้ายพระองค์ แต่ไม่สามารถทำอันตรายพระพุทธองค์
ได้ ซ้ำถูกทำร้ายอีกด้วย ความดังกล่าวนี้อ่านแล้วคิดว่า ความโกรธนั้นมักทำให้ขาด
สติ และเป็นภัยแก่ผู้โกรธเอง

2.5 โวหารอุทาหรณ์ (analogy)

โวหารอุทาหรณ์ หมายถึงโวหารที่ยกตัวอย่างเปรียบเทียบให้เข้าใจ

หรือให้เห็นจริง บางครั้งอาจอ้างคำพังเพยหรือสุภาษิตประกอบ ลักษณะของโวหารอุทาหรณ์ คล้ายกับโวหารอุปมา แต่ต่างกันที่โวหารอุปมาเป็นการเปรียบเทียบด้วยคำ ส่วนโวหารอุทาหรณ์ เป็นการเปรียบเทียบด้วยความ (วิภา กงกษณ์ 2520 : 50)

ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏโวหารอุทาหรณ์ในตอนที่เป็นหลักธรรมที่ยากแก่การ เข้าใจ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อเรื่องและหลักธรรมเหล่านั้นได้ดียิ่งขึ้น และความเข้าใจนี้ เป็นส่วนเสริมให้เกิดความซาบซึ้งประทับใจและความบันเทิง ดังตัวอย่างตอนคืนวันที่พระมหา บุรุษจะบรรลุนิพพานสัมมาสัมโพธิญาณ เวลาปฐมยามทรงเจริญพระสมาธิภาวนา เพื่อระลึก นุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือพระชาติในอดีต ทรงระลึกถอยหลังจากเวลาปัจจุบันไปสู่อดีต ทรง รู้แจ้งเห็นจริงว่า พระองค์เป็นใคร มาจากไหน ตั้งแต่ชาติหนึ่ง สองชาติจนหมื่นชาติ ทรง ทราบรายละเอียดว่า พระองค์จุติจากชาติหนึ่งไปสู่ชาติหนึ่ง ด้วยลักษณะอาการอย่างไร ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...มีกรรมานุชฌนุชฌนออกจากบ้านแห่งตนไปสู่บ้านอื่นตำบลอื่นนั้น ออกจากบ้านตำบล นั้นไปสู่บ้านอื่นสืบไป แล้วกลับมาสู่บ้านของตนแล้วคิดว่า อาตมะออกจากบ้านของตน ไปสู่บ้านที่มีชื่อมีชื่อโพน ไปยืนที่นั่น นั่งที่นั่น ทำสิ่งนั้นๆก็ดี นั่งอยู่ก็ดี แล้วออกจาก บ้านนั้นไปสู่บ้านอื่นๆสืบไปจนกลับคืนมาสู่บ้านเดิมของตนอีกเห็นแจ้งไปฉับใด สมเด็จพระมหาบุรุษก็ระลึกเห็นแจ้งไปในบุพชาติอดีตพลเหมือนดังนั้น...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 188 - 189)

การใช้โวหารอุทาหรณ์ ดังกล่าวมาแล้วนี้ นอกจากจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ชัดเจน ถึงการตรัสรู้ในบุพเพนิวาสญาณของพระมหาบุรุษแล้ว ยังช่วยให้ผู้อ่านรู้สึกถึงบรรยากาศอัน เงียบสงบของเวลายามต้นในคืนนั้น ทั้งยังมองเห็นภาพอันงามสง่าของพระมหาบุรุษประทับนั่งดู นาคารพและเสื่อมโหสิศรัทธาอย่างนัย

โวหารอุทาหรณ์อีกตอนหนึ่ง ได้แก่ตอนที่องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงอธิบายว่า การที่ พระบรมศาสดาเสด็จมาโปรดพระพุทธบริษัทภายหลังโปรดพระมารดานั้น ไซ้ว่าจะทรงรักพระ มารดามากกว่าพระราชนิกาก็หาไม่ แท้ที่จริงทรงขอให้พระราชนิกาทรงมีบารมีญาณแก่กล้าบริบูรณ์

เสียก่อน ทรงเปรียบเทียบให้เห็นจริงว่า

...ครุวนาคูฉลมะขามป้อมอันยังอ่อนอยู่ แม้ว่ามีผู้ทิ้งขว้างขวโยไม้ค่อนก่อนกินใดๆ ก็ดี ที่จะได้ร่วงหล่นลงนั้นหาบมิได้ จะทำลายลงก็แต่สาขาน้อยใหญ่ตกลงสู่พื้น แลฉลมะขามป้อมนั้นคือเมื่อใดสุกแก่แล้ว แต่ต้องลมร่ำพายุพัดอ่อนๆก็ร่วงหล่นเอง แลมีครุวนาคูฉล ก็เหมือนค้วพระศาสดา อันทรงยับยั้งคอยท่าพระบารมีญาณ แห่งพระพุทธภิภาให้แก่กลับวิบุรณเสียก่อน จึงเสด็จมาโดยข้ามใครจะทรงพระ พุทธลีลามาค้วฉลพลัน ก็มีอุปไมยดังนี้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 432)

โหวหาธาตุหรณในทัวอย่างนี้ เปรียบเทียบกับมะขามป้อมผลไม้ชนิดหนึ่ง มีรูปร่าง กลมๆขนาดพอกับผลพุทรา มีรสฝาดอมเปรี้ยว ฉลมะขามป้อมนี้ ถ้าไม่แก่จัดชั่วจะเหนียวมาก ไม่หล่นจากต้นง่ายๆ ต่อเมื่อแก่จัด แม้ไม่ถูกลมพัด ก็ร่วงหล่นเอง องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรง เปรียบเทียบฉลมะขามป้อมนี้กับพระบารมีของพระเจ้าสุทโธทนะว่าเมื่อมีพระบารมีญาณแก่กล้า ก็เหมือนฉลมะขามป้อมแก่จัด ย่อมทรงรับพระสัทธรรมได้ง่าย

ความตอนนี นอกจากผู้อ่านจะเข้าใจความเปรียบได้ค้แล้ว ยังทำให้ทราบว่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นสัพพัญญู ทรงเข้าใจในเรื่องความพร้อม (readiness) และวุฒิภาวะ (maturity) ได้เป็นอย่างดี ด้วยความรู้สึกลึ้นซึนในความ เป็นอัจฉริยบุคคลของพระองค์ ทำให้ผู้อ่านเกิดความเลื่อมใสและเคารพบูชาพระองค์ยิ่งขึ้นเป็นทวีคูณ

เมื่อพระพุทธองค์จะทรงปรินิพพาน พระองค์ทรงเข้าสู่สัญญาเวทยินมีโรคสมบัตติ แล้ว ออกจากสัญญาเวทยินมีโรคสมบัตติ กลับเข้าสู่รูปาวจรสมบัตติทั้ง 4 และอรุปาวจรสมบัตติทั้ง 4 โดยอนุโลมและปฏิโลม กลับไปกลับมาอย่างรวดเร็ว ยังไม่ทรงปรินิพพาน องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ ทรงใช้โหวหาธาตุหรณ เปรียบเทียบการเข้าสมบัตติของพระพุทธองค์ในครั้งนีว่เหมือนบุคคล จะจากไปไกล ให้มีความอาลัยในหมู่ญาติ ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...พระศาสดาออกจากสัญญาเวทยินมีโรคสมบัตติแล้วกลับเข้าสู่รูปาวจรสมบัตติทั้ง 4 แลอรุปาวจรสมบัตติทั้ง 4 โดยอนุโลมและปฏิโลม กลับไปกลับมาโดยปยุตานุโยค

อันรวกเร็วถึง 24 แสนโกฏิสมาบัติ บมีใครจะละวาง อย่างประหนึ่งว่าบุคคล
 อันจะไปสู่ประเทศต่างๆ จะเรีสร้างไปไกลมีอาลัยอยู่ด้วยหมู่ญาติ เข้าสวมกอด
 คณาญาติทั้งหลาย บมีใครจะบ้ายบทรไปจากได้ ก็อุปไมยถึงนั้น...
 (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 494)

โฆหารอุทาหรณ์ในตัวอย่างนี้ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกคล้ายกับว่า พระพุทธองค์ทรงมีความ
 อาลัยในสมาบัติทั้ง 8 นี้ ก่อนที่จะทรงปรินิพพาน จึงทรงเข้าสมาบัติเพื่อเป็นการรำลึกและ
 สิ้นเสีย หรืออาจจะหมายถึงว่า พระองค์ทรงเข้าสมาบัติเพื่อเป็นการตรวจสอบญาณเหล่านี้
 เป็นครั้งสุดท้าย อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าพระพุทธองค์ทรงเข้าสมาบัติด้วยจุดประสงค์ใดก็ตาม
 สิ่งที่คุณอ่านได้ก็คือความเข้าใจที่ว่าพระองค์มิได้ปรินิพพานโดยทันทีทันใด แต่ได้ทรงเข้าฌาน
 เพื่อให้เกิดสมาธิ คือความสงบ ความสงบทำให้เกิดความสุข สมกับพระพุทธพจน์ที่ว่า สุขอื่น
 ไคยยิ่งกว่าความสงบไม่มี ความภักดีที่คุณอ่านได้ในตอนนี้ก็คือ พระบรมศาสดาทรงมีพระสติ
 สัมปชัญญะทุกขณะ แม้จะทรงปรินิพพาน ก็ยังทรงระลึกถึงสมาบัติ คือญาณที่ทำให้เกิดสมาธิ
 หรือความสงบ เพราะฉะนั้นหากผู้อ่านมีสติมั่นคงตามรอยพระยุคลบาท พยายามทำใจให้มีสมาธิ
 ถึงจะตายก็เป็นสุข

โฆหารอุทาหรณ์ที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ผู้อ่านเข้าใจความได้คี่ขึ้น ก่อให้เกิดความคิด
 ที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติ และเพิ่มพูนสติปัญญา พร้อมทั้งได้รับความบันเทิงด้วย

2.6 โฆหารปุจฉา - วิสัชนา

โฆหารปุจฉา - วิสัชนา หมายถึงโฆหารที่ใช้คำถามที่ต้องการคำตอบหรือการ
 อธิบายขยายความ เพื่อเพิ่มความเข้าใจให้กับผู้อ่าน หรือให้การอธิบายนั้นเป็นไปตามลำดับชั้น
 ตอน โฆหารลักษณะนี้มักจะใช้คำว่า ปุจฉา และ วิสัชนา นำหน้าก่อนถามและตอบ

วิธีปุจฉา - วิสัชนา นี้ ในทางพุทธศาสนาถือเป็นธรรมเนียมนิยมอย่างหนึ่ง ไม่ว่าจะ
 เป็นการแต่งหนังสือหรือเทศน์หรือการแสดงธรรมเทศนา มักใช้วิธีการแบบปุจฉา - วิสัชนา
 จะเห็นได้จากกรเทศน์มหาชาติในเวลาออกพรรษาตามวัดต่างๆ ได้จัดให้มีการเทศน์แบบ
 ปุจฉา - วิสัชนา (บางที่เรียกว่าการเทศน์สองธรรมาสน์) กล่าวคือจะมีองค์ปาฐกผู้หนึ่งเป็น

ผู้ชักถาม (ปุจฉา) หลักธรรมหรือเรื่องราวต่างๆ องค์ปาฐกอีกผู้หนึ่งจะเป็นผู้ตอบ (วิสัชนา) ในหนังสือเล่มนี้ทั่วไปจะปรากฏโวหารลักษณะนี้ เช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก เป็นต้น เพราะฉะนั้นกล่าวได้ว่า โวหารปุจฉา - วิสัชนานี้ เป็นโวหารดั้งเดิมที่ใช้ในการแสดงธรรม เทศนา หรือประพันธ์หนังสือเล่มนี้

ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏโวหารปุจฉา - วิสัชนาอยู่ทั่วไป ดังตัวอย่างต่อไปนี้

จึงมีคำปุจฉาว่า กาลเมื่อพระมหาบุรุษเสด็จขึ้น ณ พื้นปฐพี บ่ายพระพักตร์ไปฝ่าย
อุกฤษฏ์แลยกย่างพระบาทไป 7 ก้าว แล้วกล่าวอาสภวาจาขึ้น เสด็จดำเนินไป
ณ แผ่นดินหรือไปโดยอากาศ? อนึ่งเห็นพระกายปรากฏหรือมิได้เห็น? อนึ่ง
พระกายเปลี่ยนไปหรือทรงพระภูษาอาภรณ์ประดับ? อนึ่งเป็นทารกหรือเป็นผู้ใหญ่?
อนึ่งเมื่อภายหลังนั้นเป็นผู้ใหญ่อยู่หรือเป็นพาลทารกประการใด? มีคำวิสัชนาว่า
พระโพธิสัตว์ในชาติทั้งสาม กือชาติเป็นเมโหสถ และชาติเป็นพระเวสสันดรกับทั้ง
ปัจฉิมชาตินี้ ประสูติจากครรภ์พระมารดา ล้วนแปลงสืบทอดเจรจาได้ทั้ง 3 ชาติ
แล กาลเมื่อพระมหาบุรุษย่างพระบาทดำเนินไปนั้น ไปโดยพื้นแผ่นดิน แต่ทว่า
มหาชนทั้งหลายเห็นคุณเสด็จไปโดยอากาศ อนึ่งพระกายก็ปรากฏเป็นทารกอยู่ แต่
ชนทั้งปวงไม่เห็นเป็นทารก เห็นเหมือนคุณผู้ใหญ่อายุได้ 16 ปี อนึ่งพระกายก็
เปลี่ยนอยู่ตามปรกฐิทารก แต่ชนทั้งหลายเห็นคุณทรงพระภูษาแลอาภรณ์พร้อมแล้ว
ภายหลังก็เป็นพาลทารกอยู่คุณเดิมจะเป็นผู้ใหญ่นั้นก็หามิได้

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 62 - 63)

จากตัวอย่าง เห็นตอนที่พระมหาสัตว์ประสูติ จะเห็นว่าการใช้โวหารปุจฉา - วิสัชนา
นี้ช่วยในการอธิบายรายละเอียด และช่วยให้ผู้อ่านเก็บใจความได้ครบถ้วน ได้เข้าใจ รู้เรื่อง
ในอดีตของพระมหาสัตว์ ทั้งยังทำให้ผู้อ่านหายสงสัยในปาฏิหาริย์ของพระมหาบุรุษด้วย

โวหารปุจฉา - วิสัชนา อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ตอนพระเวสสุวรรณลงมาเนรมิตสระบัว
ถวายแก่เจ้าชายสิทธัตถะ ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...มีคำปุจฉาว่า ในสระนั้นไม่มีเปือกตม แลกอบพุ่มชาติบังเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุอันใด
 วิสัชนาว่าอย่า พิจารณาเช่นนั้น กอบัวทั้งหลายงอกขึ้นได้ด้วยบุญญฤทธิ์แห่งพระมหาสัตว์
 กับเทวฤทธิ์ประกอบกัน อนึ่ง พระวิสสุกรรมณมิตเปือกอันหอมให้เกิดขึ้นในพื้นสระ
 แล้วอธิฐานให้กอบพุ่มชาติเกิดขึ้นในที่นั้น แล้วณมิตให้กอบบัวทั้งหลายลอยไปมา
 ในท้องสระ

...มีคำปุจฉาว่า ณมิตเป็นคังคา วิสัชนาว่า พระเวสสุกรรมณมิตรางทอง
 มากกว่า 1000 ล้วนเต็มไปด้วยเปือกหอม แล้วณมิตกอบบัวให้เกิดขึ้นในรางทอง
 นั้นๆ แลกกอบบัวนั้นมานอยู่เป็นนิจลอยไปมาอยู่เหนือหลังน้ำ...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 93)

เมื่อพระมหาสัตว์มีพระชนมายุได้ 7 พรรษา พระราชบิดาจึงโปรดให้ขุดสระเพื่อให้
 พระโอรสได้ลงเล่นน้ำ พระอินทร์ทราบดังนั้น จึงตรัสสั่งให้พระวิษณุกรรมลงมานมิตสระแก้ว
 และณมิตกอบบัวลอยไปมา เพื่อให้ผู้อ่านสนใจ องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์จึงทรงใช้โวหารปุจฉา -
 วิสัชนา อธิบายรายละเอียดของสระนี้ และช่วยให้ผู้อ่านมองเห็นภาพ รวมทั้งเน้นถึงความ
 มีบุญบารมีแห่งพระมหาสัตว์ถึงความที่ว่า "กอบบัวทั้งหลายงอกขึ้นได้ด้วยบุญญฤทธิ์แห่งพระมหาสัตว์"
 ภาพที่ผู้อ่านมองเห็นคือ สระบัวขนาดใหญ่ มีดอกบัวหลายชนิด หลายขนาด หลากสี กำลัง
 บานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมฟุ้ง หมู่มะลิขี้ผึ้ง ภู บินระว่อน เขยขาบเกสร ส่งเสียงร้องระงม
 ทั้งภาพ สี เสียง และกลิ่นที่เกิดขึ้นในจินตนาการของผู้อ่าน ช่วยทำให้อารมณ์ผู้อ่านชื่นบาน
 แจ่มใส พลอยมีความสุขไปกับพระสิทธิทัศนะราชูปการด้วย

ภายหลังจากที่พระมหาบุรุษเสด็จออกบรรพชาแล้ว ได้ทรงค้นคว้าและทำความเข้าใจ
 พยายามเพื่อความตรัสรู้อยู่เป็นเวลานานถึง 6 ปี ครั้นถึงวันเพ็ญ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6
 พระองค์ทรงประทับใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ว่า ถ้าไม่ทรงตรัสรู้พระสัพพัญญุตธรรม
 จะไม่ทรงลุกจากบัลลังก์นี้ ครั้นถึงเวลายามต้น พระองค์ทรงตรัสรู้พุทธเมธีญาณสี่ประการคือ
 ระลึกชาติได้ ต่อมาในเวลามัธยยาม ทรงหยั่งพระญาณลงพิจารณาในพระปฏิจกสมุปปาตธรรม
 ทรงทราบว่าวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัย
 ให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็น

ปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทาน
เป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ และชาติเป็นปัจจัยให้เกิดความแก่ ความตาย
ความทุกข์และความเศร้าโศกทั้งปวง ทรงพิจารณากลับไปกลับมา จนทรงรู้แจ้งเห็นจริง และ
ได้ทรงบรรลुพระอนุสรณ์สมาสัมโพธิญาณในเวลาใกล้รุ่งของคืนวันเพ็ญ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6
ซึ่งต่อมาได้ชื่อว่า วันวิสาขบูชา

ความตอนนี้ องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้โวหารบุคลา - วิสันนา ดังนี้

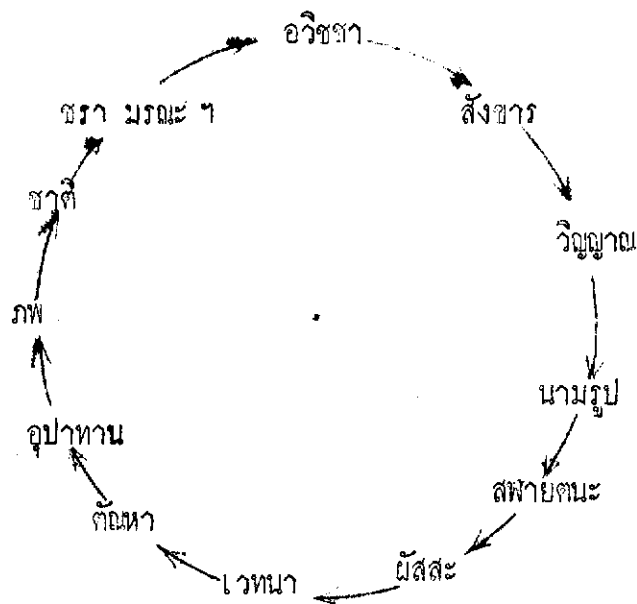
...แล้วพิจารณาสืบไปว่า ชาตินั้นไหลมาแต่สิ่งอันใดที่เป็นที่ตั้งเป็นเหตุให้บังเกิด
ก็ทรงเห็นแจ้งว่า ชาติยังเกิดขึ้นด้วยกรรมในกามภพ รูปภพ อรูปภพ เมื่อภพทั้ง
3 มีแล้ว ก็มีชาติไหลมาแต่ภพ แลภพให้บังเกิด แลภพนั้นไหลมาแต่สิ่งอันใด
ก็ทรงเห็นแจ้งว่า ภพยังเกิดด้วยอุปาทาน คือถ้อยมั่นในภพทั้ง 3 เมื่ออุปาทานทั้ง
4 คือ กามอุปาทานถ้อยมั่นในกิเลสกาม 1 พัสคูกาม 1 วิทยูปาทาน ถ้อยมั่นใน
ทิววิปัสส 1 สีสัพพัตถูปาทาน ถ้อยมั่นในศีลวัตรแห่งเถรเถียรภายนอกพระศาสนา 1
อติวาทูปาทานถ้อยมั่นว่าตนเพียงนั้น 1 เบื้องว่าอุปาทานยังมีอยู่ตราบใด ก็มีภพอยู่
ตรานั้น ภพนั้นไหลมาแต่อุปาทานๆให้บังเกิด และอุปาทานนั้นไหลมาแต่สิ่งอันใด
ก็ทรงเห็นแจ้งว่าอุปาทานยังเกิดด้วยตัณหา คือความปรารถนาใน รูป เสียง กลิ่น
รส ที่สัมผัสและธรรมารมณ์ เมื่อตัณหามีอยู่ตราบใด อุปาทาน ก็มีอยู่ตรานั้น
อุปาทานนั้นไหลมาแต่ตัณหาๆให้บังเกิด แลตัณหานั้นไหลมาแต่สิ่งอันใด ก็ทรงเห็น
แจ้งว่า ตัณหาบังเกิดด้วยเวทนาทั้ง 3 ประการ คือสุขเวทนา เสวยอารมณ์
ต่างๆอันเป็นสุขนั้น 1 ทุกขเวทนา เสวยอารมณ์ เป็นทุกข์นั้น 1 อุเบกขาเวทนา
เสวยอารมณ์มัชฌิโก ไม่สุขไม่ทุกข์นั้น 1 เบื้องว่ามีเวทนาอยู่ตราบใด ตัณหาที่มีอยู่
ตรานั้น ตัณหานั้นไหลลงมาแต่เวทนาๆเป็นเหตุให้บังเกิด แลเวทนานั้นไหลมาแต่
สิ่งทั้งห้าฯ ทรงเห็นแจ้งว่า เวทนายังเกิดด้วยผัสสะ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 191)

ความตอนนี้ เป็นตอนที่พระมหาบุรุษทรงพิจารณาพระปฏิจ สอุปาทาธรรม คือกรรม

อันเป็นเหตุปัจจัยที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น คล้ายปฏิกิริยาลูกโซ่ เพื่อให้ผู้อ่านสนใจ ไม่เกิดความเบื่อหน่าย กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ในรัชกาลที่ ๖ ทรงใช้โวหารบุคลาธิษฐาน - วิสัญญานา กล่าวคือ ทรงถาม แล้วทรงตอบ อธิบายรายละเอียดไปตามลำดับ พร้อมทั้งเน้นความเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจและเห็นจริง เช่นทรงยั่วว่า "เมื่อภพทั้ง ๓ มีแล้ว ก็มีชาติๆ ไหลมาแต่ภพ แลภพให้บังเกิด" หรือ "เมื่อตัดหามีอยู่ตรากลับ โอภาทานก็มีอยู่ตรากลับนั้น โอภาทานนั้นไหลมาแต่ตัดหาๆ ให้บังเกิด" ทั้งนี้เป็นต้น

เนื่องจากความตอนนี้เป็นหลักธรรมที่ลึกซึ้ง จึงยากแก่การเข้าใจ เพื่อเพิ่มความเข้าใจเกี่ยวกับปัจจุสมุปบาทธรรม ขอเขียนแผนภูมิประกอบดังนี้

เมื่อพระบรมศาสดาทรงตรัสรู้และรับอาราธนาท้าวมหาพรหมว่าจะทรงเผยแผ่พระสัทธรรมแล้ว ทรงคิดจะไปเทศนาโปรดอาฬารดาบสกาลามโคตรเป็นคนแรก แต่ได้ทรงทราบว่าอาฬารดาบสกาลามโคตร มรณาไปแล้ว จึงทรงคิดถึงอุททราหมบุตรดาบส แต่อุททราหมบุตรดาบส ก็มรณาไปก่อนพระองค์ตรัสรู้เพียงวันเดียว ทรงรำพึงว่า ถ้าอุททราหมบุตรดาบสยังมีชีวิตอยู่อีก ๑ วัน ก็จะถึงซึ่งเอกนิทสุข เพื่ออธิบายขยายความตอนนี้องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้โวหารบุคลาธิษฐาน - วิสัญญานา ดังนี้

...จึงมีคำพูดว่า โฉนพระศาสดาจึงทรงพระจินตนาการดังนี้ แลพระคาบส ทั้งสองก็ได้รูปสมบัติไปบังเกิดในอรูปภพ อรูปภพนั้นเสื่อมจากสุขมีทุกข์พินาศ ภัยหายประการใด และสมบัติในอรูปภพนั้นไม่เป็นสุขแลหรือ วิสัยนาว่า เป็น สุขอยู่แต่ทว่าสิ้นอายุแล้วก็จะจุติกลับเสวยซึ่งทุกข์ในภพใหม่สืบไปอีกเล่าจึงพูดว่า ซึ่งจะแปรปรวนเป็นทุกข์สืบไป จะไม่พ้นจากทุกข์ในอรูปภพนั้นแลหรือ วิสัยนาว่า ว่าจะไม่พ้นทุกข์ได้ในอรูปภพ จึงพูดว่า เหตุไฉนจึงไม่พ้นทุกข์ วิสัยนาว่า เหตุยังมีละเสียได้ซึ่งกิเลสจากสันดาน จึงพูดว่า เหตุไฉนจึงไม่ละเสียได้ วิสัยนาว่า ละเสียมิได้ภัยปราศจากศึกษา จึงพูดว่า อรูปสมบัติไม่เป็นนียยานิกรรม ภัยเหตุถึงฉะไร วิสัยนาว่า เหตุมิได้สกับพระสัทธรรมเทศนา...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 226)

จากตัวอย่าง ผู้อ่านจะเห็นว่าโวหารพจน์ วิสัยนา นี้ ช่วยให้อ่านเข้าใจหลักธรรม ซึ่งเป็นนามธรรมได้ยิ่งขึ้น ทั้งชวนให้สนใจใคร่อ่านมากกว่าความบรรยายธรรมดา

2.7 โวหารปฏิบัติ (rhetorical question)

โวหารปฏิบัติ หมายถึงโวหารที่ตั้งคำถามโดยไม่ต้องการคำตอบ แต่มีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างความสนใจให้กับผู้อ่าน เป็นการแนะนำให้ผู้อ่านคิดตาม (วิภา คงกะมันน์ 2521 : 52)

โวหารปฏิบัติในพระปฐมสมโพธิกถา มักจะปะปนอยู่กับโวหารพจน์ วิสัยนา โวหารทั้งสองนี้ต่างกันตรงที่โวหารพจน์ วิสัยนานั้นเป็นการถามเพื่อต้องการคำตอบหรือคำอธิบาย ส่วนโวหารปฏิบัติ ไม่ต้องการคำตอบ

ตัวอย่างโวหารปฏิบัติ มีดังต่อไปนี้

...บุพคณฺธุอื่นซึ่งจะประกอบด้วยเจตนาศรัทธาบำเพ็ญการกุศลเหมือนตนอาตมะ นี้มีในที่ตั้งถา แลผลกุศลนั้นแลตกแก่กายอาตมาให้สำเร็จซึ่งบารมีธรรม แล บุคคลที่มีบุญแท้ ก็สำคัญว่าอาตมะนี้เป็นมนุษย์ชาติ มาตราว่าจะพิจารณาโดย

สภาวะละเอียดไป ก็โสมนัส ไข้เพชฌา ไข้อินทร์ ไข้พรหม เป็นอุคมสัตว์
มาบังเกิดในโลก...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 175)

จากตัวอย่าง เป็นตอนที่พระยามารยกพลมาประจัญพระมหามาร พระองค์จึงทรง
กล่าวแก่พระยามารว่า พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญบารมีมาเป็นเวลานานและเป็นจำนวนมาก ไม่มี
ผู้ใดเปรียบได้ ทรงถามพระยามารว่า มีใครในที่นี้ได้บำเพ็ญกุศลเช่นพระองค์ การถามดัง
กล่าว พระองค์ไม่ทรงต้องการคำตอบ แต่ต้องการให้พระยามารได้คิด และตระหนักในบุญบารมี
ของพระองค์ ทั้งยังเป็นการปรามพระยามารอยู่ในที่ว่า อย่าบังอาจมาต่อสู้กับพระองค์ เพราะ
พระยามารนั้น "มีกำลังน้อยจุเป็นข้าช่วงไขแห่งอาตมา"

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 174)

โวหารปฏิพจน์ในตัวอย่างนี้ เป็นเชิงแนะให้ผู้อ่านได้คิดว่า การที่จะได้ตรัสรู้
เป็นพระพุทธเจ้านั้น ต้องใช้เวลาสั่งสมบารมีมาเป็นเวลานานมาก ทั้งต้องใช้ความเพียร
พยายาม มีความเสียสละและต้องอดทนต่อความทุกข์ยากนานับประการ แง่คิดที่ผู้อ่านได้รับนี้
อาจก่อให้เกิดกำลังใจในความเพียรพยายามกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้สำเร็จตามที่มุ่งหวัง

นอกจากนี้ ยังเน้นให้ผู้อ่านตระหนักว่า พระมหามารทรงเป็น "อุคมสัตว์" มีโสม
นัส ไข้เพชฌา ไข้อินทร์หรือไข้พรหม เพราะฉะนั้นการที่พระองค์ได้รับขนานพระนามว่า
"พระมหาสัตว์" จึงนับว่าเหมาะสมอย่างยิ่ง

โวหารปฏิพจน์อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระบรมครูเสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
เพื่อไปเทศนาโปรดเบญจวัคคีย์ทั้ง 5 ขณะที่เสด็จพระราชดำเนินไปนั้น อุปกาชีวกะ ได้เดิน
สวนมา มองเห็นพระองค์ มีความแปลกใจมาก ไม่ทราบว่าเป็นใคร จึงรำพึง
กับตัวเองว่า ดังนี้

...จึงดำริว่าคงอาคมะวิตก บุคคลผู้นี้จะเป็นมนุษย์หรือ จึงมีจีวรอันทรงงามยิ่งนัก
หรือจะเป็นเพชฌา ถ้าเป็นเพชฌา ก็จะไม่ทรงภูษามีพรรณอันแดงโอภาส
จะไม่ทรงบาตรอย่างนี้ นี่ก็มีจีวรประดับพระกายา นี้จะมีไข้เพชฌา ชะรอยจะ

เป็นมนุษย์โดยแท้ แต่มีรูปสิริโสภาคย์ ยิ่งคิดก็ยิ่งมากไปค่ายวิติปราโมทย์ยินดี มีโสมชาติ
 สยดสยของท้าวสกลกายา พลาจจินตนาว่า ผู้นี้ใครหนอ จึงอุคมรังสีรุ่งโรจน์โชตินาการ...
 (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 231)

โวหารปฏิพจน์ในตอนนี้ เรียกร้องความสนใจจากผู้อ่านได้ดีมาก เพราะใคร่ทราบว่า
 อุปกาชีวกะจะคิดว่าพระบรมครูเป็นใคร เขาจะทำอะไรต่อไปจึงจะทราบความจริง และเมื่อ
 ทราบแล้วเหตุการณ์จะดำเนินไปอย่างไร

จากความคิดคำนึงของอุปกาชีวกะ ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพพระบรมศาสดาว่า ทรง
 กงาม มีสง่าและอุคมด้วยบุญราศรี ก่อให้เกิดความชื่นชมและเลื่อมใสศรัทธา จน "โสมชาติ"
 สยดสยของท้าวสกลกายา" การที่คนเกิดอาการ "ขนลุก" ขึ้นได้นั้น ต้องเกิดความรู้สึกอย่าง
 รุนแรง เพราะฉะนั้นเมื่ออุปกาชีวกะมองเห็นพระพุทธรองค์ แล้วเกิดความวิติปราโมทย์และชื่นชม
 จน "ขนลุก" แสดงว่าความรู้สึกนั้นเกิดขึ้นในจิตใจสูงและรุนแรง

ภาพอันงามสง่าและท่วงท่าเสด็จพระราชดำเนินอย่างองอาจของพระพุทธรองค์ รวมทั้ง
 ภาพอุปกาชีวกะ มีหน้าตาแสดงอาการสยดสย และเมื่อเกิดวิติปราโมทย์จนขนลุกนั้น ปรากฏขึ้น
 ในจินตนาการของผู้อ่านอย่างชัดเจน คล้ายกับว่าผู้อ่านได้แลเห็นภาพนั้นปรากฏอยู่ต่อหน้า

เมื่อพระบรมครูเสด็จมายังกรุงกบิลพัสดุ์ เพื่อโปรดพระพุทธบิดาและพระประยูรญาตินั้น
 ได้ทรงบรรพชาให้กับพระนันทและพระราชโอรส แล้วภายหลังเสด็จไปประทับ ณ อนุปิยอัมพวัน
 แห่งแคว้นมัลลารามณ์ พระราชกุมารแห่งสักยราชทั้ง 6 พระองค์ ได้แก่ พระภัททิยะ
 พระอนุรุทธ พระอานนท์ พระภคคุ พระกิมิล และพระเทวทัตต์ จึงชวนกันออกบรรพชา
 พร้อมกับอุบาลีซึ่งเป็นช่างตัดผม เมื่อเสด็จถึงชายแดนกรุงกบิลพัสดุ์ พระราชกุมารทั้ง 6
 ได้ประทานเครื่องทรงให้แก่อุบาลีได้นำไปขายเลี้ยงชีวิต แล้วตรัสสั่งให้เดินทางกลับ ส่วน
 ราชกุมารทั้ง 6 จะเสด็จต่อไปยังแคว้นมัลลารามณ์ เพื่อขอบรรพชาต่อพระบรมศาสดา
 ฝ่ายอุบาลีรับห่อเครื่องทรงเดินทางกลับสู่กรุงกบิลพัสดุ์ ในระหว่างทางคิดได้ว่า พระราชกุมาร
 ทั้ง 6 มีสมบัติมาก ยังสละออกบรรพชา แล้วตัวเขาเองมีสมบัติสักเท่าไร ทำไมจึงไม่
 บรรพชา ความตอนนี้เป็นโวหารปฏิพจน์ที่สร้างความสนใจให้กับผู้อ่าน ดังนี้

...ประการหนึ่ง ลัทธิราชกุมารทั้งหลายนี้ ยังจะเสียได้ซึ่งอุพารสมบัติ กับทั้ง
 ขัตติยาภรณ์อันหาค่ามิได้ ปราศจากอาลัยทุกข์อันจะพะสละออกบรรพชา แลตัว
 อาตมานี้มีสมบัติสักเท่าไร จึงไม่เสียสละออกบวชได้เล่า เมื่อคำวิงวอนนี้แล้ว ก็
 แก้อเครื่องประดับออกเอาอาภรณ์ทั้งนั้นขึ้นแขวนไว้กับกิ่งไม้ แล้วออกวาทว่า
 ผู้ใดมีประโยชน์ปรารภนา ก็จงถือเอาตามประสงค์ เราปลงอนุญาติให้แล้ว...

(กรณสมเด็จพะพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 355)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า การมีทรัพย์สินสมบัติก่อให้เกิดความทุกข์ กล่าวคือ
 เมื่ออุบาสีได้รับเครื่องทรงของพระราชกุมารทั้ง 6 ไว้แล้ว ต่อมาคิดเกรงว่า กษัตริย์
 ลัทธิราชของผู้อื่น อาจเข้าพระทัยผิดคิดว่าตนทำร้ายราชกุมารทั้ง 6 อันตรายก็จะเกิดกับ
 ตน และอีกประการหนึ่ง อุบาสีคิดว่า ราชกุมารทั้ง 6 มีสมบัติมากกว่าตน ยังออกบรรพชา
 เพราะฉะนั้นตัวเขา ควรออกบรรพชาด้วย ความตอนนี้ให้แง่คิดแก่ผู้อ่านว่า การมีทรัพย์สินก่อให้เกิด
 เกิดทุกข์ ควรแสวงหาขุมทรัพย์ซึ่งปราศจากอันตราย คือความหลุดพ้นจะดีกว่า

นอกจากนี้ผู้อ่านยังนึกได้ว่า การที่อุบาสีตัดสินใจออกบรรพชาครั้งนี้ เนื่องจากความ
 กลัว และความเบื่อหน่ายในทรัพย์สินเป็นเหตุเบื้องต้น และความเจ็บปวดสังข์ของป่า เป็นเหตุ
 เบื้องปลาย กล่าวคือในขณะที่เดินทางมาตามลำพัง ทำให้มีเวลาไตร่ตรอง พิจารณาอย่าง
 ละเอียดยิ่ง ทำให้เกิดความคิดสละเพศฆราวาส เพราะฉะนั้นความกลัว ความเบื่อและความ
 วิเวก บางครั้งก็มีประโยชน์ ทำให้คนตัดสินใจจะทิ้งความสุขทางโลก ออกแสวงหาความสุข
 ทางธรรมได้

แง่คิดต่างๆ เหล่านี้ ช่วยประเทืองปัญญาผู้อ่านได้อย่างมาก

2.8 โวหารสุภาษิต (proverb)

โวหารสุภาษิต หมายถึงโวหารที่กล่าวถึงสิ่งที่จริง เป็นความจริงทุกยุค
 ทุกสมัย เพื่อใช้แนะนำสั่งสอน ตักเตือนและให้แง่คิดเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติ
 สำหรับการดำรงตนอยู่ในสังคมอย่างเป็นสุข

เนื่องจากพระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีทางพุทธศาสนา เนื้อหาเป็นพุทธประวัติ เพราะฉะนั้นโหราศาสตร์ที่ปรากฏ จึงเป็นพุทธประวัติที่พุทธศาสนิกชนรู้จักและเข้าใจ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...ธรรมคาถาทุกถ้อยคำพิจารณาเห็นสังขารธรรมเป็นอนิจจัง บุคคลผู้นั้นก็อาจเห็นซึ่ง ทุกขลักษณะ และกระทำสักการบูชาในปุณณียวัตถุ ยังเปื่อกทมในภพคือราคะ โทสะ โมหะให้เหือกแห้ง แลบันเทาเสียซึ่งโมหะให้เสื่อมสูญจากสันดานแล้ว ก็มีพุทธฎีกา ตรัสว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา เป็นอาทิ อรรถาธิบายว่า สังขาราสังขาร ธรรมทั้งปวง ล้วนมีไ้เที่ยง กัวยอรรถว่าแปรปรวนวิปริตต่างๆมิได้ตั้งอยู่นาน แล สังขารธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์ กัวยอรรถว่า เกิดและตายเบียดเบียนมีความสุขน้อย แลสังขารธรรมทั้งปวงนี้มีไ้เป็นของตน กัวยอรรถว่า ไม่ประพาศักดิ์ด้วยอำนาจแห่งตน ย่อมจะดับสูญประลัยสิ้น...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 249 - 250)

จากตัวอย่าง พระพุทธองค์ทรงกล่าวแก่เบญจวัคคีย์ทั้ง 5 ภายหลังทรงบรรพชา พระโกณฑัญญะเป็นพระภิกษุแล้ว ความที่ทรงกล่าวว่า สังขารทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยงแท้ เป็นพุทธภาษิตซึ่งพุทธศาสนิกชนได้นำมาเป็นเครื่องเตือนสติตนเอง มิให้หลงมัวเมาในรูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นของไม่ยั่งยืน ย่อมเสื่อมไปตามกาลเวลา

โหราศาสตร์ในตอนนี้ เรานำมาใช้เป็นคำกล่าวเตือนสติสั้นๆว่า "อนิจจา วต สังขารา" คำกล่าวนี้เป็นความจริงทุกยุคทุกสมัย หากผู้อ่านได้คิดไตร่ตรองอย่างถี่ถ้วน จะเห็นว่า สังขารของคนและสรรพสิ่งต่างๆ เปลี่ยนไปทุกๆวินาที มีความเกิดและความดับ อยู่ตลอดเวลา ผู้ที่ตระหนักในความจริงข้อนี้ จะไม่ชวนชวายุฉกรรจ์สังขารให้คงที่ด้วยการ ยอมเสียเงินทองแต่งร่างกายให้สดสวยเช่นวัยสาว และจะไม่ทุกข์โศกเศร้าจนเกินไป เมื่อ สังขาร เปลี่ยนจากสภาพหนึ่งไปสู่สภาพหนึ่ง

ความซาบซึ้งในโหราศาสตร์ดังกล่าวนั้น จะช่วยให้ผู้อ่านมีสุนทรียจิต กล่าวคือมีจิต ที่งดงาม ละมุนละไมและมีความสุข หากต้องประสบกับความเปลี่ยนแปลงของสังขาร ก็จะไม่

ไม่เศร้าโศกจนขาดสติสัมปชัญญะ เพราะทราบว่า สิ่งเหล่านี้เป็นความจริงของโลกที่ต้องเกิดขึ้นอย่างแน่นอนไม่ช้าก็เร็ว

ตอนที่พระเจ้าสุทโธทนะทรงพระประชวรและพระบรมครูเสด็จไปเยี่ยม ทรงเทศนาถึงหลักความเป็นจริงแห่งชีวิต นับว่าเป็นพุทธภาษิตว่า

พระภิกษุที่มากับภัตตารพระธรรมเทศนาพระอนิจจาภิปฏิสังยุตต์ว่า ดูกรบรมพิตร อันว่าชีวิตแห่งมนุษย์ทั้งหลายนั้นน้อยนัก ดำรงอยู่โดยพลันมิได้ยั่งยืนอยู่ชั่ว ครุณาดุจสายฟ้าแลบอันปรากฏมิไค่นาน อันว่าวัยวัฒนาการย่อมมีชราเป็นที่สุด สภาวะหาโรคมิได้ก็มีพยาธิประทุรภูมิต้าเป็นปรีโยสาน อันว่าชีวิตสังขาร ก็มีมรณะเป็นธรรมดา สมบัติทั้งปวงก็ล่วงละแก่วิบัติกายี เป็นประเพณีแห่งนิกรสัตว์...

(กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชีโนรส 2517 : 390)

จากตัวอย่างนี้ พุทธพจน์ที่นับว่าเป็นพุทธภาษิตมีหลายประการ ได้แก่

"สังขาราสสสุตา นตฺถิ - สังขารที่ยั่งยืนไม่มี "

"อโรคาปรมาลกา - ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง"

"ยถาปัจจุ ยํ ปวตฺตตฺถิ - สิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ย่อมเป็นไปตามปัจจัย"

"ยงฺกิญฺจิ สมุพฺพชฺฌํ สพฺพนตํ นีโรชฌมํ - สิ่งหนึ่งสิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา"

พุทธภาษิตดังกล่าวเป็นเครื่องเตือนใจให้รู้สึกตัว ให้แลเห็นความจริงของโลกว่าโลกดำเนินไปเช่นนี้ ไม่มีใครหนีโลกได้ หากยอมรับความจริงเห็นนี้ได้ ใจย่อมสงบ ไม่ทุกข์เคืองร้อนทรมานทราญจนเกินไป และสามารถดำรงตนเพื่อต่อสู้กับความเป็นไปของโลกได้

โวหารสุภาษิตอีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่

...จึงตรัสถามว่า รูปอันใดที่ไม่เที่ยง รูปอันนั้นเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ ก็กราบทูลว่า รูปนั้นเป็นทุกข์ จึงตรัสถามว่า รูปอันใดเป็นทุกข์รูปอันนั้นท่านพิจารณาว่าเป็นตน

เป็นของตนแลหรือ ก็กราบทูลปฏิเสธว่า รูปนั้นไม่เป็นของตน จึงตรัสถามถึง
เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณเหมือนนัยหลัง ก็กราบทูลจกกล่าวมาแล้ว จึงตรัสว่า
เบญจขันธ์ทั้ง 5 ที่เป็นอภิปุณฺณ อนาคตแลปัจจุบันนั้น เป็นของคนแลผู้อื่น อัน
หยาบและละเอียดซ้ำแลประณีตอยู่ในที่ไกลใกล้ใดๆก็ดี แลเบญจขันธ์ทั้งปวงทั้ง
พรตนามานี้ ~~แต่~~ ^{ก็}ไม่เป็นตนไม่เป็นของแห่งตนสิ้นทั้งนั้น ท่านพึงเห็นด้วยปัญญา
อันพิจารณาโดยชอบ ควรแท้จริงแก่แต่ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนั้น พระ
อริยสาวกแห่งพระสุคตจึงเหนื่อยหน่าย ปราศจากยินดียินเบญจขันธ์ กับบรรดู
วิมุตติธรรมคือพระอรหัตมรรคญาณ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 251)

จากตัวอย่าง สมเด็จพระบรมครูทรงชี้แจงให้พระสาวกรู้แจ้งเห็นจริงในเรื่อง
เบญจขันธ์ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์และวิญญาณขันธ์ ขันธ์ทั้ง 5 นี้
ย่อลงไปได้เป็น 2 คือ รูปแลนาม พระบรมครูทรงกล่าวว่า รูปเป็นของไม่เที่ยงก่อให้เกิด
ความทุกข์และไม่เป็นของตน พระพุทธพจน์นี้ต่อมากลายเป็นพุทธภาษิตว่า "นตฺถิ ชนฺธ สฺมา
ทุกฺขา" แปลว่า "ทุกข์เสมอด้วยชนฺธไม่มี"

โวหารสุภาสิตในตัวอย่างนี้ ช่วยเตือนสติผู้อ่าน ไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นอยู่กับรูปเพราะ
รูปทำให้เกิดทุกข์และไม่เป็นของเรา เราจะป้องกันไม่ให้รูปแก่ ไม่ให้เจ็บไม่ให้ตาย ก็ไม่ได้
ต้องปล่อยไว้ให้เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพนั้น ซึ่งเป็นของจริงแท้ เมื่อผู้อ่านตระหนักถึงความจริง
เช่นนี้แล้ว หากเกิดการเปลี่ยนแปลงกับรูป ไม่ว่าทางใด ก็สามารถยอมรับและไม่ทุกข์โศกจน
เกินไป เพราะรู้นี้ว่าเป็นความจริงแท้ของโลก

ตัวอย่างโวหารสุภาสิตอีกตอนหนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระพุทธองค์ทรงระลึกถึงพระคุณของ
พระชนนีและทรงคิดตอบแทนพระคุณ โดยเสด็จขึ้นไปเทศนาโปรดพระชนนียังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

ส่วนสมเด็จพระชินสีห์มีพระทัยปรารถนาจะทำปัจจุบันการสนองคุณพระชนนีของพระองค์
จึงทรงพระพุทธอาโลกจินตนาว่า พระคุณแห่งพระมารดา อันหาไว้แก่ตาดาคณีนี

ยิ่งใหญ่สูงสุด ซึ่งจะคนหาหนากว้างแลคัมภีรภาพันที่จะกำหนด แลธรรมอันใด
ที่จะสมควรที่ทดแทนสนองคุณพระชนนี พระวินัยปิฎก แลพระสุตตันตปิฎก สิ่งละ
สองหมื่นพันพระธรรมชั้นตรี ก็ยังน้อยเยาไมเท่าทันกับพระมาตุคุณ ควรแก่พระอภิธรรม
ปิฎก จะยกมาเปรียบกับทั้งสี่หมื่นสองพันพระธรรมชั้นตรี จะตั้งขึ้นก็พอจะเท่าทันกับคุณ
พระมารดา...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 424)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่าพระพุทธองค์ทรงตระหนักในพระคุณของพระมารดา ทรงเห็น
ว่าพระมารดามีบุญคุณอันยิ่งใหญ่ พระธรรมที่จะเทศนาโปรดพระมารดา พระองค์ก็ทรงคิดไตร
ตรองอย่างรอบคอบว่าควรจะใช้บทใด ความตอนนี้อย่าให้อ่านระลึกได้ว่า การรู้สึกถึงบุญคุณและ
คิดตอบแทนพระคุณนั้นเป็นเครื่องหมายของคนดี ดังพุทธภาษิตที่ว่า "นิมิตุตฺ สาธุรูปานํ
กตัญญูกตเวทิตา - ความกตัญญูกตเวที เป็นเครื่องหมายแห่งคนดี" ผู้ที่มีบุญอยู่ในพุทธานุสส
จะได้รับความสุขและความเจริญ

โฆหารสุภาษิตอีกตอนหนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระพุทธองค์ทรงปรารภที่จะปรินิพพาน พระอานนท์
ทรงมีความทุกข์และเศร้าโศกมาก พระบรมครูจึงเตือนสติพระอานนท์ว่า

...อูกรอานนฺท พระตถาคตแล ๗ บัดนี้ชราเจริญวัย อายุแห่งตถาคต ถึง
80 เป็นไปอยู่ ๗ บัดนี้ แลกายแห่งตถาคตจึงปรากฏวิปริตโดยอาการเห็นปาน
ถึงนั้น แลปัญจอินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุอินทรีย์เป็นต้น ก็วิกลแปรปรวน มีปกติจุจแต่
ก่อนทุกประการ... เหตุฉะนั้น อูกรอานนฺท ท่านจงอาศัยซึ่งตนเองนั้นเป็นที่พึ่งที่
พำนัก สิ่งอื่นอันซึ่งจักเป็นที่พึ่งแก่ตนนั้นมิได้มี...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 464 - 465)

ความตอนนี้เป็นโฆหารสุภาษิตที่ผู้อ่านทั่วไปเข้าใจและซาบซึ้งได้ดี โดยเฉพาะผู้ที่ต้อง
พึ่งตนเองอยู่เสมอ จะจำพุทธภาษิตที่ว่า "อตุตฺตา หิ อตุตฺตา นาโถ" ได้ขึ้นใจ โฆหาร
สุภาษิตในตอนนี้ จะเป็นเครื่องเตือนสติผู้อ่านมิให้เกิดความท้อแท้หมดหวัง เมื่อขาดผู้ช่วยเหลือ

ทั้งเป็นการให้กำลังใจกับผู้อ่าน ให้มีมานะต่อสู้กับชีวิตต่อไป และต่อสู้กับความอดทน คำเตือนสติดังกล่าวนี้ ถ้าผู้อ่านยึดถือและนำไปปฏิบัติ จะทำให้เป็นคนที่มีจิตใจแข็งแกร่ง เข้มแข็งทั้งกายและใจ ไม่ยอมแพ้ต่ออุปสรรคต่างๆ สังคมใดมีสมาชิกที่เข้มแข็งดังนี้ สังคมนั้นก็จะเจริญก้าวหน้า และอยู่ด้วยความสงบสุข ไม่มีการเปิดเบียดกัน เพราะทุกคนพึ่งตัวเองและช่วยตัวเองได้ ไม่เป็นการให้สังคมต้องรับผิดชอบ

แง่คิดที่ได้รับจากโฆหารสุภามิตถ์กล่าว จะช่วยให้ผู้อ่านประทับใจในความตอนนี้อย่างยิ่ง
เมื่อพระพุทธองค์จะทรงปริณิพพาน ทรงให้ประชุมพระภิกษุทั้งปวง แล้วทรงเทศนา ทบทวนหลักธรรมทั้งหลายที่พระองค์ได้เคยตรัสแนะนำ สั่งสอนไว้แล้ว ในตอนสุดท้ายได้ตรัสว่า

...อูกรสงฆ์ทั้งปวง อันว่าสังฆารทั้งหลายมีสภาวะจะฉิบหายประลัยในเบื้องหน้า ท่านจงตกแต่รักษาซึ่งตนให้บริบูรณ์ด้วยอัมมาตธรรมเป็นนิจ แลพระพุทธานิคมอันนี้ เป็นปัจจัยมาจนะแห่งพระสัพพัญญู ลำคับนั้น พระพุทธองค์ก็เข้าสู่สมาบัติทั้งปวง...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 493)

พุทธานิคมอันเนื่องด้วยอัมมาตธรรม ซึ่งเป็นปัจจัยมาจนะของสมเด็จพระบรมครูที่ตรัส กับคณะสงฆ์ว่าอย่าประมาท ต่อมาพุทธศาสนิกชนได้นับถือว่าเป็นพุทธานิคมหลายบท ได้แก่

"อุปมาโท อมต ปัท" แปลว่า "ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย"

"อุปมาทญจ เมธาวิ ธนํ เสฏฐํ ฤทธํ" แปลว่า "ปราชญ์ย่อมรักษาความไม่ประมาทไว้ เหมือนทรัพย์ประเสริฐสุด"

"อุปมาท ปัสสณฺธิ" แปลว่า "บัณฑิตย่อมสรรเสริญความไม่ประมาท"

"อุปมตฺตา มียนฺติ" แปลว่า "ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย"

"อุปมาเพน สมุปาเทถ" แปลว่า "ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม"

พุทธพจน์จากพระโอษฐ์ตอนนี้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตแก่บุคคลทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นพุทธศาสนิกชนหรือไม่ เพราะความไม่ประมาทนั้น ทำให้รู้สึกตนอยู่เสมอ กล่าวคือ มีสติสัมปชัญญะทุกเวลา เมื่อคนไม่ขาดสติ ย่อมทำหน้าที่การงานได้ดี ไม่บกพร่องหรือพลั้งพลาด ให้เกิดความเสียหายทั้งส่วนตนและส่วนรวม ความเจริญก้าวหน้าย่อมเกิดขึ้นแก่ตนเองและสังคม

เพราะฉะนั้นโวหารสุภาษิตทั้งกล่าวนี้ จึงก่อให้เกิดสุนทรียะทางก้นความคิด คล้ายเป็นอารมณ์
ประทับใจความคิด ทำให้ผู้อ่านคิดในทางที่ดีงาม ไม่ประมาท เพราะตระหนักได้ดีว่า "ความ
ประมาทเป็นทางแห่งความตาย" และ "ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย"

โวหารต่างๆเท่าที่กล่าวมาแล้ว ช่วยให้อ่านได้รับ "รส" จากการอ่านพระปฐม
สมโพธิกถา เป็นอย่างมาก ดังนั้น อาจสรุปได้ว่า ท่วงทำนองการเขียนด้วยโวหารนาฏย
ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการ ภาพพจน์และอารมณ์ร่วมทั้งได้
รับความรู้และความคิด ตลอดจนหลักธรรมต่างๆ อันเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต

การวิเคราะห์ท่วงทำนองเขียนในพระปฐมสมโพธิกถา

การวิเคราะห์ท่วงทำนองเขียนในพระปฐมสมโพธิกถา จะดำเนินการตามเกณฑ์ต่อไปนี้

1. การสรรคำและวลี¹

1.1 คำและวลีที่มีความหมายเหมาะสมกับเรื่อง

1.2 คำและวลีที่เป็นส่วนขยายหรือส่วนประกอบ

1.3 คำและวลีที่มีลักษณะกระชับ

1.4 คำและวลีที่ใช้ในการเปรียบเทียบ

2. การใช้โวหาร²

2.1 การกล่าวน้อยคำแต่กินใจความกว้างขวาง (understatement)

2.2 การเรียบเรียงความที่มีเสียงสัมผัส มีคู่ลงความหมายและน้ำหนักของ

เสียงเท่าเทียมกัน

3. การสร้างประโยค

3.1 ประโยคยาวขึ้น (isocratic sentence)

¹การเลือกสรรคำ ได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้วในบทที่ 3 ฉะนั้นตอนนี้จะกล่าวเพิ่ม
เติมเพียงเล็กน้อย เพื่อให้เห็นท่วงทำนองเขียนในพระปฐมสมโพธิกถาชัดเจนขึ้น

²การใช้โวหาร ได้กล่าวไว้บ้างแล้วในตอนวิเคราะห์รสความ ดังนั้นในตอนนี้จะกล่าว
เพิ่มเติมเพื่อให้สมบูรณ์ขึ้น

3.2 ประโยคยาวแบบโจहार (ciceronian sentence)

3.3 ประโยคแบบภาษามาลี

4. การบรรยายและพรรณนาความ

(กุหลาบ มัลลิกะมาส 2521 : 95 - 104)

1. การสรรคำและวลี

1.1 คำและวลีที่มีความหมายเหมาะสมกับเนื้อเรื่อง

พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีพุทธศาสนา เนื้อเรื่องเป็นพระประวัติของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้นคำและวลีที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้ จึงเป็นคำและวลีที่มีความหมายเหมาะสมกับบุคคล เหตุการณ์ สถานที่และโอกาสเป็นอย่างยิ่ง เป็นต้นว่า เมื่อกล่าวถึง พระบรมครู พระบรมชนกนาถ พระราชมารดา หรือสิ่งของเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงเลือกเฟ้นถ้อยคำและวลีที่ไพเราะ แสดงถึงความสูงส่งเหมาะแก่การบรรยายและพรรณนาถึงพระองค์ผู้เป็นเลิศในหมู่มนุษย์ทั้งปวง การเลือกสรรคำลักษณะดังกล่าวนี้ มีปรากฏซ้ำๆ อยู่ทั่วไปในพระปฐมสมโพธิกถา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...อนึ่ง พระราชกนิษฐพระนามพระสิริสุทโธทนะราชกุมาร ทรงพระบวรรูปสิริสัณฐานงามบริบูรณ์ด้วยพระสิริลักษณะเลิศมณีนิกม ทรงพระกายพละ 10 กำลังบุญชรรคชาชาติ ทั้งพระอาการก้องอาจามสง่าดุจพระยาไกรสรสีหราชจุบท สมเด็จพระราชบิดาทรงพระปรารภเริ่มการจะราชาภิเษกพระเอกอัครโอรสในเศวตฉัตรเสวยมโหศวิชัยสมบัติเป็นมกุฎเกศขัตติยสามนตราช 101 พระองค์ วยปยุตตกาเล บัดนี้ก็ทรงพระเจริญรุ่งเรืองวัยได้ 16 พรรษา พระพักตร์ของโสภาพรรณพิลาสเล่ห์ประจุกแว่นแก้ว แล้วสำเร็จรอบรู้ในศิลปศาสตร์ทั้งสิ้น...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 19)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า คำและวลีที่ใช้ในตัวอย่างนี้ เป็นต้นว่า "พระราชกนิษฐ" "ทรงพระบวรรูปสิริสัณฐาน งามบริบูรณ์ด้วยพระสิริลักษณะเลิศ" หรือ "พระเอกอัครโอรสในเศวตฉัตร" มีความหมายในทางดี งามและสูงส่ง เหมาะสมกับบุคคลที่กล่าวถึง

ในเรื่องคือ พระสิริสุทโธทนะ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกถึงความเป็น "พระเอกอัครโอรส" ที่ทรงมี "พระบวรรูปสิริสัณฐาน งามบริบูรณ์ด้วยพระสิริลักษณะเลิศมุนยนิกร" และทรงมีพระอาการ "องอาจงามสง่า" กับทั้งมีพระพักตร์ "โสภามรณพิลาส" ได้อย่างลึกซึ้ง เมื่อประกอบกับความเปรียบที่ทรงใช้ "คุจพระยาไกรสรสีหราช" และ "แว่นแก้ว" เข้าแล้ว ภาพพระสิริสุทโธทนะในใจของผู้อ่าน ยิ่งงดงาม องอาจและภาคภูมิใจ

นอกจากนี้ องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้คำที่มีความหมายในทางดี งามและสูงส่งร่วมกัน เพื่อให้ผู้อ่านรู้สึกถึงความเป็น "เลิศ" ของพระสิริสุทโธทนะผู้จะเป็นพุทธบิดาในอนาคต ได้แก่ คำ บวรรูป สิริสัณฐาน สิริลักษณะเลิศมุนยนิกร และ เอกอัครโอรส ทั้งนี้เป็นต้น

คำและวลีที่มีความหมายเหมาะสมกับเนื้อเรื่อง อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ ตอนที่พระกาฬทายีกราบทูลอาราธนาสมเด็จพระบรมครู ให้เสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อไปรศพระพุทโธบิดา พระกาฬทายีได้พรรณนาความงดงามของป่าและหนทางที่จะเสด็จผ่าน ถ้ายถ้อยคำและวลีที่ทำให้ผู้อ่านนึกเห็นภาพความวิจิตรตระการตาของธรรมชาติ ความพรรณนาตอนนี้เหมาะสมกับสถานที่และโอกาสเป็นอย่างดี กล่าวคือสถานที่เป็นป่าที่มีความร่มรื่นและสวยงาม และโอกาสเหมาะที่จะกราบทูลอาราธนาให้พระบรมครูเสด็จไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ในรศ จึงทรงเลือกสรรถ้อยคำที่บ่งบอกถึงความงามและความรื่นรมย์ของธรรมชาติและบรรยากาศในขณะนั้น ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ข้าแต่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงพระเจริญด้วยสิริโสภาคย์ อริยรูกษชาติทั้งหลาย
ล้วนทรงซึ่งเรือนพุ่มอันงาม แลณลัดเสียซึ่งใบแก่ออกใบอ่อน กอปรด้วยช่ออรชรผลิ
ซึ่งผลโสภณไฟโรจน์ไปทั้งป่า ข้าแต่พระพุทธองค์ผู้ทรงมหาพิริยภาพในสมัยนี้ สมควร
ที่พระชินสีห์อันมีพระฉวีพรโรภาสแผ่ออกจากพระสรীরาย จงเสด็จพระพุทธลีลาโดย
สดลพณสนั่น อนึ่งรูกษชาติทั้งหลายวิจิตรไปด้วยยอดอันแดงออกใหม่ มีพรรณอันแดงประ
ประกายไปด้วยใบระบัดก่อนทุกกิ่งก้านปานประหนึ่งว่า รัตมณฑลอันปกป้อง ณ เบื้อง
บนสถลमारค ทั้งสองข้างอริยวิถีก็มีพฤกษชาติทั้งหลายหลาก ล้วนทรงกุสุมชาติอัน
แบ่งบานหอมระรื่นรสสุคันธควรเจริญใจ บ้างก็ทรงผลคิบทามสุกใสอเนกประการ
ล้วนผลอาหารอันกอปรด้วยโอชารสควรจะบริโภค บรรเทาเสียซึ่งความอยากว่างับ

กระวนกระวาย... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 311)

คำและวลีที่ยกมาข้างต้นนี้ มีความเหมาะสมกับบุคคล เวลา สถานที่และโอกาสเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ เมื่อพูดถึงสมเด็จพระบรมครู องค์ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้คำและวลีที่มีความหมายดีๆ มารวมกันไว้ เพื่อเน้นความหมายให้ผู้อ่านเห็นคล้อยตาม เป็นต้นว่า "ทรงพระเจริญด้วยสิริโสภาคย์ หรือ "ทรงมหาพิริยภาพ" หรือ "อันมีพระฉวีพรโรภาส ครั้นกล่าวถึงธรรมชาติ ก็ทรงใช้คำและวลีที่ทำให้มองเห็นภาพเช่น "เรือนพุ่มอันงาม" หรือ "ฉลัดเสียซึ่งใบแก่ออกใบอ่อน" หรือ "ซออรชรผลิซึ่งผลโสภณไพโรจน์" บางคำและบางวลี ทำให้ผู้อ่านมองเห็นสัคควัย เช่น "ยอดอันแดงออกใหม่" หรือ "มีพรรณอันแดง" บางทีให้กลิ่นและรส เช่น "หอมระรื่นรสสุคันธ" หรือ "กินหามสุข... กอปรด้วยโอชะรส"

เท่าที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่า คำและวลีที่มีความหมายเหมาะสมกับเนื้อเรื่องเหล่านั้นช่วยให้ผู้อ่านมองเห็นภาพ เกิดอารมณ์และเกิดความประทับใจเป็นอย่างยิ่ง

1.2 คำและวลีที่เป็นส่วนประกอบหรือส่วนขยาย

ในพระปฐมสมโพธิกถา องค์ทรงพระนิพนธ์ทรงเลือกสรรคำและวลีที่มีลักษณะที่เด่นทั้งด้านเสียงและความหมายสำหรับนำไปประกอบหรือขยายคำอื่น เพื่อเน้นความรู้สึกให้หนักแน่นยิ่งขึ้น การใช้คำขยายหรือประกอบเช่นนี้ มีลักษณะเช่นเดียวกับภาษาบาลี ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- พระราชาบิดาให้ทอดพระเนตรพระราชโอรสอันทรงสิริรูปอันงาม
- กาลเมื่อตัดเสียซึ่งเสนหาในพระปิยบุตร
- จะกฤษณสัทวโลก ให้บรรลุมะยมคณหวนถวน
- เสวยสิริสุขารมณ์
- นางพนักงานทั้งหลายก็ถวายร้องปฐโกชนาหาร แลสุขุมวิธาลังการต่างๆ
- นางขัตติยกำนัลทั้งหลาย ก็ถวายนันทนุสรโกชนา
- เคียรค้ายด้วยครุฑรูกษชาติทั้งหลายต่างๆ
- นางขัตติยกัญญาทั้งหลายล้วนแต่ทรงสุนทรลักษณะวิลาส
- ปาณประหนึ่งว่าพิทยสิริไสยาสน์

- สุพรรณวิสูตรอันซจิตด้วยพิพิธภาณุนาทอลงกรณ
- ล้วนมหัศจรรย์บรรจกรณโสภณพิเศษสะอาคองลกทอหาร
- คุวานะนายฉันน์ แม่น้ำมีนามว่าโอไมา อรรถาธิบายว่าเลิศหาสิ่งจะเสมอมิได้

เป็นสุนทรภพโคลงนิมิต

- ก็เสด็จจากป่าไผ่มาวังท่าบลั่น บทรักดำเนินไปในพนสทวิถี มีพระสิริวิลาส
อันรุ่งเรืองงามด้วยพยามประภาพรรโณภาส

- คุวานาคูจกราเอนันเนกรแห่งมหาชนทั้งหลายไปด้วยพระรูปสิริโสภากย์
- เหตุพระองค์เคยเสวยปติโภชนาหารปานประดุจทิพย์สุชาโภชน
- อุดมลาภอันประเสริฐ
- พอเพลาสายอันหะวันบาย ก็เสด็จบทรจากศาลวัน มีพระสิริวิลาสอันงาม
- พระสิริศักดิ์ราชกุมารนั้นประกอบด้วยอุดมรูปสมบัติ
- องค์หนึ่งถวายน้ำชำระพระบวรบาทบุคคล

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 3 - 236)

จากตัวอย่างดังกล่าว จะเห็นว่าคำและวลีที่ใช้ประกอบหรือขยายเหล่านี้ มีความเหมาะสมเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกถึงคุณลักษณะพิเศษและสูงส่งของบุคคลที่ทรงกล่าวถึง และช่วยขยายความให้ผู้อ่านเห็นจริงตาม เช่น คำว่า "ปติ" เมื่อนำไปประกอบกับ "โภชนาหาร" ทำให้รู้สึกว่าต้องเป็นอาหารชั้นพิเศษจริงๆ ไม่ใช่ของสามัญที่พบคาคืนทั่วไป หรือคำว่า "ทิพย์" และ "สิริ" เมื่อนำไปประกอบ "ไสยาสน์" ผู้อ่านจะนึกเห็นภาพพระแท่นบรรทมที่ทั้งงามวิจิตรและพร้อมสรรพด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกสบายในการบรรทม ประดุจเป็นของทิพย์ หรือ คำว่า "อุดม" กับ "สมบัติ" ที่ใช้ประกอบ"รูป" โดยทั่วไปเมื่อกล่าวเพียงรูปสมบัติ ก็ให้ภาพชัดเจนว่า รูปร่างต้องสวยงามแตกต่างจากคนทั่วไป เพราะมี "รูป" เป็น "สมบัติ" เมื่อนำ "อุดม" ซึ่งมีความหมายว่า "เลิศ" เข้าไปประกอบด้วยอีก ยิ่งช่วยเน้นความรู้สึกให้หนักแน่นมากขึ้น

1.3 คำและวลีที่มีลักษณะกระชับ

คำและวลีที่มีลักษณะกระชับ หมายถึงคำและวลีที่ง่าย ๆ สั้น ๆ แต่กินความมาก ในพระปฐมสมโพธิกถามีคำและวลีที่มีลักษณะกระชับเป็นรากฐานอยู่มาก ทำให้ประหยัดเวลาในการอ่าน เพราะทำความเข้าใจได้รวดเร็ว บางคำยังก่อให้เกิดจินตนาการและเกิดภาพอย่างคึกคักยิ่ง กังวลอย่างต่อไปนี้

...ครั้นสืบมา ณ กาลภายหน้า พระมเหสีผู้ใหญ่นั้นสิ้นพระชนม์ลง สมเด็จพระ
กษัตริย์จึงไปนำมาซึ่งบางราชธิดาองค์อื่นอันทรงอุดมรูปตั้งไว้ ณ ที่เป็นอัครมเหสี
ผู้ใหญ่... สมเด็จพระกษัตริย์ครั้นครุคฤหาสน์ว่าหญิงร้าย โฉมเจ้ามากล่าวความพินาศ
ฉิบหาย ประราณจะกระทำอันตรายแก่โอรสผู้ใหญ่ของเราทั้งนี้...สมเด็จพระเจ้า
โองการกราช ทรงกิดละอายพระทัยด้วยไคล้นพระโอรสออกแล้วเกรงจะเสียสัตย์...
(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 2 - 3)

จากตัวอย่าง คำว่า "ผู้ใหญ่" ที่ใช้ในความตอนนี้ เป็นคำที่มีลักษณะกระชับ กล่าว
คือเป็นคำง่าย ๆ สั้น ๆ แต่ให้ความหมายครอบคลุมได้หลายด้าน ทั้งในด้านภาระหน้าที่
ความรับผิดชอบ อำนาจ และการยกย่องเคารพนับถือ

ส่วนคำและวลีอื่นที่ขีดเส้นใต้ไว้แล้วนั้น ก็มีลักษณะกระชับเช่นเดียวกัน อาทิเช่น
"ครุคฤหาสน์" มีความหมายในทางขมขื่น แสดงอำนาจเหนือกว่า หรือคำว่า "ร้าย" มีความหมาย
กว้างขวาง อาจหมายถึง ปากร้าย ใจร้าย นิสัยร้าย หรือลักษณะไม่ดีที่เป็นโทษอื่นๆ
วลี "ความพินาศฉิบหาย" มีความหมายกว้างขวางและลึกซึ้ง อาจหมายถึงความตกทุกข์ได้ยาก
ความพลัดพราก ความพลาศหวัง ความสิ้นอำนาจวาสนา การหมดสิทธิในราชสมบัติ หรือ
อาจหมายถึงการสูญเสียชีวิตก็ได้ คำว่า "ละอาย" มีความหมายถึงการเกิดความรู้สึกอายและ
เกรงกลัวต่อการทำความชั่ว ความไม่ดีต่างๆ แม้จะไม่มีใครรู้เห็นหรือว่ากล่าวได้ เช่น กรณี
หากพระเจ้าโองการกราชจะไม่ปฏิบัติตามสัญญาที่พระองค์ให้ไว้กับพระมเหสี ก็ไม่มีผู้ใดบังคับ
พระองค์ได้ แต่พระองค์ทรงเกิดความรู้สึกละอายด้วยพระองค์เอง เพราะพระองค์ได้ "ลั่น"
พระโอรสแล้ว เกรงจะเสีย "สัตย์" คำ "ลั่น" นอกจากจะมีความหมายกระชับแล้ว ยัง
ให้ความรู้สึกหนักแน่นและเกิดเสียงดังให้ผู้รู้เห็นเป็นสักขีพยานได้ คำว่า "สัตย์" มีความ

ความหมายถึงศักดิ์ศรี คุณธรรมและความสำนึกในความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงทศพิธราชธรรม ตลอดจนความเป็นผู้มีใจสูงส่ง

ตัวอย่างคำและวลีที่มีลักษณะกระชับอื่นๆ ได้แก่

- เป็นที่มณีนฐาน ร่มรื่น ไปด้วยพุ่มสาขาและเวฬุคณพญาสาธราวุธ ระงับร้อน เย็นสบาย พระพวยว่าเพยพัตถ์น้ำเฉื่อย

- แปลเนื้อความว่า นรชาติทั้งหลายบริบูรณ์ด้วยบารมีทั้งปวง เพียงที่จะสำเร็จแก่ พระโพธิญาณ

- ตั้งพระทัยปรารถนาจะตรัสเป็นพระสัพพัญญู จะก่ขึ้นสัตว์โลกให้บรรลुพระอมตมานุภาพ

- ครวนาคูเจ้าทอนไม้ซีกลงในน้ำ พลันที่จะอันตรธานมิได้ปรากฏ

- ธรรมคาพุทธมารคา ซึ่งจะเป็นสครีที่มีสันดานอันต่ำช้าชาติใดเลาต่างๆ มีเป็น

นักเลงสุราเป็นอาทินั้นหาได้ ย่อมบำเพ็ญพระบารมีมาถึงแสนกัปบริบูรณ์

- มีปลายแล่นขึ้นมา ณ เบื้องบนทั้งสิ้น แล้วรวบรวมประชุมเข้าที่ลำพระศอ...

แต่พอตกถึงปลายพระชีวหา รสก็แผ่วเบาไปทั่วพระสรีรกายทั้งปวง

- สรีรสัมผัสอ่อนนุ่มสนิทมิได้กระด้างทั่วทั้งพระกาย

- อันกว้างแลลึกก็กก้องไปด้วยเสียงคลื่นแลลมระคนดังนฤนาท

- แด่ก่อนในวันอื่นๆ จะเสด็จไปประพาสพระอุทยานแลที่ใดๆ ก็ย่อมผูกเครื่องประกับกายอาตมาแต่เพลงๆหย่อนๆ ไม่วังรักมั่นคงเหมือนดังครั้งนี้

- ...ปรารถนาจะรู้สัตว์ทั่วทั้งพิภพอันไร้ร่างจากที่ฟังที่พำนัก จักชนข้ามสงสารสมุทัย

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 14 - 126)

จากตัวอย่างคำและวลีที่มีลักษณะกระชับเหล่านี้ นอกจากจะได้ความหมายลึกซึ้งและกว้างขวางแล้ว บางคำและบางวลียังช่วยให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกสดชื่นและเบิกบานได้ด้วย เช่น คำว่า "ร่มรื่น" "ระงับร้อนเย็นสบาย" หรือ "ว่าเพยพัตถ์น้ำเฉื่อย" บางคำทำให้เกิดความรู้สึกถึงภาระหน้าที่อันยิ่งใหญ่ ได้แก่คำว่า "รู้" "รู้" และ "ชนข้าม" บางคำทำให้เห็นอาการเคลื่อนไหว เช่น "ซีก" และ "แล่น" ดังนี้ เป็นต้น

1.4 คำและวลีที่ใช้ในการเปรียบเทียบ

คำและวลีที่ใช้ในการเปรียบเทียบในพระปฐมสมโพธิกถา นี้ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้ในลักษณะต่างๆ หลายประการ ทั้งนี้เพื่อให้ผู้อ่านที่มีประสบการณ์ ความรู้ และวัยแตกต่างกัน เลือกทำความเข้าใจในค่านั้นๆ ตามที่ตนรู้และถนัด ซึ่งจะช่วยให้ผู้อ่านได้รับ "รส" จากการอ่านยิ่งขึ้น

ตัวอย่างคำและวลีที่ใช้ในการเปรียบเทียบ ดังต่อไปนี้

...พระราชกุมารี อันทรงสถิตบนรัตนขจิตบัลลังก์ในท่ามกลางสภกษัตริย์แสนนามเล่น มีพระสิริวิลาสเลิศเล่ห์ประหนึ่งว่า เทวราชธิดาอันแวดล้อมด้วยอเนกนิกร เทพอัปสรภักุญาในดุสิตเทวพิภพ มิฉะนั้น ก็ควรดั่งแก้วมณี ไซ้ตรัสอันประดิษฐานในท่ามกลางอเนกมณีทั้งปวงถ้ามิคังนั้น ก็ควรดั่ง ดอกโกกนุพมาลาอันโสภาปรากฏในท่ามกลางแห่งเอนกบุปผชาติทั้งหลายในคิมหฤดกาล มิฉะนั้น ก็ปานประหนึ่งว่า องค์บรมจักรพัทธราชัน อันทรงสถิตในระหว่างแห่งขัตติยสามนตทั้ง 101 พระองค์ มิฉะนั้น ก็เหมือน กล้วยพระยาสุวรรณราชวิหคหงส์อันปรากฏอยู่ในท่ามกลางแห่งหงส์อเนกคณา แลบินร่อนร่าบนอนิลมณฑปประเทศฐาน มิฉะนั้น สุวรรณาวา วีย ก็ดุจ ภูเขาจนनावาน์อันลอยอยู่ ยังท่ามกลางมรรณพสาครสมุทร มิฉะนั้น เทววิโทวีย ประดุจ ท้าวเทพวรินทร์อันเสด็จขึ้นสู่ทนาการ เบื้องบนบัลลังก์กับพลศิลาอาสน์ ๓ ภายใต้ศุภราชปาริภักตร์พฤษภในดาวกิงส์เทวโลก แลแวดล้อมด้วยทวยเทพยคณานิกรบรรพตเป็นบริวาร มิฉะนั้น บุปผิน ยถา ก็เปรียบ ปานบุปผจินทร์ อันอเนกนักขัตติการแวดล้อมเป็นบริวาร ในระหว่างคัคณาลวิธิตีหิมพร มิฉะนั้น สุริยุปภา ก็ดุจ ดวงประภากรอันมีรัศมีได้แก่แสงส่องไฟโรจน์จรัส มิฉะนั้น มิกราชาวีย ก็เทียบ ทัณฑพาไกรสร มฤคินทรราชอันลีลาศออกจากสุวรรณคูหาสถาน กอปรด้วยพระสิริลักษณ์โสณประภาภัสร์ชัชวาล แลประดุจคมเพลิงอันจุดไว้บนยอดบรรพตคีรี...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 16 - 17)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า ทรงเปรียบเทียบให้เห็นความงามที่เด่นเป็นเอกของพระนางสิริมหามายา โดยวิธีเปรียบเทียบหลายสิ่งหลายประการ เป็นต้นว่า เทวราชธิดาซึ่ง

อยู่ท่ามกลางหมู่ช่างฟ้าในสวรรค์ชั้นดุสิต หรือดวงแก้วมณีที่ประดิษฐานอยู่ท่ามกลางแก้วมณีอื่นๆ หรือดอกบัวแดงอันสวยงามที่ปรากฏในหมู่ดอกไม้ทั้งหลายในภุมรินทร์ ก็นี้เป็นต้น จะเห็นว่า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเปรียบเทียบพระนางสิริมหามายากับสิ่งที่ดีเด่นเป็นหนึ่งเหนือสิ่งอื่นๆ เพื่อเป็นการเน้นให้ผู้อ่านตระหนักว่า พระนางสิริมหามายานั้นทรงความงามและทรงคุณลักษณะเป็นเลิศเหนือสตรีทั้งปวง สัมกับความเป็นพุทธมารดายิ่งนัก

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่ทรงพรรณนาถึงสภาพของพระนางพินพาซึ่งทรงทุกข์โศกอย่างแสนสาหัส ทรงพรรณนาว่า

พระกรรกายก็ชุ่มชื้นเศร้าหมอง มีกรุณาอุจจันทรเลขาในวันการปักธำมณีราตรีกาล
มิฉะนั้นปานประหนึ่งว่าศรั้งอยู่ในฤดูฝนระคนไปด้วยราวรีแห่งเมฆพลาค มิฉะนั้นอุ
โบไมอันเหลือแหล่นกกลองจากขั้ว มิฉะนั้นอุจจุทวารอันใสไหลลงในราศีทองถ่านอัน
ร้อนก็แห้งเหือด...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 332)

จากตัวอย่าง กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเปรียบเทียบพระสรีรกายของพระนางพินพาในยามทุกข์โศก กับสิ่งต่างๆหลายประการ ได้แก่ พระจันทร์ในวันข้างแรม หรือแสงจันทร์ในฤดูฝนที่มีเมฆบดบัง หรือใบไม้ที่เหี่ยวแห้งจากขั้ว การเปรียบเทียบหลายๆอย่างเช่นนี้ นอกจากจะทรงเน้นให้เห็นว่าพระนางพินพาทรงทุกข์โศกอันเนื่องจากความทุกข์เพียงใดแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถขององค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ว่า ทรงเลือกสรรคำและวลีที่ใช้ในการเปรียบเทียบได้เหมาะสมและมีลักษณะเฉพาะเป็นของพระองค์เอง ลักษณะการเปรียบเทียบหลายๆอย่างเพื่อเน้นความเฟื่องอย่างเดียวกัน ทำให้เนื้อความดังกล่าวเด่นและให้ภาพชัดเจนนั่น

เรื่องคำและวลีที่ใช้ในการเปรียบเทียบหลายหลากดังกล่าวมาแล้วนี้ จัดว่าเป็นคุณลักษณะที่ดีเด่นประการหนึ่ง เพราะช่วยส่งเสริมความเข้าใจของผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพที่ชัดเจน เกิดจินตนาการกว้างไกล และเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้อ่านเลือกทำความเข้าใจตามระดับความรู้และประสบการณ์ของตน

2. การใช้โวหาร

เรื่องท่วงทำนองเขียนเกี่ยวกับโวหารนี้ ได้กล่าวไว้ในเรื่องรสความบ้างแล้ว ในตอนนี้จะกล่าวเพิ่มเติม เพื่อให้เห็นท่วงทำนองเขียนเกี่ยวกับการใช้โวหารของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเด่นชัดขึ้น ดังต่อไปนี้

2.1 การกล่าวน้อยคำแต่กินใจความกว้างขวาง มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นการสื่อสารอารมณ์อันลึกซึ้ง โวหารลักษณะนี้จะอธิบายลดความ ก็จะให้ความหมายกว้างไกลกว่าถ้อยคำที่กล่าว

ในพระปฐมสมโพธิกถา มีโวหารประเภทนี้ปรากฏอยู่หลายตอน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...ในกาลนั้น พระบรมโพธิสัตว์แห่งเราบังเกิดในสกุลพราหมณ์มหาศาล มีนาม กบิลพราหมณ์ พิจารณาเห็นโทษในเบญจกามคุณ จึงเสียสละสมบัติออกบวชบรรพชา เป็นคฤหัสถ์ ไปสร้างบรรณศาลาสติคฤหาสน์ในสากพณสนธิ์ แหะเป็กลัดฝั่งสระโบกขรณี อันมีอยู่ ณ ราชปักษิวันศประเทศ แลพระผู้เป็นเจ้ารู้ในภูมิคตมกคตวิทยา พิจารณาเห็นคุณแลโทษในอากาศสูงขึ้นไปได้ 80 ศอก ในภายใต้ปรุพิลลิตลงไป ได้ 80 ศอกทุกกัน...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 5)

จากตัวอย่าง ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ว่า กบิลพราหมณ์นั้นมีทั้งความรู้และความรอบรู้กล่าวคือ ในคัมภีร์ธรรมะ กบิลพราหมณ์ก็รู้ ดังถ้อยคำที่ว่า "พิจารณาเห็นโทษในเบญจกามคุณ" อันได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ว่าเป็นเครื่องทำให้ลุ่มหลง ก่อให้เกิดความทุกข์ ควรหลีกเลี่ยง หากอยู่ในบ้านเมือง ต้องเกี่ยวข้องกับผู้คน ไม่สามารถละเว้นสิ่งเหล่านี้ได้สะดวก จึงได้ออกไปอยู่ในป่า เพราะป่ามีแต่ความสงบ และความสงบนี้แหละเป็นความสุขอันแท้จริง การอาศัยอยู่ในป่า สิ่งที่เป็นแก่นการดำรงชีวิตอย่างหนึ่ง คือน้ำ องค์พุทธทรงพระนิพนธ์ทรงกล่าวสั้นๆว่า "...บรรณศาลาสติคฤหาสน์ในสากพณสนธิ์แหะเป็กลัดฝั่งสระโบกขรณี" ดังนี้ เป็นการบอกให้รู้ว่า ณ ที่ตรงนั้น มีน้ำบริบูรณ์ กบิลพราหมณ์จะไม่เคืองร้อน และจะอยู่ได้อย่างสบาย นี่เป็นรายละเอียดที่ผู้อ่านได้ทราบจากข้อความสั้นๆ

แต่กินความได้กว้าง

นอกจากนี้ภิลพราหมณ์ยังมีความรู้เรื่องทางโลกคือรู้ใน "ภูมิศาสตร์วิทยา" ได้แก่ การรู้ถึงความเป็นมงคลของภูมิประเทศว่าที่ตรงไหนให้หยุด ที่ตรงไหนให้โทษ ภิลพราหมณ์รู้ละเอียดและลึกซึ้ง ถึงถ้อยคำที่ว่า "พิจารณาเห็นคุณแลโทษในอากาศสูงขึ้นไปได้ 80 ศอก ใต้รูฟี่ลึกลงไปได้ 80 ศอก" ด้วยความรู้ดังกล่าว ภิลพราหมณ์จึงไปอาศัยอยู่ ณ ป่าไม้สัก ซึ่งเป็นชัยภูมิเหมาะอย่างยิ่ง กล่าวคือ ไม่ว่าคนหรือสัตว์ เมื่อไปถึงตรงนั้น จะได้รับชัยชนะ จากศัตรูและมีอาณาพิสัยใหญ่เหนือคนและสัตว์ทั้งปวง

จากข้อความสั้นที่เป็นตัวอย่าง ทำให้ผู้อ่านได้ทราบละเอียดและจับความได้รวดเร็ว เนื่องจากองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้ข้อความเหล่านี้ต่อท้ายความบรรยายรายละเอียดเพื่อเป็นการสรุปความ

ตัวอย่างอื่นๆได้แก่

- พระราชพิธีที่ทรงพระอุดมรูปสิริวิลาส จะขุนเปรี๊ยะเสมอสองนั้นไม่มี ทรงตั้งนารี-
ลักษณะทั้ง 64 พร้อมบริบูรณ์...อาจจะให้ถึงสุขทั้ง 3 ประการ กล่าวคือมุนะสุข ทิพย์สุข
นิพพานสุข...

- กิริยาที่ทรงสั่งสมพระบารมีเพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณ จัดเป็นสิ่งละ 3 ประการ
คือพระบารมี 10 แลอุปบารมี 10 แลปรหมัตถบารมี 10

- แล้วถวายนิพนธ์การประณตูลว่า ความมโนภพของข้าสำเร็จจุใจ สิ่งซึ่งพระหฤทัย
ประสงค์ จงสำเร็จจุใจนั้น

- พระสิทธิศรราชกุมารนี้เป็นบุรุษอุทกะ เป็นบุรุษสีหะ เป็นบุรุษนาถะอันประเสริฐยิ่ง

- อันว่าชายคือคณหาอันร้อยกรองไว้ซึ่งสัตว์ ให้สัตว์ทั้งหลายหลงบริโภคนอาหารอัน
ประกอบด้วยพิษ

- ธรรมที่ตถาคตตรัสรู้มีลักษณะอันสูงส่งมีวิภาพ ยากที่จะหยั่งรู้หยั่งเห็น เป็นอัครอุดม
ประณีตยิ่งนัก

- รูปทั้งงามเสียก็เพราะ

- สำแดงสิ่งวิการต่างๆ มีกรนกรางละเมอเพื่อพิลาปร่ำไร เป็นต้น

- กรูณาอุยยกตลอันตักขากมีอาจวนนาการสืบไป
 - พระบรมนราศกัเฒพระโอรสไปรคประทานพระธรรมเทศนา จันทกีนรชาดก โดยพิสคาร ประหารเสียซึ่งโสกาถูรเทศแห่งพระพิมพาราชเทวี ให้ระงับด้วยสีโททวารี คือมจรธรรมกถา
 - ปรากฏอุยยกตลอันร้อยเข้า ณ ภายในท่อนแก้วมณี
- (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 10 - 342)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่าถ้อยคำที่กล่าวอย่างสั้นๆ เหล่านี้ ให้ความหมายกว้างขวางกว่าที่ปรากฏเป็นคำบรรยาย อาทิเช่น "ชนบ่าไบไคสติเจรจาออก" ให้ความหมายว่า คนที่เป็นบ่าก็จะหายและกลับไคสติสัมปชัญญะ มีความรู้สึกและประพฤติปฏิบัติเช่นคนปรกติ ส่วนคนที่ เป็นไบ ก็หาย กลับพบได้เหมือนคนทั่วไป หรือถ้อยคำที่ว่า "รูปกึ่งามเสียงกัเพเราะ" มีความหมายว่า มีลักษณะก็เลิศทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นก้านร่างกายหรือวาจา ให้ความรู้สึก ชื่นชมแก่ผู้พบเห็น แม้ไม่เคยรู้จักก็เกิดความรู้สึกศรัทธา ต้องการเป็นมิตรด้วย ทั้งนี้ เป็นต้น

2.2 การเรียบเรียงความที่มีเสียงสัมผัส มีจุดแห่งความหมายและน้ำหนักของเสียงเท่าเทียมกัน

ลักษณะโวหารเช่นนี้ ในพระปฐมสมโพธิกถา มีปรากฏอยู่ทั่วไป ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- ก็บัดกาลอันน้อมค้อมลงมาอุยยกตลหายอันต้องเพลิง
- ซึ่งจะไปด้วยข้อซึ่งเคียดชังเคืองแค้นไคญหนึ่งกับมิไคมี
- ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นวงศ์สมมุติเทวราช เพราะมีความเสนาหาสวามิภักดิ์ในละอองธุลีพระบาท จึงจะโดยเสด็จบรรพชา
- ธรรมศาสนาสันนิวาสนี้มีสภาพแปรปรวนวิปริตมิได้เที่ยงแท้
- องค์สมเด็จพระปิตุเรศแห่งเรา ก็จะทรงกำสรดแสนสูกเศร้า
- ต่างคนก็ตื่นเอิกเกริกไกลาหลทั่วทั้งพระนคร
- จะไคเยียวยารักษาพระชนม์ชีพไว้
- จึงบังเกิดให้พระกายอ่อนอิกโรยหิวโหยระหวย

- เจตนาหนึ่งว่ามีจิตวิญญาน อย่างจะเขียนทูลสารแดลงอุเสนธิ
- จงบันดาลให้มารไฟมีพระยามาราราช เป็นคน จงทูลพรราชย์แก่อาตมา
- หฤทัยทอระทอสลกสังเวช
- สำนึงโครมครึกกึกก้อง
- ให้อัศจรรย์กับแคบใจ
- ก็หวั่นไหวพลงพลาบ
- ศศิสุริยประภาแลการากวีกวการอับแสงเกร้าสี
- จงบันดาลให้โสการุณเฑียรอนเฝ้ารุ่มสุมทรง
- ข้าก็ไม่วางเคียดชังแค้นฤทัยสูดกลั่น
- แตรกษาวันรอนทาพระราชสามีกษานันเห็นจะขาดสูญสังขารสุคสิ้นเป็นแม่นมั่น

ในวันนี้ (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 56 - 335)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า ลักษณะโวหารที่มีเสียงสัมผัส มีคุณค่าแห่งความหมายและน้ำหนักของเสียงเท่าเทียมกัน ทั้งที่ขีดเส้นใต้ไว้ นั้น มีลักษณะที่เด่นทั้งในคำเสียงและความหมาย กล่าวคือในคำเสียงนั้น ให้ความไพเราะสละสลวย ซึ่งเกิดจากเสียงสัมผัส สระ และพยัญชนะ เสียงของคำรวบรื่นชวนให้อ่านได้อย่างสบายและง่ายแก่การจดจำนำไปใช้เป็นตัวอย่างได้ ส่วนในคำความหมาย ให้ความหมายที่หนักแน่น ช่วยให้อ่านเกิดความรู้สึกเกิดอารมณ์และเห็นภาพเด่นชัด ดังโวหารที่ว่า "จึงบังเกิดให้พระกายอ่อนอิโรยหิวโหยระหวย" โวหาร "อ่อนอิโรยหิวโหยระหวย" ให้ความรู้สึกอ่อนเพลีย หมดแรง เหน็ดเหนื่อยทั้งกายและใจ ในขณะเดียวกันทำให้แลเห็นภาพพระวรกายอันผ่ายผอมซูบซีดของพระมหาบุรุษด้วย เสียงของคำ ส่วนมากเป็นคำเป็น ก่อให้เกิดความรู้สึกว่า สภาพนี้เกิดขึ้นเป็นเวลานาน และให้ความทุกข์ทรมานอย่างหนัก ดังนี้ เป็นต้น

3. การสร้างประโยค

การสร้างประโยคในพระปฐมสมโพธิกถา มีลักษณะส่วนใหญ่ดังนี้

3.1 ประโยคยาว (isocratic sentence) หมายถึงการใช้เนกัตถประโยคหรือสังกรประโยคเป็นส่วนใหญ่ ในพระปฐมสมโพธิกถาจะปรากฏลักษณะประโยคยาว

อยู่ทั่วไป ทั้งตัวอย่างต่อไปนี้

...จึงเปิดโศกทวารฯ เสด็จเข้าไปภายในเรือนพระธาตุทุกชั้น คราบเหวถึง
เรือนแก้ว 7 ประการ เปิดศัพทวารเข้าไปในห้องพระบรมธาตุ เห็นโอกาส
ด้วยแสงประทีปส่องสว่าง ทั้งบุปผชาติ ทั้งหลายที่บูชาไว้ก็หอมฟุ้งจรดลบ
อย่างประหนึ่งว่าเก็บมาบูชาไว้ในขณะนั้น ทั้งกลิ่นสุคนธ์เครื่องหอมกับหายกลิ่น
ปฏิทินเสาวคันธรส จุกฟุ้งปักไว้ในห้องแห่งธาตุนิธานช้านานล่วงไปได้ 218 พรรษา
สรรพสิ่งสักการบูชาก็ยังปรากฏบริบูรณ์มิได้เสื่อมสูญอันตรธาน ด้วยอำนาจปลา
ชิษฐานแห่งพระมหากัสสปชีลาสวเถระเจ้า เป็นมหัศจรรย์ เมื่อได้ทอดพระเนตรถึง
นั้นก็บังเกิดพิศวง ทรงพระโสมนัสปริศนาปราโมชแด่ไปทั่วพระสรีรอินทรีย์...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 530)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่าลักษณะประโยคแบบยาวนี้ใช้เขียนให้รายละเอียดได้มากทั้ง
ใช้บรรยายให้ผู้อ่านเข้าใจสภาพนั้นๆ ได้ดี เพราะมีคำช่วยขยายหรือช่วยประกอบ เช่น
"ทั้ง...ก็" "อย่างประหนึ่ง" หรือ "จุก" เป็นต้น ช่วยขยายความ จึงเพิ่มความเข้าใจ
ให้แก่ผู้อ่านได้มาก

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนที่พระอุปลุกต์เถระเข้าไปรับนิมิตหมายภายในพระบรมมหา-
ราชวังของพระเจ้าอโศกมหาราช และพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงสั่งให้ปล่อยช้างฉัททันต์ เพื่อ
ทดสอบความสามารถของพระอุปลุกต์ ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ในขณะนั้น พระอุปลุกต์เข้าไปนิมิตหมายในราชสกุล เพื่อจะยังพระทัยแห่งพระบรม
กษัตริย์ให้ทรงพระโสมนัสยินดี เมื่อบรมราชาธิปไตยวายนิมิตหมายแล้ว พระมหาเถระ
ก็กลับออกมา จึงคำรัสให้ปล่อยช้างฉัททันต์ แลภูธรราชคฤห์ก็ขับไล่ศัพทโกธาลโกณจนาท
แล้วเล่นไปไล่ติดตามพระมหาเถระมาในเบื้องหลัง เมื่อช้างนั้นมาถึงที่ใกล้เสนาหาแห่ง
คชาชาติก็ปรากฏในเบื้องหน้าแห่งพระมหาเถระ พระมหาเถระ เหลียวมาเห็นช้าง
ฉัททันต์อันไล่ติดตามมาก็จินตนาว่า ภูธรราชคฤห์นี้บรมกษัตริย์แสวงปล่อยให้ไล่เพื่อจะ
ทดสอบซึ่งฤทธิอาตมา จึงอธิษฐานว่า ให้ศาธารจงบันดาลปรากฏภูธรูปช้างศิลาเย็น

หยุดอยู่ในที่นี้ แลมงคลหัตถ์นั้น ก็หยุดยืนอยู่ด้วยอำนาจแห่งพระมหาเถระ...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 538)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้ประโยคยาวบรรยายความเพื่อให้ผู้อ่านมองเห็นภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้อย่างชัดเจน เพราะประโยคยาวนี้มีคำเชื่อม (สันธาน) เช่น เพื่อ จึง แล้ว เป็นต้น คำนำหน้าบท (บุพบท) เช่น ใน เมื่อ ใกล้ ฯลฯ และใช้คำกริยามากกว่า 1 ตัวในแต่ละประโยค เช่น ประโยคที่ว่า "พระอุปคุตต์เข้าไปบิณฑบาตในราชสกุล เพื่อจะยั้งพระทัยแห่งพระบรมกษัตริย์ให้ทรงพระโสมนัสยินดี..." มีคำกริยาหลายตัว มีคำเชื่อม และคำนำหน้าบททำให้บรรยายได้ชัดเจน สร้างความเข้าใจได้เป็นอย่างดี ความที่ว่า "เมื่อช้างนั้นมาถึงที่ใกล้ แลฉายาแห่งคชาชาติก็ปรากฏในเบื้องหน้าแห่งพระมหาเถระ" สร้างความตื่นตะลึงให้กับผู้อ่านได้อย่างสมจริง ความต่อมาที่ว่า "ให้คชาธาร จงบันทึดปรากฏทุกรูปร่างที่ลาหยุดยืนอยู่ในที่นี้ แลมงคลหัตถ์นั้นก็หยุดยืนอยู่" ให้ความรู้สึกโล่งใจ ในภาพหนึ่งและให้บรรยากาศที่เงียบสงบด้วย

3.2 ประโยคยาวแบบไวยากร (ciceronian sentence) หมายถึงประโยคที่ต้องกล่าวบรรยายละเอียดแต่ละอย่างๆ ไปจนจบประโยค จึงจะมีเนื้อความบริบูรณ์เป็นที่เข้าใจหรือเป็นแบบประโยคที่ผูกให้ตีความหมายเสียก่อน ไม่กล่าวอย่างตรงไปตรงมา (กุหลาบ มลลิกะมาส 2521 : 102)

ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏประโยคยาวแบบไวยากรอยู่เป็นจำนวนมาก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...เหตุด้วยกุศลกรรมกระทำไว้ในบุเรชาติ พระภัสสะจึงเสด็จนิราศจากอาลัย
ไม่โยคี แก่อตมาครองชีวิตกินแต่ธัญธรรมาภักซ์นาน ช่างกระไรไม่มี
พระทัยโปรกปรานกรุณาบ้างมาตัดเค็ดเคียวบาราสร้างอย่างประหนึ่งว่าผู้อื่น
อนิจจานอนาน ถึงไม่มีพระอาลัยในพิมพ์าก็จะทรงพระจินตนาถึงเจ้าราหุล
ราชกุมารหน่อน้อยปางก็มีไฉน ตรีสพลางนางทรงพระโศกก็กำสรดพิลาป พระ
พักตราออกไปด้วยนัยนามพุทราฯ พระหัตถ์มุนีพระเกศา ทรงพระโศกา

พลางเสด็จอุฎฐการโกยควน ชวนพระราหุลโอรสทจรสู่สิมขัฏฐปราสาท กว้ย
พระทัยปรารถนาจะทัศนาพระศาสดาจารย์ จึงเฝ้ายานพระเกล่เล้งแลดู
พระสัพพัญญูทอดพระเนตรพระบรมครูอันรุ่งเรืองไปกัวยก้องแถวพระฉัพพิพรณรังสี
6 ประการ อันครบบริบูรณ์ด้วยพระทนต์คิงสมหาปฐิสลักขณะ แลพระอสีตยานุ
พยัญชนะวิจิตร ตั้งแต่พระอุณหิสตลอดลงมาจนตรานเท่าถึงพื้นผ้าพระยุคลบาท
ไพโรจน์ด้วยพระพุทธรูปวิลาสเลิศหาที่จะอุปมามิได้...

(กรมสมเด็จพระปรมาณูธิติโนรส 2517 : 326)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่ากรมสมเด็จพระปรมาณูธิติโนรส ทรงใช้ประโยคยาวแบบ
โวหาร พรรณนารายละเอียดที่เป็นคำร่ำพันต่างๆ ของพระนางพิมพา ก่อนที่จะสรุปว่า
พระนางชวนพระราหุลไปทอดทัศนาพระบรมครู ลักษณะประโยคยาวแบบโวหารนี้ ให้ความ
รู้สึก และอารมณ์ได้ก็ เพราะต้องกล่าวรายละเอียดที่ละเอียดต่างๆ จนจบประโยค จึงได้เนื้อ
ความเต็มบริบูรณ์ เช่นในความตอนนี้ พระนางพิมพาทรงรำพันว่า "เหตุด้วยกุศลกรรมกระทำ
ไว้ในปุเรชาติ พระภัสสราจึงเสด็จนิราศจากอาลัยไมไยก็ แต่อาตมาครองชีวี กินแต่อดสูชด
ขารามากี่ช้านาน ช่างกระไรไม่มีพระทัยโปรดปรานกรุณาบ้าง..." แล้วจึงทรง "เสด็จ
อุฎฐการโกยควน ชวนพระราหุลโอรสทจรสู่สิมขัฏฐปราสาทกว้ยพระทัยปรารถนาจะทัศนา
พระศาสดาจารย์" ลักษณะประโยคยาวแบบโวหารที่องค์ทรงพระนิพนธ์ไว้ในความตอนนี้ ให้
รายละเอียดซึ่งเป็นพระวาจาของพระนางพิมพา จึงทำให้ผู้อ่านจินตนาการถึงสภาพของพระนาง
พิมพาได้อย่างลึกซึ้งและใกล้เคียงต่อความเป็นจริง กล่าวคือ นึกเห็นภาพพระวรกายของพระ
นางพิมพาเศร้าหมองและช้ำเศร้า พระเนตรแดงช้ำ พระสุรเสียงสิ้นเครือ ภาพในห้วงนึกถึง
กล่าวจะทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกและอารมณ์ร่วมกับพระนางพิมพา

ความตอนาทรงพรรณนาถึงความสง่างามของพระบรมครู ซึ่งสว่างรุ่งเรืองกัวยพระ
ฉัพพรณรังสี 6 ประการ ทำให้จิตใจและอารมณ์ของผู้อ่านคลายจากความหม่นหมองและค้อยา
แจ่มใส ด้วยความชื่นชมในพระคุณรูปของพระบรมศาสดา

ภาพของพระนางพิมพาและภาพของพระบรมครู เป็นภาพที่ขัดกันระหว่างความเศร้า
หมองกับความผ่องใส แต่ก็เป็นภาพที่ก่อให้เกิดความรู้สึกและอารมณ์แก่ผู้อ่านได้เท่าเทียมกัน

ด้วยประโยคยาวแบบโวหารนี้

ประโยคยาวแบบโวหารอีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนพระเจ้าสุทโธทนะทรงกราบทูลอาราธนาให้พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพระนางพิมพา พระบรมครูทรงรับอาราธนาและ ทรงกล่าวตอบว่า

...เมื่อพระพุทธชินสีห์ได้ทรงสดับอาราธนาแห่งพระพุทธบิดากราบทูลคั่งนั้น จึงมีพุทธปฏิภาณตรัสตอบว่า ซึ่งบรมบพิตรคำรัสนั้นชอบสมควรยิ่งนัก ฉะนั้นในวันนี้ตถาคตมิได้ไปเยี่ยมเยือนพิมพาถึงนิเวศน์สถาน ก็จะมีดวงหทัยกัณโถกการเป็นแท้ แลราหูลมารกานี้มีคุณแก่ตถาคตเป็นอันมากแต่อดีตกาลประมาณกว่าแสนชาติ แต่ตถาคตบำเพ็ญบุตรทานในกาลชาติใดๆ ก็เต็มใจยินยอมพร้อมร่วมศรัทธาในมหาปริจาคะจะได้มีจิตลำบากกว่าเรือบพิโรธ มิได้ปราโมทย์ด้วยนั้นมิได้มีสักครั้ง ตั้งแต่นั้นเพื่อพระบรมโพธิญาณบารมีมาคุณของพิมพาก็ล้ำเลิศประเสริฐโดยยิ่ง หากสิ่งที่จะเปรียบปานมิได้ จนตราบเท่าถึงประมาณก็เกษมย์ได้สำเร็จแก่พระสรวเพชญ์โพธิญาณเห็นปานฉะนี้ จะหาสตรีใดไ้คู่จุมพิมพาอันพร้อมกมลเจตนาช่วยบำรุงพระกณฺธกาภินิหาร ให้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณบพิงมี...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 337)

ความในตอนนี้ก็เช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วคือ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้ประโยคยาวแบบโวหาร บรรยายถึงพระคำรัสของพระบรมครูที่ทรงกล่าวถึงคุณของพระนางพิมพาตั้งแต่อดีตเรื่อยลงมาถึงปัจจุบัน ดังความที่ว่า "แลราหูลมารกานี้ มีคุณแก่ตถาคตเป็นอันมากแต่อดีตกาลประมาณกว่าแสนชาติ แต่ตถาคตบำเพ็ญบุตรทาน ในกาลชาติใดๆ ก็เต็มใจยินยอมพร้อมร่วมศรัทธา..." แล้วจึงทรงลงสรุปว่า "จะหาสตรีใดไ้คู่จุมพิมพา..." ผู้อ่านไ้ความเต็มบริบูรณ์ในตอนท้าย ลักษณะดังนี้ จึงเป็นประโยคยาวแบบโวหาร

ความบรรยายด้วยประโยคดังกล่าวให้รายละเอียดเกี่ยวกับคุณความดีของพระนางพิมพานานาประการ จนทำให้ผู้อ่านเข้าใจถึงความ เป็น "เลิศ" ของพระนางพิมพาพร้อมกันนี้ ทำให้ไ้แง่คิดเกี่ยวกับความกตัญญูทวาทที่ทวาทว่า เป็นสิ่งที่ดีควรกระทำตามรอย

พระบุคคลาที่ทรงคิครอบแทนคุณพระนางพิมพาด้วยการเสด็จไปโปรดถึงพระตำหนัก

3.3 ประโยคแบบภาษาบาลี

เนื่องจากพระปฐมสมโพธิกถาเป็นหนังสือพระพุทธประวัติ ที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงแปลมาจากภาษาบาลี และมีลักษณะเป็นส่วนบทเทศน์ ตามแบบส่วนบทเทศน์ในภาษาบาลีด้วย เพราะฉะนั้นลักษณะประโยคจึงเป็นแบบแปลวิภัติจากภาษาบาลี กล่าวคือ ในภาษาบาลีมีการใช้วิภัติ 7 ชนิด และคำอาลปะนะ ซึ่งมีคำแปลดังนี้

- วิภัติที่ 1 แปลว่า อันว่า
- วิภัติที่ 2 แปลว่า ซึ่ง สู่ ยัง ล้น
- วิภัติที่ 3 แปลว่า ด้วย โดย อัน ตาม เพราะ มี
- วิภัติที่ 4 แปลว่า แก่ เพื่อ ต่อ
- วิภัติที่ 5 แปลว่า แต่ จาก กว่า เหตุ
- วิภัติที่ 6 แปลว่า แห่ง ของ เมื่อ
- วิภัติที่ 7 แปลว่า ใน ใกล้ ที่ ครั้นเมื่อ ในเพราะ
- อาลปะนะ แปลว่า เนะ คุณอน ข้าแต่ ทูรา

เมื่อไทยรับวิภัติและคำอาลปะนะเหล่านี้มาใช้ จะใช้เป็นอุปมาเป็นส่วนมาก กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้วิภัติและคำอาลปะนะดังกล่าวในลักษณะเกี่ยวกับการที่แปลภาษาบาลี เช่น ประโยคที่มีเหตุยวิภัติ (วิภัติที่ 2) และทำหน้าที่เป็นกรรม จะใช้คำแปลว่า "ซึ่ง" นำหน้ากรรมเช่นเดียวกับประโยคในภาษาบาลี ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏลักษณะประโยคแบบนี้เป็นจำนวนมาก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...ส่วนสมเด็จพระมณัฏฐวีย์ ครั้นถึงวันเป็นคารบ 5 จึงรับสั่งให้โสจรตรงองค์พระมหาสัตว์ด้วยหวังพระทัยว่า จะกระทำซึ่งนามคหณงคสดถวายพระนาม จึงให้ตกแต่งราชพิภพแลประพรมด้วยจุฑาธุสสนธิ์และให้ไปรยปรายซึ่งบุบผชาติ มีเข้าตอกเป็นคารบ 5 แล้วให้ปลูกซึ่งอาสนะอันขจิตด้วยเงินแลแก้ว ให้ตกแต่งซึ่งอสมณิภายาสปทีตรสาหาร... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 68)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า ลักษณะประโยคเป็นแบบแปลจากภาษาบาลี นอกจากใช้
 วิภัติที่ 2 "ซึ่ง" แล้วยังมีวิภัติที่ 3 คือ "ด้วย" และ "อัน" การใช้วิภัติเช่นนี้
 เป็นไปในลักษณะเช่นเดียวกับภาษาบาลี ทั้งนี้เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาที่ใช้ในพุทธศาสนา
 เรื่องราวของพระพุทธเจ้าก็ได้รับการถ่ายทอดด้วยภาษาบาลีมาช้านานแล้ว ดังนั้นเมื่อกรมสมเด็จ
 พระปรมาภิไธยในรศทรงพระนิพนธ์พระปฐมสมโพธิกถาจากภาษาบาลี จึงได้ทรงรักษาลักษณะ
 ส่วนวนและความหมายของวิภัติให้คงไว้เหมือนในภาษาเดิม

ตัวอย่างประโยคต่อไปนี้ แสดงคำแปลวิภัติเป็นประโยคภาษาบาลีอยู่แทบทุกประโยค

...พระมหากัสสปเถระเจ้าพิจารณาเห็นว่า อันตรายแห่งพระบรมธาตุ จะพึงมีใน
 โลกภายใน จึงเข้าไปสู่สำนักแห่งกรุงอชาตศัตรูราชแล้ว ถวายพระพรว่า บพิตร
 พึงจะควรกระทำให้สำเร็จธุณิธาน คือฝังพระธาตุไว้ในพื้นแผ่นดินนิมิตกาลจึงจะพ้นอันตราย
 ทั้งปวง บรมกษัตริย์กับคำว่า สาธุแล้วจึงตรัสว่า การแห่งธุณิธานนั้นเป็นการ
 รุกระแห่งข้าพเจ้า แต่ทว่าพระธาตุทั้งหลายอันเสกนอกจากส่วนของข้าพเจ้านั้น จะ
 นำมาไค้ด้วยประการทั้งปวง คุณบพิตร อันว่ากิจที่จะนำมาซึ่งพระบรมธาตุทั้งหลาย
 อันสถิตอยู่ในที่อื่นนั้น ไม่เป็นธุระของพระราชสมภาร เป็นพนักงานของอาคณภาพ
 จะนำมาให้จงได้ จึงตรัสว่า ถ้าพระญเป็นเจ้าไปนำมาได้แล้ว ข้าพเจ้าก็จะ
 กระทำธุณิธานกรรมให้สำเร็จ พระมหาเถระก็ไปนำมานำซึ่งพระบรมธาตุทั้งหลาย
 ณ 6 พระนครนั้นด้วยฤทธิไธวันจากกิจอันชดช้อยสกล ทั้งหลายจะกล่าวได้ตอบประการ
 ใด แล้วก็อัญเชิญพระธาตุทั้งปวงอันเสกไปสู่กรุงราชคฤห์...แล้วให้กระทำเป็น
 เรือนแล้วไปด้วยทองแดงใหญ่ ประมาณเท่าเรือนพระเจดีย์สถาน แลให้กระทำ
 ซึ่งกลองแลพระสถูปแล้วด้วย วัตถุทั้งหลายต่างๆ...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 523)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศทรงใช้วิภัติที่ 1 คือ
 "อันว่า" วิภัติที่ 2 คือ "ซึ่ง" และ "สู่" วิภัติที่ 3 คือ "ด้วย" และ "อัน"
 วิภัติที่ 5 คือ "แต่" วิภัติที่ 6 คือ "แห่ง" และ "ของ" และคำอาลปนะ คือ "คุณ"

เช่นเดียวกับประโยคในภาษาบาลี

ประโยคแบบแปลวิภัติจากภาษาบาลีสันสกฤต เท่าที่กล่าวมาแล้ว วิภัติอื่นๆ ไม่ค่อยเห็นชัดเจนเท่าวิภัติที่ 2 โดยเฉพาะวิภัติ "ซึ่ง" ที่ใช้นำหน้ากรรม ผู้อ่านจะรู้สึกว่าการใช้ของครูทรงพระนิพนธ์ทรงใช้เหมือนในภาษาบาลี คือ ใช้นำหน้ากรรม ดังตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว และตัวอย่างต่อไปนี้

- ครั้นล่วงถึงปัจจุสมัยราตรีกาล ก็เสวยซึ่งนิพพานสุนิรมิตมหัศจรรย์ประหลาด
- จะให้ชนทั้งหลายเหล่านั้นได้ซึ่งอภิลุข
- ในท่ามกลางมหามณฑลนั้นตั้งไว้ซึ่งกองแก้ว 7 ประการ
- แลตั้งซึ่งสุวรรณรัตนปราสาทเป็นราชาอาสน์ที่สถิต
- แลท้าวสุทธาวาสมหาพรหมทรงซึ่งทิพยเศวตฉัตรอันใหญ่ผ่าเสด็จไปในเบื้องหน้า
- ฝ่ายพระสุทธาวาสมหาพรหมกำหนดซึ่งกาลอันใดอุดมมธุฤกษ์
- แลละเสียดซึ่งพระอรหันต์จะบรรลู่ในสำนักพระพุทธองค์โดยแท้
- แลปลูกซึ่งบุญพืชจะบริโภคน้ำซึ่งผล ยังฉายาแห่งกุศลพยุชน์ให้ร่มเย็นแก่มหาชน

ทั้งหลายครุณาอุปัฏฐซึ่งอัมพพฤกษ์

- จะนำไปซึ่งทรัพย์แสงแก้วเสด็จแห่งพระมหาสัตว์ พระมหาสัตว์มิได้เอื้อเฟื้อแก่พระองค์ ทรงบำเพ็ญซึ่งมูลนิธิกุศล

- ขณะนั้น พระสิริมหาयाเทวีจำเริญแต่ก่อนอาสาหบุรณมี 7 วันนั้น ทรงซึ่งสุคนธวิเลปนะ เสวยสิริสุขารมย์

- ชูซึ่งวงอันจับบุษบกพิภพชาติสีขาวฟุ้งบานใหม่
- ผูกปักชาติทั้งหลายละเสียดซึ่งอาการอันเป็นในอากาศลงมาทอห้อยแขวนในภูมิภาค
- ครุณาอุปัฏฐาตรอันรองไว้ซึ่งน้ำมันมิไคมีพระกายลำบาก
- เป็นบุญนิมิตที่จะไคซึ่งอุปปาพพะณะทั้ง 4

จากตัวอย่าง จะเห็นว่าการใช้วิภัติ "ซึ่ง" นำหน้ากรรม แม้ไม่ช่วยในด้านความหมายแต่ในเรื่องเสียงเสนาะ มีส่วนช่วยอยู่บ้าง กล่าวคือ การใช้คำ "ซึ่ง" ทำให้เสียงไม่ห้วน จังหวะของคำยาวขึ้น จะช่วยในด้านการทอดเสียงเมื่อเวลาเทศน์ และบางครั้ง

ทำให้เกิดเสียงสัมผัสอักษร ตัวอย่างเช่น "ก็เสวยซึ่งนิพพานสุบินนิมิต" เสียงในคำ "เสวย" "ซึ่ง" "สุบิน" ช่วยให้ความตอนนีไพบวาระสละสลวยขึ้น หรือ "ทรงซึ่งสุคนธวิไลปน" คำ "ทรง" "ซึ่ง" "สุ" เป็นสัมผัสอักษร กันนี้เป็นต้น

4. การบรรยายและพรรณนาความ

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงบรรยายและพรรณนาความในพระปฐมสมโพธิกถาอย่างละเอียด ชัดเจนและแจ่มแจ้งทุกตอน ทรงใช้โวหารแบบต่างๆ เป็นต้นว่า โวหารอุปมา โวหารเปรียบเทียบ โวหารบุคลาธิษฐาน และโวหารบุคลาธิษฐาน - วิสัชนา บรรยายและพรรณนาความเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจ ได้ความรู้ ความคิด เกิดจินตนาการ ภาพความรู้สึก และอารมณ์ร่วม ทรงเน้นเป็นพิเศษเกี่ยวกับการบรรยายและพรรณนาในค่าน ความงามและความมหัศจรรย์ต่างๆของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระบรมชนกนาถ พระราชมารดา ธรรมชาติและหลักธรรม มากกว่าการเล่าเนื้อเรื่อง

การบรรยายและพรรณนาความในพระปฐมสมโพธิกถา มีลักษณะต่างๆดังนี้

4.1 บรรยายและพรรณนาความอย่างละเอียด ชัดเจน แจ่มแจ้งและเป็นไปตามลำดับความ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...ในขณะนั้น อันว่าทิพยมณฑปบุปผชาติ แดณานาทิพยกุสุมวัสสธารกัณฐกคกคกเต็มทั่วพื้นภูมิสถาน โดยยาวไคสองโยชน์กว้างไคโยชน์หนึ่ง แต่ล้วนกองดอกไมทิพย์อันตกลงมาสูงเสมอหลังม้า ส่วนพระเจ้าสีหฬุราชก็ให้ตรวจเตรียมพลสารสินธพพยุหบาตร แลให้พระสิริสุทโธปนราชกุมารลงจากราชรก เสด็จขึ้นทรงมงคลเศวตฉัตรถีอันมีนามรัตนปัจจุยฤทธร เบื้องบนหลังคาค่ายช่วยเงินทองแก้ว 7 ประการ แลตั้งเรียงสุวรรณรัตนปราสาทเป็นราชาอาสน์ที่สถิตมีกษัตริย์ศักราชวงศ์ 101 พระองค์แวดล้อมเป็นบริวาร แลท้าวสุทธาวาสมหาพรหม ทรงนั่งทิพยเศวตฉัตรอันใหญ่ นำเสด็จไปในเบื้องหน้า ... กษัตริย์ทั้งสองฝ่ายเสด็จมาถึงขุมทวารพระอุทธาน แล้วก็เสด็จเข้าสู่หามณเฑียรกับด้วยเทพเจ้าทั้งปวง ฝ่ายท้าวสุทธาวาสมหาพรหมกำหนดกำหนดซึ่งกาลอันได้ฤกษ์มฤตฤกษ์แล้ว ก็จึงพระหัตถ์พระสิริสุทโธปนราชกุมารขึ้นสถิต

บนรัตนราชที่ทอภิกษุเช่นกัน แลกษัตริย์ทั้งสองก็จับพระหัตถ์ซึ่งกันและกัน...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 31 - 32)

จากตัวอย่าง เป็นการบรรยายภาพและนาฏการที่เป็นไปตามลำดับขั้นตอนอย่างละเอียด และชัดเจน ถึงความที่ว่า "ส่วนพระเจ้าสีหนุราชก็ให้ตรวจเตรียมพลสารสินชพพยุหมาต แลให้พระสิริสุทโธทนมหาราชลงจากราชรถ เสกขึ้นทรงมณฑลเศวตฉัตร..." ความบรรยายตอนท้ายที่ทรงกล่าวว่า "แลกษัตริย์ทั้งสองก็จับพระหัตถ์ซึ่งกันและกัน" เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการบรรยายอย่างละเอียด ถ้อยคำดังกล่าวให้ภาพที่งดงาม เพราะกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ทรงพระสิริโฉมงดงามและทรงคุณลักษณะเป็นเลิศ จึงเป็นคู่อภิเษกที่เหมาะสมกันอย่างยิ่งที่สุด

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ตอนพระนางสิริมหามายาทรงสุบินนิมิต พระเจ้าสุทโธทนะจึงทรงให้พราหมณ์ทำนาย ถึงคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ครั้นเพลารุ่งเช้า พระราชเทวีจึงกราบทูลแถลงโดยลักษณะพระสุบินนิมิตแก่พระราชสามี สมเด็จพระสุทโธทนมหาราชจึงดำรัสให้พราหมณ์ปาโมกข์ทั้ง 64 คนเข้ามาเฝ้า ให้ปูเสื่ออาสนะพร้อมด้วยเครื่องมณฑลสักการบูชายังหมู่พราหมณ์ให้สถิตบนบัลลังก์อาสน์ แล้วตรัสเลขาพระสุบินแห่งพระราชเทวี ให้ทำนายจะร้ายดีประการใด ปาโมกข์พราหมณ์ทั้งหลายกราบทูลพยากรณ์ว่า พระสุบินนี้ประเสริฐนัก พระราชโอรสในพระครรภ์นั้น จะเป็นอัครบุรุษมีไฉ่เป็นสตรี จะมีพระอาญาพมาก มีพลสถิตอยู่ในขรवास จะเป็นบรมจักรพรรดิผิวออกทรงบรรพชาจะได้ตรัสเป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า...

(กรมสมเด็จพระปรมาภิไธยในรศ 2517 : 52)

จากตัวอย่างจะเห็นว่า เป็นการบรรยายความอย่างละเอียดและเป็นไปตามลำดับความ ซึ่งเริ่มจากการบอกให้ทราบถึงเวลา และเหตุการณ์ตามลำดับขั้นตอนอย่างชัดเจน ถัดมาจนผู้อ่านเกือบจะนึกว่าตนร่วมอยู่ในเหตุการณ์นั้น และได้ยินรับสั่ง ได้ฟังการทำนายด้วยตนเอง

4.2 บรรยายและพรรณนาค้วยวิธีการเปรียบเทียบ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงบรรยายและพรรณนาค้วยวิธีการเปรียบเทียบหลายประการ เพื่อให้ผู้อ่านมองเห็นภาพอย่างเด่นชัด เกิดความเข้าใจ เน้นความรู้สึก หรือเพื่อให้เกิดอารมณ์คล้ายตาม ลักษณะเช่นนี้ปรากฏซ้ำๆ จนเกือบกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะขององค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภายในไตรมาส ทรงอาพาธหนักครั้งหนึ่งทรงเยียวยาพระโรคของพระองค์ด้วยโอสถ คือสมบัตินี้ให้ระงับ มีความกังวลไม่อดอันเพลิงไหม้แล้วนำมาซึ่งสุคนธฤททอาวามารติให้อนตรธานกับได้ ถ้ามีฉะนั้นไซ้ก็เปรียบดังสรรพสิ่งอันร้ายให้เสื่อมหายด้วย อาณภาพแห่งมนต์อันพิเศษ ถ้ามีฉะนั้นเปรียบดังบุคคลอันเกินมาแต่ทางไกลเห็น - เห็นยออีกโรยหอบหิวมา แลได้บริโภคนิสสาโภชนอันเป็นทิพย์ จึงไต่บันเทาความลำบากเสียได้...

(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 447)

จากตัวอย่าง จะเห็นว่า องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ ทรงพรรณนาพระอาการอาพาธของพระบรมครูและการที่พระองค์ทรงรักษาพระโรคให้หาย ค้วยวิธีเปรียบเทียบหลายอย่าง ดังที่ชี้ให้เห็นได้ไว้แล้ว การพรรณนาค้วยลักษณะนี้ แสดงให้เห็นถึงท่วงทำนองเขียนของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส อย่างเด่นชัด

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่อนที่พระบรมครูใกล้ปรินิพพาน กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงกล่าวถึงพระฉัพพิชพรณรังสี ค้วยวิธีเปรียบเทียบ ดังต่อไปนี้

ครั้นล่วงเวลาพลบปัจจุสกาลอันว่าพระฉัพพิชพรณรังสีที่บึงแห่ง มีพยามมณฑลคือโดยรอบข้างละวา ก็เปล่งออกจากพระพุทธรูปพญพิจิโรภาส ความทุกข์เปลวเพลิงอันปรากฏออกจากสุวรรณภพโสตนาการ มีฉะนั้นก็รุ่งเรืองปานประหนึ่ง นกคีรี อันมีแสงสายสหัสอินทรธนูเกี่ยวพันขั้วบรรสาร มีฉะนั้นก็เปรียบปานประดุจ ภริยาอันมีจิตสวามิภักดิ์มีอาจารย์ไปไกลพระภัสสกาไก่อ แลพระรัศมีนั้นมิได้แผ่ล้นออกไปไกลพระพุทธรูป ก็ฉวัดเฉวียนเวียนวงแวกล้อมซึ่งปรินิพพานมัญจาคาสน์ อันเป็นที่พุทธสิริไสยาสน์อยู่แต่ภายในมานก็เปรียบปานประดุจนั้น (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 490)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่

อนึ่งพันพนาสัถ์จิตรไปค่ายกุสุมาเรณูอันถกต้อง หม่อมมรณังกูแลหม่อมลงทับทองลงคืนคาษ
คลึงเกล้าเอารมเรณูปมาชาติินนา มีทั้งคอกออกแปกคาสองข้างทางทุรพนัส ร่มแสง
สุริยาครุณาจุจก่างกันค่ายจิตรไปตลอดหนทางในที่ระหว่างระยะละโยชน์ก็มีบ้านตำบล
หนึ่งไปโดยลำคัมมรรคาวิถี เป็นที่หยุดพักพำนัก็มีไค้ลำบาก มีทั้งศาลาและโรงใหญ่
กว้างก็มาก อีกริมบ่อพ้ออาศัยเป็นสุขไปทุกถิ่น ทั้งสระสวนสนุกสำราญอารมณ์จ่างับ
ร้อน พายูร่าเพยพักค่อนๆพ้อเย็นสบาย... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
(กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 313 - 314)

จากตัวอย่าง ความตอนนี้มีตัวอย่างหนึ่งของคัมภีร์ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้ประกอบการพรรณนา
ถึงที่ซีกเส้นใต้ไว้ ผู้อ่านจะเกิดความรู้สึกและอารมณ์คล้ายคลึงตามไปกับความพรรณนา สมด้วยจุด
ประสงค์ของคัมภีร์ทรงพระนิพนธ์

เท่าที่กล่าวมาแล้ว จะพบว่า ท่วงทำนองเขียนของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
มีลักษณะเป็นแบบฉบับของพระองค์เอง กล่าวคือ ทรงพิถีพิถันในการเลือกใช้คำมาก ทรง
ใช้คำที่มีลักษณะที่เด่นทั้งด้านเสียงและความหมาย ส่วนในด้านสำนวนโวหาร ทรงใช้โวหาร
หลายแบบ แต่ทุกแบบจะเน้นในด้านสุนทรียะเป็นส่วนใหญ่ สำหรับเรื่องประโยค ทรงใช้
ประโยค 3 ลักษณะคือ ประโยคยาว ประโยคยาวแบบโวหาร และประโยคแบบภาษานาดี
ในด้านการบรรยายและการพรรณนาความ ทรงบรรยายและพรรณนาอย่างละเอียด ชัดเจน
แจ่มแจ้งและเป็นไปตามลำดับขั้นตอน ทรงใช้การเปรียบเทียบหลายๆประการ และทรงยก
ตัวอย่างประกอบการบรรยายและพรรณนาความ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการ นึกเห็นภาพ
เกิดความรู้สึกและอารมณ์ร่วมไปกับการบรรยายและพรรณนาความนั้นๆ

ด้วยประการฉะนี้ จึงอาจสรุปได้ว่า จากการวิเคราะห์ท่วงทำนองเขียนในพระปฐม
สมโพธิกถา ทำให้ทราบถึงพระบุคลิกลักษณะของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ว่าทรง
เน้นผู้มีความละเอียดรอบคอบ ทรงมีความรู้และความรอบรู้อย่างกว้างขวาง . ลึกซึ้ง และ
ทรงสร้างงานพระนิพนธ์อย่างประณีตมากที่สุด

สรุป และขอเสนอแนะ

สรุป

การศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์รสคำ รสความและท่วงท่าของการเขียน โดยวิเคราะห์ตามหลักเกณฑ์ที่ว่าด้วยสุนทรียะทั่วไปและหลักแห่งความงามในคัมภีร์สุโขทัยการ ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

พระปฐมสมโพธิกถา เป็นพระนิพนธ์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงพระนิพนธ์ขึ้นตามคำกราบทูลอาราธนาของกรมหมื่นไกรสรวิจิต เมื่อ พ.ศ. 2387 ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงพระนิพนธ์ตามฉบับภาษาบาลีซึ่งมีอยู่เดิม แต่ไม่ปรากฏชัดแจ้งว่าต้นฉบับเดิมเป็นของผู้ใด และทรงเก็บความจากคัมภีร์อรรถกถาทางพระพุทธศาสนาอื่นๆแทรกไว้เป็นตอนๆ เนื้อเรื่องของพระปฐมสมโพธิกถา เป็นพระประวัติของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่ปฐมกษัตริย์และการตั้งศากยวงศ์ ไปจนพระพุทธเจ้าทรงดับขันธปรินิพพาน และเหตุการณ์ภายหลัง คือการแจกพระบรมสารีริกธาตุ การปรามมารและอันตรธาน 5 ประการ คำประพันธ์ที่ใช้ในพระปฐมสมโพธิกถาเป็นร้อยแก้ว (prose - poem or poetical prose) ที่มีความไพเราะสละสลวยมาก

ลักษณะการแต่งพระปฐมสมโพธิกถา เริ่มด้วยใช้คาถาภาษาบาลีซึ่งมีชื่อว่าปฐมวาทรรคาถา เป็นบทประณามพญาก่อนเริ่มเรื่อง แล้วจึงดำเนินเรื่องด้วยคำประพันธ์ร้อยแก้วแทรกคาถาภาษาบาลีสั้นๆเป็นตอนๆ เมื่ออธิบายรายละเอียดจะใช้การอุปมา - วิสัชนา วิชิตินิยาย บางครั้งกล่าวจากรายละเอียดไปสู่การสรุปความ บางครั้งกล่าวจากส่วนสรุปหรือส่วนสำคัญไปสู่รายละเอียดหรือส่วนที่ไม่สำคัญ บางทีกล่าวส่วนสรุปหรือส่วนสำคัญก่อน แล้วขยายความที่หลังสุดท้ายสรุปเฉพาะใจความสำคัญอีกครั้งหนึ่ง พระปฐมสมโพธิกถามีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ความเพลิดเพลินแก่พระมหากษัตริย์ เพราะฉะนั้นลักษณะของพระปฐมสมโพธิกถาจึงเป็นหนังสือเทศน์

1. รสคำที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถา มีลักษณะดังนี้

1.1 รสคำที่เกิดจากความหมายของคำ ในพระปฐมสมโพธิกถา ความหมายของคำมีความแตกต่างกัน 2 ลักษณะ คือ ลักษณะหนึ่งเป็นคำที่มีความหมายตรงตามอรรถ (denotation)

เช่น บรรณชาติยาสมิณชาติชาตรี สกสกละवास จตุเพททางคศาสตร์ มนุษยสุข ทิพยสุข นิพพานสุข พระสรีรรูป นิกรนาวิราชบริวาร เป็นต้น คำที่มีความหมายลักษณะนี้ช่วยให้ผู้อ่าน ได้รับความรู้ความเข้าใจ แรงคิดและความบันเทิงเป็นอย่างดี ความหมายของคำอีกลักษณะหนึ่ง เป็นคำที่มีความหมายโดยนัย (conotation) ได้แก่คำที่มีความหมายในแง่อุปมาอุปไมย และคำที่มีความหมายในแง่นามธรรม ตัวอย่างเช่น พืชสามสาย กอกบัว 4 จำพวก บุรุษ อุกะ บุรุษสีหะ บุรุษนาคะ ห้วงมหรรรพ ทิพยธวัช อมฤตรส และมรรคนล เป็นต้น คำที่มีความหมายโดยนัยเหล่านี้ สามารถตีความได้กว้างขวางและลึกซึ้ง ทำให้ผู้อ่านเข้าใจ ความที่เป็นหลักธรรมและนามธรรมอื่นๆ ทำให้ได้แรงคิด สร้างจินตนาการ นึกเห็นภาพ เกิด ความรู้สึกและอารมณ์คล้อยตาม

1.2 รสคำที่เกิดจากเสียงของคำ เสียงของคำในพระปฐมสมโพธิกามีลักษณะเด่นมาก ทั้งในก้านเสียงสัมผัสสระ สัมผัสพยัญชนะ ลีลาจังหวะ การเล่นคำเล่นอักษร และการเลียน เสียงธรรมชาติ เช่น "...ครั้งนั้นปฐพีก็ป่วนปั่นป่วนประหนึ่งว่าจักรแห่งนายช่างหม้อ บันลือ นฤนาทหวาดไหวสะเทือนสะท้าน... เสียงมหาเมฆครืนครืนมีมีปานจะทำลายภูผาทั้งหลาย..." เป็นต้น เสียงของคำเหล่านี้มีความไพเราะสละสลวยและมีความผสมกลมกลืนกันเป็นอันดี ช่วย ส่งเสริมให้ใจความเด่นชัด ห่วงก่อให้เกิดความรู้สึกชื่นชมเพลิดเพลินและไม่เบื่อหน่าย

นอกจากนี้เสียงของคำในส่วนที่สัมพันธ์กับความหมาย ซึ่งได้แก่การซ้ำคำและซ้ำลี การหลกคำ คำที่ก่อให้เกิดภาพ คำที่แสดงอาการเคลื่อนไหว คำที่มีลักษณะสูงส่ง และคำที่ ก่อให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ คำเหล่านี้มีลักษณะเด่นเป็นที่สะดุดตาแก่ผู้อ่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การหลกคำ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้คำที่มีความหมายอย่างเดียวกันต่างๆ นานา เป็นต้นว่า พระนามของพระพุทธองค์ ทรงใช้ว่าพระบรมครู พระศาสดา พระทศพล พระชินสีห์ พระสัพพัญญู พระพิชิตมาร ฯลฯ ซึ่งล้วนมีความหมายในทางดีและสูงส่ง แสดงถึงความเป็น "อุดมบุรุษ" และ "เลิศ" เทียบนุมนนิกทั้งปวง

สำหรับคำที่ก่อให้เกิดภาพและคำแสดงอาการเคลื่อนไหว ก็มีลักษณะสมจริงเหมือนผู้อ่าน ใค้ดูของจริง ที่สามารถสัมผัสได้ด้วยประสาททั้ง 5 เป็นต้นว่า "...คนชรามีเกศา อันหงอก แลสีข้างคอค่อม กายนั้นง่อมเงื่อมไปในเบื้องหน้า... มีอาการอันไหวหวั่นสั่นไปทั้งกาย" ทั้งนี้ เป็นต้น

เนื่องด้วยพระปฐมสมโพธิกถาเป็นพระพุทธรูปประวัติ คำที่องค์พระนิพนธ์ทรงเลือกใช้จึงมีลักษณะสูงส่ง มีความเหมาะสมกับพระพุทธรูป บุคคลที่เกี่ยวข้องและสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง ตัวอย่างเช่น เมื่อกล่าวถึงอาหาร ทรงใช้ว่า "พระบรมสุทธาโภชน" กล่าวถึงห้องนอน ทรงใช้ว่า "สิริคัพภไสยาสน์" ทรงบรรยายความงามของเหล่าสนมกำนัลในว่า "ทรงสุนทรลักษณ์วิลาส" หรือทรงกล่าวถึงอาการเยื้องกรายของนางพ่อนว่าทั้งหลายว่า "มีอาการลีลาอันงาม ปานประหนึ่งว่าพันแห่งคณานางสุวรรณหงส์" เป็นต้น

ส่วนคำที่ก่อให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ ก็มีลักษณะที่เด่นชัดเช่นกัน กล่าวคือสามารถโน้มน้าวอารมณ์ผู้อ่านให้เกิดความรู้สึกและอารมณ์คล้อยตามได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น "เมื่อพระอาณัติได้พบกับพระเนตรทั้งสองมองไปค่ายยอสุทธธรรมา... กระแสนอสุทธนัยน์ไหลอาบพระพักตร์พลางรำพันปริเทวนถาว่า โอ้อาตมนี้อาภัพเป็นพันประมาณ..." เป็นต้น

จากที่กล่าวมาแล้วนี้ จะเห็นได้ว่า คำที่ใช้ในพระปฐมสมโพธิกถามีหลากหลายลักษณะ ซึ่งก็เด่นทั้งด้านเสียงและความหมาย จนอาจกล่าวได้ว่า พระปฐมสมโพธิกถา เป็น "คลังแห่งศัพท์" และคำเหล่านี้ให้สุนทรียรสแก่ผู้อ่านในคำกว้างๆ ได้แก่ ให้นึกเห็นภาพ อาการเคลื่อนไหว แสง สีและกลิ่น ทั้งเสียงที่ราบรื่นของคำชวนให้เกิดความประทับใจ และช่วยสร้างบรรยากาศอันน่ารื่นรมย์ ทำให้ผู้อ่านเพลิดเพลินยิ่ง

2. รสความในพระปฐมสมโพธิกถา สรุปได้ดังนี้

2.1 รสความที่เกิดจากการบรรยายและพรรณนาความให้เกิดสรวรรคทั้ง 9 ได้แก่

ศฤงคารรส คือรสแห่งความรัก ความงามและความชื่นชมยินดี ในพระปฐมสมโพธิกถาปรากฏศฤงคารรสที่กล่าวถึงความรักและความเสน่หาระหว่างหนุ่มสาวมีเพียงเล็กน้อย ได้แก่ ความเสน่หาที่พระสิริมหายาทรงมีต่อพระสิริสุทโธทนะเมื่อได้ทราบข่าวของพระองค์ และนางกัสาโคตมีทรงมีใจผูกพันต่อพระมหาบุรุษ เป็นต้น แต่ได้กล่าวถึงความงามของบุคคล ได้แก่ ความสง่างามของพระพุทธองค์ พระบรมชนกนาถ ความทรงพระสิริโฉมงามของพระพุทธมารดา พระนางพิมพาและความงามของนางนักษิราทั้งหลาย กล่าวถึงความงามของสถานที่ เช่น ความงามของสระโบกขรณีที่พระอินทร์ตรัสสั่งให้พระเวสสุกรรมลงมานมิตินให้เจ้าชาย

สิทธิศักดิ์ถึงความงามของธรรมชาติ เช่น ตอนที่พระกาฬหายุคกล่าวพรรณานทางเสด็จสู่กรุงกบิลพัสดุ์ เป็นต้น การบรรยายและพรรณนาเกี่ยวกับความงามดังกล่าวนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกชื่นชมยินดี จนเกิดความรักในความงามนั้นๆ

กฤณารส คือ รสแห่งความโศกเศร้า ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏรสนี้อยู่หลายตอน เช่น ตอนที่มัทธกะแสดงความเศร้าโศกที่ต้องจากพระมหาบุรุษ นายอินน์อาศัยรักมัทธกะ พระนางพิมพาคร่ำครวญถึงพระพุทธองค์ พระอาณัติทรงอาศัยอาวรณ์ถึงพระบรมครูเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นต้น รสนี้ให้ความรู้สึกและอารมณ์คล้ายตาม เสียงของคำที่ใช้พรรณนาให้เกิดความรู้สึกมีความราบรื่นและคล่องจองเป็นอันดี ทำให้เกิดความไพเราะเป็นอย่างยิ่ง

วีรรส คือ รสแห่งความกล้าหาญ ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏวีรรส 3 ลักษณะคือ รณวีระ ได้แก่ ความกล้าหาญในการสงครามหรือการรบ ทานวีระ ได้แก่ ความกล้าหาญในการให้และท้าววีระ ได้แก่ ความกล้าหาญในการช่วยเหลือ

พระพุทธองค์ทรงแสดงรณวีระ เช่น ตอนที่พระยามารยกพลมาประจัญพระองค์เพี้ยกาทั้งหลายตกใจหนีไปสิ้น พระองค์ประทับอยู่เพียงลำพัง ทรงแสดงความกล้าหาญด้วยท่วงท่าและวาทะ ครัสเรียกพระมารมีทั้งหลายให้ต่อสู้กับพระยามารจนพ่ายแพ้ สำหรับทานวีระ มีปรากฏอยู่หลายตอน เช่น ตอนที่กรมสมเด็จพระปรมาวุธิตีในรศทรงพรรณานว่า พระมหาบุรุษ ทรงกระทำทานทั้ง 3 ชั้น คือ ทานบารมี ทานอุบารมี และทานปรมัตถบารมี มาเป็นเวลาช้านานด้วยพระทัยปรารถนาจะช่วยมวลสัตว์โลกให้พ้นจากห้วงมรรตพ แขนงโคปรารถนาทวีสันติอวยวาระและชีวิตของพระองค์ ก็ไม่ทรงเสียค่าย เช่น ตอนที่เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรทรงบริจาคพระมเหสี พระราชโอรสและพระราชธิดา ทั้งนี้ เป็นต้น ส่วนท้าววีระหรือความกล้าในการช่วยเหลือ มีปรากฏเห็นเด่นชัดมาก เช่น ตอนที่พระสิทธิศักดิ์ตัดสินพระทัยละทิ้งพระนางพิมพาพระอัครมเหสี พระราหุลราชโอรสผู้ประสูติได้เพียง 1 วัน พระเจ้าสุทโธทนะพระราชบิดา และพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนความสุขทางโลกียะทั้งหลาย เสด็จออกบรรพชา เพื่อแสวงหาพระสัทธรรมอันเป็นหนทางที่จะ "รู้" และ "ชน" สรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ การกระทำของพระองค์จึงถือว่าเป็นท้าววีระอย่างสูงส่ง

วีรรสทั้งตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วนี้ ก่อให้เกิดความชื่นชม ความภาคภูมิใจและความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระบรมศาสดาเป็นอย่างสูง

หยาสรส คือรสแห่งความขำขันและร่าเริงเบิกบาน ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏ หยาสรสในลักษณะสละสลวยกับหิสีตะ คือยิ้มกับแย้ม เท่านั้น ทั้งนี้เพราะเนื้อหาไม่เอื้อต่อการประพันธ์ รสดังกล่าว ตัวอย่างที่ปรากฏหยาสรส ได้แก่ ตอนที่พระมหาบุรุษเสด็จออกบิณฑบาต ณ กรุง ราชคฤห์ ด้วยความสง่างามและองอาจภาคภูมิของพระองค์ ทำให้ชาวเมืองแตกตื่นชมพระอุดม ภูมิ และทึ่งถึงกันว่า พระองค์เป็นพระอินทร์บ้าง เป็นพระอิศวรบ้าง เป็นพระพรหมบ้าง หรือเป็นบุคคลอื่นๆ ภาพของชาวเมืองในขณะใดก็ตามที่เกิดขึ้นในใจผู้อ่าน สร้างความขำขัน ทำให้รู้สึกเบิกบานและร่าเริง ผู้อ่านจะได้รับความพึงพอใจและสบายใจ

อัปยุตฺตรส คือรสแห่งความพิศวง แปลกและประหลาดใจ ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏรสนี้ในตอนที่เป็นปาฏิหาริย์และความมหัศจรรย์ต่างๆ เป็นต้นว่า ตอนภาพเทวโลกามส เข้าไปถวายพระพรพระสิทธัตถราชกุมาร พระเจ้าสุทโธทนะจึงให้เชิญเสด็จพระองค์มาเพื่อ ให้อบรมมัสการพระคาบส ขณะนั้นพระบาททั้งสองของพระมหาบุรุษกลับขึ้นไปยืนประคัมภีฐานอยู่ บนฐานของพระภาสเทวีส ทุกคนเห็นเป็นมหัศจรรย์ ลักษณะปาฏิหาริย์เช่นตัวอย่างนี้ ก่อให้เกิด อัปยุตฺตรส ทำให้ผู้อ่านแปลก ประหลาดใจ ตื่นเต้นและสนใจเป็นอย่างยิ่ง

ภยานกรส คือ รสแห่งความกลัว ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏรสนี้เป็นบางตอน เป็นต้นว่า ตอนที่พระยามารยกพลมาประจัญพระมหาสัตว์ เทพยดาทั้งหลายต่างตกใจ แล่นหนี หมด ละทิ้งให้พระมหาสัตว์ทรงเผชิญหน้ากับพระยามารเพียงพระองค์เดียว อาการที่เทพยดา ตกใจกลัวและหลบหนีพระยามาร ก่อให้เกิดภยานกรส ผู้อ่านจะมองเห็นภาพและนาฏการไป พร้อมๆกัน

รุตฺตรส คือรสแห่งความโกรธ ในพระปฐมสมโพธิกถา ความบรรยายที่ให้รุตฺตรส มีปรากฏอยู่บ้าง เช่นในตอนพระยามารรู้สึกโกรธที่พระมหาบุรุษจะพ้นไปจากอำนาจของตน และตอนที่กษัตริย์ทั้ง 8 พระนคร ร้องทูลทูลเพื่อต่อสู้แย่งชิงพระบรมสารีริกธาตุของพระบรม ศาสดา เป็นต้น ความบรรยายให้เห็นถึงความโกรธในพระปฐมสมโพธิกถา แม้จะไม่มี ความรุนแรงนัก แต่ก็น่าพิศวง ความรู้สึก อารมณ์และบรรยายภาพแก่ผู้อ่าน ทำให้รู้สึกตื่น ตื่น สนุกและเพลิดเพลิน

พิภักตฺตรส คือรสแห่งความเกลียด ในพระปฐมสมโพธิกถา ปรากฏรสนี้เพียงเล็กน้อย ได้แก่ตอนที่พระอุปลุตฺตเถระทรมานพระยามาร ด้วยการเนรมิตให้รากศพสุณัชนา มีหนอน

ตอนไชยบัวเหี้ย สังกลิ้นเหินคละคลุ้ง ถูกพันอยู่กับกายพระยามาร จนกว่าพระยามารจะละพยศ
จึงจะแก้ไข ความบรรยายที่ให้ที่กัศสรนี้ ให้ความรู้สึกขยะเขยง ให้ภาพที่น่าเกลียด และให้
กลิ่นที่ไม่พึงประสงค์ ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกขย้ออย่างรุนแรง

ศานตรส คือรสแห่งความสงบ ในพระปฐมสมโพธิกถา ความพรรณนาที่ก่อให้เกิด
ศานตรสนี้ มีปรากฏอยู่มาก เพราะเนื้อหาเกี่ยวกับการประพันธ์ เป็นต้นว่า ตอนพระมหา
บุรุษเสวยข้าวสุกปายาสของนางสุชาดาและทรงอธิษฐานลอยถาดทองแล้ว เสกข์ไปประทับ
ณ ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้ หรือตอนภายหลังตรัสรู้แล้ว ทรงประทับ
เสวยวิมุตติสุข ณ ที่เดิมเป็นเวลา 7 วัน และประทับใต้ต้นอชปาลนิโครธ (ต้นไทร) เป็น
เวลาอีก 7 วัน ความพรรณนาในช่วงเวลาดังกล่าว ให้ศานตรสแก่ผู้อ่าน ก่อให้เกิดความ
สงบและความสบายใจ ทำให้รู้สึกเป็นสุขอย่างแท้จริง สมดังพระพุทธพจน์ที่ว่า "นถิ สนฺติ
ปรํ สุขํ - สุขอื่นใด ยิ่งกว่าความสงบไม่มี" นอกจากนี้ศานตรสยังช่วยให้ผู้อ่านแลเห็นภาพ
ไคยนิเสยงและรู้สึกถึงบรรยากาศที่เงียบสงบอีกด้วย

เท่าที่กล่าวมาแล้วในเรื่องรสนี้ นอกจากผู้อ่านจะได้รับรสแห่งวรรณคดีทั้ง 9
นี้แล้ว ยังได้รับรสแห่งธรรมด้วย ซึ่งรสแห่งธรรมนี้ย่อมชนะรสทั้งปวง ดังพุทธภาษิตที่ว่า
สพฺพรสํ ฆมฺมโรโส ชินาติ - รสแห่งธรรม ย่อมชนะรสทั้งปวง"

2.2 รสความที่เกิดจากโวหาร ในพระปฐมสมโพธิกถาปรากฏโวหารหลายลักษณะ
แต่ละโวหารให้ "รส" แก่ผู้อ่านต่างๆดังนี้

โวหารอุปมา ในพระปฐมสมโพธิกถาปรากฏโวหารนี้ตลอดทั้งเล่ม จนอาจกล่าวได้ว่า
โวหารนี้มีลักษณะเด่นมาก องค์คุณทรงพระนิพนธ์ทรงใช้เมื่อต้องการเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นภาพ
ของสิ่งที่นำไปเปรียบ (อุปมา) เค้นชัดจนเกิดความเข้าใจ เป็นต้นว่า ทรงเปรียบเทียบว่า
พระสิริมหาเมฆาทรพระสิริโถมงคงามประดุจเทวราชธิดา หรือดวงแก้วมณีที่ประดับอยู่เหนือแก้ว
ทั้งปวง นอกจากนี้การเปรียบด้วยโวหารอุปมายังช่วยให้เห็นภาพหลายลักษณะด้วย เช่น ตอนที่
กล่าวถึงพระมหาสัตว์ประทับอยู่ในครรภ์พระมารดาว่า "เหมือนจุจกัถยเหลืออันร้อยเข้าไปใน
แก้วมณีอันของใส" หรือ "จุจสุวรรณปฏิมาอันสถิตอยู่บนฝักอ่อนในท้องแห่งกลีบดอกปทุมชาติ"
สิ่งที่นำมาเปรียบ (อุปมา) มีหลากหลายและส่วนมากผู้อ่านจะรู้จักหรือเคยมีความรู้มาก่อนแล้ว
เพราะฉะนั้นจึงเห็นจริงและเข้าใจ ทั้งก่อให้เกิดความชื่นชม ได้รับความเพลิดเพลินและไม่

เปื้อน่าย อีกประการหนึ่ง องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้ตัวเชื่อม (สันธาน) ต่างๆ เป็นต้นว่า
 กุจ กัง รวากับ เพียง ปาน เทียมหัก กรูณา กล คล้าย เสมือน ฯลฯ ทำให้
 ไม่เกิดความซ้ำและช่วยในด้านสัมผัส เช่น "กุจคงแคว้นมิโซคริส" ผู้อ่านจึงได้รับความ
 บันเทิงตลอดเวลาที่อ่าน

โวหารเปรียบเทียบ มีลักษณะใกล้เคียงกับโวหารอุปมาและมักจะปรากฏปนกัน ส่วนมาก
 โวหารเปรียบเทียบจะใช้เมื่อกล่าวถึงหลักธรรมหรือนามธรรมอื่นๆที่ค่อนข้างยาก เพื่อให้เข้าใจ
 ง่ายขึ้น องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงใช้โวหารเปรียบเทียบ ตัวอย่างเช่น ตอนที่พระมหาบุรุษ
 ทรงใช้พระบาหมีต่างๆเป็นเครื่องป้องกันและต่อสู้กับพระยามาร ทรงเปรียบเทียบว่า "บาหมีคือ
 วิริยบารมี" "ขรรควุธคือปัญญาบารมี" "ทักษิณหัตถ์คือศรัทธาบารมี" เป็นต้น โวหาร
 เปรียบเทียบนี้ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมหรือสิ่งที่เป็นนามธรรมได้ดี เพราะสิ่งที่นำมาเปรียบ
 (อุปมา) มักจะเป็นรูปธรรมที่ผู้อ่านรู้จัก นอกจากนี้บางครั้งทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกคล้อยตาม
 ได้ความรู้และแง่คิดไปพร้อมๆกัน

โวหารบุคลาธิษฐาน ในพระปฐมสมโพธิกถาปรากฏโวหารนี้อยู่มาก โดยเฉพาะ
 ความบรรยายหรือพรรณนาที่กล่าวถึงหลักธรรมหรือนามธรรมอื่นๆ องค์ผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงใช้
 โวหารบุคลาธิษฐาน เพื่อให้พระปฐมสมโพธิกถามีชีวิต ให้ความสนใจ ทำให้เกิดความ
 สนุกสนาน ชักความเมื่อน่ายและช่วยให้ผู้อ่านคุ้นเคยกับธรรมะไว้โดยไม่รู้สึกตัว ตัวอย่างโวหาร
 บุคลาธิษฐาน ได้แก่ตอนแม่พระธรณีมีบมยุรฉัตรให้ท่าวมกองทัพระมาร หรือ ตอนพระอาทิตย์
 พระจันทร์แย่งกันเซยชมพระอุดมรูปแห่งพระมหาบุรุษเมื่อทรงบรรพชา เป็นต้น

โวหารกล่าวเกินจริงมีปรากฏอยู่ในตอนที่กล่าวถึงปาฏิหาริย์และความมหัศจรรย์ต่างๆ
 เช่นตอนที่พระพุทธองค์ทรงปรินิพพานแล้ว พระมหากัสสปะเดินทางมาถึงภายหลัง จึงได้อธิษฐาน
 ให้พระบาทของพระองค์ยื่นออกมาเพื่อพระมหากัสสปะจะได้แสดงความเคารพพระบาทของพระ
 บรรพศาสดาก่อนออกมาพนมพระหีบทองและผ้าห่ม 500 ชั้น หลังจากนั้น พระบาททั้งคู่ก็คืนกลับ
 กังเดิม

ความบรรยายด้วยโวหารเกินจริงนี้ ช่วยเน้นความรู้สึกให้ผู้อ่านยังเกิดความเลื่อมใส
 ศรัทธาในองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายิ่งขึ้น ทั้งก่อให้เกิดความตื่นเต้น เพราะบางครั้ง
 ผู้อ่านจะแลเห็นภาพและได้ยินเสียงปรากฏขึ้นในจินตนาการด้วย

โวหารอุทาหรณ์ (analogy) เป็นโวหารที่ยกตัวอย่างประกอบการอธิบาย
กรรมสมเด็จพะปรมาณูชิตีในรศทรงใช้โวหารนี้ประกอบการอธิบายหลักธรรมที่ค่อนข้างยาก
ให้ง่ายลง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเร็วขึ้นและถูกต้องยิ่งขึ้น เป็นต้นว่า เมื่อจะทรงอธิบายว่า
ทุกคนไม่ว่าจะยากจนหรือร่ำรวย เป็นปราชญ์หรือมีโชปราชญ์ ก็ต้องพบความตายเป็นธรรมดา
ทรงยกตัวอย่างว่าเป็นเช่นเดียวกับ "ภพณะดินอันนายช่างหม้อกระทำ ถึงจะเล็กใหญ่ดิบสุก
ประการใด ก็คงจะมีภพณธรรมคือ แทะทำลายเป็นที่สุด" ดังนี้ จึงให้ความรักเจนแจ่มแจ้ง
แก่ผู้อ่าน นอกจากนี้โวหารอุทาหรณ์ยังก่อให้เกิดภาพ นาฏการ และความเพลิดเพลิน ทำให้
ความตอนนั้นน่าสนใจใคร่ติดตามเรื่องต่อไป

โวหารปุจฉา - วิสัชนา ในพระปฐมสมโพธิกถามีโวหารปุจฉา - วิสัชนาปรากฏอยู่
ทั่วไปตลอดทั้งเล่ม ทั้งนี้เนื่องจากโวหารปุจฉา - วิสัชนาเป็นโวหารดั้งเดิมในพุทธศาสนา ที่ใช้
สำหรับการเทศน์ และพระปฐมสมโพธิกถาก็เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อใช้ถวายเทศน์แก่พระมหา
กษัตริย์จึงได้กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า โวหารปุจฉา - วิสัชนา เป็นโวหาร
ที่จำเป็นโดยเฉพาะของพระปฐมสมโพธิกถายิ่งกว่าโวหารอื่นๆ โวหารนี้ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจ
หลักธรรมตามลำดับขั้นตอนและต่อเนื่องเป็นอันดี ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการ และปรัชญาพิจารณา
ไตร่ตรองหลักธรรมต่างๆจนเห็นจริง จึงก่อให้เกิดความสบายใจ มีอารมณ์แจ่มใสและรู้สึกเป็น
สุข

โวหารปฏิปุจฉา มักจะใช้ปนกับโวหารปุจฉา - วิสัชนา เพราะฉะนั้นจึงให้รสความ
คล้ายคลึงกัน กล่าวคือช่วยสร้างความสนใจและแนะผู้อ่านให้ติดตามจนเกิดความเข้าใจ ได้ทั้ง
ความรู้ ความคิดและความบันเทิง

โวหารสุภาษิต ในพระปฐมสมโพธิกถาปรากฏโวหารสุภาษิตอยู่มาก เป็นพุทธภาษิตที่
ส่วนหนึ่งคนทั่วไปรู้จักและเข้าใจ เช่น "อนิจจา วต สังขารา - สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง"
และ "อชฺฐาหิ อชฺฐาโน นาโถ - ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน" เป็นต้น พุทธภาษิตอีกส่วนหนึ่ง
ประกอบอยู่ในเนื้อเรื่อง โวหารสุภาษิตนี้ นอกจากจะทำให้ผู้อ่านตระหนักถึงความจริง
ของโลกและได้แง่คิดต่างๆที่ใช้เป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับดำรงตนอยู่ในสังคมได้อย่างเป็นสุข
แล้ว ยังช่วยในค่านกล่อมเกล่าจิตใจผู้อ่าน ให้มีความอ่อนโยน มีความรู้สึกที่ละเอียดอ่อน
เข้าใจถึงคุณค่าความดีซึ่งเป็นความงามในระดับสูง และเกิดอารมณ์สุนทรีย์ขั้นในที่สุด

3. ท่วงทำนองเขียนในพระปฐมสมโพธิกถา มีลักษณะที่เป็นท่วงทำนองเขียนสูง (Style Noble) กล่าวคือ

3.1 ท่วงทำนองเขียนเกี่ยวกับการเลือกสรรคำ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงมีความประณีตในการเลือกสรรคำ ซึ่งมีความหมายเหมาะสมกับเนื้อเรื่อง บุคคล เหตุการณ์ เวลาและสถานที่ ได้อย่างดีเยี่ยม ทั้งเสียงของคำก็มีความไพเราะสละสลวยอีกด้วย ตัวอย่าง เช่น เมื่อกล่าวถึงพระบรมครู พระบรมชนกนาถ พระราชมารดา หรือสิ่งของเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ จะทรงใช้คำที่มีความหมายในทางดี ภาควณิและสูงส่ง เป็นต้นว่า "ทรงพระบวรรูปสิริวิฐาน" พระสิริลักษณะเลิศบุรมมณนิกร" "ทรงพระเจริญฐานบุญ" "พระพักตร์มองโสภาพรรณนิลาศ" คำที่ใช้ประกอบหรือขยายก็มีลักษณะดีงามและเน้นความหมาย อาทิเช่น ในตัวอย่างข้างต้น ได้แก่ ทรงพระ**บวร**รูป**สิริ**วิฐาน และ **สิริ**ลักษณะ**เลิศ**บุรม**มณ**นิกร เป็นต้น

คำเป็นจำนวนมากมีลักษณะกระชับ ก็เป็นคำสั้นๆ แต่ให้ความหมายมาก เป็นต้นว่า "รูปก็งามเสียงก็ไพเราะ" และ "ครุณาอุยอศตาสันตติชามิอาจวนาการสืบไป" หรือ "ปรากฏอุจแสนค่ายแดงอันร้อยเข้า ณ ภายในท่อนแก้วมณี" เป็นต้น คำที่ใช้ในการเปรียบเทียบมีหลายหลากซึ่งใช้เปรียบเทียบสิ่งเดียวกัน เช่น เปรียบเทียบความงามของพระนางสิริมหามายากับเทวราชธิดา ดวงแก้วมณี ดอกบัวแดง หรือพระจันทร์เต็มดวง การใช้คำเปรียบเทียบลักษณะนี้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจความได้ชัดเจนขึ้น ทั้งเน้นถึงสิ่งที่นำไปเปรียบเทียบ (อุปมา) ในตัวอย่างนี้คือพระนางสิริมหามายา ซึ่งผู้อ่านสามารถเลือกทำความเข้าใจตามประสบการณ์ เพื่อให้ได้ "รส" ยิ่งขึ้น และยังช่วยให้เนื้อความเด่นชัด ให้ภาพและจินตนาการกว้างไกล

3.2 ท่วงทำนองเขียนเกี่ยวกับโวหาร นอกจากที่กล่าวมาแล้วคือ โวหารอุปมา (โวหารเปรียบเทียบ) โวหารเปรียบเทียบ (โวหารเปรียบเทียบเห็น) โวหารบุคลาธิษฐาน โวหารกล่าวเกินจริง (โวหารอติพจน์) โวหารอุทาหรณ์ โวหารปุจฉา - วิสัชนา โวหาร-ปฏิปุจฉา และโวหารสุภาษิต แล้ว ยังมีโวหารที่มีลักษณะกล่าวน้อยคำแต่กินความได้กว้างขวาง (understatement) สามารถสื่อสารอารมณ์ได้ลึกซึ้ง เช่น "มิได้มีเพียรพยายามนารีใด จะเปรียบปาน อาจจะให้ยิ่งสุขทั้งสามประการ กล่าวคือ มนุษย์สุข ทิพย์สุข นิพพานสุข..." (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 10) หรือ "อันว่าชาย

คือค้นหาอันร่อยกรองไว้ซึ่งสัตว์ ให้สัตว์ทั้งหลายหลงบริโภคอาหารอันประกอบด้วยพิษ คือ เบญจกามคุณทั้ง 5 อันจะนำไปสู่ไตรภพโลก... (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517: 206) และลักษณะการใช้โวหารอีกประการหนึ่งคือ โวหารที่มีการเรียบเรียงความที่มีเสียงสัมผัสมีคุณค่าแห่งความหมายและน้ำหนักของเสียงเท่าเทียมกัน เช่น "...สมณะองค์นี้เจรจาเป็นมธุรสไพเราะยิ่งนัก ทั้งมีคุณวิเศษมาก รูปก็งามเสียงก็เพราะหาผู้เสมอเหมือนมิได้ ก็มีจิตเลื่อมใสโสมนัสยินดี..." (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2517 : 233) การใช้โวหารในลักษณะดังกล่าวมาแล้วนี้ มีความดีเกินทั้งด้านความหมายและเสียง

3.3 ท่วงทำนองที่เกี่ยวกับการสร้างประโยค ในพระปฐมสมโพธิกถา ประโยคส่วนใหญ่มีปรากฏ 3 ลักษณะคือ ประโยคยาว ประโยคยาวแบบโวหาร และประโยคแบบภาษาบาลี การใช้ประโยคดังกล่าวนี้ มีความเหมาะสมกับเนื้อเรื่องมาก ทั้งนี้เพราะพระปฐมสมโพธิกถาเป็นหนังสือเทศน์ เนื้อเรื่องเป็นพุทธประวัติ ส่วนวนที่ใจจึงมีลักษณะใกล้เคียงและคล้ายคลึงกับสำนวนเทศน์ในภาษาบาลี อนึ่ง กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงแปลหนังสือนี้มาจากภาษาบาลี และบางส่วนทรงนำมาจากคัมภีร์อรรถกถาบาลี เช่น คัมภีร์ชินมทานิทาน เป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงทรงรักษาสำนวนแบบภาษาบาลีไว้ด้วย

3.4 ท่วงทำนองที่เกี่ยวกับการบรรยายและพรรณนาความ ในพระปฐมสมโพธิกถา กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงบรรยายและพรรณนาความอย่างละเอียด ชัดเจน และเป็นไปตามลำดับขั้นตอน ทรงบรรยายและพรรณนาค้วยโวหารต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว รวมทั้งทรงใช้การเปรียบเทียบหลายประการและการยกตัวอย่างประกอบ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจ นึกเห็นภาพและเกิดความรู้สึกคล้อยตาม

จากการสรุปลักษณะ ประโยคและการใช้โวหารที่มีลักษณะดีเกินดังที่กล่าวมาแล้วนี้ จึงสามารถสรุปได้ว่า พระปฐมสมโพธิกถามีท่วงทำนองเขียนสูงส่ง สัมกับเป็นบทพระนิพนธ์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส "รัตนกวีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์" อย่างแท้จริง

ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากพระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีแบบฉบับ (classic) และวรรณคดีพุทธศาสนาที่มีอายุมาก มีคุณค่าสูงส่งทั้งในทางศาสนาและวรรณคดี เพราะฉะนั้นสมควรได้มีการ

ศึกษาในด้านอื่นๆอีก ดังต่อไปนี้

1. น่าจะได้ศึกษาในด้านสัญลักษณ์และปุจฉาธิฐานอย่างพิสดาร เพราะในพระปฐมสมโพธิกถามีสัญลักษณ์และปุจฉาธิฐานปรากฏอยู่ทั่วไป หากได้มีการตีความสัญลักษณ์และปุจฉาธิฐานเหล่านี้แล้ว จะเกิดประโยชน์มาก กล่าวคือจะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจหลักธรรมต่างๆ ที่แฝงอยู่ในรูปสัญลักษณ์และปุจฉาธิฐานอย่างลึกซึ้ง

2. น่าจะได้ศึกษาปรัชญาที่ปรากฏอยู่ในพระปฐมสมโพธิกถา โดยเฉพาะพุทธปรัชญา เพื่อช่วยให้เกิดความเข้าใจในพุทธศาสนายิ่งขึ้น

3. ศัพท์ที่ใช้ในพระปฐมสมโพธิกถา ส่วนใหญ่เป็นคำภาษาบาลีและสันสกฤต ที่มีการประกอบรูปศัพท์ซ้อนและพิสการ ความหมายของคำบางคำใช้เฉพาะในพระปฐมสมโพธิกถา เท่านั้น ดังนั้นน่าจะได้มีการศึกษาศัพท์เหล่านั้นในแง่มุมต่างๆ เช่น การประกอบรูปศัพท์ และความหมายที่ใช้

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กระแสร มาดยากรณ์ วรรณคดีเปรียบเทียบเบื้องต้น โรงเรียนสตรีเอนศึกษา
แผนกการพิมพ์ 2516, 457 หน้า
- วรรณคดีวิจักษ์และวิจารณ์(ปรับปรุงครั้งที่ 1) วิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสน
2508, 88 หน้า
- กาญจนา ชรรณเมธี วิเคราะห์วรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ปริญญาณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519,
211 หน้า อักษรสำเนา
- กาญจนา นาคสกุล และคณะ การใช้ภาษา พิมพ์ครั้งที่ 2 เล็กไทย 2521, 447 หน้า
การศาสนา, กรม องค์การศึกษา "ค่าน้ำ" ใน พระปฐมสมโพธิกถา หน้าค่าน้ำ
โรงพิมพ์การศาสนา 2517
- กุหลาบ มลลิกะมาส "ข้อคิดในการสอนวรรณคดีไทยในวิทยาลัยครูและปัญหาที่ควรแก้ไข"
ใน คำบรรยายวิชาภาษาไทย เอกสารการนิเทศฉบับที่ 186 โรงพิมพ์ตำรวจ 2520,
322 หน้า
- วรรณกรรมไทย โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง 2519, 207 หน้า
- วรรณคดีวิจารณ์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง 2520, 149 หน้า
- เกษม บุญศรี "วิชาวรรณคดีหนังสือพระปฐมสมโพธิกถา(ฉบับที่ 1)" ใน คำบรรยาย
ภาษาไทยชั้นสูง หน้า 238 โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ 2511
- เจตนา นาควัชร "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี" ใน วรรณไวทยาการ
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 1 เล่ม (หน้าไม่ติดต่อกัน)
- เจือ สตะเวทิน วรรณคดีพุทธศาสนา คลังวิทยา 2506, 401 หน้า
- ชัยพร แสงกระจ่าง "ภาษาจากความรู้สึก" ใน กรองภาษาและวรรณกรรม
หน้า 13 - 31 โรงพิมพ์ศรีเมืองการพิมพ์ 2516
- ชลดา กิริวิทย์เจริญ การศึกษาลิลิตตะเลงพ่ายในแนวสุนทรียศาสตร์ วิทยานิพนธ์
อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2519, 275 หน้า อักษรสำเนา

ชลธิรา สัตยาวัฒนา การนำวรรณคดีแบบใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย

วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2513, 304 หน้า อักขรสำเนา

—— "การอ่าน" ใน การใช้ภาษา หน้า 194 - 240.1 พิมพ์ครั้งที่ 2
เคล็ดไทย 2521

—— "สุนทรียภาพในลิลิตพระลอ" ใน วรรณคดีปวงชน หน้า 72 - 112
อักษรสาส์น 2517

เชวง สมสาร วิธีแปลไทยเป็นมคอ พิมพ์ครั้งที่ 3 โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
2501, 266 หน้า

ณัฐวิ สุทธิสงคราม พระประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ
ปรมานุชิตชิโนรส วัฒนาพานิช 2505, 776 หน้า

ทองมณ ประวิริยะ ความงามในทวาทศมาส วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2516, 210 หน้า อักขรสำเนา

คำกรรณานุกาพย์, สมเด็จพระเทพฯ ประวัติบุคคลสำคัญ แพร่พิทยา 2496, 302 หน้า

ต๋อย ชุมสาย, ม.ล. วรรณกรรมพินิจเชิงจิตวิทยา ไทยวัฒนาพานิช 2516, 163 หน้า

ธรรมโกศอาจารย์, พระ สมณัตถ์นักวิจิตร เสริมวิทยบรรณาการ 2513, 328 หน้า

ธรรมธิเบศร, เจ้าฟ้า พระประวัติและพระนิพนธ์ทศกัณฐ์ พิมพ์ครั้งที่ 4

ศิลปบรรณาการ 2513, 311 หน้า

ธรรมวรรณายก, พระ "คำปรารภ" ใน พระปฐมสมโพธิกถา หน้า คำปรารภ

ประพาสต์การพิมพ์ 2503

นราธิปพงศ์ประพันธ์, กรมหมื่น "ข้อสังเกตเรื่องการแต่งกัณฑ์" วรรณคดีสาร

8 : 80 - 81 มีนาคม 2487

—— วิทยาวรรณกรรม พิมพ์ครั้งที่ 2 แพร่พิทยา 2514, 1042 หน้า

น้อมนิจ วงศ์สุทธิธรรม วรรณกรรมกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เอกสารประกอบ

รายงานวิชาภาษาไทยของภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยรามคำแหง ม.ป.ป. 166 หน้า

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. "ข้อสังเกตเรื่องวรรณคดีไทย" ใน คำบรรยาย

วิชาภาษาไทย เอกสารการนิเทศการศึกษามัธยมศึกษาปีที่ 186 หน้า 62 - 66 โรงพิมพ์

คำรวจ 2520

———— วิเคราะห์วรรณคดี ไทยวัฒนาพานิช 2517, 226 หน้า

ปรมาณูฉัตรโนรส, กรมสมเด็จพระ พระปฐมสมโพธิกถา โรงพิมพ์การศาสนา 2517, 562 หน้า

ประสิทธิ์ กาพย์กลอน ภาษาวี ไทยวัฒนาพานิช 2518, 238 หน้า

เปลื้อง ณ นคร คำบรรยายวิชาการประพันธ์และหนังสือพิมพ์ พิมพ์ครั้งที่ 4 ไทยวัฒนาพานิช 2514, 356 หน้า

———— ประวัติวรรณคดีสำหรับนักศึกษา พิมพ์ครั้งที่ 8 ไทยวัฒนาพานิช 2517, 446 หน้า
 ณะอบ โปษะกฤษณะ "วรรณศิลป์คืออะไร" ใน วรรณศิลป์ปริทัศน์ หน้า 76 - 77

บรรณกิจเทรตกิจ 2518

พ.นวรรณ (นามแฝง) การใช้ภาษา พิมพ์ครั้งที่ 5 โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ 2520, 151 หน้า
 พรทิพย์ ภัทธนาวิก "การใช้คำ" ใน การใช้ภาษา หน้า 5 เคล็ดไทย 2521

พรพรรณ ชารานุมาศ วรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา บรรณกิจเทรตกิจ 2515, 479 หน้า
 พิชายลงกรณ์, พระราชวรรังษีเธอ กรมหมื่น สามกรุง ศิลปาบรรณาการ 2514, 469 หน้า
 พิชายลงกรณ์, พระวรรังษีเธอ กรมหมื่น ประวัติพระพุทธศาสนาในสยาม โรงพิมพ์
 มหามกุฏราชวิทยาลัย 2517, 65 หน้า

พุทธทาสภิกขุ พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ โดย อ.ป. (นามแฝง) พิมพ์ครั้งที่ 7 ห้างหุ้นส่วน
 จำกัดการพิมพ์พระนคร 2513, 452 หน้า

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ เรื่องเทศนาเสือป่า โรงพิมพ์คุรุสภา 2501,
 226 หน้า

โมรี พิเศษกุล และ เทือก กุสุมา ณ อยู่ธยา วรรณคดีไทยตอน 3 ประวัติวรรณคดี
 โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว 2512, 474 หน้า

แย้ม ประพัฒทอง, น.อ. คัมภีร์สุโขธาการ โรงพิมพ์ประยูรวงศ์ 2504, 277 หน้า

ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2493 พิมพ์ครั้งที่ 6 โรงพิมพ์:
 รุ่งเรืองธรรม 2505, 1053 หน้า

ราชวรมุนี, พระ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ โรงพิมพ์การศาสนา 2520, 374 หน้า

ล้วน เฟื่องแก้ว วैयाววรรณคดี พิมพ์ครั้งที่ 3 โรงพิมพ์อักษรสยามการพิมพ์ 2522,
 151 หน้า

* วิจารณ์วโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา พุทธประวัติเล่ม 1

พิมพ์ครั้งที่ 42 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย 2514, 127 หน้า

———— พุทธประวัติเล่ม 2 พิมพ์ครั้งที่ 8 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย 2512,
42 หน้า

———— พุทธประวัติเล่ม 3 พิมพ์ครั้งที่ 38 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย 2514,
76 หน้า

———— พุทธศาสนสุภาษิตเล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 26 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย
2516, 82 หน้า

———— พุทธศาสนสุภาษิตเล่ม 2 พิมพ์ครั้งที่ 16 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย
2516, 68 หน้า

———— พุทธศาสนสุภาษิตเล่ม 3 พิมพ์ครั้งที่ 12 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย
2515, 75 หน้า

วสิน อินทสระ สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค บรรณาการ 2512, 267 หน้า

วาทูญ อสังการศาสตร์ แปลโดย ป.ส.ศาสตร์ ม.ป.ท., ม.ป.ป., 31 หน้า

วิทย์ ศิวะศรียานนท์ วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร
2504, 372 หน้า

วิภา กงกะนันทน์ วรรณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร แผนกบริการนักศึกษา
สำนักงานอธิการบดี วังท่าพระ 2521, 191 หน้า

ศักดิ์กา บัณฑิตเพียร คุณค่าเชิงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน วิทยานิพนธ์ อ.ม.
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517, 282 หน้า อัดสำเนา

ศิลปากร, กรม หอสมุดแห่งชาติ ศิลาจารึกหลักที่ 1 จารึกพ่อขุนรามคำแหง
กรุงเทพมหานครพิมพ์ 2520, 55 หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมวิชาการ ลิลิตพระลอ พิมพ์ครั้งที่ 17 โรงพิมพ์คุรุสภา
2515, 190 หน้า

———— หลักภาษาไทยประโยชน์นิยมศึกษาตอนปลาย พิมพ์ครั้งที่ 12 โรงพิมพ์คุรุสภา
2512, 403 หน้า

ศุภร บุนนาค และ สุริยา รัตนกุล สุนทรียภาพจากเจ้าฟ้าบรมอัมรินทร์ แพร่พิทยา
2517, 288 หน้า

ส.วัฒนเศรษฐ์ (นามแฝง) พระมหาบุรุษ พิมพ์ครั้งที่ 5 โรงพิมพ์ทวีกิจการพิมพ์
2513, 664 หน้า

สีหสา พิณจุฑาล และคณะ ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น
กรมการปกครอง 2515, 556 หน้า

สีลาจาระภิกขุ พุทธประวัติสำหรับนิวชน แปลโดย พุทธทาสภิกขุ โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์
สงขลา 2504, 205 หน้า

สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ พุทธศาสน์ โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์ สงขลา 2518, 132 หน้า

———— อุปกรณ์วรรณคดีพุทธศาสนา คู่มือพระปฐมสมโพธิกถา พิมพ์ครั้งที่ 2
ไทยวัฒนาพานิช 2515, 176 หน้า

สุริย์ โรจน์สกุลพานิช วิเคราะห์วรรณกรรมร้อยกรองที่ชนะการประกวดของธนาคารกรุงเทพ
ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520, 199 หน้า
อักษิณา

เสนีย์ วิลาวรรณ ประวัติวรรณคดีหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย วัฒนาพานิช 2519,
364 หน้า

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน พิมพ์ครั้งที่ 14 ศิลปามรรณาการ 2513, 1085 หน้า

เสียม คุมพवास สมเด็จพระสังฆราชสมัยจักรีวงศ์ รวมสาส์น 2508, 552 หน้า

เสฐียร พันธงศรี พุทธประวัติฉบับค้นพบใหม่ โอเคียนส์โตร์ 2514, 656 หน้า

เสถียร โพธิ์นันทะ ปรัชญามหายาน มหาวิทยาลัยพระพุทธรศาสนาแห่งประเทศไทย
สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย 2499, 312 หน้า

———— ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา บรรณาการ 2515, 473 หน้า

เหม เวชกร ภาพพระปฐมสมโพธิกถาฝีมือเหม เวชกร โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัดคนทชัย
2514, ไม่มีเลขหน้า

อภิรัช โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ พระพุทธศาสนา มหายาน กรุงเทพมหานคร 2520, 372 หน้า

อนุমানราชชน, พระยา การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์ โดย เสรีรักษ์โกเศศ (นามแฝง)

โรงพิมพ์การศาสนา 2514, 199 หน้า

———— คำของวรรณคดี โดย เสรีรักษ์โกเศศ (นามแฝง) รวมสำนวน 2503, 448 หน้า

———— "คำแถลง" ใน ประชุมสมโพธิ โดย เสรีรักษ์โกเศศ (นามแฝง) หน้าคำนำ

1 - 13 พิมพ์เนื่องในงานปลงศพนางจันทร์ ถิมไพบูลย์ 2478, 539 หน้า

———— วรรณคดีที่นักเรียนสมัยใหม่ บรรณาการ ม.ป.ป., 432 หน้า

อุทัย ขนุนสาโร พระพุทธศาสนาและโบราณคดีในทวีปเอเชีย บรรณาการเทรคัง 2516,

511 หน้า

Danziger, Marlies K. and Johnson W. Stacy. An Introduction

Literary Criticism. Boston, D.C. Heath and Company, 1961.

353 p.

Richard, I.A. Practical Criticism. London, Routledge and

Kegan Paul, LTD. 1966. 370 p.

———— Principles of Literary Criticism. London, Routledge

and Kegan Paul, LTD. 1967. 298 p.

การศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ

บทคัดย่อ

ของ

วงเกื่อน สุขบาง

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2524

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์สาค่า รสความและท่วงทำนองเขียน
ในพระปฐมสมโพธิกถา ซึ่งเป็นบทพระนิพนธ์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรง
พระนิพนธ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระปฐมสมโพธิกถามีลักษณะเด่นเกี่ยวกับหนังสือเทศน์ การแต่ง เริ่มด้วยบท
ประณามพจน์ที่เป็นคาถาภาษามาลี แล้วดำเนินเรื่องด้วยคำประพันธ์ร้อยแก้ว แทรกคาถา
ภาษามาลีสั้นๆเป็นตอนๆ เนื้อเรื่องเป็นพระประวัติของพระพุทธเจ้า

ผลการศึกษาพบว่า คำที่ใช้ในพระปฐมสมโพธิกถามีลักษณะดีเด่นทั้งในด้านความหมาย
ที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่อง บุคคล เหตุการณ์ สถานที่ เวลาและโอกาส เสียงของคำ
ไพเราะสละสลวย มีทั้งสัมผัสสระ สัมผัสพยัญชนะ ดีสำจังหวะ การเล่นคำเล่นอักษร
และการเล่นเสียงธรรมชาติ นอกจากนี้ยังมีการซ้ำคำซ้ำวลี การทอดก่น การใช้คำที่
ก่อให้เกิดภาพ คำที่มีลักษณะสูงส่ง คำที่แสดงอาการเคลื่อนไหว และคำที่ก่อให้เกิดการ
สะท้อนอารมณ์ การเลือกสรรคำในลักษณะดังกล่าว ทำให้ผู้อ่านได้รับความสนุกสนาน
เพลิดเพลิน เกิดจินตนาการ มองเห็นภาพ มีอารมณ์คล้อยตาม ได้ทั้งความรู้และความคิด
ด้วย

การบรรยายและพรรณนาความด้วยโวหารประเภทต่างๆ ได้แก่ โวหารอุปมา
โวหารเปรียบเทียบ โวหารบุคลาธิษฐาน โวหารอุทาหรณ์ โวหารกล่าวเกินจริง
โวหารอุปมา - วิสันนา โวหารปฏิปจน์ และโวหารสุภาษิต ซึ่งก่อให้เกิดการสรวนตลก
ทั้ง ๑ ตามคัมภีร์สุโขทัยดั่งการ คือ ศฤงคารรส กรูณารส วีรรส รุทธรส พืภัสสร
อัปสรส หาสยรส ภูษณกรร และศานตรส รสวรรณคดีเหล่านี้สร้างความซาบซึ้ง
ประทับใจและอารมณ์สุนทรีย์แก่ผู้อ่านเป็นอเนกประการ ทั้งช่วยโน้มน้าวจิตใจผู้อ่านให้เกิด
ความเลื่อมใสศรัทธาในหลักธรรมต่างๆ เป็นการประเทืองปัญญาและอารมณ์ไปพร้อมๆกัน

ในก้นท่วงทำนองการเขียน พบว่า มีลักษณะเป็นท่วงทำนองเขียนสูงส่ง มีความ
ประณีตในการเลือกสรรคำ วลี ประโยค และโวหารในการบรรยายและพรรณนาความ
ให้เกิดความไพเราะสมเป็นวรรณคดีแบบฉบับ ซึ่งเป็นที่ซาบซึ้งประทับใจแก่ผู้อ่านตั้งแต่อดีต
จวบจนปัจจุบัน

AN AESTHETICAL STUDY OF PHRA PATHOMSOMBODHIKATHA

AN ABSTRACT

BY

WONGDUAN SOOKBANG

Presented in partial fulfillment of the requirements

for the Master of Education degree

at Srinakharinwirot University

February 1981

The purpose of this thesis is to analyse the taste of words, meaning and the style in Phra Pathomsombodhikatha written by Krom Somdet Phra Paramanuchit Chinorot during the reign of King Rama the third of the Ratanakosin period.

Phra Pathomsombodhikatha shares many characteristics of gospels: it begins with paying homage to the Lord Buddha in Pali verse, then the story develops through prose - poems inserted with Pali verse. The story is about Lord Buddha's life.

The results of this study showed that the words used in Phra Pathomsombodhikatha were extremely well- chosen; not only their meaning fit the story, characters, incidents, places, and time but also their beautiful sound abounded in rhyme, alliteration, rhythm, and onomatopoeia. In addition, there existed the repetition of words and phrases, a wide variety of synonyms, imagery, and words that show action, emotion, and dignity. The selection of those words mentioned above entertained, and appealed to its readers.

The presentation of the story was achieved through different figures of speech in the narration and description: simile, metaphor, personification, analogy, hyperbole, catechism,

rhetorical questions and proverb, all of which, brought about the nine literary tastes according to Subodhalangkara Canon: the tastes of love, grief, bravery, humor, hatred, wonder, anger, fear and peach. All those literary tastes made a strong impression and created an aesthetic sense as well as faith in the principles of Dhamma on its readers.

Its style was also found noble. The very careful selection of words, phrases, sentences and figures of speech in the narration and description created beauty and thus deserved a typical literary work that has always deeply impressed its readers.

ประวัติของผู้วิจัย

ชื่อ

นางวงเดือน สุขบาง

เกิด 7 กุมภาพันธ์ 2481 ที่ตำบลบึงยี่โถ อำเภอบางบาล จังหวัด
ปทุมธานี

การศึกษา

พ.ศ.2493 จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 จากโรงเรียนวัดคาวเรือง อำเภอเมือง
จังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.2499 จบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนสตรีปทุมธานี "คณะราษฎร์บำรุง 3"
อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.2501 สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาจากโรงเรียน
ฝึกหัดครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ กรุงเทพฯ

พ.ศ.2503 สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาชั้นสูง จาก
วิทยาลัยครูสวนสุนันทา กรุงเทพฯ

พ.ศ.2505 สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาการศึกษาบัณฑิต สาขามัธยมศึกษา
จากวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร

พ.ศ.2511 สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาเฉพาะการวัดผลการศึกษา
จากวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร

พ.ศ.2524 สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษา
และวรรณคดีไทย จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

การทำงาน

พ.ศ.2505 - 2508 ครูโรงเรียนวัดโบสถ์ (บวรธรรมกิจวิทยา)
อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.2508 - 2513 ศึกษาพิเศษฝ่ายสามัญศึกษาประจำจังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.2513 - ปัจจุบัน อาจารย์ในภาควิชาภาษาไทย วิทยาลัยครูนครปฐม
อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม